

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VA SPORT ISHLARI
VAZIRLIGI**

O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT VA MADANIYAT INSTITUTI

MADANIYAT VA SAN'AT ATAMALARI QOMUSIY LUG'ATI

B.S.SAYFULLAEV umumiy tahriri ostida

Toshkent - 2014

KBK

Madaniyat va san'at atamalari qomusiy lug'ati G'tuzuvchilar: A. Umarov, M.Bekmurodov; O'zbekiston Davlat San'at va madaniyat instituti; B.S.Sayfullaevning umumiy tahriri ostida. – T.: 2013. – b.

O'zbekiston Davlat San'at va madaniyat institutining ilmiy kengashi nashrga tavsiya etgan.

Tuzuvchilar: Abdusalom Umarov – professor,
Mansur Bekmurodov – professor.

Taqrizchilar: Botir Matyoqubov, Muhammadjon Quronov, Bahodir Mirpayozov

ISBN

Lug'atning tuzilishi va undan foydalanish tartibi

“Madaniyat va san’at atamalarining qomusiy lug’ati”dan madaniyat va san’atning turli sohalariga tegishli atama va tushunchalar o’rin oldi. Shuningdek, so’z san’ati hisoblangan badiiy adabiyotga, uning janrlariga oid ba’zi atamalar ham lug’atga kiritildi.

Mazkur lug’at avvalo madaniyat va san’at o’quv yurtlarining o’quvchi va talabalariga, magistrant va tadqiqotchilariga hamda o’qituvchi va murabbiylariga mo’ljallangani bois, maqolalarda iloji boricha atamaning izohi bilan cheklanib qolmasdan, uning tarixi haqida ham batafsilroq ma’lumot berishga harakat qilindi.

Boshqa tildan kirib kelgan so’z va atamalardan iborat lug’at maqolalari iloji boricha etimologik ma’lumot bilan ta’minlandi.

Lug’at maqolalarining nomi **katta qora harflarda** yozildi, agar shu atamalarining sinonimi bo’lsa, u verguldan keyin kichik harflarda berildi.

Kitobda joyni tejash maqsadida ko’p takrorlanadigan so’zlarning qisqartmalaridan foydalanildi (shartli qisqartmalar ro’yxatiga qarang). Lug’at maqolalarining nomi matnda takrorlanib kelsa, uning bosh harflari olindi (masalan, **Abstrakt san’at** – A.s.), zarur hollarda bu harflarga qo’shimchalar qo’shildi.

Lug’atga kirgan maqolalar mualliflarining ro’yxati kitobning oxirida ilova qilindi.

“Madaniyat va san’at atamalarining qomusiy lug’ati”ning yaratilishida har tomonlama yordam ko’rsatgan, uni mukammallashtirish uchun qimmatli maslahatlarini ayamagan barcha hamkor va xayrixoh insonlarga samimiy tashakkur bildiramiz.

Ushbu qomusiy lug’atning yanada yaxshilanishiga yordam beradigan har qanday tanqidiy fikr-mulohaza va takliflarni mamnuniyat bilan qabul qilamiz.

Tuzuvchilar.

Shartli qisqartmalar

1. a. – asr (raqam bilan yonma-yon kelganda)
2. arab. – arabcha (etimologik ma'lumotda)
3. b. – bet, betlar
4. b-n – bilan
5. va b. – va boshqa(lar)
6. va sh.k. – va shu kabi(lar)
7. va h.k. – va hokazo(lar)
8. ing. – inglizcha (etimologik ma'lumotda)
9. ital. – italyancha (etimologik ma'lumotda)
10. i.ch. – ishlab chiqarish
11. y. – yil, yili (raqam bilan yonma-yon kelganda)
12. lot. – lotincha (etimologik ma'lumotda)
13. m – metr
14. mas. – masalan
15. mil. – milodiy
16. mil.av. – miloddan avval(gi)
17. mm – millimetr
18. nem. – nemischa (etimologik ma'lumotda)
19. rus. – ruscha (etimologik ma'lumotda)
20. sm – santimetr
21. fors. – forsha (etimologik ma'lumotda)
22. frans. – fransuzcha (etimologik ma'lumotda)
23. sh. – shahar(i)
24. o'zb. – o'zbekcha
25. q. – qarang

“A”

ABSOLYUT ESHITUV QOBILIYATI (lot. absoluts – so’zsiz, mutloq, barkamol) – tovushlarning aniq balandligini tinglash orqali farqlay bilish qobiliyati. A.e.q.ga ega bo’lgan kishi musiqani tez o’zlashtiradi.

ABSTRAKT SAN’AT (lot. abstractus – mavhum), abstraksionizm – tasviriy san’atdagi oqim. Rangtasvir, haykaltaroshlik, grafikada asosan real narsa va hodisalarni tasvirlashni rad etadi. 20– a. 10-y.larida yevropa mamlakatlarida vujudga kelib, 40-y.larning oxiri – 60y.larning boshida keng tarqaldi. O’rta Osiyo, jumladan O’zbekiston hududida qadimdan yaratilgan tasviriy va amaliy bezak san’ati namunalarida ham A.s. ko’rinishlari uchraydi. Ularda afsonaviy firdavs bog’lari o’zining ramziy ifodasini topgan.

ABSURD DRAMA, absurd teatr, g’ayrimantiqiy teatr – dramaturgiyadagi oqimning shartli nomi. 50 – 60-y.larda oqim tarafdorlari inson hayoti ma’nosiz, mavhum degan nuqtai nazarni ilgari suradi. A.d. oqimi teatr, dramaturgiyaga sahna shart degan tushunchani olib kirdi, uni nazm va nasrdagi ilg’or an’analardan moslashtirdi, teatr, sahna haqidagi tasavvurlarni bir qadar yangiladi.

AVANGARDIZM (frans. avant-gardiste) – 1) 20-a. adabiyot va san’atida qator zamonaviy oqimlarning umumiy shartli nomi. A. tarafdorlari adabiyotni va san’atni tubdan yangilashni, uning shakli va ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirishni o’z oldilariga maqsad qilib qo’ygan, avvalgi qaror topgan yo’nalishlar (shu jumladan, romantizm, realizm, impressionizm, neoklassitsizm va b.) ga tanqidiy yondashgan.

2) falsafadagi A. – zarur taraqqiyot bosqichlari va real shart-sharoitlarni nazarga olmay sakrash yo’li bilan jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga intilish.

AVANSSENA – sahnaning old qismi, parda bilan orkestr o’rni oralig’idagi joy. Opera va balet, shuningdek, drama tomoshalarida parda oldida o’tadigan dekoratsiyasiz kichik sahnalarni ko’rsatish uchun xizmat qiladi.

AVJ (arab. – cho’qqi, baland) – 1) O’n ikki maqom majmuasidagi ma’lum sho’ba nomi; 2) musiqa asarining yuqori pardalardagi cho’qqisi, kulminatsiya doirasi, ya’ni musiqa asarining eng baland registrdagi davomli kuy tuzilmasi. Maqomlarning cholg’u va ayniqsa aytim bo’limlari, ashula, katta ashula, suvora va yirik shaklli cholg’u kuylardan keng o’rin olgan.

AVLOS (yun. avlos) – yunon puflama sozi. Rimda va O’rta dengiz havzasi mamlakatlarida tarqalgan, silindrsimon shakldagi 3– 4 teshikli ikkita (qo’sh) naychadan iborat bo’lgan. Keyinchalik teshikchalari 15 taga yetgan, ba’zilar

suriluvchan halqa b-n bekitilgan. Turli uzunlik va sozda yasalgan. Umumiy diapazoni taxm. birinchi oktava «re»dan – uchinchi oktava «re» gacha. O'zbek sozlaridan qo'shnayga o'xshab ketadi.

AGACH QO'MUZ – tirnab chalinadigan Dog'iston xalq musiqa cholg'usi, ko'proq ashulachi (lar)ga jo'rnavoz bo'ladi. Takomillashtirilgan turlari xalq cholg'u asboblari orkestrida qo'llaniladi.

ADABI USUL – xalq san'atkorlarining oilada, hamkasblar o'rtasida, jamiyatda o'zini tutishi bo'yicha og'zaki va yozma qoidalar. A.u. qoidalari sozanda, xonanda, suxanpardoz, masxaraboz, qiziqchi, qo'g'irchoqboz, dorboz, nayrangboz va b.ning risolalarida ma'lum darajada ifoda topgan. Ammo ko'pgina qoidalar avloddan avlodga og'zaki o'tib kelgan.

ADABIYOT (arab. – adab so'zining ko'pligi) – 1) fan va amaliyotning biror sohasidagi yutuqlarni umumlashtiruvchi asarlar majmui (texnikaviy A., qishloq xo'jaligi A.i, siyosiy A. va b.); 2) san'atning bir turi (badiiy A. deb ham ataladi); voqelikni so'z yordamida obrazlar orqali aks ettiradi.

ADABIY YODGORLIK – biror xalqning muayyan davrdagi hayoti, tili va madaniyati, urf-odatlar haqida ma'lumot beruvchi og'zaki yoki yozma adabiyot namunasi.

ADABIY MUHIT – ijodiy muhit. Muayyan joyda yashab ijod etgan yirik shoir va adiblar ta'sirida yuzaga keladi. Uning vujudga kelishi albatta yirik ijodkorlar faoliyati, ular yaratgan ijodiy maktablar b-n bog'liqdir.

ADABIY TIL – muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli. A.t. o'z mezonlarini egallagan shu tilda so'zlashuvchilarning barchasi uchun birdek. U ham yozma, ham og'zaki shakllarda amalda qo'llanadi.

ADABIY EMAKDOSH – teatr sahnasida dramatik asar qo'yishda rejissyorlarga, asar matnining tahlil va tahrir qilishda teatr jamoasiga yordam beruvchi adabiy xodim.

ADABIY O'G'RILIK, plagiat – birovning asarini ko'chirib, o'ziniki qilib olish. Bunday o'g'rilik muallif ijozatisiz ilmiy, adabiy, musiqiy yoki badiiy asarni o'z nomidan to'la yoki qisman bostirib chiqarishdan, kashfiyot yoki ixtirochilik takliflarini o'ziniki qilib olishdan iborat.

ADABIY-MADANIY MEROS – o'tmish moddiy-madaniy boyliklari.

Ajdodlardan avlodlarga qolgan xalq og'zaki ijodi, yozma adabiyoti, san'ati, me'morlik va h.k. namunalari. Ad.-m.m. uni yaratgan xalq tarixi b-n izchil va mustahkam bog'langan bo'ladi; shu xalqning qad. davrlardan boshlab hozirgacha yaratgan va saqlanib kelgan adabiy-ma'naviy yodnomalari, moddiy-madaniy obidalarini o'z ichiga oladi.

ADAJIO (ital. Adagio – og'ir, tinch) – asarni og'ir, vazmin sur'atda ijro etish belgisi. Baletda asosiy qahramonlar xarakterini ochib beruvchi, odatda vazmin, salobatli raqs. Salmoqli ijro etiladigan cholg'u asar, pesa.

AYOLLAR (AN'ANAVIY) ANSAMBLARI – xotin-qizlardan tashkil topgan ashula-raqs yoki ashula-cholg'u ansambllar; qadimdan o'zbek milliy musiqa ijrochiligi rivoji jarayonida yuzaga kelgan. Odatda 3–4 ayol xonanda, sozanda va raqqosalarni birlashtiradi.

AYOLLAR QIZIQCHILIGI (TEATRI) – o'zbek xotin-qizlari orasida tarqalgan xalq og'zaki san'atining bir turi. 18– 19-a.larda xotin-qizlar orasida keng tarqalgan.

AJAM – o'zbek, tojik xalqlari musiqa merosidagi cholg'u kuylar. Bizgacha Segoh maqomining Mushkilot (cholg'u) bo'limida Muxammasi Ajam Nasr (ashula) bo'limida Navro'zi Ajam (taronalari bilan) yetib kelgan va xalq orasida keng tarqalgan.

AYYOM (arab. kun so'zining ko'pligi) – bayram oldi va bayram kunlari. Qutlug' va tabarruk kunlar ma'nosida ulug' ayyom (ulug' kunlar) deb qo'llanilgan.

AYTISHUV – folklor janri. Turkiy xalqlar og'zaki ijodida A. badihago'y xalq shoirlari, baxshi, jirov, oqin, xalfa va laparchilarning o'ziga xos musobaqasi, mushoira yo'li va ular iste'dodini belgilovchi o'ziga xos sinov hisoblanadi. Bundan tashqari, biror epik mazmundagi folklor asarlari tarkibida ham uchraydi.

AKADEMIZM (frans. academisme) – tasviriy san'atdagi yo'nalish. Qadimgi dunyo va Uyg'onish davri san'ati shakllari, san'atning tashqi ko'rinishlariga taqlid qilishga asoslangan. A. badiiy ta'limni tartibga solishga, mumtoz an'analarni «abadiy» qonunlar tizimi va qo'llanmalariga aylantirishga imkon yaratgan. San'atda qadimiy an'analarga va yuksak madaniylikka tayanish bu ta'limotning kuchli tomonlaridan edi.

AKADEMIK NASHR – fan, adabiyot va san'at asarlarining ilmiy asosda tayyorlangan nashri. Asosan mutaxassislar va ilm ahliga mo'ljallangan bo'lib, ilmiy tadqiqot maqsadini ko'zda tutadi.

AKADEMIK TEATR – Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlaridagi yirik va ko'hna teatrlarga beriladigan faxriy unvon.

AKKOMPANEMENT (frans. *assomranement, accompagner* – jo'r bo'lish) – ashula aytganda yoki biror musiqa cholg'usini chalganda unga jo'r bo'lish. Ashulaga fortepiano, xalq musiqa cholg'ulari, turli *ansambl* (trio, kvartet, kvintet) va *orkestr*larda jo'r bo'lish mumkin. A. yakkaxon ashulachi yoki cholg'uchiga garmonik va ritmik hamohang bo'lib, musiqa asarining badiiy darajasini chuqurlashtiradi.

AKKOMPANEMENTchi – jo'r bo'luvchi, odatda fortepianoda jo'r bo'luvchilarga nisbatan qo'llaniladi.

AKKORD (lot. *accordo* – uyg'unlashtiraman) – turli balandlikdagi uch va undan ortiq tovushlarning qo'shilib sadolanishi. A.larning aksariyati tersiya intervali bo'ylab joylashgan holda (o'zgacha holatdagilari ham ana shu tartibda joylashtirilib) tahlil etiladi.

Kvinta oralig'idagi ikki tersiyadan iborat A. – uchtovushlik (3 raqami b-n belgilanadi), unga yuqori yoki pastdan uchinchi tersiya tovushi qo'shilsa – septakkord (7 raqami b-n belgilanadi), unga yana bir tersiya tovushi qo'shilsa – nonakkord (9 raqami b-n belgilanadi) deb ataladi; mazkur A.lardan musiqa amaliyotida keng foydalaniladi. Barcha A.larning pastki tovushi – asosiy (yoki prima) ton, undan yuqoridagisi – tersiya toni, uchinchisi – kvinta toni, to'rtinchisi – septima toni, beshinchisi – nona toni deb yuritiladi va ana shu intervallarga mos raqamlar b-n belgilanadi.

A.lar tarkiban (katta yoki kichik tersiyalar oldinma-ketin joylashishi jihatidan) bir-biridan farqlanadi. Asosiy tonidan hisoblanganida avval katta, so'ngra kichik tersiyalardan tuzilgan A. – katta yoki major uchtovushligi, avval kichik so'ngra katta tersiyalardan tuzilgan A. – kichik yoki minor uchtovushligi, ikki katta tersiyadan tuzilgani – orttirilgan, ikki kichik tersiyadan tuzilgani – kamaytirilgan uchtovushlik deyiladi. Uchtovushlik va septakkordlar odatda musiqa tovushqatorining muayyan pog'onalarida tuziladi.

A.lar tonlari orasidagi masofaga binoan (tenor-bas oralig'i bundan istisno) tor (kvartagacha) va keng (oktavagacha) joylashgan bo'ladi. Barcha A.lar dissonans yoki konsonanslik xususiyatiga ega bo'lib, odatda, birinchi turdagilari konsonansli ko'ptovushlilarga yechiladi (o'tadi). Bu narsa (tarang dissonans va xushsadoli konsonans A.lar munosabati) musiqa amaliyoti, avvalo, kompozitorlar ijodi uchun katta badiiy omil vazifasini o'taydi. Shu boisdan har bir A. faqat funksional (ya'ni u yoki bu ladning muayyan pog'onasida tuzilgan ko'ptovushlik sifatida) ahamiyatga ega bo'libgina qolmay, muhim ifoda vositasi hamdir. A.lardan foydalanish va ularni tahlil etishda ularga tarixan yondashish va u yoki bu ijodiy oqim, uslub hamda an'anani inobatga olish zarur, chunki biror davr (mas., klassitsizm, romantizm, impressionizm va h.k.) mezoni boshqa davr mezoniga

to'g'ri kelmasligi tabiiy.

AKKORDEON (frans. *accordeon*) – 1) chap qo'l tomonda tayyor akkordlari bo'lgan tilchali musiqa asboblarning umumiy nomi. 1829 y. paydo bo'lgan. Bir tugmachasi bosilsa, butun akkord sadolangan; q. Garmon; 2) o'ng qo'l tomonda fortepiano toifasidagi klaviaturasi bo'lgan bayansifat cholg'uning nomi. O'zbekistonda 50- y.lardan professional va havaskorlik ansambllari tarkibidan o'rin olgan.

AKS SADO (musiqada) – musiqali ibora yoki hamohang tovushlarning zaif kuch b-n takrorlanishiga (ayni yoki boshqa ovozlari, sozlarda) asoslangan badiiy uslub. Xor, opera, orkestr va b. musiqasida qo'llaniladi.

AKT (lot. *actus* – harakat, *actum* – hujjat) – 1) harakat, amal. 2) dramatik asar yoki teatr tomoshasining tugallangan qismi (parda).

AKTYOR (lot. *actor* – ijrochi) – drama, opera, balet, qo'g'irchoq teatri, estrada, sirk, kino, radio va televideniya rollari ijrochisi, artist.

AKTYOR IJODIDAGI UYG'UN XATTI-HARAKAT – aktyorning eng qulay va tabiiy holati bo'lib, bu xatti-harakat sahnada o'zini batamom oqlaydi. Aktyor xatti-harakati orqali sahnada tabiiy hayot, ya'ni tomoshabin oldida tanholik vujudga keladi.

AKTYOR IRODASI – maqsad sari sobitqadamlik bilan xatti-harakat qilib, ijodiy yutuqlarga erishish yo'lidagi faollik.

AKTYOR NUTQI IFODAVIYLIGI – so'zlardagi unlilarni kerakli joylarda cho'zib aytish va har bir so'zda oxirgi undosh tovushlarni aniq talaffuz qilish orqali erishiladigan samara.

AKTYOR PLASTIKASI – aktyor tana harakatlarining ifodaviy ta'sirchanligi, ma'nodor nafis harakat.

AKTYOR TASAVVURI – hayotiy (real) muhitda, turli sharoitlarda aktyor o'zini ko'ra olish qobiliyati, o'sha vaziyatda qahramon o'rnida o'zini ko'ra bilish salohiyati.

AKTYORLIK SAN'ATI – aktyor ijrochiligi, teatr, kino, televidenie va radioda badiiy obraz yaratish san'ati. Aktyor ma'lum rolda o'ynar ekan, o'z qahramoni qiyofasiga kirib, uning fe'l-atvorini, ichki dunyosi va intilishlarini ifodalaydi. Bunda u pesa, libretto yoki ssenariydagi mazmunni o'z ijodi, hayotiy tajribasi b-n boyitadi, jonlantiradi. Obraz yaratishda aktyorning nutqi, gavdasi, yuz va ko'z

imo-ishoralari, tuyg'ulari, idroki asosiy vositalardir. Aktyor grim, libos, ba'zan niqobdan foydalanadi, gavdalantiradigan kishisi yoki boshqa mavjudotga yarasha xatti-harakat, ohang, imo-ishora topadi, ichki va tashqi tomonni bir-biriga uyg'unlashtiradi. A.s. ijrochilarning dunyoqarashi, shaxsiyati, ijodiy o'ziga xosligiga tayangan holda hayotiy voqelikni aks ettiradi. San'at turlari (drama, opera, balet, kino, telefilm, telespektakl, radioteatr) va turli-tuman janrlarga qarab A.s. bir qator uslublar va yo'nalishlarga bo'linadi. Sahnada ijod qiluvchi aktyorni yuzlab tomoshabin bevosita kuzatib turadi. Shuning uchun u har bir so'zni baland tovush b-n aytishga, har bir harakatni bo'rttirib ko'rsatishga majbur.

Kinoda boshqacha: ovozsiz kinoda faqat harakat, imo-ishora b-n inson fe'l-atvori ochib berilgan, kino ovozli bo'lgach, aktyor kino kamerasi ro'parasida ko'proq qahramonning ruhiy holatini ochishga o'tdi. Televidenie ham aktyordan tabiiylikni talab qiladi. Radioteatrda esa aktyorlarning o'zlari ko'rinmaydi, ovozlari eshitiladi, xolos. Shu boisdan ovoz imkoniyatlari keng ishlatiladi. Balet spektakllarida obrazlar raqqos va raqqosalarning muayyan musiqa mazmunini ifodalovchi tana, qo'l harakatlari, aylanishlari, yuz va ko'z imo-ishoralari vositasida yaratiladi. Operada ijrochining musiqiy ohanglari, obraz sur'ati kompozitor tomonidan belgilangan, dirijyor rahbarligida orkestr tomonidan o'zlashtirilgan bo'ladi. Aktyor kompozitor belgilagan, orkestr o'zlashtirgan ohang va usullarni o'z jozibasi, ovozi, his-tuyg'ulari b-n boyitadi. Musiqali teatr turi (opera, balet, operetta, musiqali drama)ga qarab artistning aytish va sahnaviy harakatlari har xil bo'ladi. Ammo umumiy jihat shuki, musiqali teatr artisti xonandalik, aktyorlik, raqqoslik sohalarini puxta o'zlashtirgan, sintetik qobiliyatga ega bo'lishi kerak.

A.s. badiiy ijodning alohida turi sifatida mil. av. 5-a.da Hindiston, Yunonistonda shakllanadi. Keyinchalik Qadimgi Rimda rivojlandi. Ilk davlatlar va shaharlarning paydo bo'lishi natijasida Turkistonda ham A.s. ning o'ziga xos ilk ko'rinishlari shakllandi. Ellinizm davrida (mil. av. 3–1-a.lar) vujudga kelgan A.s. an'analari 20-a. boshlarigacha yetib kelgan. U ijtimoiy timsol – obrazlar yaratishda o'ziga xos uslub va ifoda vositalariga ega bo'lgan. Obraz yaratishda psixologik tahlildan ko'ra nutqning serbo'yoqligi, mubolag'a, badiha, kulgi vositalaridan keng foydalanish, harakat, imo-ishora, ohanglarni bo'rttirishga intilishgan. Antik davrda hozirgi O'zbekiston hududida ham tragik aktyorlar ish ko'rgan. O'rta asrlarda Movarounnahr, Farg'ona vodiysi, Xorazm vohasida hajv va hazil vositalaridan foydalangan masxaralar, muqallidlar, jiddiy yo'sinda hikoya qiluvchi maddohlar, qissaxonlar, voizlar, go'yandalar faoliyat ko'rsatganlar. 20-a.da maydonga kelgan yevropa tipidagi yangi o'zbek teatrida A.s. yanada taraqqiy etdi. U jahon teatri va A.s. tajribalarini ijodiy o'zlashtirish, qadimiy milliy teatr ijrochilik an'analari rivojlantirish yo'lida kamol topdi. Aktyorlar dramaturg tasvirlagan voqelikni, pesa qahramonlarining ichki dunyosini ochishga, obrazning g'oyaviy ma'nosini chuqur talqin qilishga o'rgandilar. 20—30-y.lar o'tkir satirik yo'nalish, maishiy tafsilot, yorqinlik, bo'rttirma o'zbek A.s. ga xos bo'lgan. A. Hidoyatov, H. Islomov, M. Miroqilov, R. Pirmuhamedov va b. aktyorlarning ijodlari bunga misoldir. 40-

y.larning oxiri – 50-y.larda o'zbek aktyorlari ijodida yirik falsafiy umumlashma, zamonaviy jo'shqinlikka intilish kuchaydi. O.Xo'jaev, Sh. Burhonov, 3. Sadrievlar yaratgan tarixiy va mumtoz obrazlar g'oyaviy teranligi, badiiy yetukligi b-n o'zbek A.s.ni yuqori pog'onaga ko'tardi. Shu yillarda qahramonona-romantik, falsafiy-badiiy, ijtimoiy-maishiy ijrochilik yo'nalishlari va milliy ijrochilik maktabi shakllandi. Teatr aktyorlari kino, teleradio sohalariga dadil kirib borib, mazkur san'atlar ijrochiligining shakllanishiga hissa qo'shdilar. Ushbu san'atlarni mukammal egallagan R. Pirmuhamedov, R. Hamroev, N. Rahimov, Sh. Burhonov, L.Sarimsoqova, O. Jalilov, H. Umarov, YO. Ahmedov, P. Saidqosimov, O'. Alixo'jaev, D. Qambarova, I. Ergashev, YO. Sa'diev, T. Shokirova kabi aktyorlar avlodi yetishdi. 60–90-y.larda o'zbek A.s.da ijodiy yo'nalishlar ko'paydi, teatrdagi, teleradioda, sirkda ijod qiluvchi ijrochilarning bir-birlariga ta'sirlari kuchaydi. O. Norboeva, E. Komilov, G.Jamilova, H. Nurmatov, R. Ahmedova, M. Abduqunduzov, T. Mo'minov, M. Rajabov kabi aktyorlar mavjud an'analarni o'zlashtirish yo'lidan bordilar.

O'zbek operasi, musiqali drama teatrlarida T. Jalilov, M. Ashrafiy, T. Sodiqov, S. YUdakov, M. Leviev, I. Akbarov kabi kompozitorlarning musiqa asarlari asosida ijrochilik maktabi shakllandi. M. Qoriyoqubov, H. Nosirova, L. Sarimsoqova, K. Zokirov, S. Qobulova, S. YArashev, Sh. Rahimova, G. Izmaylova, B. Qorieva va b. shu maktab vakillaridir.

O'zbekiston mustaqilligi davrida sahnaviy janrlarning o'zaro ta'siri, yangi birikmali uyg'un janrlarning paydo bo'lishi A.s.da ham ijro va ifoda vositalarining yanada boyishiga olib keldi. Drama teatrida ashula va raqs vositalarini keng qo'llash, musiqa teatrida drammatizm, ichki kechinmalarning kuchayishi, bolalar teatrida barcha ijrochilik yo'nalishlaridan bahramand bo'lish shundan dalolatdir. Bu davrda qo'lga kiritilgan chinakam ijodiy erkinlik A.s.da ham o'z aksini topdi: milliy an'analarga e'tibor, ijodiy izlanish, yangi shakl va vositalar izlab topish, badiihago'ylik kuchaydi. Aktyorlar o'z iste'dodlari, imkoniyatlarini turli janrlarda sinab ko'rish va to'liq ro'yobga chiqarish imkoniga ega bo'ldilar.

AKTYORNING JISMONIY ERKINLIGI – ijro etayotgan roli uchun aniq xatti-harakat topishga ko'maklashadigan holat. Aktyor bajarayotgan ishgia samimiy ishongan holda maqsad sari intilishi, harakatlarining tabiiyligini keltirib chiqaradi. Natijada sahnaviy shart-sharoitda aktyor o'zini emin-erkin tutish orqali bajarayotgan ishidan qoniqish hosil qiladi.

AKTYORNING IJODIY SALOHIYATI – uning insoniy xislati, tabiati, yoshi, tashqi ko'rinishi, yoqimtoyligi va ichki madaniyati, hayotiy tajribasi, tasavvurining rang-barangligi, ta'sirchanligi, hayotiy voqea va xodisalarga munosabati va ularni saxnada yoki ekran orqali aks ettira olish imkoniyati.

AKTYORNING SO'Z ORQALI XATTI-HARAKATI – sahnaviy yoki film qahramonining maqsadga erishish yo'lida sahnadoshiga so'z orqali ta'sir etishi.

Soʻz bilan harakat jarayonida eng muhimi «sukut saqlash» orqali muntazam fikriy kurash, xatti-harakat qilishdir. Sahnadoshining soʻzli xatti-harakatiga nisbatan u bilan fikriy bahslashish, janjallashish yoki murosaga kelish. Shundagina sukut holatida taʼsir javobini oʻtkazayotgan sahnadoshining aniq xatti-harakati topiladi. Eng yorqin soʻz harakati – bu sahnadosh bilan fikran bahslashish, yaʼni sahnadoshni qoʻllab-quvvatlashga yoki boshqacha oʻylashga, xatti – harakat qilishiga va nihoyat unda oʻzgacha tuygʻular paydo qilishga majburlash.

AKTYORNING HISSIY XOTIRASI – aktyorning boshidan kechirganlari yoki boshqa odamlarning feʼl-atvori, xatti-harakatlarini kuzatish natijasida xotirasida muhrlanib qolgan hissiyotlari.

AKUSTIKA (yun. Akustikos – tinglashga oid), (musiqada) –teatr, konsert zallarida tovushlarning binoning har bir qismida barobar eshitilishi.

AKSENT (lot. accentus – urgʻu, taʼkidlash) – biror tovush yoki akkordni qattiq chalish.

ALLA – xotin-qizlarning oʻz bolalari, singil yoki ukalarini uxlatish uchun beshik yoki belanchakni tebratib aytadigan qoʻshigʻi. Alla aytish odatda faqat xotin-qizlarga xos. Oʻzbek bastakor va kompozitorlari bir talay yangi A.lar yaratdilar.

ALLEGRO (ital. Allegro – jonli, xushchaqchaq) – tez va jonli ijro koʻrsatkichi. Shu surʼatda yozilgan, lekin alohida nomga ega boʻlmagan musiqa asari – pesa. Sonataning birinchi qismi.

ALLEMANDA (frans. allemando) – Fransiyada 16-asrdan beri maʼlum qadimiy raqslardan. 17–18-asrlarda Allemanda fransuzcha *syuita* nomi bilan ataluvchi (klavesin, lyutnya yoki orkestr uchun yozilgan) musiqa asarining asosiy qismlaridan biri boʻlib, oʻz xarakteri bilan prelyudiyaga yaqin.

ALLEGORIYA – mavhum tushunchalarning asosiy tomonlarini aniq obraz shaklida yorqin namoyon qiluvchi badiiy tasvir usuli. Mas., tulki – ayyorlik.

ALT (ital.alto – yuqori, baland) – ovoz va soz turi; 1) xor yoki vokal ansamblda partiya, xonanda bolalar yoki ayollarning past(yoʻgʻon) ovozi; 2) skripkasimon sozlar guruhiga mansub 4 torli kamonli soz; 3) A. yoki altgori – puflama sozlar orkestridagi mis soz; 4) orkestr sozlarining alt turlari: domra –A., klarnet-A. trombon –A. va b. Ayrim oʻzbek xalq cholgʻulari (dutor, sato, afgʻon rubobi)ning diapazoni A. diapazoniga toʻgʻri keladi.

ALTERATSIYA (lot. alteratio – oʻzgartirish) – 1) musiqada asosiy tovushqa-tor

pog'onalarini (nomini saqlagan holda) o'zgartirish; uning balandligini chorak, yarim yoki butun tonga balandlatish yoki pastlatish. 2) garmoniyada A. tovushqatordagi noturg'un pog'onalarni xromatik o'zgartirish orqali tuzuk (lad) tortilishlarni kuchaytirishga xizmat qiladi. Tarkibida o'zgargan pog'onalar mavjud bo'lgan interval yoki akkordlar A.lashgan interval va akkordlar deb yuritiladi.

AMALIY SAN'AT, amaliy bezak san'ati – bezak san'ati sohasi; ijtimoiy va shaxeiy turmushda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan badiiy buyumlar tayyorlash va kundalik turmush ashyolari (asbob-anjomlar, mebel, mato, mehnat qurollari, kiyim-kechaklar, taqinchoqlar, o'yinchoqlar va b.)ni badiiy ishlash b-n bog'liq ijodiy mehnat sohalarini o'z ichiga oladi.

AMPLUA – aktyorning shaxsiy imkoniyati va sahnadagi ijrochilik qobiliyatiga juda mos tushadigan rollar tipi. Mas., tragik, komik rollar va h.k.

AMFITEATR (yun. amphitheatron – ikki tomonlama tomosha) – 1) qad. YUnoniston va Rimda ommaviy tomoshalar, teatr spektakllari ko'rsatiladigan mahobatli bino, o'rtasidagi maydoni ellips shaklidagi ulkan inshoot; uning tomoshabinlar uchun mo'ljallangan qator-qator o'rindiqlari pastdan yuqoriga zina shaklida ko'tarilib boradi. A.da arklar, ustunlar va ular orasida gumbazli galereyalar bo'lgan. 2) tomosha zali (teatr, sirk)dagi yarim doira shaklida qiya ko'tarilib boruvchi o'rindiqlar.

ANDANTE (ital. andante, andare – bormoq, yurmoq) – o'rtacha tezlikda bo'lgan sur'at ko'rsatkichi. Shoshmasdan, osoyishta ijro etiladigan sur'at.

ANONS (frans. annonce – ommaviy axborot, e'lon) – spektakl haqida oldindan beriladigan e'lon.

ANSAMBL (fans.ensemble, andare – birgalikda) – vokal yoki cholg'u musiqa asarining bir necha ijrochi tomonidan ijro etilishi. Bir guruh artistlarning bir butun badiiy jamoa holida chiqishi. Uncha katta bo'lmagan ashulachi (vokal) yoki cholg'uchi (sozanda)lar jamoasi uchun yaratilgan musiqa asari. Ijrochilar soniga qarab, bu ansambllar turlicha ataladi. Spektakldagi oliy maqsadni ro'yobga chiqarish yo'lida aktyorlar va boshqa ijodkorlarning badiiy ijodiy yaxlitligi ham A. deb yuritiladi.

ANTI-K TEATR – yunon teatri va uning ta'sirida rivojlangan ba'zi (ellin madaniyati ta'siridagi) Sharq mamlakatlari teatri hamda Qadimgi Rim teatrini umumlashtiruvchi tushuncha.

ANTRAKT – 1) spektakl pardalari, konsert va sirk tomoshalarining bo'limlari orasidagi tanaffus; 2) teatrdagi ikkinchi va undan keyingi pardalar boshlanishi oldidan chalinadigan musiqali muqaddima.

ANShLAG (nem. anselag) – opera, balet, umuman sahna asarlarida, konsertlarda hamma biletning sotilishi, zalning to'la bo'lishi.

AN'ANALAR – jamiyat hayoti turli sohalarining, moddiy va ma'naviy faoliyat shakllarining, kishilar o'rtasidagi aloqalar va munosabatlarning avlodlar o'rtasida o'tishi, ajdodlar hayoti, belgilari va xususiyatlarining takrorlanish tarzi. Dunyoda A. va urf-odatlar ega bo'lmagan millat yoki elat yo'q. Shu ma'noda, an'analar butun insoniyatga xos tushunchadir. An'analarga faqat mafkuraviy, sinfiy, partiyaviy munosabatda bo'lish, bir hudud yoki xalqqa xos an'analarni boshqa hudud yoki xalq nuqtai nazaridan baholash noto'g'ri.

A.da, bir tomondan, meros qoldirish va ijtimoiy vorislikni, ikkinchi tomondan esa, yangilanish va navqironlikni yaqqol kuzatish mumkin.

A. xalqlarning tarixiy rivojlanishi jarayonida shakllanadi va sayqallanadi. Davr talabiga javob bergan A. unutilmaydi, avlodlarga meros bo'lib qoladi, xalq hayotining tarkibiy qismiga aylanadi. Har bir el, millat yoki xalq o'z A.ini rivojlantiradi, asrab-avaylaydi. An'analarda xalq dahosi, turmush tarzi, madaniy kamolot darajasi aks etadi. Unda milliy ong va milliy qiyofa gavdalanadi. A.ni mensimaslik – ular mansub xalq yoki millatni hurmat qilmaslikdir. A. yoshlarni tarbiyalash, ularga keksa avlodning tajribalarini o'zlashtirish vositasi hamdir. Ko'pmillatli davlatlarda faqat bitta millatga xos bo'lgan A.ga emas, balki barcha millatlarning A.iga e'tibor berish lozim. Bu umuminsoniy talabdir. A. kishilarni boshqarish, uyushtirish, ularning hamjihatligini ta'minlash kabi vazifalarni ham bajaradi. A.da nafaqat ijobiy, balki salbiy jihatlari ham saqlanib qolishi yoki salbiy A. bo'lishi ham mumkin. Bu esa A.ning namoyon bo'lishi va saqlanib qolishi bilan bog'liq.

Endilikda mustaqil O'zbekistonda ijobiy A.ni asrab-avaylash, ularni yaqin o'tmishdagi mafkuraviy ta'sirlardan poklash, mamlakatimizdagi ma'naviy yangilanishning vositalaridan biriga aylantirish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayon mamlakatimizdagi milliy tiklanish, mustaqillikni mustahkamlashning tarkibiy qismi bo'lib qoldi.

A. xuddi jamiyatdagi boshqa narsalar singari eskiradi, asta-sekin safdan chiqib, iste'moldan chetda qoladi. Ammo bu jarayon nihoyatda murakkab. Chunki asrlar davomida kishilar o'rgangan odatlarni to'satdan ulotqirib tashlab bo'lmaydi; ba'zi A. nisbatan tez, ba'zilari esa nihoyatda sekinlik bilan jamiyat e'tiboridan chetda qoladi. A.ning bu xususiyati ularning ong bilan bog'liqligidir. Mas., insoniyat taraqqiyoti jarayonida umumjahon jarayonlari girdobiga tortilgan ba'zi qabilalar har yili tabiat kuchlariga odamni (odatda, bo'yi yetgan qizni) qurbon qilish A.idan osongina voz kechdilar. Xuddi shu tariqa ba'zi millatlar va elatlar «qonga – qon, jonga – jon» degan, asrlar davomida saqlangan o'ch olish an'anasidan nisbatan oson qutuldilar. Ayni chog'da ko'pchilik A. saklanib qolmoqda va, hatto, boyimoqda

(mehmondorchilik, xudoyilar, turli diqqatga sazovor sanalarni nisholash, tantanali marosim yoki ma'raka va h.k.).

Vatanga muhabbat, oilaga sadoqat, ota-onaga mehr-muhabbat, qariyalarga izzat-hurmat kabi A. umuminsoniydir. Chunki ular har bir millatda, elatda va el-yurtda bor. Ularning namoyon bo'lishi esa har bir xalqda turlicha. Bunday xilma-xillik xalqning, elning tarixi va hayotiy shart-sharoitlariga bog'liq. Mas., hindlar bilan o'zbeklar, italyanlar bilan mo'g'ullar an'alarini qiyoslasak, ular qanchalik farqlanishini yaqqol ko'ramiz. Shuning uchun A.ga nihoyatda ehtiyotkorlik b-n munosabatda bo'lmoq zarur. Bu qoidaga rioya qilmaslik sho'rolar davrida jamiyat va millatlar hamda elatlar hayotida ko'plab ziddiyatlar va qiyinchiliklar kelib chiqishiga sababchi bo'ldi.

APART (fans. aparte – bir tomonga) – go'yo sahnadagilar eshitmaydi, deb faraz qilinib aytiladigan monolog va luqma. A. usuli juda qadimdan qo'llanib kelinadi. Hozirgi o'zbek teatrida ham A.usulidan foydalaniladi. (mas.,Uyg'unning "Parvona" asari).

APPLIKATURA (nem. applicator, lot. Applico – qo'ymoq, bosmoq) – musiqa cholg'ularini ijro qilganda barmoqlarni to'g'ri qo'yish va almashtirish tartibi. Bu tartibning notalarda ko'rsatilishi ham A. deb ataladi. A. arab raqamlari bilan notalarning osti yoki ustiga qo'yiladi.

ARANJIROVKA (frans. arranger – tartibga solish) – 1) musiqa asarini aslida nazarda tutilmagan o'zga cholg'u asbobi (yoki asboblar), xonanda (yoki xonandalar) ovozigga moslash; masalan, operani fortepiano jo'rligida ijro etish, orkestr uchun mo'ljallangan asar (simfoniya)ni bir yoki bir necha fortepiano uchun A. qilish va h.k. Muallif mo'ljallagan musiqa asbobining o'zida asar ijrosini osonlashtirishi ham A. deyiladi; 2) jaz yoki estradada – bevosita ijro jarayonida kiritiladigan va ijroning uslubi b-n bog'liq turli (garmonik, fakturali) o'zgarishlar; 3) o'zbek xalq ijrochiligida keng o'rin olgan ashula yo'llarini cholg'u kuylar sifatida ijro etish.

ARENA – sirkda tomosha ko'rsatish uchun mo'ljallangan qum (yoki qipiq-arrato'pon) sepilgan aylana maydon.

ARIETTA (ital. arietta) – 1) kichik ariya, odatda 2 qismli shaklda sodda bayoni va kuyining qo'shiqsimon xarakteri b-n ajralib turadi.

ARERSSENA – sahna orqa pardasi ortidagi maydon.

ARPEJIO (ital. arpeggio – arfada chalish) – ko'pincha past tovushdan boshlanadigan akkord tovushlarining ketma-ket ijro etilishi. A. ko'proq arfada, shuningdek fortepiano kabi cholg'ularda keng qo'llaniladi.

ARTIKULYATSIYA (nem. articulation, lot. Articul – mayda bo'laklarga bo'laman) – musiqa cholg'ulari va ashulachi ovozida surunkasiga kelgan tovushlarni ijro etish usullari. A. turlari ko'p bo'lib, asosiylari – *legato*, *stakkato*, *glissando*, *portamento*. Arpejioning to'g'ri bajarilishi musiqa asarining badiiy va ta'sirli chiqishiga yordam beradi.

ARTIST (frans. artiste – bilimdon; lot. ars, artis – kasb, hunar, san'at) – dramatik spektakl, kinoda rollar, opera va balet partiyalari, estrada konserti va sirk nomerlari ijrochisi. Teatr va kinoda aktyor, aktrisa deb ham yuritiladi. Keng ma'noda san'atning muayyan sohasidagi ijodkor (sozchi, ashulachi)..

ARUZ (arab.– arz qilmoq) – she'riy o'lchov, vazn. YAqin va O'rta Sharq xalqlari she'r tizimi. A. nazariyasi turkiy xalqlarga, xususan o'zbek she'riyatiga arablardan o'tgan. Navoiyning «Mezon ul-avzon» asarida ko'rsatilishicha A. vodiy, rukn nomiga to'g'ri keladi, ko'chma ma'noda «ustun» degani.

ARFA (nem. Harfe, ital. arra) – uchburchak shaklidagi qadimgi torli tirnama soz. Dastlabki tasvirlari mil. av. 3- ming yillikka taalluqli.

ARQUL – arablarda puflab chalinadigan (qo'shnaysimon) cholg'u. A.ning qo'shneydan farqi shuki, undagi nayning biri o'zgarmaydigan (burdon) tovush berib, kuy hosil etadigan ikkinchi nayga hamohang bo'ladi.

ASAR (arab. – iz, qoldiq) – 1) olim, yozuvchi, rassom, bastakor va b. ijodining mahsuli. Unda ijodkorning maqsad va fikri muayyan tarzda gavdalanadi (mae, ilmiy A., adabiy A., musiqa, raem, haykal va h.k.).

ASVOT (arab.– savt, – tovush, ovoz so'zining ko'pligi – tovushlar, ovozlar) – 1) musiqada: cholg'ularda hosil etiladigan tovushlar; 2) vokal musiqa ma'nosida ishlatiladigan inson ovozi.

ASKIYA (arab, zakiy – o'tkir zehnli, hozirjavob) – o'zbek xalq og'zaki ijodi turi; folklor janri; ikki va undan ziyod kishi yoki guruhning xalq yig'inlari (sayil, to'y, bayram)da ma'lum mavzu bo'yicha badiiy so'zda tortishuvi. Taraflar ba'zan davrada, ba'zan qarama-qarshi o'tirgan, turgan yoki yurgan holda tez javob berishga, o'z javoblarini lo'nda, serma'no, latif, ta'sirli, jozibali va kulgili chiqarishga harakat qiladilar. Javob topishda qaysi taraf mavzu, janr doirasidan chetlashsa yoki so'z tanlashda pala-partishlikka yo'l qo'ysa o'sha taraf yengilgan hisoblanadi.

ASL NUSXA– 1) biror narsa yoki asarning asli (ko'chirilgan nusxadan farqli o'laroq); 2) muallifning o'z qo'li b-n yoki yozuv texnikasida yozilgan, matbaa

usulida ko'paytirishga mo'ljallangan matn, rasm, fotosurat, chizma va b.

ASOSIY TON – 1) asosiy chastotalar hosil qilgan tovush toni; har qanday tovush manbai faqat asosiy chastotada tebranib qolmasdan, ayni vaqtda unga karrali bo'lgan yuqori chastotalar (garmonikalar)da ham tebranadi. Garmonikalarga tegishli tovushlar obertonlar deyiladi. 2) Musiqada – tabiiy tovushqatorning boshlang'ich (eng pastki) tovushi; A. t. o'zidan hosil bo'ladigan obertonlar (tovush aks-sadolari) uchun tayanchlik vazifasini o'taydi. 3) Akkordning eng pastki tovushi. 4) Musiqiy tuzuk(lad)ning bosh pog'onasi.

ATONAL MUSIQA (yun. a - inkor qo'shimchasi va tonal – ton) – 20- a. boshlaridan yevropa mamlakatlarida odat tusiga kirgan tonallik, lad, garmoniya va b.ning o'ta erkin o'zgaruvchanligiga asoslanib yaratiladigan musiqa. At. m. konsonans va dissonans kontrasti, modulyatsiyalarni inkor etadi. Ayrim At. m. parchalari so'nggi romantiklar va impressionistlar ijodida uchraydi. Undan O'zbekiston kompozitorlari kino, teleko'rsatuv, teatr musiqasi va b.da foydalanmokdalar.

ATONALLIK (yun. a – inkor qo'shimchasi va tonal – ton) – tonallikning, aniqrog'i musiqaning lad asosini inkor etish b-n bog'liq keng ma'nodagi atama.

AFANDI – turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi obraz. Ismi Xo'ja Nasriddin (A. laqabi). U o'zbeklarda A. (Nasriddin afandi), turklarda Xoja Nasriddin, qozoqlarda Xo'ja Nosir, ozarbayjonlarda Mulla Nasriddindir. A. barcha latifalarda mard, to'g'ri so'z, haqiqatgo'y, adolatni ulug'lovchi, kambag'al, beva-bechoralarning homiysi, shuningdek shaxs va jamiyat kamchiliklari ustidan kuluvchi xalq qahramoni.

AFISHA – spektakllar, konsertlar va boshqa adabiy tadbirlar, tomoshalar to'g'risida xabar beruvchi, ko'zga ko'rinarli joylarga yopishtirilgan maxsus e'lon.

AFSONA – 1) xalq og'zaki ijodi (folklor) janri. U xayolot, uydirma va to'qimadan iborat bo'lsa-da, so'zlovchi va tinglovchi tomonidan haqiqatdek tasavvur etiladi, hatto bo'lib o'tgan davri, makon ham ko'rsatiladi. A.lar og'izdan-og'izga, eddan-elga o'tib kelgan, ifoda usuli bayon tarzida. A. og'zaki hikoyat bo'lib, u xayoliy obraz yoki tasavvur asosiga quriladi, hikoya qiluvchilar va tinglovchilar tomonidan qachonlardir shunday bo'lgandek qabul qilinadi. Rivoyatdan farqli o'laroq A. zaminida albatta mo'jiza, sehr-jodu bo'ladi; 2) ko'chma ma'noda – uydirma, yolg'on, aqlga to'g'ri kelmaydigan gap.

ASHULA – yakka xonanda yoki xonandalar guruhiga mo'ljallangan va mumtoz o'zbek musiqa merosida markaziy o'rin egallagan ashula yo'li. Asosan lirik ruhdagi g'azal va she'rlar zaminida yuzaga keladi. A.lar soz (doyra, dutor, tanbur), ansambl jo'rligida yoki jo'rsiz ijro etiladi. A. o'zbek musiqa folklorida katta o'rin

egallagan qo'shiq janridan kuy diapazonining kengligi, shaklan rivojlanganligi, mavzu va mazmuni teranligi b-n farq-lanadi.

ASHULA VA RAQS ANSAMBLI – turli tarkibda tashkil topgan sozanda, xonanda va raqqoslar guruhi.

ASHULA YO'LI – 1) cholg'u kuylarining ashula yo'llari; 2) O'zbekistonning turli joylarida hofizlik maktablariga xos ijrochilik-ijodchilik an'analari. Mas., Buxoro-Samarqand A.y.lari, Xorazm A.y.lari, Farg'ona-Toshkent A.y.lari va h.k.; 3) atoqli hofizlarning ijrochilik-ijodchilik uslubiga xos asarlar. Mas., «Ushshoqi Hoji I – II» (Hoji Abdulaziz Abdurasulov talqinida tanilgan «Ushshoq» yo'llari).

ASHULACHI – ashulani ijro etuvchi yetuk san'atkor, xonanda, hofiz. A. ovoz imkoniyatlarini egallash, ulardan to'liq foydalana bilish, ashula yo'llarini o'rganishda yuksak malaka hosil etish b-n yetishadi. A.ning ovozi, ijro uslubi (ishkamiy, binigiy, gulligiy) turlicha bo'lishi mumkin.

“B”

BADIIY BUYUMLAR – chiroyli shakllarda bezatib ishlangan, turli maqsadlarda foydalaniladigan nafis buyum va zeb-ziynatlar. Uy-ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechak, mehnat qurollari, badiiy gazlama, gilam, palos, so'zana, qurol-aslaha, mebel kabi moddiy madaniyat asarlari, tasviriy san'at, amaliy san'at, bezak san'ati mahsulotlarini o'z ichiga oladi. Ba'zi mamlakatlar o'z B.b.i b-n mashhur (xitoy chinnisi, eron gilami, hind fil suyagi mahsulotlari, chex shishasi, o'zbek atlas va b.). Jamiyat taraqqiyoti B. b. tayyorlash usuli (haykaltaroshlik, kulollik, zargarlik, miskarlik, degrezlik, naqqoshlik, o'ymakorlik, koshinkorlik va b.)ni ham takomillashtirdi, badiiy hunarmandlikning yangi sohalari (kashtado'zlik, do'ppido'zlik, zardo'zlik, shishasozlik va b.)ni yuzaga keltirdi. O'zbekiston hududida B. b. ishlab chiqarish 20-a.ning 20-y.laridan keng yo'lga qo'yila boshlandi. 60-y.lardan mazmunan boyidi, turlari ko'paydi; an'anaviy B. b. qardosh xalqlar yaratayotgan mahsulotlar hisobiga ham boyimokda.

BADIIY KO'RGAZMALAR – san'at asarlarini ommaviy namoyish etish shakli. Ko'rgazma maxsus qurilgan yoki moslashtirilgan binolar (mas., muzey, madaniyat saroylari zallarida, teatr, kinoteatr, jamoat binolari foyelarida va sh.k. joylar)da uyushtiriladi.

BADIIY KO'RGAZMALAR DIREKSIYASI, Badiiy ko'rgazmalar va panoramalar direksiyasi – muzey maqomiga ega bo'lgan mustaqil ijodiy ishlab chiqarish muassasasi.

BADIIY MUZEYLAR – tasviriy va amaliy bezak san'ati hamda me'moriy

yodgorliklarni yig'ish, saqlash, ta'mirlash, saralash, ko'rgazmalarda namoyish etish, o'rganish, targ'ib etish b-n shug'ullanadigan, san'atshunoslik yo'nalishidagi ilmiy ma'rifiy va tadqiqotlar olib boriladigan muassasalar.

BADIIY SANOAT– maishiy muhitni bezash uchun xizmat qiladigan amaliy bezak san'ati buyumlari (kiyim, mato, gilam, mebel, badiiy shisha, chinni, zargarlik buyumlari va h. k.)ni sanoat usulida tayyorlash.

BADIIY SO'Z USTASI – adabiy asar (she'r, nasr, shuningdek publitsistika) yoki dramatik parchani teleko'rsatuv va radio orqali, estrada, sirk va filarmoniya sahnasida ifodali o'qib, ular mazmunini tinglovchilarga badiiy ta'sirli qilib yetkazuvchi ijrochi, estrada va filarmoniya artisti.

BADIIY O'QISH – estrada san'atining bir turi: adabiy asar (she'riy nasr, shuningdek publitsistika) yoki dramatik parchani omma oldida ijro etib, tinglovchilarga asar mohiyatini badiiy ta'sirchan qilib yetkazish. O'tmishda B. o'. xalq baxshilari, ertakchilar, qiziqchilar ijodining asosi hisoblangan.

BADIIY HAVASKORLIK – asosiy ishdan ajralmagan holda jamoa (to'garak, studiya, xalq teatrlari) yoki yakka holda (xonanda, badiiy so'z ustasi, sozanda, raqqosa, akrobat va b.) ijod qilish; xalq ijodi shakllaridan.

BADIK – folklor janri. Gul, gulafshon, ko'ch-ko'ch deb ham yuritiladi. Kishi tanasiga qizilcha, eshak-em va b. toshmalar toshganda, go'yo ularni «daf etish» uchun badikxon (badik aytuvchi)lar tomonidan ijro etilgan.

BADIHA – xalq og'zaki ijodi an'analari asosida tuyqusdan, birdaniga aytilgan so'z, she'r yoki qo'shiq. Jahon xalqlari ijodida uchraydi. Muayyan asarni ijro yoki qayta ijro etganda ijodkorning unga kiritgan ijodiy o'zgartishlari.

BADIHAGO'Y – q. Baxshi.

BADIHAGO'YLIK – erkin tarzda ijro etilgan yoki ijod qilingan badiiy asarning o'ziga xosligi. Muayyan shakl, janr, uslub va b.ning ijodiy tartib-qoidalari asosida, ya'ni mavjud elementlarning yangi tarzda o'zaro bog'lanishi natijasida vujudga keladi. Turli san'at turlari (teatr, raqs, musiqa, poeziya)da mavjud. Ijodkorlardan yuqori mahorat, badiiy saviyani talab qiladi.

BAYOT – 1) O'n ikki maqom tizimidagi muayyan sho''balar nomi (mas., Navro'zi Bayot, Bayoti Ajam); 2) Shashmaqomda Navo, Xorazm maqomlarida Navo va Dugoh maqomlari tarkibidagi sho''balar. 3) Toshkent-Farg'ona maqom yo'llarida besh qismli yirik ashula turkumi.

BAYRAM (turkiycha – katta yig'in, to'y) – keng nishonlanadigan tantanali kun. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot davomida kelib chiqishi, mazmuni, ijtimoiy hayotda qaror topishiga ko'ra an'anaviy, diniy, milliy va b. B.lar vujudga keldi.

BAYRAM KUNLARI – muhim voqealarga bag'ishlangan, an'ana sifatida nishonlanadigan, ish kuni hisoblanmaydigan kunlar. O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi kunlar bayram (dam olish) kunlari deb belgilangan: 1 yanvar – Yangi yil; 8-mart – Xotin-qizlar kuni; 21 mart – Navro'z bayrami; 9 may – Xotira va qadrlash kuni; 1 sentyabr – Mustaqillik kuni; 1 oktyabr – O'qituvchi va murabbiylar kuni; 8 dekabr – Konstitutsiya kuni; Ro'za hayiti (Iyd al-Fitr)ning birinchi kuni; Qurbon hayiti (Iyd al-Adha)ning birinchi kuni.

BAL RAQSI – ommaviy ko'ngil ochishga mo'ljallangan raqs kechalari (bal)da ikki yoki undan ortiq juftliklar ijro etadigan.

BALALAYKA – uch torli, hamma torlari baravar chertib chalinadigan rus xalq musiqa asbobi.

BALERINA (ital. baleriana, lot. Ballo – raqsga tushaman) – balet truppasidagi raqqosa. B. atamasi jahon san'atiga 19-a.ning 2-yarmida kirib kelgan. Italiyalik mohir raqqosa (balerina)larning butun dunyo sahnasidagi muvaffaqiyatli chiqishlari b-n bog'liq. 20-a. boshidan barcha balet raqqosalariga nisbatan ishlatiladi.

BALET (lot. ballo – raqsga tushaman) – asar mazmuni musiqiy xoreografik obrazlar vositasi b-n ifodalanadigan sahna san'ati turi. O'zida san'atning dramaturgiya, musiqa, xoreografiya, tasviriy san'at kabi turlarini uy-g'unlashtiradi, bu san'at turlarining hammasi alohida-alohida mavjud bo'lmay, B.ning sintez markazi bo'lgan xoreografiyaga bo'ysunadi. B. librettochi, kompozitor, baletmeyster va rassom hamkorligida yaratiladi. B.ning dramaturgik asosi libretto (ssenariy)dan boshlanib, unda asarning asosiy mazmuni, g'oya, ziddiyat va xarakterlari aniq belgilanadi. Libretto ko'pincha adabiy asarga asoslanib, uni musiqa va xoreografiyada gavdalandirish imkoniyati hisobga olinadi. Ssenariy asosida esa kompozitor B. musiqasini yaratadi. Uning izchilligi, sahna ko'rinishi, parda va nomerlarga bo'linishi ssenariyda ko'rsatiladi. Musiqa faqat ssenariyni ifodalabgina qolmay, balki musiqali obrazlarning mazmuni b-n uni boyitadi. B. musiqasi xoreografiyani yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. B.– musiqada yozilgan, xoreografiyada gavdalandirilgan drama. Xoreografik harakatning asosi raqs va inson tanasining plastikasidir. B.da raqsning mumtoz, xarakterli, sahna, xalq, erkin plastika, «modern» kabi turlaridan foydalaniladi. Mumtoz raqs yevropa B. san'atida yetakchi o'rinni egallab, pantomima, raqsning boshqa turlari, sport va akrobatika elementlari b-n boyib bormokda. B. spektaklida dekoratsiya, libos, yorug'lik va b. hamma tasviriy vositalarni musiqiy-xoreografik harakatga

uyg'unlashtirish rassomning vazifasidir. B. spektaklining ijrosi, musiqiy talqini va musiqa b-n raqs harakatining uyg'unligiga dirijyor rahbarlik qiladi. B.ning fojia, komediya, pesa, B.– simfoniya kabi janrlari mavjud. B. spektakllari bir pardali, ko'p pardali bo'ladi. B. atamasi asosan 16 – 19-a.lar davomida shakllangan yevropa B. san'atini ifodalaydi, lekin 20-a.dan kengroq talqin qilinib, Osiyo va Afrika mamlakatlarining raqs tomoshalariga nisbatan ham ishlatiladi.

BALETMEYSTER (nem. Ballettmeister – balet ustasi) – balet spektakllari, xoreografik chiqishlar, opera, operetta, dramatik spektakllardagi raqs sahnalarining muallifi va sahnalashtiruvchisi.

BALLADA (frans. ballade, so'nggi lot. ballo – raqsga tushaman) – 1) 14 – 15-a.lar fransuz adabiyotidan qat'iy o'rin olgan lirik janr; 2) ingliz xalq poeziyasida liro-epik janr va romantizm poeziyasidagi ayni shunday janr. Romantik B. fantastika, folklor, afsonaviy-tarixiy, maishiy mavzudagi syujetga ega she'riy asardir. B. janridagi asarlar namunalari o'zbek mumtoz adabiyoti (Sayfi Saroyi – «Suxayl va Guldursun»; Alisher Navoiy – «Xotami Toyi») va zamonaviy adabiyot (M. Shayxzoda – «Sulh daraxti»; Shuhrat – «Mardlik afsonasi»; H. Olimjon – «Jangchi Tursun»; G'. G'ulom – «Suv va nur»)da ham uchraydi; 3) (musiqada) – B. 12 – 13-a.larda trubadur va truvelar ijodining asosiy janri sifatida keng rivoj topdi. Uyg'onish davrida uning polifonik turlari yuzaga keldi (Gilom de Masho). Musiqiy romantizm uslubida B. syujet (muayyan mavzu)li musiqa janri sifatida kamer-vokal (asosan, Avstriya va Germaniya kompozitorlari ijodida – F. Shubert, R. Shuman, F. List, I. Brams, X. Volf) va kamer-cholg'u (asosan, fortepiano uchun: F. Shopen, E. Grig va b.) asarlarida o'z ifodasini topdi. O'zbekiston musiqasida B. ko'proq qahramonlik yoki ishqiy-qahramonlik, falsafiy talqinga ega (D. Zokirov, I. Akbarov, D. Saydaminova). M. Burhonovning xonanda va simfonik orkestr uchun «Ishq o'ti» B.si (1939, Mashrab g'azali) mazkur janrning O'zbekistondagi ilk namunasidir. B.ning muayyan xususiyatlari boshqa janrlarga singdirilganligi sababli bunday asarlar qo'shma nomlar b-n ham ataladi (mas., B.-poema, B.-simfoniya va b.).

BAND – 1) she'riy misralar turkumi. Sharq mumtoz she'riyatida qofiyalanish tartibiga ko'ra ikki misradan o'n misragacha bo'lgan B.lar mavjud. O'zbek xalq qo'shiqlarining aksariyati murabba' shaklidagi B.lardan tuzilgan, namunasi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida uchraydi. Hozirgi o'zbek she'riyatida uchlik, yettilik, to'qqizlik, o'nlik, o'n beshlik va o'n oltilik kabi o'nga yaqin B. turlari mavjud; 2) o'simliksimon naqshlarda o'simlik tanasini ifodalovchi yo'l, islimiy naqshlar tarkibiy qismi, tanobga nisbatan ikkilamchi. Barg, gul, kurtak, marg'ula, jingala kabi unsurlarga ega.

BANDURA (lot. pandura – uch torli soz) – torli tirnama ukraina xalq musiqa cholg'usi, dastasi kalta bo'lib, kosasi tuxum shaklida bo'ladi. Tarixiy manbalarga

ko'ra, Bandura 16-asrda ham ishlatilgan. Bandurada 20 va undan ham ko'p tor bo'lib, dasta yoki qopqoqqa tortiladi. Turli uzunlikdagi bu torlarning qisqasi – baland (ingichka), uzunlari esa – past (yo'g'on) tovush beradi. Bandura barmoqlar (ba'zan maxsus plektr) bilan ijro etiladi.

BARABAN – urma cholg'u asbob. Sadolari muayyan baland-pastlikka ega emas. Gardishi metall yoki yog'ochdan yasaladi. Bir yoki har ikki tomoniga teri qoplanadi. B. ikki xil bo'ladi: 1) kichik B., tirillama-rez tovush hosil qilish uchun bir tomonidagi teri tagidan 2 – 3 (konsert B.da – 4 – 10) tor tortiladi. YUmaloq uchli ikkita cho'p b-n chalinadi; 2) katta B., tovushi gumburlaydi, yo'g'on, ya'ni past bo'ladi. Uchiga yumaloq kigiz qoplangan cho'p–tayoqcha b-n chalinadi.

BARGAK – 1) o'zbek xalq amaliy san'atida uchraydigan barg nusxa naqsh. Ayniqsa, miskarlikda rasm bo'lgan islamiy naqshlar orasida salmoqli o'rin tutadi; 2) sharq, xususan o'zbek ayollarining peshona va sochiga taqadigan ziynat buyumi. Kumushdan yasali b tilla suvi yugurtirilgani «tilla B.» deb ataladi. Peshonaga taqiladigan B.ning tuzilishi o'zaro oshiq-moshiqlar b-n birlashgan 13 – 15 murabba shaklidagi yaproqchalar va yaproqchalar pastiga o'rnatilgan shokilalardan iborat. Har bir yaproqcha markaziga turunj shaklidagi shisha ko'z o'rnatilib, uning atrofi ikki qator feruza ko'zlar halqasi b-n o'raladi. Markaziy va uning yonidagi yaproqchalar tepasiga atrofi feruza ko'zlar halqasi b-n o'ralgan tuxum shaklidagi shisha ko'zlar o'rnatiladi. Markazdagi ko'z kattaligi va shaklining murakkabligi b-n ajralib turadi; uning orqa tomonida patjig'a o'rnatiladigan naychalari bo'ladi. Ko'z va yaproqchalar tepasidan marjon (qimmatbaho B.da duru marvarid)lar qatori mustahkamlanadi. YAproqchalar pastiga ikki qator – bir qator yuqori (yaproqchalar)dagi kabi atrofi feruza ko'zlar halqasi b-n o'ralgan davragullar va ikkinchi qatoriga (asosan, barg shaklidagi) shokilalar osiladi. B. 19- a.da keng tarqalib, 20-a.da ham saqlangan.

BARITON (ital. baritono, yun. barus – vazmin, past; ton – tovush) – 1) erkak xonandalar ovozi bir turi, balandligi jihatidan bas b-n tenor oralig'ida. Diapazoni katta oktavadagi *lya-si* b-n birinchi oktavadagi *sol* o'rtasida. Lirik va dramatik turlarga bo'linadi.

BARKAROLA (barcarola, barca – qayiq) – qayiq haydovchi baliqchilar ashulasi. Venesiyada keng tarqalgan. Mungli sadolardagi vokal yoki cholg'u pesalardan ayrimlari shu nom bilan ataladi. Bunday asarlarda kuy va uning jo'r qismida ko'proq suv to'lqinlari tasvirlanadi.

BARMOQ TIZIMI, barmoq vazni – bo'g'inlar sanog'i, mutanosibligiga asoslangan she'r o'lchovi turi. B. t. o'ziga xos xususiyatlarga ko'ra aruz tizimidan farq qiladi. Barmoq vazni an'anaviy xalq atamasidir. B. t. jahon she'riyatidagi to'rtta: sillabik (bo'g'in), sillabik-tonik (bo'g'in-urg'u), tonik (urg'u) va kvantitativ

(ya'ni bo'g'inlarning qisqa va cho'ziqligiga asoslangan) she'r tizimlaridan biri. Tonik tizim so'z urg'usi erkin bo'lgan tillarga mansub (mas., rus tili va poeziyasida shunday, o'zbek tilida so'z urg'usi o'troq, shu sababli erkin vazn yo sarbast janri mustaqil she'r tizimi emas, balki u B. t.ga kiradi). B. t. atamasi sodda vazn (4Q4Q3, yo 6Q5), erkin vazn (vazn turi) ma'nolarida ham qo'llanadi. B. t. atamasi she'riy misralarning bo'g'inlarini barmoq b-n sanashdan kelib chiqqan.

BAS (ital.basso – pastki) – 1) erkaklarning past (yo'g'on) tovushi. Katta oktavadagi *fa* dan birinchi oktavadagi *fa* ga qadar bo'lgan oraliqdagi tovush. Ovozi keng ashulachilarda past va yuqori tomon yana kengayishi mumkin. Notalar B. kalitida yoziladi. “Gulsara” operasida Alloma, “Layli va Majnun” operasidagi Domla, “Maysara” operasidagi Qozi partiyalari B. uchun yozilgan; 2) yo'g'on tovush beradigan mis puflama cholg'u asbobi; ovoz hajmi bilan tubaga yaqin. Ko'p ovozli musiqa asarlarida eng pastki (yo'g'on) ovoz, partiya. Akkord (uchtovushlik, septakkord, nonakord) dagi eng past tovush.

BASSO OSTINATO (ital basso ostinato – qat'iy bas) – musiqada variatsiya shakllaridan. Asarda o'zgaruvchi yuqori ovozlar jo'rligida pastki (bas) ovoz ko'p marta takrorlanishiga asoslanadi.

BASTAI NIGOR – O'n ikki makom turkumida ma'lum shu'ba nomi. Ma'lumotlarga ko'ra, uning yaratuvchisi Nigor taxallusli bastakorga nisbat berilgan. Xorazm maqomlarida B. N. (Bastanyor) cholg'u qismi o'rin olgan.

BASTAKOR (fors – bog'lash, bog'lov, mashg'ulot, ish) – an'anaviy, mumtoz musiqa asarlari muallifi.

BASTAKORLIK - YAqin va O'rta Sharq mamlakatlarida an'anaviy, mumtoz musiqa uslubi zaminida yuzaga kelgan badiiy an'ana, ijodiy kasb turi, musiqa ijodchiligi. Quyidagi ijod shoxobchalarni o'z ichiga oladi: 1) xalq orasida tanilgan muayyan kuy yoki ashula yo'lining o'zgacha mustaqil ko'rinishi (qayta ohangga va usulga solib, mualliflashtirilgan namunasi)ni yaratish; 2) ma'lum cholg'u kuylarning – ashula, ashula yo'llarining – cholg'u variantlarini yaratish; 3) bir necha kuy, qo'shiq yoki ashulalarni umumlashtirib bir asar yaratish; 4) mustaqil asarlar (o'tmishda asosan kuy, qo'shiq va ashula yo'llari, hoz. davrda boshqa janrlarda ham) ijod etish.

BAXSHI (mo'g'ulcha va buryatcha b a x sh a, bag'sha – ustod, ma'rifatchi; sanskritcha bhikshu – qalandar, darvesh) – xalq dostonchisi. Qo'shiq va dostonlarni yoddan kuylovchi, aytuvchi, avloddan-avlodga yetkazuvchi san'atkor. B. so'zi ba'zan shaman ma'nosida ham qo'llanadi. Dostonchilarni esa yuzboshi, soqi, sannovchi, jirov deb ataydilar. B.lar, asosan, ikki toifaga – ijrochi va ijodkor B.larga bo'linadi. Ijrochi B.lar, asosan, ustozidan o'rgangan dostonlarni juz'iy

o'zgarishlar b-n aynan kuylasalar, ijodkor B.lar og'zaki epik an'ana asosida dostonning o'z variantlari, hatto ular asosida yangi dostonlar ham yaratadilar. Bunday B.lar shoir deb ham yuritiladi. Mas., Ergash shoir, Fozil shoir, Po'lkan shoir, Abdulla shoir, Xidir shoir va b. B. doston va qo'shiqdarni qo'biz, do'mbira, dutor kabi sozlar jo'rligida kuylaydi. Xorazm B.lari dostonlarni asosan, dutor, qisman tor b-n ijro etadilar, ularga g'ijjak va bo'lamonda sozchilar jo'r bo'ladilar. Doston kuylash, shogird yetishtirishda qat'iy tartib, qonun-qoidalarga rioya qilingan.

BAYAN (qadimgi rus baxshi-shoiri Boyan nomidan) – klavishli, tilchali-damli cholg'u asbob, xromatik garmonika. B.ning «tayyor» akkordli va «tanlama» (bir necha oktava uchun basda to'liq xromatik gammali, standart akkordsiz) xillari bor.

BAHRI BAYT (arab, bahr – vazn va bayt so'zidan) – ijodiy musobaqa. Bunda maxsus qoida b-n navbatma-navbat bayt aytib tortishishadi. B. b.ning 2 turi bor: 1) qatnashuvchilardan biri aytgan baytning oxirgi so'zi qaysi harf b-n tugagan bo'lsa, ikkinchisi birinchi so'zni xuddi shu harf b-n boshlab bayt aytadi; 2) qatnashuvchilardan biri ikkinchisiga qaerga borgani, kimnikiga qo'ngani, qo'noq joyda kimni ko'rgani, qanday ovqat yegani va qanday qo'shiq aytgani yoki eshitgani haqida so'roq beradi. Javob beruvchi so'roqqa biror joyning nomini aytadi. Keyingi har bir so'roqqa o'sha joy nomining oxirgi harfi b-n boshlanadigan jumla yoki qo'shiq b-n javob qaytaradi. Tortishuv tomonlardan biri yengilgunga qadar yoki muayyan vaqt mobaynida shu tartibda davom etadi.

BEZAK – 1) narsa, buyumlarga ishlangan naqsh, gul, pardoz; amaliy san'at va me'morlikda keng ishlatiladi. O'simliksimon (islimiy) va handasiy (girihi) naqshlar bezatilayotgan yuza(buyum sirti)da bo'yama, chizma, o'yma, bosma, qadama va b. usullarda, me'morlikda shuningdek g'isht va b.ni turlicha terib hosil qilinadi; 2) ziynat beruvchi buyum. Zargarlikda taqinchoklar, miskarlikda suvdon, kosa, piyola; zardo'zlik yoki kashtado'zlikda choyxalta, oynaxalta, dorpech, kirpech, qoziqdungi va b.

BEZAK SAN'ATI – san'at turi; inson atrofidagi moddiy muhitni shakllantiradi, badiiy bezash uchun xizmat qiladi, unga estetik va g'oyaviy badiiy mazmun baxsh etadi.

BEZAK HAYKALTAROSH'LIGI – haykaltaroshlik turi, asarlari ma'lum me'moriy makonni yoki tabiiy sharoitni hisobga olgan holda binoning tashqarisi yoki ichkarisini, shahar ko'chalari, maydonlari va xiyobonlarini bezatadi.

BEKAR – alteratsiya belgisi *diez* yordamida yarim ton ko'tarilgan yoki *bemol* yordamida yarim ton pasaygan tovushlarni asl holiga qaytarish, bekor qilish uchun

qo'llaniladigan belgi. B. belgisi pasaytirilishi yoki ko'tarilishi lozim bo'lgan notalarning oldiga yoziladi.

BELLETRISTIKA (frans. belles lettres – badiiy adabiyot) – 1) badiiy nazm; 2) 20-a. yevropa adabiyotidagi yengil-elpi maishiy, ko'ngil ochar mavzulardagi ermak va ovunchoqlik uchun yozilgan asarlar. Bular, odatda yuksak, san'at namunalariga zid bo'lgan.

BELKANTO (ital. bel canto – go'zal kuylash) – Italiya xonandaligi maktabi, yengil va nafis kuylash uslubi, keng ma'noda – vokal ijrochiligining ravonligi, mukammalligi.

BELETAJ (frans. bel – chiroyli, etagc – qavat) – odatda, amfiteatr b-n parter ustiga quriladigan, o'rindiqlar qo'yilgan aylana peshayvon.

BEMOL – tovushlarni yarim ton pasaytirish belgisi. Bu belgi pasaytirilishi lozim bo'lgan notaning chap tomoniga qo'yiladi. B. kalit oldida qo'yilishi mumkin. Kalit oldiga qo'yilgan B. (mas., si-B.) shu satrdagi hamma si notalarini yarim ton pasaytiradi. Taktilar orasida uchragan. B. esa faqat o'sha taktdagi lozim bo'lgan notanigina yarim ton pasaytiradi. B.ning harfiy ko'rsatkichi ham bor. Bunda B. so'zi o'rniga es (es) yoziladi.

BENEFIS (frans. benefice – foyda) – tushumi to'la yoki qisman teatr jamoasi yoki ayrim aktyorga to'lanadigan spektakl.

BESHIK KERTI, beshik ketdi, quloq tishlash – bolalarni beshikdaligidayoq unashtirib qo'yish odati. O'tmishda bir-biriga yaqin oilalarning birida o'g'il, ikkinchisida qiz tug'lsa, ular voyaga yetganlarida birga turmush qurishlari belgilab qo'yilardi. Ota-onalar kelishib, qizning boshini bog'lab qo'yish uchun beshik dastasiga pichoq b-n kertib, belgi qilib qo'yganlar. B. k. urug'-qabilachilik davrining qoldig'i.

BESHIK TO'YI – YAqin va O'rta Sharq, O'rta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbeklar oilasida to'ng'ich farzand tug'ilishi sharafiga o'tkaziladigan tantanali marosim.

BEQASAM, beqasab – yo'l-yo'l gulli pishiq mato; tanda ipi ipak, arqog'i ipdan to'qiladi.

BESHQARSAK, qarsak – erkaklar davra o'yin-qo'shig'i. O'zbek va tojik xalqlari orasida keng tarqalgan. Samarkand, Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarida ayniqsa mashhur. B.da qarsak hamda qiyqiriq ovozlar yordamida o'yin usuli hosil qilinadi.

BERILGAN SHART-SHAROIT – sahnada yoki suratga tushirish maydonida aktyor xatti-harakatlarining tasavvurdagi sharoiti. B.sh.-sh. hayotning ayni o'zi emas, uning badiiy in'ikosidir. K.S.Stanislavskiy yozadi: "B.sh.-sh. – bu pesaning fabulasi, uning dalillari, voqealar, davr, harakatning makon va zamoni, hayotiy sharoitlar, aktyor va rejiserning pesa haqidagi tushunchalari, o'zidan qo'shimchalar kiritishi, mizansahna, sahnalashtirish, rassomning dekoratsiyasi va liboslari, butaforiya, chiroq hamda tovush va shovqinlar kabi aktyorga ijodiy jarayonda taklif etiladigan ko'p narsalardir".

BIBISHAK («bibi» va «shoh» so'zlaridan) – Sharq, jumladan, o'zbek ayollarining bezak buyumi; odatda, ayollarning bosh kiyimi (durra)ga – yakka holda peshona o'rtasiga, juft holda ikki chakkaga, ansambl holida yirik shaklda peshona va chakkalarga taqiladi. B.ning «mohi tilla», «ot tuyog'i» va b. mahalliy atamalari bor.

BILAGUZUK – ayollarning bilakka taqadigan ziynat buyumi; keng tarkalgan qadimgi taqinchoklardan. Oltin, kumush, mis va b. metallardan quyib (quyma B.), bolg'alab (yozma yoki yorma B.) ishlanadi, jilo beriladi, bosma, chizma, kandakori usulida islmiy, handasiy naqshlar b-n bezatiladi, qimmatbaho toshlar qadaladi, ba'zan bezakda yozuv (mas., arab yozuvi) ham uchraydi. B. zargarlik zavodida va xalq amaliy san'ati ustalari tomonidan tayyorlanadi.

BOZGO'Y (fors–qayta aytish, takrorlash) – an'anaviy cholg'u musiqa asarlari shaklining o'zgarmay, muntazam takrorlanuvchi kuy tuzilmasi. Cholg'u asarning gavdalanishida xona (o'zgaruvchan kuy tuzilmasi) b-n almashinuvi jarayonida B. muhim shakllantiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi: xonalarda ohanglar tobora rivojlanib, kengayib B.larga ulanadi. Kuy rivojida xona va B.lar o'ziga xos vazifalarni o'tab, bir-birini to'ldirib boradi: xonalar rivoji jarayonida kuy ko'lami kengayib, mazmunan boyib boradi. B.lar esa naqarot singari muayyan musiqiy fikrni ta'kidlaydi. Xona – B. munosabatlari ma'lum darajada yevropa xalqlari musiqasidagi rondo shakliga o'xshashdir. B. qonuniyatlarini o'zbek mumtoz cholg'u kuylari ashula yo'llari (maqom taronalari), yaqin o'tmish va zamonaviy bastakorlik ijodiyotida kuzatish mumkin.

«**BOYCHECHAK**» – mavsumiy marosim qo'shig'i. Turkiy xalqlarda qadim zamonlardan kattalar, keyinchalik bolalar tomonidan kuylab kelingan.

BOLALAR KINOSI – bolalar va o'smirlarga mo'ljallangan badiiy, o'quv, hujjatli-xronikal, multiplikatsion (rasimli va qo'g'irchoq) filmlar. Bolalar qiziqadigan mavzular aks ettiriladi, film mazmuni ularning ruhiyati va tiliga yaqin, yoshi va tushunchasiga mos bo'ladi.

BOLALAR KUTUBXONASI – maktab yoshidagi bolalar va o’smirlarga xizmat ko’rsatadigan muassasa. Hozirgi paytda bolalar axborot-resurs markazlari ham paydo bo’lmoqda.

BOLALAR MUSIQASI – bolalarning tinglashi va ijro etishi uchun mo’ljallangan musiqa asarlari. B. m. namunalari sodda shakli, yorqin ifodasi, jonli badiiy mazmuni b-n ajralib turadi. Bolalar hayoti, xalq ertaklari, tabiat manzaralari, hayvonot dunyosi B. m.da o’z ifodasini topadi.

BOLALAR TEATRI –1) bolalar tomonidan ijro etiladigan spektakllar. G’arbiy yevropa o’quv yurtlarida 15-a. dan ma’lum; 2) bolalar va o’smirlar uchun xizmat qiladigan professional teatr. YOsh avlodni badiiy, estetik va g’oyaviy jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi. Repertuari ertak va bolalar adabiyoti namunalari asosida yozilgan insseniroykalardan, mumtoz dramaturgiyaning maktabda o’tiladigan namunalaridan, bolalarbop pesalardan iborat. Dramatik (yosh tomoshabinlar teatri) va qo’g’irchoq teatri kabi turlari bor.

BOLALAR FOLKLORI – og’zaki ijod namunalari. Odatda bolalar yoki ular uchun kattalar tomonidan yaratiladi. Folklor janrining tarkibiy kismi. O’zbek B.f. alla, ertak, ermaklar, tez aytish, topishmoq, bolalar o’yin qo’shiqlari, erkalama, masxaralama va b.ni o’z ichiga oladi. B.f. bolaning tinglashiga, aytib yurishiga, o’yiniga, qo’shig’iga moslangan bo’ladi.

BOLALAR O’YIN QO’SHIQLARI – folklor janri. Bolalar o’yini jarayonida aytiladi. Bolalar o’yinining tarkibiy qismi bo’lib, o’yin uchun zamin, kayfiyat hozirlaydi, ishtirokchilar harakatini to’ldiradi, dramatik holatni yuzaga keltiradi.

BOLALAR O’YINLARI – bolalarni aqliy, axloqiy, jismoniy va estetik tarbiyalash vositalaridan biri. B. o’. bolalarning har tomonlama kamol topishiga katta ta’sir qiladi. O’yin vaqtida sezgi, idrok, tafakkur, xayol, xotira, diqqat, iroda, hissiyot va b. ruhiy jarayonlar ishtirok etadi. B. o’. ning 3 asosiy xususiyati bor. Birinchidan, bola o’yin faoliyatini erkin, o’z xohishi b-n bajaradi. Ikkinchidan, mazkur faoliyatning ijodiy va faolligidir. Uchinchidan, o’yin harakatlarining jo’shqinligi. B. o’. mazmuniga qarab o’yinchoqli, voqeaband (syujetli), harakatli va didaktik o’yinlarga bo’linadi: 1) o’yinchoqli o’yinlar asosan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning o’yinlaridir (sodda o’yinchoqlar, mas.,shiqildoq, kubiklar o’ynash; qum b-n o’ynash); 2) voqeaband o’yinlarda bolalar kattalar faoliyatiga taqlid qilishadi; 3) harakatli o’yinlarni bolalar yakka-yakka yoki birgalikda bajaradilar (mas., koptok o’ynash, tez yugurish va b.); 4) didaktik o’yinlarni tarbiyachilar o’ylab topadi.

BOLERO (isp. Bolero) – 18-asr oxirlaridan boshlab keng tarqala boshlagan, juft bo'lib o'ynaladigan ispan xalq raqsi. $\frac{3}{4}$ o'lchovda keladigan bu raqs o'rtacha tezlikda chalinadi. Raqsga kastanetalar jo'r bo'ladi.

BOTINIY NAZAR – sahnaviy hayot jarayonida aktyorning o'z partnyori, buyumlar, tabiat hodisalari, voqealar, qurshab turgan muhit va anjomlarni fikriy his etishi, xayolan ko'z oldiga keltirishi.

BOG' TUZISH SAN'ATI, bog'dorlik san'ati – xiyobon, bog', park, chorbog' va b. ko'kalamzorlashtirilgan joylar yaratish san'ati. Me'moriy rejasi, tarkibidagi ko'shklari, hovuzlari, xilma-xil daraxtlari, chamanlari b-n me'morlikda alohida o'rin tutadi. Doim o'z tusini o'zgartirib turuvchi yirik dov-daraxtlarning tabiat hamda badiiy ijod b-n uyg'unlashuvi B. t. s.ning o'ziga xos xususiyatidir. B. t. s.da mahalliy iqlim, bo'rtma tasvir, haykallar, kichik shakllar me'morligi va b. muhim rol o'ynaydi, shular b-n dov-daraxtlar, turli inshootlar, suv havzalari, xiyobonlar hamda har xil gul va o'simliklar ekish, ularni parvarish qilish asosiy mezon hisoblanadi. B. t. s.da yaratiladigan rang-barang mujassamotlarni 2 asosiy turga – muntazam va manzarali (tabiiy manzaraga taqlidan) bog'larga ajratish mumkin. Ular dastlab saroy, qo'rg'on, ibodatxonalar tarkibiy qismi sifatida yaratilgan. Qadimgi Misrda bog'lar muntazamligi b-n ajralib turgan; mujassamot markazi bo'lgan bosh bino to'g'ri xiyobon orqali darvoza b-n bog'lanib, bog' hududini (har birida hovuz bo'lgan) teng ikki bo'lakka ajratgan. Qadimgi Mesopotamiyada rivoj topgan manzarali bog'lar (mil. av. 7-a.) o'zaro zinalar b-n bog'langan tepaliklarda bunyod etilgan (dunyodagi yetti mo'jizaning biri bo'lgan Semiramida osma bog'lari), sayr etish va ov qilishga mo'ljallangan yirik qo'riqxonalar ham bo'lgan. YUnonistonda qurilgan ibodatxonalar atrofi simmetrik tarzda ekilgan daraxtlar b-n o'ralgan.

O'rta Osiyo xalqlari B.t.s.da qad. tajriba va an'analarga ega. Dastlabki bog'lar me'morligi asosan xom g'isht, paxsa va sinchkor imoratlardan iborat bo'lgan, davrlar o'tishi b-n buzilib ketgan. O'zbek dostonlarida, qadimgi miniatyura rasmlaridagi turli jannatmakon bog'lar, ular o'rtasidagi ajoyib ko'shk-koshona, hovuz-favvoralar ta'rifidan qadimgi bog'lar tuzilishini o'rganish mumkin.

Amir Temur davrida barpo etilgan Samarqand atrofidagi bog'larning tuzilishi o'ziga xos bo'lgan. Bog'lar ikki xil ko'rinishda barpo etilgan. Bir toifadagi bog'lar muntazam reja asosida barpo qilingan bo'lib, gul va dov-daraxtlar aniq tartib b-n o'tqazilgan. Bu turdagi bog'lar tepa yon bag'rida zinapoyasimon qilib barpo qilingan. Ikkinchi toifadagi bog'lar qo'riqxonaga o'xshash bo'lib, tabiiy daraxtzorlardan foydalanilgan, umumiy maydoni esa qisman obodonlashtirilgan (Bog'i Jahonnamo shunday bog'lardan edi). Bog'larning teng tomonli yoki to'rtburchak maydonlari baland devorlar b-n o'rab olinardi, kiriladigan asosiy darvoza ravoqli qilib ishlangan va koshin b-n bezatilgan. Darvoza burchaklarida guldastalar bo'lgan. Bizgacha yetib kelgan «Irshod az-

ziroa» risolasi (16-a. boshi, Hirot)da temuriylar davri tajribasi umumlashtirilgan. Risolaning bir bobida chorbog' – to'rt bo'lakdan iborat bog'ni barpo qilish qoidalari («Ko'chat, gul, daraxt, muattar o'tlar o'tqazish, chorbog'ga tartib berish va uni barpo qilishda izchillikka rioya qilish») bayon etilgan. Unda asosiy bino yoki saroyni bog'ning janubiy tomoniga qurish zarurligi ko'rsatilgan. Teng tomonli yoki to'rtburchakli qilib rejalashtirilgan bog'ning umumiy maydon atrofi devor b-n o'ralib, ichkari tomonda devordan bir oz naridan ariq o'tkaziladi. Ariq bo'ylab uning devor tarafiga oq terak, bog' tarafiga esa gulsafsar ekiladi. Ariqqa yondosh qilib yo'lka quriladi. Undan ichkariroqqa o'rik ko'chatlari qizg'ish gullaydigan shaftoli b-n navbatma-navbat qilib o'tqaziladi, so'ngra tokzorlar tiklanadi. Chorbog'ning o'rtasidan katta ariq o'tkazilib, undan irmoq orqali chiqarilgan suv saroy binosi oldidagi katta hovuzga kelib quyilgan. Hovuz atrofi bo'znoq, gulsafsar, gulira'no kabi manzarali o'simliklar va gullar b-n bezatilgan. Katta ariq bo'ylab ikkita yonlama yo'lka olinib, ularning har ikki tarafidagi to'rtburchak maydonlar chorchaman-maysazorlarga bo'lingan. Birinchi maysazorga tok, ikkinchisiga –behi, uchinchisiga – shaftoli va to'rtinchisiga – nok ko'chatlari o'tqazish lozim bo'lgan. Har bir chamanzorda shakl berilgan gulzor (gazon) tartib qilingan: birinchisiga –binafsha, gulsafsar, atirgul, za'far, nargis; ikkinchisiga – bog' va tog' lolasi, oddiy va dasht gulsafsari, havorang yasmin, sariq sallagul, sariq binafsha; uchinchisiga turli nav atirgullar; to'rtinchisiga – sariq va oq yasmin, liliya, qalampirgul, sariq gulsafsar, xitoy lolasi, gulidovud (guli javhar) ekilgan. Bu gullar shunday tanlab olinganki, ular erta bahordan kuzgacha navbat b-n almashinib har turli vaqtda gullagan. Binolar atrofiga chinor va bedona tut, sharq tarafdin uylarga yaqinroq qilib olcha va gilos, shimolga qaragan old tomonining o'rtasiga qizil sallagul ekilgan. Me'moriy tuzilgan bog'larda suv inshootlari – ariq, hovuzlarga alohida ahamiyat berilgan. Hovuzlardan bittasi katta, qolganlari turli hajmda va shaklda – murabba, ko'p burchakli, kungurali, ko'pincha o'rtasida favvorasi bo'lib, zinapoyasimon (terrasali) bog'larda pog'onali sharshara (kaskad)lar ham hosil qilingan. Bog' barpo qilishda ko'p hollarda oldindan daraxt ekib ancha obod qilib qo'yilgan joylar tanlab olingan. Keyin ularga reja asosida tartib berilgan.

Evropada B. t. s sharq an'analari ta'sirida rivojlandi. Uyg'onish davrida Italiyada notekis joylarda haykal, kichik shakllar me'morligi, zina, sharshara va b.dan foydalanilgan. Mujassamot markazi bo'lgan bosh bino va b. b-n birgalikda aniq reja asosida muntazam bog'lar barpo etilgan. 17—18-a.lar Fransiya, Angliya va b. davlatlarda manzarali bog'lar qat'iy xandasiy shaklidagi reja bo'yicha muntazam bog' ansambllari (Fransiyadagi Versal bog'i va b., me'mor A. Lenotr) yaratildi. Bunda saroy binolari bog' mujassamoti markazi bo'lib, hovuz, kanal va favvoralar, haykal, kichik shakllar me'morligi, xiyobon, gulzor va daraxtzorlar uyg'unlashtirilib yaxlit me'moriy inshoot yaratilgan.

18— 19-a.larda Rossiyada xam B. t. s. yuksaldi. Ayniqsa saroy bog' ansambllari keng rivojlandi. 20-a.dan B. t. s.ning yangi turlari vujudga keldi (sport bog'i, oymoma bog'i, ko'rgazma bog'i va b.). Ommaviy dam olish uchun shahar

bog'lari yaratildi (Nyu-Yorqdagi markaziy bog', Myunxendagi Olimpiya majmuaviy bog'i va b.); turli maqsadlarda foydalaniladigan bog'lar (bolalar, hayvonot, o'simliklar, memorial inshootlar majmuaviy bog'i va b.), o'rmonzor ichidagi bog'lar sun'iy ko'l qirg'oqlarida va suv omborlarida (Irkutskdagi «YOshlar oroli», Kievdagi Dnepr gidroparki va b.) barpo etilgan bog'lar.

O'zbekistonda dastlabki madaniyat va istirohat bog'i 1882 y.da Toshkentda barpo etildi. 1960—80 y.larda O'zbekistonda tashkil etilgan Madaniyat va istirohat bog'lari asosan bir xil qolipda, uzoq yashaydigan manzarali daraxtzorlardan iborat bo'lib, ularda ommaviy-siyosiy, madaniy-maishiy, jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish ishlari olib borilgan. YOzgi kinoteatr, teatr, qiroatxona, o'yin avtomatlari, umumiy ovqatlanish xonalari bo'lgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi b-n mamlakat shahar markazlarida iqlimi, manzarasi, shaharsozlik va iqtisodiy sharoiti hisobga olinib, o'simliklar, manzarali va mevali bog'lar suv qurilish inshootlari, sun'iy havzalari, kanallari, favvora, hovuzlar qadimiy milliy an'analarni rivojlantirgan holda barpo etilmoqda

BUBEN (ital. tamburino) – urma cholg'u asbobi. B.ning tuzilishi doiraga o'xshash, noaniq balandlikdagi tovushlar hosil qiladi. Gardishlariga bir juftan kichkina likopchalar o'rnatilgan bo'lib, silkitganda jarangdor tovush beradi. Ba'zan gardishga kichik qo'ng'iroqchalar ham osib qo'yiladi. B. simfonik orkestrda foydalaniladi.

BUTAFORIYA – teatr spektakllarida haqiqiy narsalar o'rnida qullaniladigan, spektakl xarakteri va sahna talablari, imkoniyatlaridan kelib chiqib yasalgan mebel, bezaklar, kostyum detallari, turli idishlar va sh.k.lar.

BUTAFOR – turli butaforiya buyumlarini tayyorlovchi sahna ishchisi.

“V”

VAZIFA – bu aktyorning sahna yoki ekranda tasavvurdagi *berilgan shart-sharoitda* amalga oshiradigan xatti-harakatlarining maqsadi.

VAZN (arab. – o'lchov, tarozi, og'irlik) – she'rda tovush tuzilishini uyushtirish usuli. She'riy ritm, ohangdorlik hamda musiqiylikning hosil bo'lishi V. va uning xususiyatlariga bog'liq. V. she'r bandi b-n aloqador bo'lgan ritm unsuri hisoblanadi.

VALTORNA – (nem. Waldhorn – o'rmon burg'usi) – munshtukli puflama soz.

VALS (fr.valse) – ikki kishidan bo'lib, ohista o'ynaladigan raqs. Musiqa o'lchovi $\frac{3}{4}$ da bo'lib, tez, o'rtacha tez va vazmin sur'atlarda bo'ladi. V. Avstriya, Chexiya va Germaniya xalqlari raqsi asosida 18-asrning ikkinchi yarmidan boshlab qo'llaniladi. 19-asrda esa yevropaning hamma mamlakatlarida keng tarqaldi. V. musiqali sahna asarlari (opera, balet, operettalar)da qo'llanila boshladi. Shuningdek, fortepiano, simfonik orkestr uchun V.lar yaratiladi.

VARIATSIYA – 1) musiqa asari mavzui, kuyi yoki jo'r qismining turlanishi. 2) tez sur'atda jonli va yakka ijro etiladigan mumtoz raqs.

VEDALAR (sanskritcha veda – bilim) – Hindiston yozma adabiyotining qadimiy yodgorligi.

VIA, vokal-instrumental ansaml – musiqiy estrada jamoasi.

VIDEOYOZUV – televizion, radiolokatsion va b. tasvir hamda tovush signallarini magnit lentaga, diskka yoki kinolentaga yozib olish va qayta ko'rsatish hamda eshittirish.

VIDEO KUCHAYTIRGICH – videoimpulslarni kuchaytirib beruvchi elektron qurilma.

VIDEOMAGNITOFON (video... va magnitofon) – tasvir va tovushlarning yuqori sifatli elektr signallarini magnit lenta (disk)ga yozib olib, uni qayta ko'rsatish va eshittirishga imkon beradigan apparat.

VIDEONAZORAT QURILMASI, monitor – teleko'rsatuvlar oldidan ko'rsatuvlar trakti tayyorlanayotgan, sozlanayotgan, ko'rsatuvlar ketayotgan paytda efirga uzatish nuqtalari (uzatuvchi kameraning chiqishi va b.)dagi tasvirlar sifatini nazorat ekranlarida vizual (ko'rib turib) nazorat qilish uchun mo'ljallangan qurilma.

VIDEOSIGNAL – tasvir hosil qilinadigan o'zgaruvchan elektr signal.

VIDEOFILM – videomagnit lentasi (tasmasi)ga (kinoplyonkaga emas) yozilgan film. Badiiy, ilmiy-ommabop, hujjatli-publitsistik, xronikal va b. turlari mavjud.

VINA (sanskrit) – torli-tirnama hind musiqa cholg'u asbobi. Tirnoqlar b-n yoki ko'rsatkich va o'rta barmoqlarga kiydirilgan noxunlar b-n chertib chalinadi. 20 ga yaqin turi mavjud. Eng mukammali – sarasvati V. Janubiy Hindistonda tarqalgan bo'lib, professional musiqa ijrochiligida keng qo'llaniladi. Unda 4 asosiy va 3 qo'shimcha (sadolanuvchi) tor, 19–24 surma parda bo'ladi. Tovushi mayin, serjilva, tembr ranglariga boy, musiqa imkoniyatlari keng.

VIOLONChEL (ital. violoncello) – skripkasimonlar oilasiga mansub torlikamonli soz. V. 16-asrning birinchi yarmida qo'llanila boshladi. Uning to'rtta tori bor. Xuddi skripkaga o'xshash kvinta oralig'ida sozlanadi. V.ni stolda o'tirib, uchi ingichka tayoqchasini polga tirab ijro etiladi. 19-asrning ikkinchi yarmiga qadar V.ga o'rnatilgan bu tayoqcha bo'lmagan. V. tovushi yo'g'on bas va tenor registrida. Torlari katta oktavadagi *do*, *sol* va kichik oktavadagi *re*, *lya* tovushlariga sozlanadi.

VIRTUOZ (lot.virtus – jasorat, iste'dod) – o'z san'atining ijro texnikasini mukammal egallagan san'atkor.

VOKAL MUSIQA – kuylash uchun mo'ljallangan musiqa.

VOKAL SAN'ATI – xonandalik.

VOKALIZATSIYA – unli tovushlarda kuylash.

VOLTA (ital. Volta – volta) – bir nota yozuvida musiqa asarining ma'lum qismini qayta takrorlashda turlicha tugatish uchun qo'yiladigan belgi. Qaytariladigan qismning tugallanishi har safar turlicha bo'lishi mumkin. Bunday holda, tugallanishda o'zgartiriladigan notalar ustiga 1,2 raqamlari qo'yiladiki, bu ishora "birinchi takror uchun", "ikkinchi takror uchun" degan ma'noni bildiradi. Agar musiqa asarning o'rta qismi qaytarilishi lozim bo'lsa, takror belgisi takrorlanishi lozim bo'lgan notaning har ikki tomoniga qo'yiladi.

“G”

GAJAK – ayollarning ziynat buyumi; chakkaga taqiladigan juft taqinchoq.

GAJJAK – me'morlikda ravoqlar ko'ndalang kesishishi natijasida paydo bo'lgan qalqonsimon shakl.

GALEREYA (frans. galerie) – 1) peshayvon, bostirma; binolarda yon devorlaridan biri o'rniga ustunlar o'rnatilgan usti yopiq, uzun, ensiz ayvonli qurilma; uzun balkon; 2) yon devorlarining biri oynavand qilib qurilgan uzun zal; 3) o'rta asrlarda saroy va uylarning rasm va haykallar b-n bezatilgan yo'laklari; 4) tomosha zalining yuqorigi yarusi (o'rindiqlari); 5) ko'pgina badiiy muzeylarning nomi.

GAMMA – oktavadan kam bo'lmagan oraliqdagi tovushqatorning bir tekis ko'tarilishi yoki pasayishi. G. yunonlarda uchinchi harf nomi bo'lib, u bilan o'rta asrdagi eng pastki tovush, ya'ni katta oktavadagi *sol* (G) tovushi ko'rsatilgan.

GANDBOL (nem. hand – qo'l, ball – to'p), qo'l to'pi – sport o'yini.

GANCh O'YMAKORLIGI – o'ymakorlik turi; amaliy san'atning keng tarqalgan sohasi.

GANChKOR – ganchga naqsh o'yuvchi usta, ganch o'ymakori.

GANChKORLIK – badiiy hunarmandlik turi; amaliy san'atning ganchda ishlash b-n bog'liq sohasi.

GARMON – rus musiqa cholg'usi *garmonikaning* o'zgartirilgan turi. Diatonik tovush qatoriga ega bo'lgan bu musiqa cholg'u Xorazmda 19-asrdan keng tarqalgan. Xorazmning atoqli ashulachilaridan Sheroziy, Safo Mug'anniylar o'zlari yaratgan G. jo'rligida ashula aytganlar. Xorazm xotin-qizlari – xalfalar orasida ham G. keng tarqalgan.

GARMONIKA (yun. harmonikos – ohangdosh) – bir qator oiladosh musiqa sozlari (akkordeon, garmon, lab G.si va b.)ning umumiy nomi.

GARMONIYA (yun. harmonia – bog'lanish, mutanosiblik) – 1) ko'p ovozli musiqaning asosiy ifoda vositalaridan biri. Bunda asar mazmuni kuy rivoji orqaligina emas, balki unga hamohang bo'lgan turli akkordlarning almashinuvi yordamida ifodalanadi.

GARMONIYALASH — bir ovozli kuyni hamohang akkord (ko'ptovushlik)lar b-n boyitish, ko'p ovozli musiqaviy ijod turi, garmoniya o'quv fanida keng qo'llanilayotgan mashklardan. O'zga mualliflar (ayniqsa, xalq) kuylarini G. kompozitordan yuksak did va mahorat talab etadi.

GASTROL (nem. gast – mehmon, rolle – rol) – artist (yoki artistlar jamoasi)ning doimiy ish joyidan tashqari (boshqa tuman, shahar, mamlakat) da tomosha ko'rsatishi, konsert berishi.

GETEROFONIYA (hetero – boshqa, phone – tovush, ovoz) – bir kuyning bir necha ashulachi tomonidan improvizatsiya (tayyorgarliksiz ijro) qilinayotganda ovozlarning turlicha o'zgarib ketishi. G.ni unison bilan turli ohangdosh tovushlarning qo'shilmasidan iborat deb bo'lmaydi. G. musiqa cholg'ularida ijro etilgan musiqalarda ham bo'ladi.

GILAM – badiiy to'qimachilik buyumi; uy jihozi.

GILAMChILIK – gilam to'qish kasbi, badiiy hunarmandlik sohasi.

GIMN (yun. hymnos) – tantanavor qo'shiq, she'r, madhiya.

GIRIH (fors. – muammo, tugun, chigal) – murakkab handasiy naqsh; me'morlik va badiiy hunarmandlikda keng ishlatiladi. Naqsh asosi uchburchak, to'rtburchak, murabba, aylana va yoy shaklli taqsimlardan tashkil topadi.

GIRYA (fors. – yig'i, o'kirik) – o'zbek mumtoz musiqasiga mansub ikki qismli ashula turkumi.

GIRYA QOZOQ, Giryon qozoq – o'zbek xalq cholg'u kuyi.

GITARA (ispanchauitarra, yun. kithara – kifara) – torli tirnoma soz. G. haqidagi birinchi ma'lumotlar 14–15-asrlarga to'g'ri keladi. Ispan G.sida oltita tor bor. Bu torlar katta oktavadagi *mi*, *lya*, kichik oktavadagi *re*, *sol*, *si* va birinchi oktavadagi *mi* larga sozlanadi. 16-asr oxirlaridan boshlab bu G. yevropa va Amerakada qo'llanila boshlaydi. Rossiyada 18-asrning ikkinchi yarmidan boshlab qo'llanildi. Rus G.sining yettita tori bor. Bu torlar *o*, *w*, *h*, *d*, *g*, *h*, *d* (katta oktavadagi *re*, *sol*, *si*, kichik oktavadagi *re*, *sol*, *si* va birinchi oktavadagi *re* tovushlari)ga sozlanadi. G.ning yana bir turi Gavay G.sidir. Bunda oltita tor bo'lib, plektr bilan chalinadi. Torlarni esa, maxsus metall plastinkalar bilan pardaga bosiladi.

GLIPTOTEKA (yun. glyphos – kesma va theke – saqlanadigan joy) – gliptika yoki haykaltaroshlik asarlari to'plami; haykaltaroshlik muzeyi.

GLISSANDO (ital. Glissand sirg'anish) – bir tovushdan ikkinchi tovushga sirg'anib o'tish. G. asosan torli musiqa cholg'ulari ijrosida uchraydi; G. fortepianoda klavishlar ustidan barmoqlarni tez yurgizish bilan hosil qilinadi.

GLOSSARIY – izohlab yoki boshqa tilga tarjima qilib beruvchi kam qo'llanuvchi so'z yoki iboralar lug'ati.

GOBOY (fans.hautbous, haut – baland, bais – yog'och, ital. oboe) – yog'och puflama musiqa cholg'usi. U maxsus qattiq yog'ochdan (ba'zan plastmassadan) ishlanadi. G. shaklan surnayga o'xshash bo'lib, unga nisbatan uzunroq va tovushi ancha yumshoq. 17-asrda qayta ishlanib, unga klapanlar o'rnatilgan; 18 – 19-asrda klapanlar soni orttirilib, yon teshikchalar ham qo'shilgan. Hozirgi G.larda 20 dan ortiq teshik va klapanlar bor. G.ning uzunligi (trostsiz) 590 – 610 mm, ovoz hajmi kichik oktavadagi *si* (*si*-bemol)dan uchinchi oktavadagi *lyaga* qadar. Notalar skripka kalitida yoziladi. Opera va simfonik orkestrlarda. G. alohida o'rin tutadi; yakka holda, fortepiano jo'rligida ham chalinadi. G. turlari: Kichik G., asosiy

G.dan sof kvarta yuqori tovush beradi; Alt- G. yoki ingliz burg'usi; G. damur asosiy – G.dan tersiya past tovush beradi.

GOPAK – sho'x va chaqqonlik bilan ijro etiladigan ukrain xalq raqsi. Takt o'lchovi 2G'4. Gopakning yakka, juft va ko'pchilik bo'lib ijro etiladigan turlari bor.

GORN (nem. Horn – shox) – mis puflama musiqa cholg'usi, ventil (maxsus mexanizm)siz tuba. Fanfara, askar burg'uchasi kabi turlari mavjud.

GOT YOZUVI – qadimgi yozuv turi. Bunda lotin harflari o'ziga xos usulda yoziladi. G.yo.da 27 belgidan iborat alohida alifbo bo'lib, got tilida yozilgan barcha bitiklarda shu yozuv qo'llangan. G.yo. asoschisi got bibliyasining tarjimoni, yepiskop Ulfil (taxm. 311–383 y.) hisoblanadi. G.yo. asosida 4-a.da yunon yozuvi yuzaga kelgan.

G.yo.ning 4 turi mavjud: 1) uchli yozuv (tekstura); 2) siniq chizikli uchli yozuv (fraktura); 3) dumaloq harflardan iborat siniq yozuv (shvabaxer); 4) Rim devoriy yozuvlariga taqlidan aylana-got yozuvi. Ayrim tadqiqotchilar G.yo. umuman got tilidagi fonemalarga to'g'ri kelishini ta'kidlaydilar. Hozir amalda deyarli qo'llanmaydi.

GOTIKA (ital. gotico – german qabilalaridan gotlar nomidan), gotika uslubi – G'arbiy, Markaziy va qisman Sharqiy yevropa mamlakatlarida o'rta asrlar san'atida hukm surgan badiiy uslub.

GRAVYURA (frans. gravure, graver – o'yish) – biror qattiq metall, yog'och va b. yuzasiga o'yib tasvir ishlash san'ati, grafika turi. Shu usulda ishlangan asar va undan bosma usulida ko'chirilgan nusxa ham G. deb ataladi.

GRAMMOFON (yun. gramma – harf, yozuv va phone – tovush) – gramplastinkaga yozilgan tovushni qayta eshittiruvchi apparat.

GRAMMOFON PLASTINKASI– tovush (nutq, muzika, ashula) yozib olingan disk. Plastmassa, selluloida, atsetilsellyulozadan yasaladi.

GRAFIKA (yun. graphike, grapho – yozaman, chizaman) – tasviriy san'at turi. Rasm va rasm san'atiga asoslangan, lekin o'z tasvir va ifoda vositalariga ega bo'lgan bosma badiiy asarlar.

GRIM – aktyor qiyofasini, ayniqsa, yuzini o'ynaladigan rolga mos qilib maxsus bo'yoq, yasama soch-soqol, plastik massalar va sh.k.lar vositasida o'zgartirish san'ati, shuningdek, ana shu vositalarning jami.

GROTESK – boʻrttirish, obrazni haddan tashqari mubolagʻali tarzda tasvirlash usuli. Bunda obraz shu qadar boʻrttirilgan mubolagʻa bilan tasvirlanadiki, u oʻzining real qiyofasini yoʻqotib, fantastik xarakter kasb etishga boradi. Groteskli tasvir juda ham qadimiy boʻlib, shu asosda tasvirlangan obrazlarni biz hamma xalqlarning qadimiy sanʼati va mifologiyasida uchratamiz. Grotesk biror maqsadga yoʻnaltirilgan, hajviylik bilan fantastik tasvir uygʻunlashgan boʻrttirishdir.

GUL – marhum xotirasiga bagʻishlab oʻtkaziladigan marosim. G. marosimi bahorda gullar ochilgan chogʻda, vafot etganlarning yiliga qadar oʻtkaziladi.

GUL – 1) islimiy naqsh; tabiatdagi gullarni naqqosh tomonidan uslublash-tirib olingan tasviri. Amaliy sanʼatning barcha sohalarida qoʻllaniladi; 2) naqsh soʻzi oʻrnida keng ishlatiladi. G. soʻziga naqsh nomi qoʻshib aytiladi (mas., G.i raftor, davra G. va b.).

GUL BAYRAMI – Oʻzbekistonda bahor faslida gulga bagʻishlangan sayillar. Bunday bayramlar togʻ bagʻrida, qir-adirlarda, bogʻlarda oʻtkazilgan. G. b. dunyoda keng tarqalgan anʼanalardan biridir. Koʻpgina mamlakatlarda gullarga bagʻishlangan, jumladan Gresiyada sunbul, YAponiyada xrizantema, Fransiyada marvaridgul, Hindistonda atirgullarga bagʻishlangan maxsus bayramlar mavjud.

«**GULYOR**» – 1) ommabop oʻzbek xalq qoʻshiqlaridan; 2) rivojlangan shakli oʻzbek ashula yoʻllaridan.

GULYOR-ShAHNOZ – Rost maqomining «Ushshoq» shoʻʻbasi asosida yaratilgan besh qismli Fargʻona – Toshkent maqom yoʻllaridan. Shahnoz – Gulyor deb ham ataladi.

GUSLI – torli tirnama rus musiqa cholgʻusi.

GOʻZALLIK – estetika tushunchasi. Tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarning, inson faoliyatining kishida mehr-muhabbat, quvonch, zavq, erkinlik tuygʻulari hosil qilishga qodir boʻlgan xususiyatlarini ifodalaydi. Xunuklikning aksi.

GOʻYANDALIK – xalq orasida keng tarqalgan professional soʻz sanʼati koʻrinishlaridan. G. b-n shugʻullanuvchi odam goʻyanda deb nomlangan. Badiiy soʻz ijrochiligining mumtoz anʼanalariga koʻra, G. sanʼati ijrochilik jarayoni hamd (xudoning maqtovi) va naʼt (Muhammad alayhis-salom madhi)dan boshlanib, keyin aniq bir voqea va hodisalar bayoniga kirishilgan.

DAVLAT MADHIYASI – davlat gerbo’ va davlat bayrog’i b-n bir qatorda davlat rasmiy ramzi hisoblanadigan she’riy-musiqiy tantanavor asar, gimn. U asosan tantanali yig’ilishlar vaqtida, jamiyat hamda muhim davlat ahamiyatiga molik voqealarni nishonlash yuzasidan o’tkazilayotgan marosimlarda, xalkaro sport musobaqalarida g’oliblarni mukofotlash chog’ida va h.k.da ijro etiladi. O’zbekiston Respublikasi D. m.ning matni va musiqaviy tahriri [Abdulla Oripov so’zi, Mutal (Mutavakkil) Burhonov musiqasi] O’zRning 1992 y. 10 dekabrda qonuni b-n tasdiqlangan. Shu qonunda O’zbekiston Respublikasi D. m.ni ijro etish b-n bog’liq talab va qoidalar belgilab qo’yilgan.

DAVLURI – gruzin xalq raqsi. Takt o’lchovi – 2G’4.

DAROMAD (fors. – kirish) – boshlang’ich qism. Ashulaning boshlang’ich qismi. Pastki (bosh) pardalarda chalinadigan (aytiladigan) bo’lagi. D. atamasi ko’proq yirik shaklli *ashula* (“Ko’chabog’i”, “Girya”va b.) katta ashula va maqom yo’llariga nisbatan qo’llaniladi.

DASHTIY – 1) Eron mumtoz musiqa merosidan o’rin olgan tasniflardan; 2) Ozarbayjon mug’om yullaridan biri; 3) Dashti Navo, o’zbek mumtoz turkum (ikki qism)li cholg’u asari: Navo maqomi yo’llaridagi tasniflarga o’xshash, shakli va tovushlar ko’lami ixcham bo’lib, asosan surnay va qo’shnay ijrochiligidan o’rin olgan. Uning 1-qismi erkin, badihago’y uslubda bo’lib, 2-qismi ufar usuliga tushirilgan.

DEKLOMATSIYA (lot. declamation – notiqlik mashqi) – badiiy o’qish, notiqlik sa’atining muhim turlaridan biri.

DEKORATSIYA – sahnada ko’rsatilayotgan voqea o’rnini aks ettirishga, spektaklning g’oyaviy ma’nosini ochishga xizmat qiluvchi sun’iy manzara, badiiy jihoz. Dekoratsiya rangtasvir, grafika arxitektura, sahna texnikasi, kinoproeksiya va shu kabilarning tasviriy vositalari yordamida yaratiladi.

DETASHE (fans.detache, detucher – bo’lishi, ajratish) – torli kamonchali musiqa cholg’ularida har bir tovushni hosil qilishda kamonchani bir tomon (past yo yuqoriga) tortilishi.

DIAPAZON (yun. Diapason – hamma torlararo) – ashulachining ovozi, musiqa cholg’usi, tovushqator, lad, kuy va b.ning tovush hajmi. Ovoz va musiqa cholg’ularidagi eng pastki va eng yuqori tovush oralig’i (intervali).

DIATONIKA (yun. Diatonikos – bir tondan ikkinchi tonga o’tish) – laddagi asosiy pog’onalardan tuzilgan qator musiqa tovushlari. Tabiiy major, minor va

o'rta asr ladlari uchun asos bo'lgan asosiy yetti pog'onadagi ton va yarim tonlar D.ga kiradi.

DIVERTISMENT (frans. divertissement – ko'ngil ochish) – 1) 17– 18-a.larda drama (ba'zan opera, balet) spektakllarining qo'shimcha yoki yakuniy qismi. Odatda spektakl mazmuniga bog'liq bo'lmagan raqs va qo'shiqlar, hajviy-mutoyibali sahnalardan iborat. 19-a.ning 70-y.laridan boshlab varete, kabare kabi estrada teatrlarida yig'ma konsert dasturi; 2) yevropada 18-a.ning 2-yarmida turli tarkibdagi ansambl yoki orkestrlar uchun yaratilgan .

DIEZ (yun.diesis – ko'tarish) – tovushlarni yarim ton yuqori ko'tarish belgisi. D. belgisi ko'tarilishi lozim bo'lgan notaning chap tomoniga yoki kalit belgisidan so'ng yozilishi mumkin. Dastlab ko'tarilishi lozim bo'lgan notaning nomi, so'ng D. o'qiladi.

DID – hayot va san'atning barcha sohalarida insonning estetik hodisalarni farqlash, tushunish va baholash qobiliyati. D. uzoq ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot, mehnatning turli sohalaridagi tajribalar natijasida vujudga keladi. D.da shaxs, guruh va xalqning olamga estetik munosabati tajribasi in'ikos etilib, uni har bir kishi turli yo'llar b-n o'zlashtiradi, o'z individual estetik faoliyati b-n boyitadi.

DIKSIYA (lot. dictio – talaffuz) – so'zlarni aniq, ravshan talaffuz etish, so'zlash usuli. Nutq madaniyatining asosini tashkil etadi. Aktyorlik san'atida, shuningdek, xonanda, diktir, notiq, o'qituvchilar uchun muhim ahamiyatga ega.

DINAMIKA (musiqada) – 1) muayyan asarning nota yozuvida va bevosita uni ijro etishda tovushlar sadolanishi kuchi (baland-pastligi)ning o'zgaruvchanligi; 2) shu o'zgaruvchanlikni ifodalovchi belgilar majmui; 3) mazkur jarayonni o'rganuvchi ta'limot. D. musiqiy ifodaning muhim vositalaridan bo'lib, xalq va professional ijod va ijrochilikda qadimdan qo'llanilib kelingan. D. atamasi ilk bor shveysar musiqi o'qituvchisi X. Negeli tomonidan (1810) joriy etilgan degan taxmin bor. D.ning eng aniq, ya'ni kuchli, baland – forte, fortissimo (**f**, **ff**); kuchsiz, past, sekin – piano, pianissimo (**r**, **rr**) va b. turlari qo'llaniladi. Shu b-n birga, muayyan D.dan boshqasiga asta-sekin o'tib boruvchi (sadoning kuchayishi – crescendo, sadoning pasayishi – diminuendo va b.) turlari ham joriy etiladi. Ijodiy amaliyotda butun bir asarni muayyan D. xususiyatlariga izchil tayanib yaratish misollari uchrab turadi. Mas., O.Lassonit «Aks sado» xori «**f**» va «**r**»larning qarama-qarshiligiga, M. Ravelning «Bolero» simfonik manzarasi sadolanishining «**rr**»dai izchil kuchayishi, ya'ni D.ning asta-sekin orta borishi va crescendo orqali o'z avjiga ko'tarilishiga asoslangan.

DIRIJYOR (frans. diriger – yo'naltirish, boshqarish, rahbarlik qilish) – musiqi asarini ijro etuvchi jamoalar (solistlar, xor, orkestr va b)ga rahbarlik qiluvchi

san'atkor. D. musiqa asarini ommaviy ijrosiga qadar ijrochi jamoa bilan bo'lgan hamma tayyorgarlik (repetitsiya)ni olib boradi. Asosiy ijro vaqtida esa (konsert yoki spektaklda) asarning ijro tezligi, dinamik turlari, ayrim to'lda yoki yakka ijrochilarni to'xtash yoki ijro qilish vaqtlarini ko'rsatib turadi; jamoani birlashtiradi, ruhlantiradi va asarning badiiy ijrosi uchun harakat qiladi.

DIRIJYORLIK – musiqa ijrochiligi san'atining murakkab turi; musiqa asarini ijroga tayyorlash jarayonida hamda bevosita tinglovchi – tomoshabinlar oldida ijrochilar (orkestr, xor, ansambl, opera, balet jamoalari va b.)ga rahbarlik qilish. Odatda bir (ba'zan, ikki) dirijyor tomonidan amalga oshiriladi. D. jamoaviy musiqa ijrosining uyg'unligi, badiiy va texnik mukammalligini ta'minlaydi. Ko'p ovozli musiqa murakkablashuvi va orkestr ijrochiligining rivoji natijasida 15-a. 1-yarmida yuzaga kelib, uni amaliyotga I. Mozal (Avstriya), K. M. Veber va L. Shpor (Germaniya)lar kiritgan.

DISSONANS (lot. dissono – uyg'unlashmay, moslanmay yangrayman) (musiqada) – tovushlarning bir-biriga nisbatan hamohangsiz yangrashi. Aksi – konsonans. Kichik va katta sekunda va septimalar, barcha kamaytirilgan hamda orttirilgan intervallar D. hisoblanadi. Sharq musiqa nazariyasida D. intervallar mutanofir, munofirat bo'ldar deyiladi.

DIQQAT DOIRALARI, kichik, o'rtacha, katta diqqat doiralari – rol ijro etayotgan aktyor sahnadagi mavjud manbaga diqqatini to'plashi va shu sahnada qo'l cho'zish masofasida joylashgan manbalarga yoki o'ziga yaqin turgan manbalarga diqqatini jalb qilishi – kichik D.d., aktyor ijro etayotgan rolida, suratga tushirish maydonida yoki spektakl jarayonida sahnada joylashgan manbalarga va ular haqidagi ma'lumotlarga diqqatini to'plashi – o'rtacha D.d., rol ijrochisining sahnadagi va undan tashqaridagi manbalarga va ular haqidagi ma'lumotlarga diqqatini qaratishi – katta D.d. deyiladi. Rolda aktyor katta diqqat doirasining oxirgi nuqtasi butun koinot, olam ham bo'lishi mumkin.

DODEKAFONIYA (yun. dodeka – o'n ikki va phone – tovush) – atonal musiqani muayyan qoidalarga bo'ysundirish maqsadida yaratilgan kompozitorlik texnikasi.

DOIRA, childirma, chirmanda – yumaloq shakldagi o'zbek va tojik urma musiqa cholg'usi. Uning asosiy qismi (gardishi) tok zangi, so'nggi yillarda klyon (zarang), akatsiyadan ishlanadi. Gardishning tashqi tomoniga buzoq, toy yoki echkinning oshlangan terisi krplanadi. Ichki tomoniga esa ma'dandan ishlangan halqachalar osiladi (halqasizlari ham bo'ladi). Gardish diametri 400–510 mm ni tashkil etadi. Doirada tovush ikki qo'l barmoklari yordamida hosil qilinadi. Undan yakka ijroda (mas. «Katta o'yin», «Shodiyona» kabi yirik turkum asarlarda) hamda turli xil milliy cholg'u ansambllarida jo'rnavoz cholg'u sifatida foydalaniladi. D. qadimiy

musiqa cholg'ularidan hisoblanadi. Markaziy Osiyo (Niso sh., mil.av. 2-a.)da topilgan terrakota yodgorliklarida doirachi ayollar tasvirlangan. 20-a.da o'zbek doira ijrochilik an'alarini Usta Olim Komilov, T. Inog'omov, D. Sottixo'jaev, R. Isoxo'jaev, F. Azimov, Q. Dadaev, O. Kamolxo'jaev, aka-uka Islomovlar, M. Oripov, R. Otaboev, T. Sayfiddinov, R. Samadov va b. tanitgan. D. va unga yaqin urma musiqa cholg'ulari tojik, arman, ozarbayjon, uyg'urlarda – dap, dapp, daff, def deb nomlanadi.

DOMINANTA (lot. *dominantis* – ustuvor) – (musiqada) major-minor tizimidagi tovushqatorning 5-pog'onasi va shu pog'onada tuzilgan akkord turi. **Y** raqami yoki lotincha **D** harfi b-n belgilanadi. yevropa ko'povozlik tonal musiqasida muhim garmonik funksiya bo'lib, musiqa bayonining tonika (asosiy tayanch parda) ga intilishini kuchaytiradi.

DOMRA – rus xalq torli tirnoma sozi. Olimlarning taxminlariga ko'ra, turkiy xalqlarning do'mbira cholg'usi negizida paydo bo'lgan. Kvarta yoki kvinta bo'yicha sozlanadi. Ovozi yoqimli, diapazoni 2,5 oktava. Qadimgi turi 16– 17-a.larda skomorox (masxaraboz) lar o'rtasida keng tarqalgan. 1896–1908 y.lari qayta ishlanib, 3 va 4 torli D.lari rus xalq cholg'ulari orkestri hamda turli ansambllar tarkibiga kiritilgan.

DORBOZLIK, dor o'yin – baland dor ustida tomosha ko'rsatish san'ati, sirk san'ati janri. Dor ustida har qanday noturg'un holatda ham gavda muvozanatini saqlash mahorati namoyish etiladi. D. taxm. 2,5 ming yil muqaddam Sharqda paydo bo'lgan, so'ng butun dunyoga tarqalgan. D. dastlab past qurilgan, mashqlari ham sodda bo'lgan. Davr o'tishi b-n dor tobora balandroq qurilib, o'yinlari murakkablasha borgan. D. o'yinlari avval ochiq maydonlarda, 18-a. oxiridan esa sirk sahnasida namoyish etiladigan bo'ldi va sirk san'atining ajralmas qismiga aylandi.

DOROYIBOFLIK – shoyi-atlas, beqasam to'qishning qadimgi usuli; doroyi to'qish kasbi.

DOSTON, poema – liro-epik janr; shu janrdagi badiiy asar. O'zbek xalq og'zaki ijodi va o'zbek mumtoz adabiyotida keng tarqalgan. D.da muayyan voqea liro-epik tasvir vositalari yordamida hikoya qilinadi. Unda hayot, voqelik keng ko'lamda qamrab olinadi, bir yoki ikkita bosh qahramon ishtirok etadi, personajlar esa ko'p bo'ladi. Syujeti sertarmoq, rang-barang. Xalq og'zaki ijodidagi D.lar nazm va nasrda, yozma adabiyotdagi D.lar nazmda bo'ladi, bunda nasr voqealarni bog'lovchi vazifasini o'taydi. YOzma adabiyotdagi D.larda lirizm kuchliroq, ayniqsa, hozirgi zamon D.larida lirik asos yanada salmoqliroqdir. Jahon mumtoz adabiyotidagi D.lar keng qamrovliligi va hajmining kattaligi, ko'tarib chiqqan ijtimoiy, siyosiy, axloqiy muammolari, syujetining sertarmokligi va

dramatizmining o'tkirligi, personajlarining ko'pligi b-n ajraladi. Bunday asarlar markazida jamiyat va xalq takdiri turadi, jamiyat, xalq va qahramon yaxlit, bir butunlikda tasvirlanadi, ular o'rtasida ziddiyat bo'lmaydi, balki shu xalq, shu qahramon b-n tashqi dushmanlar o'rtasidagi kurash, yaxshilik b-n yomonlik o'rtasidagi ziddiyat tasvirlanadi. Ularda vatanparvarlik, qahramonlik, insonparvarlik, mehr-muhabbat, do'stlik va sadoqat, mehnatsevarlik g'oyalari ilgari suriladi. Ilk dostonlar YUnonistonda paydo bo'ldi. Ularda afsonaviy qahramonlarning jasorati, xudolarning karomati haqida kuylangan. Gomerning «Iliada» va «Odissey», Dantening «Ilohiy komediya», Firdavsiyning «Shohnoma» asarlari D. janrining kadimiy namunalaridir. D.lar, o'z mohiyatiga ko'ra, qahramonlik («Alpomish», «Farhod va Shirin»), sarguzasht-detektiv («Sabbai sayyor»), ishqiy-romantik («Tohir va Zuhra», «Layli va Majnun»), jangnoma («YUsuf va Axmad», «Saddi Iskandariy»), tarixiy-memuar («Shayboniynoma», «Jizzax qo'zg'oloni»), falsafiy («Hayrat ul-abror»), fantastik-allegorik («Lison ut-tayr»), didaktik («Qutadg'u bilig») turga bo'linadi.

DRAMA – 1) muallif nutqisiz, ya'ni dialog shaklida yozilgan va sahnada ijro etish uchun mo'ljallangan badiiy adabiyotning lirika va epos qatoridagi bir turi. 2) tor ma'noda – dramatik adabiyotning bir qismi, tragediyadan hayot hodisalarining o'rtacharoq o'tkirlilikda tasvirlash bilan, komediyadan esa hayot hodisalarini kulgi orqali emas, balki jiddiy tasvirlash bilan farq qiladi.

DRAMATURGIYA (yun. dramaturgia) – 1) muayyan san'atkor, davr va xalqqa mansub dramatik asarlar majmui. Mas., Hamza, Fitrat D.si, antik davr D.si, Uyg'onish davri D.si, ingliz D.si, o'zbek D.si va b.; 2) kino va spektaklning obrazli talqini konsepsiyasi. Teatr D.si badiiy drama asosida yuzaga kelgan, lekin hoz. teatrdan u rejissyor ssenariysi yordamida amalga oshiriladi. Kino san'ati D.si ssenariy shaklida bo'ladi.

DUBLYOR – 1) musiqa va teatrdan – spektakl (opera, balet, drama, komediya va sh.k.)larda muayyan rolni navbat bilan ijro etuvchi ikki ashulachi, raqqos, aktyordan biri; 2) Kinoda – filmning matnini dublyaj qilganda ovoz beruvchi aktyor.

DUBLYAJ – ovozli filmning so'z qismini boshqa tilga tarjima qilish va filmning shunday varianti.

DUVOZDAH MAQOM – q. O'n ikki maqom.

DUNASR (fors, du – ikki va arab, nasr – yordam, g'alaba) – an'anaviy mumtoz musiqa shakllarining tarkibiy tuzilmasi; kuy rivojini ta'minlovchi vositalardan biri. D., asosan, maqom yo'llari, shuningdek, bastakorlik ijodiyotiga molik ashula va cholg'u namunalarida uchraydi; unda odatda boshlang'ich kuy tuzilmasi (sarxat

yoki daromad) bir oktava balandlikka ko'chirilib (o'zgarmay yoki qisman o'zgargan holda) takrorlanadi.

DUTOR (fors– ikki tor) – 1) torli chertma milliy musiqa cholg'usi. O'zbek, tojik, uyg'ur, turkman, qoraqalpoq xalqlari orasida keng tarqalgan. O'zbek D.i muloyim, nafis va shirali ovozi b-n boshqa cholg'ulardan ajralib turadi. U asosan tut, o'rik yog'ochlaridan yasaladi. Cholg'uning kosaxonasi (rezonatori) 8– 12 ta yupqa, bir-biriga yonma-yon yopishtirilgan taxtachadan iborat bo'ladi.

DUXOVOY ORKESTR – puflama va urma cholg'u asboblariidan tuzilgan orkestr. D.o.ga mis puflama cholg'u asboblariidan kornet, alt, tenor, bariton, bas, truba, valtorna, trombonlar; yog'och puflama cholg'u asboblariidan klarnet, fleyta (katta sostavda bular yoniga gaboy va fagot qo'shiladi), urma cholg'u asboblariidan katta, kichik barabanlar, mis tarelkalar kiradi. D.o. tovushlari baland va o'tkir bo'lgani uchun ko'proq ochiq havoda ijro qilinadi.

DUET (lot. duo – ikki) – ikki ijrochidan iborat ansambl. Mazkur ansambl uchun mo'ljallangan sozlar jo'rligidagi yoki jo'rsiz musiqiy (asosan vokal) asar. Mustaqil janr sifatida hamda musiqiy-sahnaviy (opera, musiqali drama) va vokal-simfonik (oratoriya, kantata va b.) asarlar tarkibiga kiradi.

“E”

«**ETTI ERKIN SAN'AT**» (lot. «septem artes liberales») – o'rta asrlar maktablarida «artistik» (tayyorlov) f-tlarida o'rgatiladigan o'quv fanlari. 2 bosqich – trivium (grammatika, ritorika, dialektika) va kvadrivium (arifmetika, geometriya., astronomiya, musiqa)dan iborat bo'lgan. «E.e.s.» antik davridayoq shakllangan. O'rta asrlar davrida dinning hukmronligi ortishi va madaniyatning inqirozi sababli kad. davr olimlari tomonidan ilmning bu sohalariga qo'shilgan boy mazmun diniy maqsadda foydalaniladigan oddiy ma'lumotlarning cheklangan mikdoriidan iborat qilib qo'yildi. Uyg'onish davrida i.ch. ehtiyojlari ortishi tufayli ta'limning mazmuni o'zgardi. «E.e.s.»ning dunyoviy shakli tiklandi. «E.e.s» tizimi o'rmini asta-sekin mumtoz gimnaziyalar tizimi egalladi.

“YO”

YODGORLIK – 1) keng ma'noda – mamlakat, xalq madaniy merosining bir bo'lagi; uning tarkibiga muzeylarda namoyish etiladigan tarixiy va madaniy YO.lar hamda qo'zg'almas (bino va b.) YO.lar kiradi. Umumiy xususiyatlariga ko'ra, arxeologik, tarixiy, me'moriy va mahobatli san'at YO.lariga bo'linadi, shuningdek, tarixiy badiiy qimmatga ega bo'lgan yozma YO.lar ham unga taalluklidir. Tarixiy va madaniy YO.larni saqlash vazifasi umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lib, u ma'naviy tarbiyaning asosiy qismini tashkil qiladi; 2) tor ma'noda – ma'lum sana, voqea va shaxslarni abadiylashtirish maqsadida

yaratilgan san'at asari (xaykal, maqbara, qabrtoshi, ehrom, zafar toqi va h. k.); ularga faol ijtimoiy ta'sir etish xos bo'lib, bu ularning g'oyasida, qo'yilishi va shakliy talqinida namoyon bo'ladi. YO. umum omma diqqatiga mo'ljallangan hamda atrof muhitni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Qadimiy kishilik jamoalarida yaratilgan dafn inshootlari (megalit va qo'rg'onlar), keyinroq obelisk, ehrom va h. k. YO.ning ilk namunalaridir. Keyingi davrlarda maqbara va qabrtoshlar ko'pincha YO. vazifasini o'tagan, ularda dafn va diniy vazifadan ko'ra memorial YO. vazifasi ustunlik qilgan.

Mujassamotli YO.lar antik san'atda yaratila boshlangan: ma'joziy yoki portret, haykal va haykallar guruhi, chavandozlar haykallari, stela, zafar toqi va zafar ustunlari qatori va b.

YO.lar muqaddas hisoblangan joylarda, mil. av. 6-a.dan shahar markazlarida bunyod etilgan. Ko'p mamlakatlarda ulug' ishlar diniy inshootlarda abadiylashtirilgan. Dunyoviy YO.lar yaratish an'anasi Italiyada Uyg'onish davrida vujudga kelgan. Barokko va klassitsizm davrida shaharsozlikda muhim o'rin tutgan, ampir davrida me'moriy YO. barpo etish keng tarqalgan. 18-a. 2-yarmidan jamoat arboblari va buyuk shaxslarga YO. o'rnatila boshlandi, 19-a. oxiri va 20-a. boshida bir qator yirik ko'lami b-n diqqatga sazovor monumentlar yuzaga keldi.

20-a.da me'moriy va me'moriy haykaltaroshlik YO. majmua (memorial inshoot)lari alohida dolzarbligi b-n ahamiyat kasb etdi. Dastlab shakl jihatdan kichik bo'lgan YO.lar dastgoh haykaltaroshligiga yaqin bo'lgan, 30-y.lardan shahar ansambli va atrof muhit manzarasi b-n uyg'unlikni yuzaga keltiradigan mahobatli qo'shimcha obrazlar yordamida asosiy g'oyani ifodalovchi ko'p shaklli mujassamotli YO. yaratila boshlandi.

YODNOMA – qadimgi turkiy xalqlar badiiy ijodining bitiktoshlar (epitafiya) tarzidagi janri; turkiy run (Urxun-Enisey yozuvlari) yozuvida bitilgan, mil. 68-a.larga mansub (mase, Bilga xoqon bitiktoshi, Kultegin bitiktoshi va b.). YO.larning nasriy va epik turlari bor. Nasriy YO.larda misralar so'ngida qofiya va she'riyatning yagona belgisi bo'lgan band yo'q («Devonu lug'otit turk», Alp Er To'nga marsiyasi). Epik YO.lar memuar shaklida ham yozilgan (To'nyuquq bitiktoshi). Bu YO.larda turk xoqonligining kelib chiqishi, rahbarlik tizimi, harbiy yurishlar, mamlakatning ahvoli aks etgan bo'lib, siyosiy ruh kuchli; ichki va tashqi kurash tasvirlangan.

YOZUV – muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqatga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. YO. – kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biri. YO. tildan ancha keyin paydo bo'lgan (tovush tili 400– 500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan, YO.ning paydo bo'lganiga esa 4– 5 ming yillar bo'lgan). Og'zaki til (nutq)ning zamon (vaqt) va makon (masofa) nuqtai nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati YO.ning paydo bo'lishiga olib kelgan. Og'zaki til talaffuz

vaqtidagina va ayni paytda muayyan masofadagi (tovush to'liqlari yetib borishi mumkin bo'lgan) kishi uchungina mavjuddir. Boshqa sharoitlarda tilga ehtiyoj paydo bo'lishi b-n inson dahosi bu ehtiyojni qondira oluvchi vositalarni qidira boshlagan, natijada belgilar tizimidan iborat YO. dunyoga kelgan.

YO.ning paydo bo'lishi va taraqqiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o'zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etish, saqlash zaruriyati b-n bevosita bog'liq. Xalklarning davlat sifatida birlashuvi nutqiy aloqa doirasini kengaytiradi va murakkablashtiradi; ishlab chiqarish va savdo kengayadi; boshqa xalklar va davlatlar b-n harbiy, siyosiy va b. shartnomalar tuziladi; qonunlar paydo bo'ladi va mustahkamlanadi; diniy qarashlar va mafkuraning boshqa turli ko'rinishlari shakllanadi; xalqlarning o'z tarixini bilishga bo'lgan ehtiyoji kuchayadi. Bularning barchasini faqat og'zaki nutq vositasida amalga oshirish mumkin emas. Bu sharoitda YO. zaruriyatga aylanadi.

YO. og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vositasi bo'lsa-da, unga qaraganda ko'p afzalliklarga ega. Xususan, tilning asosiy vazifasi – kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir. Tilning kommunikativ vazifasi YO. siz amalga oshishi mumkin emas. Tilning estetik, gnoseologik (dunyoni bilish) kabi asosiy vazifalarini ham YO.siz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba-bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazishdan iborat vazifasi bevosita YO. orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyotlar, so'z san'ati durdonalari va b. qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga YO. orqali yetib boradi.

Til jamiyat tarixi b-n qanchalik bog'liq bo'lsa, YO. ham shunchalik bog'liqdir. YO. kishilik jamiyatining zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'lib, rivojlanib borgan. Bugungi shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Inson aqli YO.day mukammal aloqa vositasini kashf qilguncha uzoq izlangan.

Rasmlı YO. (piktografiya) YO. yaratish yo'lidagi birinchi qadam bo'lgan. Davlat tuzumi rivojlanib, turli yozishmalarga va bu yozishmalarning ayni bir xil talqin qilinishiga bo'lgan ehtiyoj kuchayib borgan sari piktografik YO.ning ojiz tomonlari ko'proq ko'zga tashlana boshlagan. Bu hol piktografik YO.ning taraqqiyotiga, ideografik va ieroglifik YO.ning shakllanishiga olib kelgan. Haqiqiy ma'nodagi YO. tizimlari dastlab Qadimgi Sharkda vujudga kelgan. YO.ning keyingi taraqqiyot bosqichi bo'g'in YO.i bo'lib, u mil. av. 2-ming yilliklarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Tildagi suzlar soniga qaraganda bo'g'inlar soni ancha kam, shuning uchun ham bo'g'in YO.i logografik YO.ga nisbatan sezilarli darajada oz belgilar tizimi b-n ish ko'radi. Mac., devanagari (hind) YO. bo'g'in YO.idir.

Harf-tovush YO.ining shakllanishi butun YO. taraqqiyoti tarixida inqilob bo'lgan. Bu yo'nalishdagi ilk YO. finikiy yozuvidir. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun YO.ni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'lgan. Birinchi marta sof tovush YO.i, sanoqli harflardan iborat mukammal alifboning yuzaga kelishi jamiyatdagi YO.ni biladigan kishilar doirasini

kengaytirib yuborgan. Shuning uchun ham finikiy yozuvi juda tezlik b-n boshqa xalqlar orasida ham tarqalgan. Bu jarayon mil. av. 9-a.dan boshlangan.

Nutqni eng kichik bo'laklarga – tovushlarga ajratib tasavvur qilish, idrok etish dastlabki paytlarda u qadar oson ish bo'lmaganligi sababli xarf-tovush YO. i yoki alifboli YO.ning paydo bo'lishi jarayoni uzoq davom etdi. Bunda inson dastlab nutqni so'zlarga, keyin bo'g'inlarga, undan keyin esa tovushlarga ajratib tasavvur qila olishday behad murakkab va uzoq yo'lni bosib o'tgan. Harf-tovush YO.ning muhim afzalligi uning kam miqdordagi, ya'ni 20 – 30 atrofidagi belgilar b-ngina ish ko'ra olishidir. Harf-tovush YO.i dunyo xalqlari orasida juda tez tarqalgan va bu jarayon, asosan, o'zlashtirish, u yoki bu tilning xususiyatini hisobga olgan holda moslashtirish yo'li b-n bo'lgan.

O'rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi turli YO.lardan foydalanib kelgan. Bu YO.lar avesto, pahlaviy, o'rxun-enisey (runik), turkiy (uyg'ur), so'g'd, arab, kirill, lotin YO.laridir.

YOR-YOR – nikoh to'yi marosimlari jarayonida aytiladigan xalq qo'shig'i. Qadim zamonlardan o'zbek, tojik, uyg'ur va turkman xalqlari orasida keng tarqalgan. Ikkilik yoki to'rtlik shaklidagi termalardan iborat bo'lib, har bandning oxiri, ba'zan o'rtasida «YOr-yor, aylanaman» kabi so'zlar qo'shib aytiladi.

YOTUG'ON – qonunsimon ko'p torli soz. O'tmishda O'rta Sharqda, shu jumladan turkiy xalqlarda mashhur bo'lgan. YOg'ochdan o'yib (uz. 100– 150 sm), to'ng'arilgan cho'ziq tog'ora shaklida yasalgan. Har bir tori ostida (sozlash uchun) harakatchan xarragi bo'lgan. Sozanda YO.ni oldiga yotiq holda qo'yib («yotiq arfa» nomi shundan), o'ng qo'li b-n torlarni chertgan, chap qo'li b-n torlar tebranishini to'xtatgan. Abduqodir Marog'iyning «Maqosid ul alhon» («Kuylarning maqsadlari») kitobida 17 torli YO. ta'riflangan. G'arbiy Sibirning ba'zi xalqlari (xakas, tuva, tofa)da YO.ga o'xshash chatkan, chattigan, chadagan nomli cholg'u asboblari mavjud. 1960-y.larda Qozog'istonda 7 torli «jetigen» nomli soz yaratilgan (18-a. etnografik ma'lumotlari asosida) va milliy cholg'ular orkestriga kiritilgan.

“J”

JANR (fr.jenre – tur, uslub) – musiqa asarlarining turlari. Asarning tuzilishi, ijrochilarning tarkibi, xarakteri va boshqa holatlar bilan J. bir-biridan ajraladi va turlicha bo'ladi.

JEST (qo'l harakatlari) – suratga tushirish maydoni yoki sahnada aktyor qo'l(lari)ning badiiy-ifodaviy harakati.

«**JIGAR PORA**» (majoziy – jigarband, farzand) – ommaviylashgan o'zbek mumtoz cholg'u kuyi, «Dil kuyi» nomi b-n ham yuritiladi. Tanbur va dutor

an'anaviy ijrochiligida keng o'rin tutadi. «J.p.» kuyiga Muqimiy g'azalini bog'lab aytiladigan ashula yo'li ham mavjud.

JO'RNAVOZLIK – o'zbek ijrochiligida bir soz(lar) bilan boshqa soz(lar)ga jo'r bo'lish; Xorazmda maqomlarning chertim yo'llarini tanbur, g'ijjak, bulamon va doirada ijro qilishi.

“Z”

ZAMZAMA (sug'diycha – sekin ovoz b-n ashula aytish, hirgoyi qilish) – 1) zardushtiylarning marosim duolarini ohista va mayin ohangda o'qilishi; 2) o'rta asr musulmon Sharqi tasavvuf an'analarida she'r va g'azallarni ohang b-n ijro etish shakllaridan biri.

ZANG – charmga o'rnashtirilgan qo'ng'iroqlar. O'zbekiston va Tojikistonda raqqos(a) qo'l va oyoqlariga bog'lab o'ynaydi.

«**ZANG O'YIN**» – 1) bilak, bel, to'piqqa bog'langan qo'ng'iroqchalar tovushiga jo'r bo'lib tushiladigan raqs. Raqqos(a)ga bog'langan qo'ng'iroqchalar tana, qo'l va oyoq harakatlanganda ma'lum ohang beradi. Raqqos(a)ning o'z harakatlariga o'zi jo'rnavozlik qilishi «3. o'»ning asosiy xususiyatidir. Buxoro va Xorazmda keng tarqalgan; 2) Farg'onada raqs maktabiga taalluqli «Katta o'yin» usullaridan biri; 3) qadimda nikoh to'ylarida ko'p qismli raqs.

ZARGARLIK – badiiy hunarmandlik sohasi; oltin, kumush, mis, qalay kabi rangli metallardan zeb-ziynat buyumlari (taqinchoqlar), bezak buyumlari yasash kasbi. Zargarlar bezak buyumlari tayyorlashda quyish, bolg'alab (zarb berib) yasash, hallash (oltin va kumush suvi yuritish), o'yib yoki bo'rttirib naqsh yasash, bosma, zig'irak, sovtkori, qolipaki, shabaka kabi usullardan keng foydalanadi. Qimmatbaho toshlar (gavhar, feruza, dur, hatsik va b.)ga ishlov berib, 3. buyumlari (bargak, bibishak, bilaguzuk, bozuband, bozgardon, boldoq, buloqi, bo'yintumor, gajak, duotuzi, jevak, jig'a, zarkokil, zebigardon, zulf, isirg'a, kokil, oyboldoq, osmatuzi, sanchok, tavq, tilla bargak, tilla tuzi, tillaqosh, turunj, uzuk, shokila, qashqarboldoq, halqa kabi) yaratilgan.

Arxeologik topilmalar 3. qadimdan mavjudligini ko'rsatadi. Qadimgi Misr, YUnoniston, Eron, Xitoy zargarlari 3. buyumlari tayyorlashda marjon, nefrit, kahrabo va b.dan keng foydalangan. yevropada, ayniqsa, roman va gotika davrida (12–15- a.lar) 3. san'ati yuksak pog'onaga ko'tarilgan, Z.ning yangi usul va uslublari vujudga kelgan. O'zRning ko'pgina muzeylarida saqlanayotgan topilmalar respublika hududida (YUnon–Baqtriya podsholigi, mil. av. 3–2-a.; Qadimgi Xorazm, asosan, mil. av. 1-ming yillik o'rtalaridan mil. 8-a. gacha) 3. rivoj topganini ko'rsatadi. Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Qo'qon, Shahrisabz va b. shaxarlarda 3. rivojlangan. 19-a. oxiri 20-a. boshida o'ziga xos

ishlanishi, shakli, bezaklari, xususiyatlari b-n bir-biridan farq qilgan xilma-xil 3. buyumlari keng tarqalgan, ziynat buyumlari to'plamlari vujudga kelgan. Asrlar osha avloddan avlodga o'tib kelayotgan 3. san'ati 20- a. boshlarida inkirozga yuz tutdi, xalq ustalarining soni qisqara boshladi. Ustalarga qimmatbaho xom ashyolardan foydalanishga yo'l qo'yilmadi. 3. f-kalarida ijod qilgan usta-zargarlar ish jarayonida asta-sekinlik b-n mavjud an'analardan yiroqlasha bordilar. Natijada ular tomonidan ishlab chiqarilgan buyumlarning shakli-shamoyili o'zgarib «eklektik» manzarani yuzaga keltirdi va ba'zi an'analarning butkul yo'qolishiga olib keddi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng 3. san'ati jonlandi. Qimmatbaho metall materiallardan foydalanishga imkon yaratildi. Ijod qilayotgan ustalar, asosan, 2 yo'nalishda: mahalliy 3. (unutilib borayotgan an'analarni qayta tiklash) va an'anaviy zamonaviy uslubda 3. buyumlari yaratish ustida ijod qilmoqdalar. An'anaviy 3. buyumlari – tumorlar, isirg'alardan «uch ko'zacha», «oy boldoq», «er bidor», «qashqarboldoq» va b. yaratildi.

Hozirgi kunda usta – zargarlar b-n bir qatorda bir necha birlashmalar – «Fonon» va «Kumush» birlashmasi, «Hyp» davlat 3. markazi, «Musavvir», «Ustazoda» kabi markazlar ham ichki bozorni 3. buyumlari b-n to'ldirmoqda; 2) bozorda zargar ustalarning do'konlari joylashgan rasta yoki mahalla.

ZARDO'ZLIK – bezak san'ati turi; amaliy san'atning zar (tilla va kumush suvi yuritilgan) ip, nozik sim, ipak b-n kashta tikib bezak yaratadigan sohasi. To'rtburchak chambarakka (korcho'pga) o'rnatilgan baxmal, shoyi, movut, charm va b. matolarga zardo'zi usulida kashta (gul, naqsh, tasvir) tikiladi. Kashtada ba'zan metall, tosh, shisha munchoklar ham ishlatiladi, turli matolar (baxmal, shoyi va b.)dan quroq qilinadi. Oldindan tayyorlangan (rassomlar tomonidan yaratilgan mujassamot nusxasi ko'chirilgan) axta qog'ozlardan keng foydalaniladi.

ZATAKT, *taktoldi* – to'la bo'lmagan boshlang'ich takt. Musiqa asarining boshlanishi to'la bir takt hosil qilmasa 3. deb ataladi. 3.da notalar bir sanog'idan (kuchli hissadan) boshlanmay, aksincha ikkinchi yoki uchinchi sanoqdan (kuchsiz hissadan) boshlanadi. 3. bilan boshlanadigan musiqa asarining tugallanishi ham to'la bo'lmay, ularning har ikkisi, ya'ni to'la bo'lmagan birinchi va oxirgi takt yig'indisi to'la bir takt hosil qilishi kerak.

ZONA (musiqada) – muayyan tovushning tebranish doirasi. 3. nazariyasini rus akustik olimi N. Garbuzov (1880– 1955) asoslab bergan. Musiqa tovushlarining umumiy xususiyati saqlangan holda miqdoriy ifodasi (tebranish tezligi, tarkibi, kuchi, davomiyligi va b.) o'zgarib turadi.

IBTIDOIY SAN'AT – ibtidoiy jamoa tuzumi davri san'ati. Ilk namunalari hozirgi tipdagi odam paydo bo'lgan so'nggi paleolit davri (taxminan mil. av. 30-ming yilliklar) ga mansub. I. s. ibtidoiy jamoa kishisiga dunyoni o'zgartirishda orttirgan tajribalarini avloddan avlodga uzatuvchi kuch, dunyo to'g'risidagi tushuncha va bilimlarini aks ettiruvchi vosita bo'lib xizmat qilgan. Tasvirlash ibtidoiy odam uchun o'z tushuncha va ma'naviy madaniyatini, tasavvurini ifodalashga xizmat qilgan. Shular zaminida asta-sekin inson faoliyatining turli shakl va ko'rinishlari yuzaga kelgan. San'atning yuzaga kelishi insoniyat taraqqiyotida buyuk bosqich bo'ldi. Ibtidoiy jamoa ichida ijtimoiy aloqalar yuzaga kelishiga, ma'naviy olam, odamlarning go'zallik haqidagi tushunchalari shakllanishiga xizmat qilgan san'at o'z rivojida animizm (tabiat hodisalariga insoniy fazilatlarni berish) va totemizm (hayvonlarga sig'inish, urug' jamoasining kelib chiqishini biror hayvonga taqalishi) kabi afsona va qarashlarga tayangan. Dastlab sodda shakli, belgi tarzidagi tasvirlardan asta-sekin hayvonlar xususiyati, ko'rinishi, xarakterining haqqoniy va to'laqonli tasvirini yaratishga o'tishdan va shular asosida kishilar hayoti, yashash tarzi haqida keng mulohaza yuritadigan murakkab kompozitsiyalar yaratish jarayoniga yetib borgan, realistik shakllar zaminida esa soddalashtirilgan handasiy shakllar darajasiga qadar ko'tarilgan belgi va siymolar orqali murakkab his-tuyg'u, fikrlarni ifodalovchi naqsh mujassamotlari va yozuvlar paydo bo'lishiga olib kelgan. I. s ning ilk namunalarida ovchilik b-n shug'ullangan inson o'z muhitini – ov manzaralarini aks ettirib g'orlarning devorlariga, qoyatoshlar va b. ga ishlagan tasvirlarida (bo'yab, bo'rtma hosil qilib ishlangan), loydan tayyorlangan, toshni yo'nib ishlagan haykallarida ovlanadigan hayvonlar (zubr, ot, kiyik, mamont, yovvoyi hayvonlar va b.), odamzotni (ko'proq ayollar)ni ifodalagan. Ibtidoiy san'atkorlar tasviriy san'atning hamma turlari (rangtasvir, grafika, haykaltaroshlik) ga mansub asarlarida hayotni sinchkovlik b-n kuzatganlari ko'zga tashlanadi. Odam va odamsifat maxluqlar, qo'l izlari, chizma belgilar va b. tasvirlar kam uchraydi. G'ordagi tasvirlar qora, qizil, sariq va jigarrang mineral bo'yoqlar b-n ishlangan, barelef ko'rinishidagi tasvirlar kam, sodda realizmga xos haykaltaroshlik (odam va hayvon shakllari), badiiy (suyak va yog'och) o'ymakorlik namunalari paydo bo'lgan. Tabiat ibtidoiy afsonalarga asoslangan insoniy sifatlarga ega bo'lgan obrazlarda aks ettirilgan. Me'morlik rivojlanib, uylar yerto'la tarzida dumaloq, to'rtburchak shaklida qurilgan, bunday xonalarga uzun yo'laklar orqali kirilgan. Ba'zan xom-ashyolar sifatida yirik hayvonlarning suyaklaridan foydalanilgan. Ovchilikdan dehqonchilik va chorvachilikka o'tilishi san'atda yangi an'analarni yuzaga keltirgan. Tasviriy san'atda ko'p shaklli mujassamotlar paydo bo'lib, odamlar va hayvonlar harakatda, kurashda tasvirlana boshlagan. Amaliy bezak san'atining ko'p turlari (kulollik, to'qimachilik, metallga ishlov berish va b.) rivojlangan. Murakkab va mavhum tushunchalarni ifoda etuvchi tasvirlar yuzaga kelgan, bezak naqsh yanada jadal rivojlangan, ro'zg'or buyumlari, xonalar, kiyimlar naqshlar b-n bezatilgan.

So'nggi jez davri va temir davrining boshlarida hayvonlarni tasvirlash uslubi shakllangan. YUnonistonning Sharq va Xitoy b-n madaniy aloqalari yangi

mazmun, obraz va tasviriy vositalarni paydo bo'lishini ta'minlagan. I. s. ning keyingi davrlari ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi, mehnat taqsimotining rivoji, ibtidoiy jamoa tuzumini sinfiy jamiyatga bo'linishi b-n bog'liq. Bu davrda qal'alar qurilishi, dinlar taqozosi b-n yangi tasviriy san'at asarlari vujudga keldi, ibodatxona, maqbaralar bezatildi. Badiiy hunarmandlik rivojlandi. I. s. shakllari b-n uyg'unlashib ketgan boy va rang-barang san'at ibtidoiy jamoa tuzumi birmuncha saqlangan xalqlar (Avstraliya, Janubiy Amerika, Afrika va b.) orasida 19–20-a. largacha mavjud bulgan. O'zbekiston hududidan mezolit davriga mansub Zarautsoy rasmlari tasvirlari va b. topilgan.

Musiqqa ijodiyotining ilk kurinishlari ham ibtidoiy jamoa davrida, asosan, ovchilik va terimchilik b-n kun kechirgan odamlarning mehnat va marosimlari jarayonida yuzaga keladi. Ommaviy o'yinlarning urg'u-zarbalari, jodu-afsun ohang iboralari, hayvonlar ovozigga taqlid sadolari, signal (darak beruvchi) qichqiriq-baqiriqlardan asta-sekin aynan musiqa xususiyatlariga ega bulgan ifodaviy vositalar qaror topadi. Ular, asosan, odam tanasi (qo'l-oyoq) harakatlarini aks ettiruvchi ritmik tuzilmalar, usullar, shuningdek, odam ovozi, nutq intonatsiyasi ta'sirchanligiga asoslangan ohang iboralari tarzida rivoj topadi. Shu b-n birga tosh, suyak, yog'och, chig'anoq, shox kabi tabiat narsalari ilk musiqa cholg'ulari, «musiqa qurollari» sifatida qo'llanila boshlaydi. Bulardan hozirgacha saqlanib qolgan turli shiqildoq, zuvilcha kabi idiofonlar, puflama (hushtak, burg'u, sibizg'a), urma (qayroq, dovul va h. k.) cholg'ularni ko'rsatish mumkin.

Dehqonchilik va chorvachilikka o'tish davrida oldin muayyan tartib hamda aniq balandlikka ega bo'lmagan tovush nisbatlari asosida tovushqator, parda tuzilmalari, o'lchov va vaznning ilk shakllari yuzaga keladi. Mazkur jarayonda oddiy (xususan, mavsum marosim) qo'shiqlar, muayyan mavzuli cholg'u kuylar qaror topadi.

IJOD – insonning yangi moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish faoliyati. Unda inson tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, diqqati, irodasi faol ishtirok etadi, butun bilimi, tajribasi, iste'dodi namoyon bo'ladi. I. dastlab inson tasavvurida tug'iladi, keyin I.ga taallukdi masalalar yuzasidan izlanishlar olib boriladi, boshqalar bajargan ishlar tanqidiy ko'rib chiqiladi, tahlil etiladi, kuzatishlar, tajribalar o'tkaziladi, mantiqiy xulosalar chiqariladi, gipotezalar qilinadi, bular tajribada sinab ko'riladi, noto'g'ri bo'lsa yangilanadi va h.k. Izlanishlar natijasi turli shakllarda (badiiy asar, matematik formula va b.) yuzaga chiqadi. Uni jamiyat e'tirof etsagina haqiqiy, to'liq I. bo'ladi. I. fan-texnikani, madaniyatni boyitadi, rivojlantiradi.

I.ni shartli ravishda 2 ga: ilmiy I. va badiiy I.ga bo'lish mumkin. Olim-lar faoliyati ilmiy I.ga, san'atkorlar, yozuvchilar faoliyati badiiy I.ga qaratilgan. Ba'zi kishilarda har ikki I. rivojlangan bo'lishi mumkin. Ilmiy I.da tabiat va jamiyat hayotining ob'ektiv qonuniyatlari aks etsa, badiiy I.da ma'naviy hayot muammolariga san'atkorning sub'ektiv, o'ziga xos qarashlari, his-tuyg'ulari aks etadi. Badiiy I.da hayotning turfa ranglari hamda voqealari orasidan ibratli va ijtimoiy ahamiyatli bo'lganlari tanlab olinadi va badiiy umumlashtiriladi. Badiiy I.

murakkab jarayon bo'lib, inson faoliyatining idrok etish, baholash, qadrlash singari turlari b-n bog'liq holda amalga oshadi. Buning uchun ijodkor erkin xayol, ozod tafakkur, keng ko'lamli tasavvur, milliy g'urur va yuksak orzularga ega bo'lishi kerak. Badiiy I. mahsulotining ommaviyligi va ijtimoiy ahamiyati ana shu b-n belgilanadi. I.ning taraqqiy etishida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari hal qiluvchi ahamiyatga ega.

IJROCHI – ashula aytuvchi yoki biror musiqa cholg'usida chaladigan musiqachi. I.lar maxsus o'quv yurtlarida (musiqiy ta'lim muassasalarida va konservatoriyalarda) o'rta va oliy ma'lumot oladilar.

IKKINCHI PLAN – aktyor yoki rejissyor ijodida zohiran sodir bo'layotgan voqealarning o'zgacha, pinhoniyligi ma'nosi. I.p.ning ma'nosi istehzo, o'xshatish, kesatish, maqtash va h.k. ham bo'lishi mumkin. Odatda I.p. sahnada kechayotgan voqeaga qahramonning zukko va zehnli munosabatda bo'lishini talab qiladi. Mas., minbardagi ma'ruzachi zo'r berib ma'ruza qilmoqda. Eshituvchilar esa, boshqa mavzuda bahslashib o'tiribdilar. Bu ko'rinishning I.p.i – ma'ruzaning be'maniligi fosh etadi.

ILLYUZIONIZM, illyuziya san'ati – 1) sirk va estrada san'ati turi. Asosiy ifoda vositasi – fokus. Maxsus apparatlar, qurilmalar (tagi ikki qavatli sandiq, idishlar, optika asboblari) yordamida fokus ko'rsatish, tomoshabin ko'zini chalg'itib, epchil harakatlar b-n «mo''jiza» yaratish. Qadimdan Misr, YUnoniston, Rim, shuningdek, Sharq mamlakatlarida I. tomoshalari namoyish etilgan. Hozir fan va texnika yutuklari yordamida murakkab tomoshalar ko'rsatishga imkon yaratildi. I. san'ati b-n shug'ullanuvchi illyuziyachi deyiladi.

O'zbekistonda I. qadimdan mavjud bo'lib, o'zbek sirkida illyuziyachilar nayrangboz, ko'z bog'lovchi deb nomlangan. Ular suv ichib, olov purkagan, og'ziga qog'oz, uvada tiqib, rangli ip yoki lentalar chiqargan, «sehrli kosa» ga buyruq qilib, suv ulashgan, «Kashmir kitobi»ning oq sahifalarida turli yozuv hamda suratlar paydo qilgan, tuproqdan palov pishirgan, xanjar yutgan, shogird quloqlaridan ip o'tkazgan, quyon, qarg'a, ilon ishtirokida turli fokuslar ko'rsatishgan. O'zbek nayrangbozlarining noyob san'ati Navoiy, Vosifiy asarlarida aks etgan. Hozirgi kunda I. o'yinlari Toshkent sirki va «Sahnadagi sirk» tomoshalarida alohida o'rin egallaydi; 2)tasviriy san'at asarlarida borliqni xuddi o'ziga o'xshatib ko'rinadigan darajada tasvirlash; I. da mavjud narsalar va borliq b-n uning tasviri orasidagi chegara-farqni yo'q qilish nazarda tutiladi. I. antik davr rangtasvirida paydo bo'lgan, Uyg'onish davrida muhim o'rin egallagan, barokko san'atining asosiy tamoyillaridan biriga aylangan (mahobatli bezak san'atining barokko uslubidagi intererlarida mavjud me'moriy bo'shliq cheksizlikka intilayotgan tasviriy bo'shliq b-n qo'shilib ketadi). Shu davrda ishlangan tasvirlarda rassomlar perspektiva imkoniyatlaridan foydalanib murakkab kompozitsiyalar yaratdilar, devor, shiplarga ishlangan rasmlar go'yo borliq b-n

qo'shilib ketayotgandek tasavvur hosil qiladi, tasvirlar devorlarni o'pirib cheksizlikka o'tib borayotgandek, xonadagi ustun va devorlar shu cheksizlikning boshlanishidek tuyuladi. I. ko'proq mahobatli rassomlikka xos bo'lsa ham, ayrim rassomlar dastgohli san'at (mas.,rangtasvir, kam hollarda grafika natyurmortlari) da ham I. dan foydalanishga intiladi.

ILMADO'ZLIK – kashtado'zlik buyumlarga yo'rma chok usulida (xalqaga o'xshatib) gul tikish kasbi

ILMI MUSIQIY (arab. – musiqa ilmi) – O'rta va YAqin Sharq xalqlari madaniyatida musiqashunoslik fanining 20-a.gacha ishlatilib kelingan nomi.

ILHOM – odamning ruhiy holati; undagi barcha ijodiy kuchlarning quyilib kelishi, ruhiy jarayonlarning faollashuvi. Bunday holatda butun ruhiyat ayni bir vaqtda ishga solinadi. I. paytida ong tiniqlashishi kuzatiladi, fikrlash va ijodiy hayolot sermahsul bo'ladi, his-tuyg'ular to'lib toshadi, e'tibor butkul ijod ob'ektiga qaratilgan bo'ladi. I. ning fiziologik asosi dominanta (vaqtincha hukmronlik qiluvchi reflektor tizimi) hisoblanadi.

I. ni «ilohiy ruhlanish» b-n bog'lovchilar uni faqat badiiy ijodda namoyon bo'ladi, deb hisoblaydilar. I. ga moddiyunchilik nuqtai nazaridan yondashuvchilar uni qattiq mehnat qilish natijasi deb biladilar. I. ni ijodiyotning ijtimoiy va individual omillari, atrof muhit va shaxsning ijtimoiy shart-sharoitlari b-n bog'laydilar. Mehnat faoliyatining har qanday ko'rinishi ilhombaxsh va ijodiy bo'lishi mumkin. I. ning paydo bo'lish sabablari, namoyon bo'lish shakllari xilma-xil. Barcha fan sohiblarida I. bo'ladi. I. ijodning qudratli omili, u ijodkorlarning hamma kuchlarini ishga soladi, ijodiy samaradorlikka yordam beradi (yana q. Ijod).

IMITATSIYA (lot. Imitatio – o'xshatish, ergashish) – musiqa asaridagi mavzu yoki uning bir qismi chalinganidan so'ng, boshqa ovozlarda qaytarilishi. I.ga *fuga* va *polifoniya* shakllari asoslanadi; ayniqsa, kanonda tartibli keladi. I. dastlabki yoki boshqa pog'ona va ritmda kelishi mumkin. Uning erkin va aniq turlari bor.

IMPRESSIONIZM (frans. impression – taassurot) – san'atda 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida hukm surgan yo'nalish. I. vakillari mavjud borliqni harakatda, o'zgarishda tabiiyroq tasvirlashga, o'z lahzalik taassurotlarini ifodalashga intilib, tasvirning jonli, haqqoniyligiga erishgan. Voqelikning tabiiyligi, inson va muhit birligida uning doimiy o'zgaruvchanligi ifoda etildi.

Dastlab 1860-y.larda fransuz rang-tasvirida vujudga kelgan. E. Mane, K. Mone, O. Renuar hayotdan olgan bevosita jonli taassurotlarini tasodifiy harakat, favqulodda holatlar ifodasida namoyon etdilar. Manzara, portret, ko'p shaklli kompozitsiyalarda rassomlar tomonidan dastlabki taassurotlar kuchi va sofligi, betakror xususiyatlari mayda detallariga berilmasdan tasvirlandi. Impressionistlar

ilk bor zamonaviy shahar hayotining serqirra ko'rinishlarini yaratib, asarlarida shahar manzarasi va undagi odamlar qiyofasida uning o'ziga xosligini aks ettirdilar. K. Mone, E. Dega, K. Pissarro, A. Sisley kabi manzara ustalari o'z asarlarini ochiq havoda ishlab quyosh nuri jilosini, tabiatning rang-barang bo'yoqlari boy majmuasini yorqin aks ettirdilar, plener ularning asarlaridagi kundalik ohanglarga quyosh nuri b-n to'yingan, bayramona kayfiyat baxsh etgan.

Etuk I. asarlari yorqinligi va hayotiyliги b-n ajralib turadi. I. xususiyatlari neoimpressionizm va postimpressionizmда taraqqiy etdi. Amerikada J. Uistler, Germaniyada M. Liberman, L. Korint, Rossiyada K. A. Korovin, I. E. Grabar va b. ijodi I. rivojiga hissa bo'lib qo'shildi. 1880– 1910 y.larda I. ko'p rassomlar ijodiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu voqelikni yangi tomonlarini o'zlashtirishda, plener usullarini egallashda namoyon bo'ldi. I. qoidalari haykaltaroshlikda turli darajada o'z aksini topdi. Haykaltaroshlardan fransuz O. Roden, italiyalik M. Rosso, rus P. P. Trubeskiy, A. Golubkina va b. o'z asarlarida harakatni, harakat paytida shakl o'zgarishlarini ifoda etdilar.

Impressionist rassomlar ijodi o'zbek rangtasvir san'ati rivojida ham o'z ifodasini topdi. O'zbekistonlik rassomlar L. Bure, O. Tatevosyan, P. Benkov, 3. Kovalevskaya, A. Mirsoatov va b. ijodida shu ta'sir seziladi.

Musiqada – I. Fransiya kompozitorlari ijodida 1880– 90 y.larda paydo bo'lgan (K. Debyussi, keyinchalik M. Ravel, P. Dyuka va b.). 20-a. boshidan yevropaning boshqa mamlakatlarida ham tarqalgan (Ispaniyada M. de Falya, Italiyada O. Respigi, A. Kazella, Polshada K. Shimanovski va b.). Musiqiy I.ga tabiat manzaralari, tashqi dunyo hodisalarini kuzatish jarayonida yuzaga kelgan his-tuyg'ularni, nozik ruhiy holatlarni aks ettirish xosdir. Asarlar tembr va garmoniyaning rang-barangligi, shakl rivojining erkinligi, ritmikasing beqarorligi b-n ajralib turadi.

IMPROVIZATSIYA (lot. improvisus – kutilmagan, bexosdan) – she'r, musiqa va b.ni oldindan tayyorgarliksiz, ijro davomida ijod etish; aktyor o'yinida bexosdan paydo bo'ladigan ilhom, ijodiy fantaziya, ruhiy ko'tarinkilik, fikr, so'z, ohang va tasvirning erkinligi. Aktyor o'yinidagi I. ijro etilayotgan rolni jonlantiradi, unga yangi ma'no beradi. Qadimgi xalq teatri aktyorlari – skomoroxlar, mimlar, bizda masxaraboz va qiziqchilar, ayniqsa, italyan xalq komediya teatri («Del Arte») aktyorlarining o'yinida I. asosiy o'rin egallagan. O'zbek aktyorlaridan Hoji Siddiq Islomov, Soyib Xo'jaev, G'ani A'zamov kabi aktyorlar ijodida I. muhim rol o'ynagan Musiqada I.ning ikki asosiy turi mavjud. An'anaviy (og'zaki an'anadagi) musiqada, shu jumladan, o'zbek musiqa merosida muayyan kuyni I. tarzida talqin etish – musiqa ijrosining asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. Bunda sozanda yoki xonanda turli musiqa bezak (melizm)laridan mohirona foydalanadi, yangi ohang ibora va jumllarini ustalik b-n kiritadi, avj yoki jo'r ovozlarni o'zgartirish kabi usullardan foydalanadi. Ikkinchi turi – I. uslubida yangi musiqa asari (yoki ma'lum qismini, mas.,kadensiya)ni yaratishdir. Kompozitorlik ijodida I. shakllari 16– 17-a.larda rivoj topib, ayniqsa 19-a.da

(belkanto san'atida, virtuozi musiqasida) o'z cho'qqisiga ko'tarilgan. Jaz musiqasida I. asosiy o'rin tutadi. O'zbek sozandalaridan A. Abdurashidov, A. Ismoilov, Q. Dadaev va b. I.dan mohirona foydalanishadi.

INVENSIYA (lot.invention – o'ylab topish, ijod etish) – polifonik pesaga berilgan nom. I. *prelyudiya*, *fuga* turida bo'lib, erkin imitatsiyali tuzilishda bo'ladi (nemis kompozitori I.S.Bax klavesin uchun ko'p miqdorda I. yozgan).

INSENIOVKA – drama shaklida yozilmagan adabiy asarni teatr sahnasi, radio, televidenie uchun moslab qayta ishlash va shuning natijasida yaratilgan asar.

INTERVAL (lot.intervallum – oraliq, masofa) – aniq balandlikka ega bo'lgan ikki tovushning balandlik bo'yicha oralig'i. I. tovushlar bir yo'la eshitilsa garmonik I., birin-ketin eshitilsa, melodik (kuysimon) I. deb ataladi. Asosiy I.lar – prima, sekunda, tersiya, kvarta, kvinta, seksta, septima va oktavalardan iborat.

INTERMEDIYA – 1) qadimgi drama va opera spektakllarida tanaffus paytida, shuningdek, hozirda konsert nomerlari orasida ijro etiladigan komik xarakterdagi kichik sahna asari; 2) musiqada fuganing ikki mavzu orasidagi qismi.

INTERMESSO (ital. intermezzo – tanaffus) – yakka soz, ansambl yoki orkestrga mo'ljallangan erkin shakldagi kichik musiqa asari. Mustaqil janr sifatida birinchi marta R. Shuman o'z ijodida qo'llagan.

ICHKI KECHINMA – pesa yoki ssenariyning berilgan shart-sharoitlarda xatti-harakat qilayotgan aktyorning xotirasidagi sezimlar tufayli beixtiyor vujudga kelgan his-tuyg'ulari.

INTERPRETATSIYA (lot. Interpretatio – tushuntirish, talqinlash) – musiqa asarining ijodiy ijro etilishidagi talqin. Musiqa asarining I.si ijrochi-sozanda yoki xonanda (lar)ning xarakter va mazmunni bayon qilishiga bog'liq.

INTONATSIYA – 1) tovushning past-baland bo'lib o'zgarib turishidan iborat ritmik-milodik nutq tuzilishi, ohang; 2) musiqada – tovush balandligini to'g'ri olish darajasi.

INTRODUKSIYA (lot.introduction – muqaddima, debocha) – yirik musiqa asarlari, mas., sonata, simfoniya, uvertyuralarda musiqali kirish qismi. Operada katta sahna yoki birinchi vokal ansambl.

INTUITSIYA – ijoddagi ong osti, ong usti va g'ayrushuuriy ravishda topilgan yechim.

ISTE'DOD, talant – nihoyatda zo'r qobiliyat, biror sohada yuksak darajadagi layoqat. U idrok, tasavvur, tafakkur, xotira, kuzatuvchanlik benihoya o'sganligida, voqea-hodisalarning yangi qirralarini, ularning zamiridagi murakkab aloqadorlikni kashf etishda ko'rinadi. Kishining bilimlarni o'zlashtirishi, nazariy va amaliy masalalarni hal etishi, ijodi, o'z bilimi va malakalarini turmushga tatbiq qila bilishidan uning I. ini bilish mumkin. I. haqida turli nazariyalar mavjud. Ularga ko'ra, I. xudo tomonidan beriladi; irsiyat orqali o'tadi; tarbiya orqali paydo qilinadi; insondagi tabiiy, tug'ma anatomik-fiziologik layoqat muayyan faoliyatda shakllanadi va rivojlanadi.

I. insonning ma'lum faoliyati turida o'zini namoyon etadi. Bilim, ko'nikma, malaka, tajribalar I. rivojida katta rol o'ynaydi. Qobiliyat yoki layoqat o'sishiga ijtimoiy sharoit yaratilganda, uni tarbiyalab kamolga yetkazilgandagina I. yuzaga chiqadi, I. ga shaxsning mehnatsevarligi ham qo'shilgan taqdirda yangilik va kashfiyot paydo bo'ladi. Daho I. ning yuksak namunasi hisoblanadi. Daho egasi batamom yangilik ijod etib, o'z sohasida original yo'nalish yaratadi.

“Y”

YO'RMADO'ZLIK – kashtado'zlik turi; badiiy buyumlar (do'ppi, choyshab, gul-ko'rpa, kirpech, zardevor va b.), kiyimlarga yo'rma chokda gul (naqsh) tikish kasbi. Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan.

“K”

KABUKI – yaponcha chekinish, kechish. 17- asrda hozirgi teatr texnikalari va dekoratsiyalariga yaqin bo'lgan yapon teatri. Uning manbai komediantlar va raqqoslar bo'lib, ayollar rolini erkaklar o'ynagan.

KADENSIYA, kadans (lot. cado – tugayapman) –1) muayyan musiqa tuzilmasini yakunlovchi garmonik yoki ohang iborasi, kuy yoki akkordlar rivojiga yaxlitlikni baxsh etadi. K. ning bir nechta turi bo'lib (to'liq, mukammal, o'rta, xotima va b.), ular asar parchalarini bir-biridan ajratib, ayni vaqtda, musiqa tuzilmalarining o'zaro mantiqan bog'lanishiga ham xizmat qiladi; 2) konsert kabi yirik asarlardan o'rin olgan, yakka ijrochi (solist) uchun mo'ljallangan erkin shaklli virtuoza musiqa lavhasi. K. ijrochining yuksak mahoratini namoyish etishga qaratilgan.

KADRIL (fans.cuadrille, isp. Cuadrilla – to'rt kishilik to'da) – yevropa xalqlarining ko'p qismida tarqalgan raqs. Musiqa o'lchovi 2G'4 bo'lib, 5-6 xil harakatlardan iborat. Bu harakatlarning har biri o'z nomiga ega bo'lib, o'ziga xos jo'r bo'luvchi musiqasi bor. 17-asrning oxiridan 19-asr oxiriga qadar K. keng

tarqalgan raqslardan bo'lgan. K. turli nomlar bilan rus, ukrain, belorus, litva, latish va eston xalqlarida tarqalgan. Rus xalqi o'rtasida K.ning turli variantlari ham bor.

KAKOFONIYA (yun. kakos – yomon va phone – tovush) – musiqa tovushlarining tartibsiz birikuvi. Odatda, tovushlarning tasodifiy qo'shilishidan hosil bo'ladi. Biroq, musiqiy avangardizm (mac, aleatorika) namoyandalari o'z asarlarida K. elementlaridan ongli ravishda badiiy maqsadda foydalanishadi (G. Koell, J. Keyj, P. Bulez, YA. Ksenakis va b.). 20-a.ning 70-y.laridan boshlab ba'zi O'zbekiston kompozitorlarining teatr va, ayniqsa, kino uchun yozgan musiqalarida ham uchraydi.

KALIT – nota yo'lining boshiga qo'yiladigan maxsus belgi. Tovushning balandligi va nomini aniqlab beradi. Cholg'u asboblardan chiqadigan tovushlar turli balandlikda bo'lishiga ko'ra har xil K.lar qo'llaniladi. K.larning skripka (yoki *sol* K.i), bas (yoki *fa* K.i), soprano, messo-soprano, alt, tenor va bariton turlari bor. Bulardan ko'proq qo'llaniladiganlari skripka, bas, alt va tenor K.laridir.

KAMER MUSIQA (lot. camera – xona) – katta bo'lmagan xonada tor doiradagi tinglovchilarga ijro etish uchun mo'ljallangan musiqa asarlari. Filarmoniya zali, teatr binosi kabi maxsus joylarda ijro etiladigan simfonik, konsert, opera va balet janrlaridan farq qiladi. K.m. yakka ijrochi yoki kamer ansambl (duet, trio, kvartet va b.) uchun yozilgan sonata, syuita, miniatyura, romans kabi namunalardan iborat; unda nozik ifodaviy vositalar, lirik hamda chuqur psixologik holatlar asosiy o'rin tutadi. «K.m.» atamasi dastlab 16– 17-a.larda Italiyada cherkov musiqasidan farqlash uchun dunyoviy vokal va cholg'u musiqasiga nisbatan qo'llanilgan. 19-a.ga kelib K.m. konsert zallarida ham ijro etila boshladi. 19– 20-a.larda ko'p mamlakatlarning kompozitorlari ijodida K.m. janr va shakllari rivojlandi.

KAMER ORKESTRI – kamer musiqasini ijro etishga mo'ljallangan kichik hajmdagi orkestr. Asosini torli sozlar (6 – 8 skripka, 2– 3 alt, 2 violonchel, kontrabas) tashkil qiladi.

KAMERTON (nem. kammerton, kommer – uy, xona va ton – tovush) – muayyan balandlikka ega bo'lgan va aniq tovush beruvchi kichik bir asbob. K. ijrochilik amaliyotida cholg'u asboblarni sozlash uchun ishlatiladi. A *kapella* ijrochiligida xor rahbari asarning uchtovushligini K. yordamida aniqlab, xordagilarga sekin eshittiradi, ya'ni xor ovozi sozlaydi.

KAMON (musiqada) – bir uchidan ikkinchisiga qil tutami tortilgan tayoqcha; g'ijjak, skripka kabi torli cholg'u asboblarni chalish uchun ishlatiladi. K.ning ishqalanishidan tor tebranib tovush chiqaradi. Tuzilishi jihatdan K.ga nisbatan takomillashgan *smichok* hozir K. o'rnida qo'llaniladi va u ham K. deb yuritiladi.

KANIFOL – mumga o'xshagan sarg'ish-qizil modda bo'lib, ijro paytida cholg'u torlari bilan kamonning yaxshi ishqalanishi uchun uning qillariga surtiladi.

KANON (yun. kanon – qonun, qoida) – 1) biron davr yoki yo'nalishga mansub san'atda qat'iy o'rnatilgan qoidalar majmui, me'yor, badiiy asarda kompozitsiya va kolorit me'yorini, shu turdagi tasvirlarda nisbatlar tizimi yoki ikonografiyasini belgilaydi. Shuningdek, namuna xizmatini bajaradigan asar ham K. deb ataladi; 2) (musiqada) – ba'zi xalq, ko'proq esa kompozitorlik ijodiyotida imitatsiyaga asoslangan ko'p ovozli musiqa shakli. Odatda, yetakchi ovozda bayon etilayotgan asosiy kuy (mavzu) boshqa ovozlarda uzluksiz takrorlanadi, taqlid etiladi. K. turlari ovozlari soniga (ikki ovozli, uch ovozli va h.k.), ular orasidagi intervalga (oktava, kvinta va b.), taqlid qilinayotgan asosiy kuylar soniga (oddiy, qo'shaloq), taqlid qilish shakliga (kamaytirilgan, orttirilgan) qarab farqlanadi. Bular, ayniqsa, yevropada polifoniya uslubi keng taraqqiy topganida, avvalo, xor musiqasida, so'ng o'zga turlarda odat tusini oldi. O'zbek musiqa merosining katta ashula, lapar va aytishuvlarda, dutor kuylarida K. elementlari uchraydi.

KANTATA (ital.cantata cantate – ashula aytmoq) – yakka xonandalar, xor va orkestr uchun yozilgan yirik vokal-simfonik musiqa janri. K. hozirgi turmushning muhim voqealarini yoki tarixiy davrni xor, ariya, ansambl va cholg'u musiqalarida tasvirlab beradi. K.ning har bir qismi tugallangan bir ma'noga ega. K. tantanali, lirik va epik xarakterda bo'ladi. O'zbekiston bastakorlari ham bu janrda tarixiy va zamonaviy mavzularda asarlar yaratdilar.

KAPELLA (ital.sapella – kichik butxona) – professional xor jamoasi. K. simfonik, xalq cholg'u asboblari orkestri yoki yolg'iz fortepiano jo'rligida musiqa asarlarini ijro etadi. Agar K. musiqa cholg'ulari jo'rligisiz xor asarlarini ijro etsa a K. deb ataladi.

KAPELMEYSTER (nem.capellmeister – kapella rahbari) – orkestr yoki xor jamoalarining rahbari, dirijyori.

KARNAVAL (lot. carrus navalis – ajoyib arava, bayram marosimlari kemasi) – asosan, ochiq havoda o'tkaziladigan teatrlashtirilgan o'yinlar, ko'cha namoyishlaridan iborat ommaviy sayilning bir turi. Yil fasllarining almashuvi, bahorgi dehqonchilik va b. bayramlar b-n bog'liq majusiylarning marosimlaridan boshlangan. K. nomi 13-a.da Italiyada vujudga kelgan. 16-a. mashhur italyan xalq teatri turi niqoblar komediyasi («Del arte komediyasi»)ning paydo bo'lishi K. b-n bog'liq. K.ga o'xshash ko'cha va maydon tomoshalari sharqda juda kadim zamonlardan ma'lum. O'rta Sharqda K. zardushtiylik, Navro'z va b. bayramlar b-n bog'liq holda uyushtirilgan. Temur va temuriylar, o'zbek xonlari, amir va beklar davlat miqyosidagi bayramlar munosabati b-n ham K. tomoshalari o'tkazgan. O'zbekistonda 1957 y.dan har yili kuzning birinchi oyida hoz. Hozirgi kunda qayta

tiklangan Navro'z bayramlarida K. tomoshalari asta-sekin odat tusiga kirmoqda.

KARNAY – pufla-ma musiqa asbobi. Bo'yi uzun (2 – 2,5 m), naysimon, og'zi konus shaklida, jezdan yasaladi. Bir-biridan ajraladigan (olib yurishga qulaylik uchun) uch bo'lakdan iborat. Barmoq teshiklari yo'q, ovozi kuchli va yo'g'on, diapazoni bir oktava oralig'ida. Surnay, nog'ora, doiralarga hamohang bo'ladi. K.ning to'g'ri va tirsakli (to'g'ri burchak ostida ikki marta bukilgan) turlari qadimdan O'rta va YAqin Sharq mamlakatlarida, shu jumladan, O'rta Osiyoda tarqalgan. O'tmishda harbiy musiqa cholg'usi sifatida harbiy yurish xabarchisi, jang maydonida g'alaba jarchisi bo'lgan. Hozirda bayram, to'y va b. tantanalarda chalinadi. Oxirgi paytda K. zamonaviy milliy estrada ansambli (mas, «Abbos» guruhi) tarkibiga ham kiritilmoqda.

KATTA ASHULA, patnusaki (patnis) ashula – Farg'ona vodiysiga xos bo'lgan o'zbek an'anaviy ashula yo'li. Odatda, 2–5 hamnafas ashulachi (hofiz) tomonidan cholg'u jo'rligisiz (qo'llariga patnis yoki likobcha ushlagan holda) aytiladi. Ko'pincha yuqori pardalarda va keng nafasda ijro etilib, o'ziga xos murakkab ijro uslubi b-n ajralib turadi. K.a. qadimiy marosim va mehnat qo'shiqlari, marsiya, navha, ayolg'u qo'shiqlari hamda aruz vaznidagi g'azallarning qadimgi o'qilish uslublari zaminida vujudga kelgan. K.a., odatda, katta yig'in, sayil va to'y-tomoshalarda aytilgan. Uning o'tmishdagi namunalarida lirik va nasihatomez g'azallar b-n bir qatorda diniy, tasavvuf yo'nalishidagi she'rlar ham kuylangan. Navoiy, Lutfiy, Mashrab, Xaziniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Miskin va b.ning g'azallari K.a. janridan alohida o'rin olgan. Xalq orasida «Do'stlar» (Navoiy), «Ko'p erdi», «YOlg'iz», «Adashganman» (Muqimiy), «Oh kim, rahm aylamas» (Furqat), «Bir kelsun», «Ey, dilbari jononim» (Miskin) kabi K.a.lar keng tarqalgan.

K.a. ijrochiligida badiha uslubidan keng foydalaniladi. Bu esa undagi nutqdosh va ohangdor tuzilmalar bir-biriga mukammal va uzviy bog'lanishini ta'minlaydi, ashulani rang-barang musiqa bezaklari b-n boyitadi, turli avjlar qo'llanishiga olib keladi. K.a. ijrochisi an'anaviy «ustoz-shogird» maktabini o'tgan, she'riyat qonunlari va ijrochilik an'analari tayangan, keng diapazonli, baland ovozga va mahoratga ega bo'lishi lozim. Hofizlar, odatda, she'r bandidagi boshlang'ich misralarning har birini galma-gal, so'nggi misralarni jo'r bo'lib ijro etadilar. 20-a. ning 2-yarmida K.a.ning yangi ashula-cholg'u yo'llari, yakkaxon hofizga mo'ljallangan turlari yuzaga keldi. Mazkur namunalarda cholg'u ansambli hamnafas hofiz vazifasini bajargan, ijroda erkin uslub saqlanib qolgan. K.a.ning bu uslubi Jo'raxon Sultonov tomonidan yaratilgan («Ey dilbari jononim», «Ohkim», «Topmadim», «Guluzorim qani», «Mehnat axli», «O'zbekiston» va b.). Ayrim maqom sho'rbalari («Bayot», «Chorgoh», «Ushshoq») ham K.a. («yovvoyi maqom») uslubida aytilgan (mas., «YOvvoyi Ushshoq», «Patnusaki Chorgoh», «Likobi Bayot» va b.). Mohir sozandalar K.a.ning cholg'u (nay, surnay, g'ijjak) yo'llarini yaratdilar. Rivojlanish mobaynida K.a. ijrochilik (Qo'qon, Marg'ilon, Toshkent, Namangan — Andijon) maktablari shakllangan.

KATTA OPERA – 1) opera janri, 19-a.ning 20-y.larida Fransiya yuzaga kelgan (L. Ober, «Portichidagi soqov ayol», 1828 va b.). Ulug'vorligi, qahramonlik va romantik ko'tarinki ruhi, dramatism, musiqiy-ifodaviy vositalarning yorqinligi, bezakdorligi hamda katta orkestr, xor va balet jamoalaridan foydalanishi b-n farqlanadi. Asosan, tarixiy mavzularda yaratilgan. Yirik vakili – J. Meyerber; 2) Parijdagi opera va balet teatrining nomi (k., «Grand opera» teatri).

KASHTA (fors. – chizilgan, tortilgan) – amaliy bezak san'atining keng tarqalgan turi; igna b-n tikib tushirilgan gul, tasvir, naqsh. K. ko'lda (igna, ilmoqli igna, ilmoqli bigiz b-n) yoki mashinada, asosan, mato (bo'z, chit, satin, shoyi, baxmal, movut va b.) va charm (etik, mahsi, pichoq qini, kamar, ot jabduqlari va b.)ga tikiladi. K. mujassamotida o'simliksimon naqshlar, handasiy shakllar, fazoviy jismlar, meva va hayvonlarning uslublashtirilgan tasvirlari, baytlar, keyinroq kishilarning qiyofalari, me'moriy obidalar ham o'z ifodasini topdi.

K. tikish turli choklarda matoga avvaldan axta (andaza) yordamida tushirilgan gul, tasvir, naqsh asosida, ba'zan matodan iplari sug'urilib tayyorlangan asosda sanama usulida bajariladi. Bunda jun, ip, ipak (rangli), zig'ir tolali tabiiy va sun'iy (sintetik) tolalardan, metall (tilla, kumush)dan tayyorlangan iplardan foydalaniladi, shuningdek, dur, nozik, piston, ba'zan qimmatbaho tosh va tangalar keng ishlatiladi. Mato, mo'yna, charmlardan applikatsiya (quroq) tikishda K.dan foydalaniladi. K. buyumlar (palak, so'zana, choyshab, gulko'rpa, kirpech, dorpech, zardevor va b.), kiyimlar (ko'ylak, do'ppi, nimcha, peshonaband, kamar va b.), mustaqil bezak namoyonlarda keng ishlatiladi.

KASHTADO'ZLIK, kashtachilik – kashta tikish kasbi, amaliy san'atning qadimgi sohalaridan biri. Arxeologik topilmalar K.ning deyarli barcha xalqlarda qadimiyligini, iqlim, tabiiy sharoit, muhit b-n bog'liq holda har bir xalqning madaniyati, san'ati, kasb-hunar turlari b-n birga, ularning ta'sirida rivoj topganini ko'rsatadi. K.ning paydo bo'lishi teridan qilingan kiyimlarda bog'lam va choklarning yuzaga kelishi b-n bog'liq. Davrlar davomida toshdan suyak bigizlarga, undan metall bigizlarga o'tish b-n, shuningdek, to'qish, mato to'qish, bo'yash va b. ishlar b-n bog'liq. K. taraqqiyotini Qadimgi Osiyo, yevropa, Amerika madaniy yodgorliklari, adabiy manbalardagi kashtalar tasvirida, shuningdek, saqlanib qolgan K. namunalarida kuzatish mumkin. K. mahsulotlarining eng qadimgi nusxalari saqlanmagan. K. rivojlangan xalqlarda unga tasviriy san'atning ta'siri katta bo'lgan. Mac, 11-a.ga oid ingliz kashtalarida jang lavhalari aks ettirilgan. 12-a.ga mansub rus kashtalarida Vizantiya ikona san'atining ta'siri ko'zga tashlanadi. Xitoyda 14-a.dan «syuxua» (ignali tasvir) nomi b-n mashhur bo'lgan kashtali namoyonlar uslub jihatdan shoyiga tush b-n ishlangan manzara janriga yaqin.

Evropada K. Uyg'onish davrida yuqori pog'onaga ko'tarildi. Davrning

buyuk rassomlari (mas., Perujino, Bottichelli va b.) kashtado'zlar uchun andazalar tayyorlab berishgan, bu esa kashtalarning badiiyligini oshirgan. K.da qimmatbaho toshlardan ham foydalanilgan, ip, jun, ipak, zar va kumush suvi berilgan iplar ishlatilgan. 18-a. da yevropada aslzodalar kiyimini bezashda kashtalardan foydalanib tayyorlangan K. buyumlari keng tarqalgan.

19-a.ning 2-yarmida kashta tikish mashinasi ixtiro etilgach, sanoati rivoj topgan mamlakatlarda K. korxonalari vujudga kela boshladi, ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi an'anaviy K.ni in-qirozga uchratdi. K. dagi mavjud an'analar susayib ketdi, arzon baho mashina kashtalari katta mahorat va ko'p mehnat talab qiladigan qo'l kashtalarini siqib chiqardi. Lekin bir qancha mamlakatlarda mashina kashtasi b-n bir qatorda qo'lda kashta tikishga alohida e'tibor berilmoqda, kashtado'zlarning ishlari muzeylarni, jamoat binolarini bezamokda.

O'rta Osiyoda K. mahsulotlarining qadimgi xillari deyarli saqlanmagan. Muzeylardagi palak, so'zana, choyshab, kirpech, zardevor singari badiiy buyumlar va kashtali kiyimlar faqat 19-a.ga mansub.

14—15-a.larga oid kitoblardagi miniatyuralar K.ning bu yerda qadimdan keng rivojlanganini ko'rsatadi. Jumladan, Amir Temur saroyida yashagan ispan elchisi Rui Gonzales de Klavixo o'z esdaliklarida saroyda kashta bezaklarini tomosha qilganini yozgan. Behzod «Zafarnoma» qo'lyozmasiga ishlagan «Temur taxtda» miniatyurasida (1467) kashtali chodirni ham aks ettirgan.

O'rta Osiyoda, ayniqsa, o'zbek, turkman, tojik ayollari o'rtasida K. keng tarqalgan. Kiyimlar oilada tayyorlangan, badiiy buyumlar (so'zana, kirpech, dorpech, choyshab, oynaxalta, choyxalta va b.)ning asosiy qismlari har bir xonadonning o'zida tayyorlangan. Kashta choklari, kashta tikish va uslublarining turli-tumanligi o'zbek kashtado'zlarining katta san'atidan dalolat beradi. Mas., Nurota, Buxoro, Samarqand K. mahsulotlari ko'proq yo'rma chok b-n, Shahrisabzda yo'rma, kandaxayol, iroqi, Toshkentda esa ko'proq bosma chok b-n tikilgan. Ijtimoiy hayotda ro'y bergan o'zgarishlar K. an'alariga, mahsulotning turlariga ta'sir ko'rsatgan. Mac, hozir bo'g'joma, dorpech, oynaxalta kabi ashyolar o'z ahamiyatini yo'qotdi, paranji, kaltacha kabi kiyimlarni faqat muzeylardagina uchratish mumkin. Do'ppi, sumka, nimcha, kavush, kirpech, so'zana kabi badiiy buyum va ashyolar zamonaviy did b-n bezatilmokda, shakl va badiiy bezaklarida katta o'zgarishlar ro'y berdi. O'zbek kashtado'zlari buyum bezaklarida amaliy bezak san'atining boshqa turlaridagi naqshlardan andaza olganlar, kashtalarda o'simliksimon tasvirlar, shox, gulband, guldastalar ko'p uchraydi. Naqsh mujassamotida asosiy bezak matoning o'rtasida bo'lib, hoshiyalar qo'shimcha bezak hisoblanadi. Lekin hoshiya bezagi mahorat b-n ishlangan kashtalar ham ko'p. Ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, kandakorlik, naqqoshlikda uchraydigan islmiy gul (naqsh) lar K.da ham ko'p uchrashi chizmakash (naqqosh)lar amaliy bezak san'atining turli sohalariga chizma (naqsh)lar tayyorlaganini ko'rsatadi. K.da chizmakashlar yaratgan naqsh(gul)lar asosida kashtado'zlar badiiy buyum yaratadilar. K.da ishlatiladigan asosiy ish qurollari: igna, ilmoqli igna, ilmoqli bigiz, angishvona, chambarak va b.; keng tarqalgan chok turlari: bosma,

kandaxayol, chindaxayol, xomdo'zi, yo'rma, iroqi popur, ilmoq, baxya va b.

KINEMATOGRAFIYA – film i.ch. va tomoshabinlarga ko'rsatish b-n shug'ullanuvchi madaniyat va sanoat tarmog'i, san'atning eng ommaviy turi. Siyosiy va ilmiy targ'ibot ishlarini olib borishda muhim vositalardan biri (q. Kino san'ati).

KINO DEKORATSIYASI SAN'ATI – film voqealarini suratga olish uchun ssenariy asosida pavilon yoki tabiiy sharoitda yaratilgan moddiy muhit (joy, jihozlar). Filmning turli epizodlarida dekoratsiya turlicha ahamiyatga ega: ayrim hollarda tomoshabinga sezilmaydigan zamin (fon) bo'lsa, ba'zan voqealarni yuzaga keltirib chiqaruvchi obrazli muhit vazifasini o'taydi. K.d.s. film rassomining film operatori va rejissyori b-n maslahatlashib yaratgan eskizlari asosida tayyorlanadi. Dekoratsiya film orqali hikoya qilinayotgan tarixiy voqealar, o'sha joydagi muhit va sharoitni tomoshabin ko'z o'ngida gavdalantirishga, rejissyor va kinodramaturg ilgari surgan g'oyani tomoshabinga yetkazishga xizmat qiladi.

Dastlabki K.d.s. matoga chizilgan. 20-a.ning 10-y.laridan hajmli qilib ishlana boshlagan, aktyor o'ynaydigan joy (old qismi) tabiiy hajmda ishlanib, yig'ma (muvaqqat) va doimiy foydalaniladigan pavilonlar qurilib, film o'zgarmas bir nuqtadan tasvirga olingan, dekoratsiyaning old qismi b-n olis manzara (perspektiva)si uyg'unlashtirilgan. Texnikaning takomillashuvi, oddiy va ko'p kamerali tasvirga olish kompleks dekoratsiya yaratishni yuzaga keltirdi: bunda dekoratsiyani rejalash muhim ahamiyatga ega, chunki bir vaqtning o'zida bir necha ob'ektlarni tasvirga olishga to'g'ri keladi. Bu esa rassomdan o'ta topqirlikni talab qiladi.

O'zbek K.d.s.ning rivojida B. Chelli, V. yeremyan, V. Sinichenko, E. Kalontarov, S. Ziyomuhamedov, N. Rahimboev, B. Nazarov, S. Alibekov va b. rassomlarning xizmati katta.

KINO MUSIQASI – kino san'ati b-n bog'liq musiqa janri, kino asarining muhim ifodaviy vositalaridan biri. Dastlab umumiy musiqali jo'rlikni tashkil etib, kinofilm namoyish qilish asboblarining shovqinini bosish uchun mo'ljallangan. Bora-bora kino ishlashning muhim sohasiga aylandi. K.m. tarixi «ovozsiz kino» (1930-y.larning 2-yarmigacha) hamda «ovozli kino» b-n bog'liq 2 asosiy bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchisida K.m., asosan, ijrochilar (yakka sozanda-pianinochi yoki ansambl) tomonidan tanlangan yoki badiha tarzida ijod qilingan musiqa parchalaridan iborat bo'lgan. «Ovozli kino»da, odatda, har bir film uchun maxsus musiqa yoziladi, ba'zan mavjud musiqa asarlaridan ham foydalaniladi (mas., hujjatli, ilmiy-ommabop, film-konsert va b. filmlarda). K.m. kinofilm mazmuni b-n uzviy bog'liq holda, qahramonlarning ruhiy kechinmalarini, dramatik holatlar, ziddiyatlar va b.ni badiiy ifodalashga yordam beradi.

O'zbekistonda kino uchun maxsus musiqa yozish 1920- y.lardan

boshlangan. Dastlabki o'zbek filmlariga musiqa yozishda V.Uspenskiy («Ravot kashqirlari», 1927) va A. Kozlovskiy («Tohir va Zuhra», 1945)lar o'zbek xalq kuy va qo'shiqlaridan hamda o'zbek bastakorlari ijodidan o'nlab iqtiboslarga tayanishgan. Keyingi ko'pgina o'zbek filmlarida musiqadan drammatizmni kuchaytirish vositasi sifatida foydalanildi: «Abu Ali ibn Sino» (kompozitor M. Burhonov, 1957), «Furqat» (S. YUdakov, 1959), «Hamza», «Sen yetim emassan» (I. Akbarov, 1961, 1963) va b. Qo'shiq muhim rol o'ynagan dastlabki uzbek kinokomediylari 50-y.larning oxiri, 60-y.larning boshlarida yuzaga kelgan: «Maftuningman» (Ik. Akbarov, M. Burhonov, M. Leviev, 1958), «Mahallada duv-duv gap» (M. Leviev, 1960) va b. 1960–70-y.larda o'zbek filmlari uchun musiqa yaratuvchilar doirasi sezilarli darajada kengaydi: S.Jalil («Zulmatni tark etib», 1973), A. Malaxov («Toshkent – non shahri», 1967), F. YAnov-YAnovskiy («Qo'g'irchoqboz», 1970; «Mayin yomg'ir yog'adi» multfilmi, 1984 va b.). Ayniqsa, R. Vildanov ijodi e'tiborga molik, u 100 dan ortiq filmga musiqa yezdi: «Inson qushlar ortidan boradi», 1975 (Dehli kinofestivalida eng yaxshi musiqa uchun sovrinini olgan); «Triptix» (San-Remo kinofestivalida Gran-pri sovrinini olgan); «Armon», 1987 va b. 1980–90- y.larda V. Milov («Alibobo va qirq qaroqchi», 1980 va b.), M. Mahmudov [«Kelinlar qo'zg'oloni», 1985; «Abdullajon», 1994; «Chimildiq», 1998; Buxoro kinofestivali (1999)da eng yaxshi musiqa uchun sovrin olgan va b.], E. Solihov («Alpomish», 1999 va b.), A.Ergashev («Sharif va Ma'rif», 1992; «YUlduzimni ber, osmon», 1995 va b.) va b. ijodi e'tiborga molikdir. 1990-y.larga kelib yosh kompozitorlar ham K.m. sohasida ijod qila boshladi va zamonaviy vositalar asosida K.m.ning yangi uslublarini yaratishga muvaffaq bo'ldilar: E.Pak («Sindbodning sarguzashtlari» multfilmi, 1993 va b.), D. YAnovskiy [«Ulug' Amir Temur», 1996; «Voiz», 1998, Anapa kinofestivali (1999)da Gran-pri sovrinini olgan; «Fellini», 1999, Kalkutta kinofestivali (2000)da eng yaxshi film sifatida belgilangan va b.], N.G'iyosov («Bahodir Jalolov», 1991), A.Kim («Shaytanat», 1999–2000) va b.

KINO SAN'ATI – kinematografiyaning texnik vositalar asosida shakllangan badiiy ijod turi; ekran san'atining muhim tarkibiy qismi; real borliqni aynan yoki badiiy-hujjatli obrazlar, multiplikatsiya vositalari yordamida suratga olish; kinofilmlarning omma orasida keng tarqalishi uchun xizmat qiladigan televidenie, videokasseta va videodisklarni ham o'z ichiga oladi. K.s. kinematograf b-n bir vaqtda paydo bo'ldi. Kinematograf esa fan va texnika taraqqiyoti b-n bog'liq holda yuzaga keldi va asta-sekin zamonaviy iqtisod, san'at va madaniyatning eng zarur sohasiga aylandi.

Kino 1895 y. 28 dekabrda Parijda (ixtirochilar aka-uka O. va L. Lyumerlar) yuzaga kelgan. Uning yuzaga kelishi, o'z navbatida, insoniyatning badiiy madaniyati tarixida ob'ektiv krnuniat bosqichi bo'ldi. K.s.da adabiyot, teatr, tasviriy san'at va musika tajribalari, uning estetik jihatlari uyg'unlashtirilib, o'ziga singdirilgan holda voqelik o'ziga xos ifoda vositalarida fotografik tasvir orqali ko'rsatiladi. K.s.ning ommani ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan tarbiyalashda,

kishilar ongi, fikr va qarashlari, estetik did va his-tuyg'ulari, umuman, ma'naviy dunyosining shakllanishida g'oyaviy-badiiy ta'siri kuchlidir. K.s.ning qaror topishida amerika kinorejissyori D.Griffitning xizmatlari katta. Birinchi bo'lib, u yirik plan, parallel montaj, kengaytirilgan panorama kabi ifodali vositalarni qo'llagan. Shuningdek, S.Eyzenshteyn, Ch. Chaplin, E.Shtrogeym, K.Dreyer, K.Vidor, R.Kler kabilar ham jahon kinosi rivojiga munosib hissa qo'shdilar.

20-a.ning 1-yarmida K.s.ning janr tizimidan ko'proq komediya xarakteridagi sarguzasht hamda qo'rqinchli filmlar o'rin oldi. 20-y.lardan kinoda turli uslubiy izlanishlar bo'ldi. Mas., «ekspressionizm», «poetik kino», «maxfiy kino» harakati, «ochiq kino» va b.

Keyinroq turli mavzular qatori kinohikoyalarga alohida e'tibor berildi. Ko'proq ma'lum bir tarixni hikoya qiluvchi filmlar ko'paydi. Urushdan keyingi yillar rivojlangan mamlakatlarning ilg'or kinematografchilari ishlagan filmlar, ayniqsa, italiya neorealizmi ekran san'atining asosini tashkil etdi. 50-y.larning oxirlari K.s.da kino va televideniening o'zaro bir-biriga ta'siri, bir necha soat davom etadigan filmlar ishlash kabi muhim o'zgarishlar yuz berdi. Ayni bir vaqtda K.s. b-n bog'liq teleekran ijodi paydo bo'ldi va rivoj topdi.

Rivojlangan mamlakatlarda eski janrlarning o'ziga xos qayta uyg'onish davri boshlandi. Birinchi navbatda, melodrama hamda kinematografik bayonda an'anaviy shakllarning jonlanishi ko'zga tashlandi. Ayni vaqtda yangi televizion tizim (kabelli televidenie), yer yo'ldoshi orqali uzatiladigan ko'rsatuvlar, videomagnitofon, videokasseta, videodisklarning keng tarqalishi natijasida K.s.ning rivojlanishi murakkablashdi.

K.s. asarlari yozuvchi-dramaturg, rejissyor, aktyor, operator, rassom, kompozitor kabi ijodiy xodimlardan iborat jamoa mahsulidir. Kinoda rejissyor yetakchi rol o'ynaydi. Film yaratish 2 tomonni – ijod va i.ch.ni o'z ichiga oladi. Kino i.ch.ning markazi – kinostudiya. Tayyor filmlar kinoprokat orqali tarqatiladi va ular kinoteatr, televideniada ko'rsatiladi. Ekran san'atining o'ziga xos ifoda vositalari bor: umumiy, o'rta va yirik planda suratga olish, turli rakurslarda kameralar harakati, epizod va kadrlar montajining turli shakllari va b. K.s.ning 4 asosiy turi mavjud: badiiy film, ilmiy-ommaviy kino, hujjatli kino va multiplikatsion kino. Shulardan badiiy film K.s.ning asosiy turlaridan bo'lib, maxsus yozilgan ssenariy yoki qayta ishlangan badiiy adabiyot (hujjatli yoki badiiy proza, teatr dramaturgiyasi va b.) asosida ijodning ijroviy vositalari yordamida real yoki to'qima voqealarning bayon etilishi; ilmiy-ommaviy kino tomoshabinlarni tabiat va jamiyat hayoti, ilmiy kashfiyot va ixtirolar b-n tanishtiradi. K.s.ning yana bir muhim turi – multiplikatsion kino. Eng keng tarkalgan shakllari rasmlil va qo'g'irchokli filmlardir. Rassom chizgan rasmlar yoki maketlar, shuningdek, qo'g'irchoqlar harakatlantirilib kinotasmaga tushiriladi. Hujjatli kino – bo'lgan voqea va harakatlarni tasmaga tushiradi. K.s.ning komediya, tarixiy, dramatik va sarguzasht filmlar kabi janrlari mavjud.

O'zbekistonda birinchi film 1897 y. «Eski jo'va» maydonida ko'rsatilgan. 1908 y.dan Toshkent, Samarqand, Qo'qon va b. shaharlarda chet el filmlari

namoyish etilgan. O'rta Osiyoda ko'rsatilgan kinolentalar, asosan, Amerika, Fransiyaning Sharq ekzotikasi tasvirlangan filmlaridan iborat bo'lgan. O'zbek milliy K.s. 20-a.ning 20-y.larida vujudga keldi. Birinchi o'zbek kinooperatori Xudoybergan Devonov o'zining ilk hujjatli-xronikal filmlarida o'zbek xalqining hayotini, urf-odatlarini, Xorazm manzaralarini aks ettirishga intilgan.

1924 y. rus-buxoro shirkati «Buxkino», 1925 y. Toshkentda «Sharq yulduzi» (1936 y.dan «O'zbekfilm») kinofabrikasining tashkil bo'lishi o'zbek K.s. rivojini boshlab berdi. Lekin milliy kadrlarning yetishmasligi natijasida studiyani tashkil etishga urinish va «Buxkino» shirkati qoshida muntazam suratga olishni tashkillashtirish muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Toshkent studiyasiga hali kino sohasida yaxshi tanilmagan rus kinochilarining kelishi, ularning kasbiy saviyasining pastligi haqiqiy milliy mazmundagi kinolar yaratishga yo'l qo'ymasdi. Ular yaratgan filmlar fakat ekzotik va tashviqiy xarakterda bo'lib, o'zbeklar hayoti buzib ko'rsatilardi, o'zbek ayollari rolini rus aktrisalari o'ynashi natijasida qahramonning ichki dunyosi, uning psixologik kechinmalari ochib berilmasdi [mas., «O'lim minorasi» (rejissyor V. Viskovskiy), «Musulmon qiz» (D.Bassaligo), «Ikkinchi xotin» (M.Doronin) va b.]. Kino ishlahda milliy proza va dramaturgiyadan foydalanishdan bosh tortish, o'zbek hayotini bilmaydigan rus mutaxassislarning o'zlari yozgan ssenariylari asosida film yaratishi milliy kino uchun juda katta yo'qotish bo'ldi, uzoq yillargacha o'z shakl-shamoyiliga ega bo'lolmadi, uning «o'zbek milliy kinosi» sifatida shakllanishiga o'tib bo'lmas to'siq bo'ldi.

Ovozsiz filmlarda berilgan mazmun tomoshabinga ko'proq yevropa mutaxassislari nuqtai nazarini ifodaladi, chunki milliy an'analarni bilishdan yiroq mualliflarning asarlari shu ruhda yaratilgan edi. 20-y.lar yaratilgan «Soyabon arava» (O.Frelix), «Ravot qashqirlari» (K.Gertel), «Makrli changal» (V.Kozlov) kabi filmlar shular jumlasidan.

Ovozli kinoning yuzaga kelishi o'zbek K.s.ning ham badiiy qiymatini oshirdi. Birinchi o'zbek ovozli filmi «Qasam» (1937, rejissyor A. Usolsev-Graf)da milliy aktyorlik madaniyati, o'zbek hayoti va psixologiyasi mufassal aks etdi, ijtimoiy qarama-qarshiliklar asosiga qurilgan dramaturgiya namoyon bo'ldi. Chunki barcha bosh rollarni o'zbek aktyorlari o'ynagan edi. Lekin baribir asar ovozsiz kino davridagi eski kino madaniyati qoldig'idan xoli bo'lolmagan sababli o'tmish va bugungi kun o'rtasida arosatda bo'lib qoldi.

O'zbek kinosining muboshiri bulgan «Nasriddin Buxoroda» (1943, rejimmyor YA.Protazanov) filmi xalq mavzusining haqiqiy imkoniyatlarini ochib berdi, tasviriy vositalar qatorini qanday chiroyli va ifodali qurish mumkinligini ko'rsatdi, yuqori darajadagi ijro uslubini o'rgatdi. «Tohir va Zuhra» (1945, rejissyor N.G'aniev) filmi xalq ertaklari asosida yaratiladigan filmlar chegarasini «buzib» o'tgan holda tarixiy filmlar yaratishga asos soldi, milliy ruhdagi ifodali o'yin imkoniyatlarining naqadar kengligini his etishga imkon berdi. Keyinroq «Alisher Navoiy» (1947, rejissyor K.YOrmatov) filmining yaratilishiga «Tohir va Zuxra» kinosi muhim poydevor bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, «Boy ila xizmatchi», «Qutlug' qon» (1953, 1957, rejisser L. Fayziev), «Shohi so'zana»

(1954, A.Beknazarov) kabi badiiy asarlar ekranlashtirildi.

O'zbek kinosida yoshlarda zamon talablariga yangicha qarash shakllandi, eski qolip va taxminlardan uzoqlashdilar, dunyoga shoirona nazar tashlash imkoniyatlari namoyon bo'ldi. Shu b-n birga hayot faqat sevishtirish, xursandchilik qilish, qahvaxonalarda raqsga tushish, chiroyli kiyinishdan iborat deb bilgan shaharlik yigit va qizlar uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan filmlar ham o'zbek ekran san'atiga yangi bir sahifa bo'lib kirib keldi. Bu, ayniqsa, rejisser E.Eshmuhamedov ijodida [«Nafosat» (1966), «Sevishtirganlar» (1969) va b.] yaqqol ko'zga tashlandi. «Maftuningman» (1958, Y.A'zamov), «Mahallada duv-duv gap», «Sen yetim emassan», «Qalbingda quyosh», «Toshkent – non shahri» (1960, 1962, 1966, 1967, rejisser Sh. Abbosov), «Sinchalak», «Ulug'bek yulduzi», «Natashaxonim» (1961, 1965, 1966, rejisser L.Fayziev), «O'tgan kunlar» (1969, rejisser Y.A'zamov) va b. filmlar shular jumlasidan.

Milliy kino ijodkorlarining tashkiliy va ijodiy ishlar, to'plangan tajribalarni yangicha ko'z b-n ko'rib chiqishi, ekran san'atiga talabchanlikni oshirishi natijasi o'laroq tarixiy-inqilobiy filmlar («Qora konsulning halokati», rejisser K.YOrmatov; «Etinchisi o'q», A.Hamroev va b.) b-n bir qatorda zamonaviy mavzuda ham bir qancha filmlar ishlandi: «Shiddat» (rejisser U. Nazarov), «YOz yomg'iri» (A. Qobulov), «Falokat oyoq ostida» (3. Sobitov), «Sevgi fojiasi» (Sh.Abbosov), «Alangali so'qmoqlar» (Y. A'zamov), «Seni kutamiz, yigit» (R. Botirov), «Achchiq danak», «O'zganing baxti» (Q. Kamolova), «Inson qushlar ortidan boradi» (A. Hamroev, Dehli xalka-ro kinofestivalida «Kumush tovu» mukofotini olgan, 1976), «Chinor ostidagi duel» (M. Abzalov) va b. Shuningdek, buyuk allomalar hayoti haqida so'zlovchi «Nodirabegim» (rejisser K.YOrmatov), «Abu Rayhon Beruniy», «Olovli yo'llar» (Sh. Abbosov) hamda «Zulmatni tark etib...» (Y. A'zamov), «Shum bola» (D. Salimov) va b.

O'zbek kinosi izlanishlarni kengaytirishga, jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarni yanada chuqur va yorqin ifodalovchi kinolentalar yaratishga intildi. Ekran son va sifat jihatdan yana bir pog'ona ko'tarildi, janrlar esa shakl va mazmun jihatdan kuchaydi, ularning xilma-xilligi oshdi, qolipga tushib qolgan odatiy mazmunlardan qochish sezildi.

«Alibobo va qirq qaroqchi» (rejisser L.Fayziev, U.Mehra), «Mana o'sha yigit qaytib keldi» (R. Botirov), «Oltin junli qo'y terisi», «Uyg'onish» (L.Fayziev), «Bo'ysunmas» (A.Qobulov), «Qiyomat qarzi» (U. Nazarov), «Dahoning yoshligi», «Karaxtlik» (E.Eshmuhamedov), «Parol «Regina» mehmonxonasi» (Y. A'zamov), «Armon», «Suyunchi», «Kelinlar qo'zg'oloni», «Maysaraning ishi» (M.Abzalov), «Orzular og'ushida» (F. Zaynutdinov) va b. filmlar estetik sifatini ustunligi va yangi-yangi shakllari b-n ajralib turadi.

Keyingi yillikda milliy K.s. rivojida keskin burilish davri bo'ldi. Qiziqarli filmlar yaratgan M. Abzalov, 3. Musoqov, YU. Sobitov kabi rejisserlarning filmlari zamon muammolari, yoshlar hayotining eng og'riq jabhalariga qaratildi, uslublar xilma-xilligi ta'minlandi. «Tongga qadar» (YU. Azimov), «Ajdodlar ovozi» (F. Shermuhamedov), «Ketma» (J.Ishoqov, R. Sa'dullaev), «Sevgi

qurbonlari» (A. Ismoilov) kabi filmlar e'tiborga molikdir. 1996 y. milliy kino uchun muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Vazirlar Mahkamasining 1996 y. 12 iyul 247-qaroriga asosan, «O'zbekkino» davlat aksionerlik kompaniyasi tashkil topdi. Kinomiz yangi izlanishlar yo'lidan borib, zamon b-n hamnafas bo'lishga, tomoshabinni jalb qila bilishga harakat qildi. Natijada «Kenja qiz» (R.Kubaeva), «Atrof oppoq qor b-n qoplangan» (Q.Kamolova), «YUlduzimni ber osmon» (F.Davletshin), «Buyuk sohibqiron» (I.Ergashev, B. Sodiqov), «Otamdan qolgan dalalar» (Sh.Abbosov), «Marg'iyona» (H. Fayziev), «O'tgan kunlar» (M. Abzalov, H. Fayziev), «Piyoda» (R. Malikov), «YAratganga shukur» (3. Musoqov), «Sevgi» (I. Ergashev), «YOlg'iz yodgorim» (S. Nazarmuhamedov), «Tilsimoy – g'aroyib qizaloq» (M. Boymuhamedov) kabi yangicha talqindagi filmlar yuzaga keldi.

Endilikda kinoning ijtimoiy nufuzi oshdi, mavzu doirasi kengaydi, yozuvchilar asarlarining ko'payishi ko'zga tashlanadi. Folklor, tarixiy, zamonaviy va falsafiy mavzular qayta ishlab chiqildi. «Ayollar saltanati» (YU.Roziqov), «Chayongul» (S.Nazarmuhamedov), «Parimomo» (M.Rajabov), «Ona» (3. Musoqov) va b. keyingi yillarning eng yaxshi filmlaridir.

Badiiy kinoni jahonga tanitgan, o'zbek kinosining asoschisi Nabi Faniev, xalq artisti Komil YOrmatovlar ijodi o'zbek kinosi tarixining yorqin sahifalari bo'lib qoladi. Shuningdek, Y.A'zamov, Sh.Abbosov, L. Fayziev, 3.Sobitov, R.Botirov, A.Hamroev, A.Qobulov, Q.Kamolova, 3. Musoqov, I.Ergashev, H.Fayziev kabi rejisser va H.Fayziev, A. Pann, M. Krasnyanskiy, A. Mukarramov, M. Penson, D. Fatxullin, A. Ismoilov, L. Travitskiy, D. Abdullaev singari operatorlarning, hujjatli kino ustasi Malik Qayumovning milliy kinomizning kamol topishida va jahon kino san'ati katoridan o'rin olishida xizmatlari beqiyosdir.

KINO TARMOG'I – aholini kino xizmati b-n ta'minlovchi madaniyat, tomosha muassasalarining umumiy nomi. O'zbekistonda K.t. kinoteatr, kinolashtirilgan klublar, qishloq doimiy kino qurilmalari va ko'chma kinolardan iborat. Panoramali, stereoskopik, aylana kinopanoramali, shuningdek, statsionar va ko'chma kinoqurilmalar bor.

KINO QO'YISH APPARATI, kino proektor (kino va lot. projectio – oldinga irg'itish) – kinoga olish apparati b-n kinolentalarga olingan kinofilmlarni ekranga tushirish uchun mo'ljallangan qurilma. U kinolentaning surilishini ta'minlaydigan tortish mexanizmi, lenta o'raladigan va bo'shaladigan kassetalar, ekranni yoritish va tasvirni ekranga tushirish uchun yoritish-proektsiyalash tizimi, ovoz eshittirish qurilmasi, elektr energiyasi b-n ta'minlash va apparat ishini boshqarish qurilmalaridan iborat.

KINOGA OLISH APPARATI - hujjatli va badiiy kinofilmlar va videofilmlarni hamda turli ob'ektlarni izchil ravishda ketma-ket tasvirlar (kadrlar) tarzida kinolentaga tushirish qurilmasi. Enining kengligi va formatining o'lchami har xil bo'lgan kinolentalarga suratga olish uchun mo'ljallab ishlab chiqariladi. Mac, keng

formatli filmlar 70 mm li; oddiy va keng ekranli filmlar 35 mm li; televizion, ilmiy, o'quv va havaskorlik filmlari 16 mm, 8 mm va 2x8 mm li kinolentalarga mo'ljallangan apparatlarda suratga olinadi. Hozirgi paytda ularning o'rnini raqamli apparatlar egallamoqda.

KINODRAMATURGIYA (kino... va dramaturgiya) – adabiyotning ekranda ko'rsatish uchun mo'ljallangan alohida turi. K. asari – kinossenariy filmning adabiy va g'oyaviy-badiiy asosini tashkil etadi. Kinodramaturglar badiiy proza va dramadan foydalanilgan holda hayot voqealarini tasvirlashda kino imkoniyatlarini hisobga olib, asarni ekranga moslashtirib yozadilar. K., o'z xususiyatiga ko'ra, adabiy hamda kinematografik shaklga ega: mustaqil badiiy qiymatga ega, kinematografik asar sifatida yaratilajak filmning mazmunini va qurilishini ifoda etadi. K.ning shakllanish davri murakkab jarayon bo'lib, u asar yozihdan boshlanib, montaj stolida tugaydi. Ovozli kino yuzaga kelgach, inson xarakterini ochib berishdagi asosiy vositalardan – dialog muhim rol o'ynadi. Kino san'ati imkoniyatlarining kengayishi K.dan hayotni yanada chuqurroq o'rganishni, uni yanada murakkab va rang-barang tasvirlashni taqozo etadi. Kino taraqqiyotining boshlang'ich bosqichida K. janrlari (sarguzasht, komediya, melodrama va b.) ma'lum darajada chegaralangan bo'lib, zamonaviy mavzu kam yoritilgan. Hozir esa K. asarlari xohlagan janrda yozilib, ko'plab filmlar yaratilmokda.

O'zbek K.si proza ko'lamini, drama o'tkirligini, poeziya jozibasini, tasviriy san'at yorqinligini, musiqa ravonligini o'zida mujassamlashtirdi. Hozirgi kunda tarix, tarixiy shaxslar hayoti, milliy qadriyatlar aks etgan yoki yosh avlodda Vataniga, xalqiga, ota-onasiga mehr-muhabbat tuyg'usini uyg'otadigan K. dolzarb mavzu bo'lib, shu asosda filmlar ishlanmoqda («Buyuk Amir Temur», «Parimoma» va b.). S.Abdulla, I.Sulton, A.Qodiriy, M.Shayxzoda, Oybek, S.Ahmad, U.Nazarov, F.Musajonov, E.A'zam, Murod Muhammad Do'st, O.Agishev kabi yozuvchilarning asarlari o'zbek kinosining rivojida salmoqli o'rin tutadi.

KINOKOMEDIYA (kino... va komediya) – kino san'ati turi. Filmda xarakter, konflikt, vaziyatni tasvirlashda tomoshabinda kulgi qo'zg'atish K.ning asosiy xususiyatidir. YUmoristik va hajviy jihatlari bir-biriga bog'liq holda ko'rsatiladi. Kinovodevil, ekssentrik «komik», lirik, maishiy, hajviy, tragikomik, fantastik K. janrlari keng tarqalgan. Sirk, karikaturani o'zida singdirgan ekssentrik «komik» K. 20-a.ning 10–20-y.larida yuzaga kelgan (A. Did, M. Linder, R.Kler – Fransiya; M. Sennet, Ch. Chaplin, B. Kiton, G. Lloyd – AQSh). F.Kapra ovozsiz kino davrida «Bir kunlik xonim», «Mister Dids shaharga ko'chib o'tmoqda», «Tundagi hodisa» kabi filmlarni ishlab Amerika K.sining rivojlanish davrini boshlab berdi. Keyinchalik A.Blazetti, X.Bardem, J.Bekker, L.Berlanga, G.Krichton, R.Kornelius kabi chet el rejissyorlari jamiyatdagi mavjud nuqsonlarga qarshi K.lar («Millioner Neapol», «Tramvay o'g'irlandi», «Dadam, oyim, xizmatkor qiz va men» va b.) yaratdilar.

YA. Protazanovning «Nasriddin Buxoroda» (1943) filmi – birinchi o'zbek K.si. «Nasriddiningsarguzashtlari» (rejisser N.G'aniev), «Mahallada duv-duv gap» (Sh. Abbosov), «Kelinlar qo'zg'oloni», «Maysaraning ishi», «Chimildiq» (M.Abzalov), «Sharif va Ma'rif», «Temir erkak» (I.Ergashev), «Bomba» (3.Musokrv), «Masxaraboz» (Sh. Boshbekov) va b. eng yaxshi o'zbek K.laridir. R. Pirmuhamedov, R. Hamroev, N. Rahimov, H.Umarov, S.Xo'jaev. B.Ixtiyorov, H.Sharipov va b.ning o'zbek K.si rivojida hissalarini katta. Zamonaviy rejissyorlar izlanishi natijasida K. unsurlari kinoning boshqa janrlariga ham singib bormoqda.

KINOKONSERT (kino... va konsert) – alohida konsert nomerlaridan iborat film; kinematografiya turi. Ovozli kinoning dastlabki yillarida yuzaga kelgan. G'arb mamlakatlarida film-revyular mashhur. Taniqli san'atkorlar ijodi b-n eng uzoq, chekka shaharlar aholisini tanishtirish, mashhur ijrochilar ijodini abadiylashtirish, yoshlarni estetik ruhda tarbiyalashda K. ning muhim ahamiyati bor. K. barcha kinostudiyalarda muntazam ravishda ishlab chiqariladi. O'zbekistonda «Frontdagi do'stlarga», «Besh respublika konserti», «Shashmaqom» hamda alohida xonanda va raqqosalar ijodiga bag'ishlangan ko'plab K.lar ishlangan.

KINOSTUDIYA (kino... va ital. studio — o'rganish) — kinofilmlar ishlab chiqaruvchi korxona. K. badiiy-ijodiy va texnik i.ch. jarayonlarini birlashtiradi. Qanday film chiqarishiga qarab badiiy, hujjatli-xronikal, ilmiy-ommabop, o'quv K.si, multiplikatsion filmlar K.siga ajraladi. K.ning tashkiliy tuzilishi ishlab chiqariladigan filmlarga, i.ch. hajmiga, texnik jihozlarga bog'liq. Film i.ch. 4 bosqichdan iborat: 1) ssenariy tayyorlash; 2) suratga olish uchun tayyorgarlik (suratga olish joyini, aktyorlarni tanlash, dekoratsiya, kiyim tayyorlash, kinoproba va repetitsiya o'tkazish, film i.ch. rejasini tuzish); 3) suratga olish. Bu eng mas'uliyatli va sermehnat bosqich bo'lib, K. pavilonida va tabiat quchog'ida amalga oshiriladi; 4) filmni montaj qilish, unga ovoz berish, musiqa yozish va qayta ovoz berish.

Suratga oluvchi guruh asosiy ijodiy bo'g'in bo'lib, film yaratish davrida barcha ijodiy va b. xodimlarni o'z atrofida uyushtiradi. Suratga olishda badiiy-ijodiy guruh faoliyatiga film direktori rahbarlik qiladi.

O'zbekistonda «O'zbekfilm», «O'zbekiston hujjatli va ilmiy-ommaviy filmlar kinostudiyasi», «Doston-film», «YOg'du», «Imon», «Inson», «Samarqandfilm», «Shod», «Yulduz» va boshqa K.lar, faoliyat ko'rsatmoqda.

KINOFESTIVAL (kino... va frans. festival – bayram) – kino san'ati asarlarining turli shaklda o'tkaziladigan ko'rigi. Kinematografiyasi rivojlangan ko'pgina davlatlar milliy kino san'atining eng yaxshi yutuqlarini namoyish etish, keyingi rivojlanish yo'nalishini belgilab olish, xalqlarning o'zaro yaqinlashuvi, san'at rivojiga o'z hissalarini qo'shish maqsadida K. lar uyushtiradi. K.ning an'anaviy turi – xalqaro kinofestivallardir. Ular konkursli yoki konkurssiz, ixtisoslashgan va

ixtisoslashmagan bo'ladi. Konkursli xalqaro K.larda hakamlar hay'ati film yaratuvchilari (rejissyor, aktyor, operator, rassom va b.)ni mukofot, sovrin, diplom va b. b-n taqdirlaydilar. Konkursiz festivalda ko'rsatilgan har bir film «festival qatnashchisi» degan diplom, shuningdek, turli tashkilotlar ta'sis etgan mukofot va sovrinlarga ega bo'ladilar.

KINOSHUNOSLIK – kino san'ati haqidagi fan, san'atshunoslik sohasi; kino san'ati nazariyasi va amaliyotini, tarixi, uning taraqqiyot yo'llarini, shuningdek, aktyor ijodi, rejissura, kinodramaturgiya muammolari, kinomusiqa, operatorlik san'ati va b. ni o'rganadi va tadqiq etadi. K. sohasiga kino nazariyasi va tarixi, kino tanqidchiligi va qo'shimcha bo'lim sifatida kinobibliografiya va filmografiya kiradi.

KITOBAT SAN'ATI (arab, kataba – yozish, yozmoq so'zidan) – qo'lyozma kitoblarni yaratish va ziynatlash. Markaziy Osiyoda (jumladan, O'rta Osiyoda) qo'lyozma kitoblarni bezash juda qadimdan mahalliy madaniyat taraqqiyoti bosqichlari b-n bog'liq holda shakllangan. Eng qadimgi kitoblardan «Avesto» qo'lyozmalari; sug'd tilida yaratilgan «Vessantaraka jataka» asari (uning varaqlari turli mamlakatlar — Rossiya, Fransiya, Angliyada saklanadi); sopol yuzasidagi bitiklar, charm o'ramlari, metall buyumlardagi yozuvlar, qog'oz varaq taxlamalari (taxtachalar orasiga olib tizimchalar b-n bog'langan turi) va b. O'rta asrlarda umum musulmon yoki arab tilidagi qo'lyozma an'alariga asoslangan K.s. to'liq shakllandi va yuksak taraqqiyot darajasiga erishdi. K.s. hunarmandlar – qog'ozrez, xattot, lavvoh, muzahhib, musavvir, sahhof (muqovasoz) va b.dan iborat jamoa tomonidan bajariladigan jarayon bo'lib, O'rta va YAqin Sharq islom tasarrufidagi davlatlarda bir xil usulda amalga oshirilgan. Qo'lyozma kitob uchun yaxshi, sifatli qogoz tanlangan, xattot matnni qog'ozga yozishda maxsus qog'oz-karton (mistar) ustiga ip tortib uning izini matn yoziladigan qog'ozga tushirib olgandan so'ng xat yozilgan. Matn joylashtirilishi xattotning mahoratiga bog'liq bo'lgan. Bitilgan matnni lavvoh hoshiya qog'ozga yelimlagan. Ustidan jadvalkash ayni yopishtirilgan joydan turli ranglarda chiziqlar tortib, matnni jadvalga olgan. So'ngra muzahhib suyultirilgan oltin va b. turli ranglar yordamida qo'lyozmani ziynatlagan va «shams», «lavha», «sarlavha», «zarvaraq» «xotima» naqshlar b-n bezagan. Bo'sh qoldirilgan joylarga musavvir rasm (miniatyura) ishlagan. Musavvir, naqqosh nafis qamish qalam b-n rasmning asosiy tarxini, shakllar chizig'ini, zaminni, detallarni chizib, so'ng turli rangda (oltin, kumush ishlatgan holda) bo'yagan. Muqovachi qo'lyozmani karton yoki charmdan ishlangan (naqsh zarb qilingan, bo'yoqlar, oltin b-n bo'yalgan) muqovaga biriktirgan, muqova qopqog'i yog'ochdan ba'zan kumushdan quyib tayyorlangan hamda bosma, o'yma va qadama naqshlar, yorqin rasmlar b-n bezatilgan.

Temuriylar davri (1370 – 1506)dan boshlab turkiy – o'zbek tilida kitoblar yaratilishiga alohida e'tibor berilgan. Saroy kutubxonalari va nufuzli shaxslar uchun tayyorlangan qo'lyozmalar K.s.ning yuksak namunasi darajasida yaratilgan.

Mumtoz Sharq adabiyoti namoyandalari (Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, Bedil, Alisher Navoiy va b.) asarlari, buyuk allomalar (Beruniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va b.)ning ilmiy asarlari qo'lyozmalari shu usulda tayyorlangan K.s.ning nodir durdonalaridir. Ularning aksariyati O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida saklanadi.

KLAVESIN (fans.Clavesi – klavesin) – 16–18-asrlarda qo'llanilgan torli-klavishli tirnama cholg'u asbob. Germaniyada – *klavitsimbil*, Italiyada – *chembalo*, Angliyada – *virtdinel* deb atalgan. 18-asr oxirlarida K. o'rnini fortepiano egalladi.

KLARNET (nem. va fans.klarineite, lot. Clarus – aniq tovush) – yog'och puflama musiqa cholg'ulari turiga kiradagan, bizdagi surnay yo'sinidagi musiqa cholg'usi. Tovushi yumshoq, mayin, ammo kuchli bo'lishi K.ning orkestrdagi vazifasini kuchaytiradi. K. turli hissiyotlarni berish imkoniyatiga ega musiqa cholg'usi. YOg'och musiqa cholg'ulari orasida uning tovushi juda ta'sirlidir. K. notalari skripka kalitida yoziladi. YOzilgan notaga nisbatan past tovush beradi. K. yakka holda ijro qilinganidek, simfonik, damli cholg'ular va jaz orkestrlari tarkibiga ham kiritiladi.

KLASSITSIZM (lot. classicus – namunaviy) – antik davrda o'z rivojining yuqori cho'qqisiga erishgan qadimgi YUnon va Rim san'ati merosida shakllanib, unga taqlid qilish natijasida yuzaga kelgan adabiyot va san'atdagi uslub, yo'nalish. K. tarafdorlari 17–19-a.larda Fransiyada, keyinroq yevropaning boshqa mamlakatlarida Uyg'onish davri an'analarini davom ettirgan holda (inson akl-zakovatiga ishonish, antik davr yaratgan ideal mutanosiblikni va nisbatlarni tan olish va e'zozlash), o'z zamonasining ijtimoiy hamda estetik talablariga javob tariqasida vujudga kelgan. Antik davr mifologiyasi (rivoyatlari), tavrot voqealariga murojaat qilib, ulardan olingan syujetlar orqali o'z davrlarining etik – axloqiy va siyosiy muammolarini ko'tarishta harakat qildilar. K.da ham umumlashma asar yaratish asosiy masala hisoblanadi, asarlar birmuncha vazmin, ritm va nafis musiqaviylikka intilish asosida yaratildi. Odatda, K. rivoji tarixi 2 bosqichga ajratiladi. 17-a. Fransiyada shakllangan K. o'zida absolyutizm g'oyalarini ifodalagan bo'lsa, 18-a.ga kelib K. yangi dunyoviy ideallar, ma'rifatparvarlik g'oyalari va oddiy xalq orzu-istaklari va intilishlariga asoslangan ideallarga tayangan holda rivojlandi. K.ga xos belgilar dastlab Italiya nafis san'atida (16-a.ning 2-yarmi) paydo bo'lgan (A.Palladio, J.Vinola, S.Serlio, J.Bellori nazariy va amaliy faoliyatida, shuningdek, Bolonya akademik maktabi rasmiy hujjatlari va h.k.), 17-a. ga kelib Fransiyada barokko tamoyillariga qarshi kurashda K. ildamlab, yaxlit uslubiy tizimga, 18-a.ga kelib umumevropa uslubiga aylandi.

K. estetikasi ratsionalizm tamoyillari asosiga qurilgan bo'lib, badiiy asarga akl va mantiq natijasi sifatida qaraladi. K. san'ati «oliy» (tarixiy, mifologik, diniy) va «kichik», «past» (manzara, portret, natyurmort janrlari)ga ajratildi. K. nazariyasining shakllanishida Parijda tashkil topgan qirollik akademiyalari –

rassomlik va haykaltaroshlik (1648) hamda me'morlik (1671) faoliyati muhim o'rin egalladi. K. tamoyillari nafis san'atda, me'morlikda shakllarning geometrik anikligi va ritmik mantiqiy rejalashtirilishi va antik me'morlik shakllaridan keng ko'lamda foydalanishda yorqin namoyon buldi.

Adabiyotda K. adabiyotni ijtimoiy hayot taraqqiyoti talablari b-n uzviy aloqada bo'lishini taqozo etdi va shu b-n adabiyot hamda san'at (ayniqsa teatr)ning o'z zamonasining ilg'or pozitsiyasida turib rivojlanishiga xizmat qildi. Ammo K.ning dogmaga aylangan ojiz tomonlari adabiyot taraqqiyotiga ma'lum darajada to'sqinlik qildi. K. hayotni izchil haqqoniyat b-n emas, balki «tozalab», ma'lum ijtimoiy va estetik talablar qolipiga solib tasvirlashni talab etdi. Bu b-n adabiyotda izchil realizmning paydo bo'lishiga, ijodning keng va erkin rivojlanishiga g'ov bo'ldi.

K.da adabiy janrlar «oliy» va «past» tarzda tasniflanib, ular orasiga qat'iy chegara ham qo'yilgan. «Oliy» janrga tragediya, epopeya va qasida kiritilgan, ularda davlat hayoti, tarixiy voqea-hodisalar, miflar tasvirlangan va ularning asosiy qahramonlari qo'mondonlar, davlat boshliqlari, mifologik personajlar, din peshvolari bo'lgan. K.ning «past» janriga esa komediya, satira va masal kiritilgan. Bularda o'rtahol insonlarning kundalik hayotidan olingan voqea-hodisalar tasvirlanishi ko'zda tutilgan. Har bir janr orasida shu kabi aniq farqlar bo'lgan. YUksak va past, tragik va komik holatlar tasvirining aralashib ketishiga yo'l qo'yilmagan. K.da tragediya yetakchi janr hisoblanadi. K.ning bu «oliy» janri fransuz dramaturglari (P.Kornel, J.Rasin) ijodida yuksak darajaga ko'tarilgan bo'lsa, «past» janrlar sanalgan masal (J. Lafonten), satira (N. Bualo), komediya (Moler) ham o'zining oliy nuqtasiga ko'tarilgan. K.ning estetik asoslari Bualoning «She'riy san'at» (1674) dostonida bayon etilgan.

18-a. oxiri va 19-a. boshida K. yevropada tanazzulga uchradi. U hayot b-n aloqasini tobora yo'qotib, tor shartlilik doirasida deysinib qoldi. Shundan so'ng 19-a.da adabiyotdagi K. o'rnini boshqa ijodiy metod va adabiy-estetik yo'nalishlar egalladi. K. jahon madaniyati tarixida insoniyatning ma'naviy-ma'rifiy tafakkuri va estetik didiga jiddiy ta'sir etadigan go'zal asarlarga asos bo'lgan metod sifatida qoldi.

Musiqada K. uslubi 17-a.da paydo bo'lib, birinchi navbatda opera janrida o'z aksini topdi (Fransiyada J.B.Lyulli, Italiyada «neapolitan opera maktabi» vakillari). Unga xos estetik va ijodiy tamoyillar badiiy asarlardagi aniq mantiqiy g'oya, tugal va mukammal kompozitsion tuzilish, musiqa janrlari o'rtasidagi chegaralarning aniqligida namoyon bo'ladi. Shu b-n birga K.da ijodiyotdagi aql va hissiyot hamda haqqoniyat va go'zallik asoslarining o'zaro muvozanati muhim o'rin tutadi. 18-a.da K. uslubi yevropaning boshqa mamlakatlari (Avstriya, Germaniya, Rossiya va b.)da ham tarkib topdi va o'z cho'qqisiga ko'tarildi. Shu davr K. oqimi ma'rifatparvarlik g'oyalari b-n uzviy bog'liq holda rivojlanib, muayyan asarlarida izchil xalqchilik, hayotni ichki ziddiyatlarning dinamik rivoji orqali, to'laqonli aks ettirilishi b-n ajralib turdi.

Me'morlikda K. uslubida qurilgan me'moriy kompozitsiyalarda me'morlik

orderlari tizimi muhim rol o'ynadi. K. me'morlari ko'pincha order va ularning nisbatlari hamda shakllarini antik davrdagiga xos ko'rinishda ifodalashga harakat qildilar. K. me'morligida shakllar jiddiy va sipo, fazoviy kenglik yechimining aniqligi hamda me'morlikda ishlatilgan unsur (kolonna, pilyastr, friz, karniz va b.)larning anik, ritmga bo'ysunganligi, rang va shakl ritmining aniqligi b-n xarakterlanadi. K. uslubida qurilgan bino intererlari (xona, dalon, zal va b.) ham o'z badiiy yechimi b-n ajralib turadi. Xonalarda qo'llanilgan rang, shakl va chiziqlar «aql b-n tartibga keltirilganligi» o'ziga xosdir. Sipo, jiddiy ishlangan bezaklar ham undagi jiddiylik va vazminlikka xalaqit bermaydi. K. me'morlari antik davr merosidan, uning me'morlik unsur va ohanglaridan keng foydalanish b-n birga ularning umumiy arxitektonika qonunlari mohiyatini bilishga ham harakat qiladilar.

Tasviriy san'atda K. barokkoga, 18-a.dan esa rokoko san'atiga qarshi kurashda rivojlandi. Tasvirlar uyg'un, jozibador, ulug'vor, tantanali bo'lishiga ahamiyat berilib, obrazlar hashamatli qiyofa va shakllarda ifodalandi. Kartinalarda voqea ishtirokchilari birinchi plandagilar b-n (sahnadagidek) yonma-yon ko'rsatildi. Fransiyada K. 17-a. 1-yarmida to'la shakllandi (rassom N. Pussen va b.), keyin yevropa mamlakatlarida tarqaldi. 18-a. 2-yarmida, 19-a. boshlarida hukmron uslubga aylandi (Fransiyada rassom J. David, Germaniyada rassomlardan A. va V. Tishbeynlar, A. Mengo, haykaltarosh I.Shadov, Italiyada haykaltarosh A.Kanova). 19-a. boshida AQSh va Lotin Amerikasida, Rossiyada 18-a. oxiri va 19-a. boshlarida tarqaldi (haykaltarosh I.Prokofev, I.Martos, rassomlar A.Losenko, A.Ivanov va b.). Haykaltaroshlik san'atida K. shakllarning tugalligi, tinik, ishlanganligi, nursoya o'yinining nozikligi, chiziqlarning musiqaviyligi va ritmi b-n ajralib turadi. Harakatning ko'rsatilishi har bir shakl tugalligi va haykal holatidagi vazminlikni buzmaydi.

Rangtasvir va grafikada ham K. o'z ko'rinishiga ega. Rangtasvirda shaklning asosiy unsurlaridan chiziq va nursoya yetakchi o'rinni egallaydi. K.ning so'nggi bosqichida rangtasvir monoxrom rang gammasiga o'ta boshlaydi. Grafikada esa asosiy sof (toza) va tiniq chiziqlar asarning emotsional tomonini belgilovchi va asar g'oyasini yorituvchi vositaga aylandi. K. rangtasvirida buyum va obrazlar tasviri ixcham, xarakter jihatidan spektr ranglariga yaqin. Bu ranglar kartina (asar)da tasvirlangan buyum va manzara planlarini anik, ifodalaydi. Mas., manzara janrida birinchi plan issiq-jigarrang, o'rta plan yashil va orka plan moviy, ko'k ranglarda ifodalangan. Bu jixatdan asarlar sahna dekoratsiya (bezak)lariga yaqinlashadi.

Teatr san'atida K.ning yuzaga kelishi fransuz aktyorlari G. Mondori va J.Floridor faoliyati b-n bog'liq. J.Rasin davrida shogirdlari T. Dyupark va M.Shanmele ijodida uslub sifatida poyoniga yetdi. Ayniqsa, Fransiya teatridagi K.ning yaqqol ko'rinishi E.Rashel ijodida namoyon bo'ldi. K. spektakllarida tarixiy aniqlik yetishmagan, zamonaviy qahramonlar antik dunyo qahramonlari qiyofasida talqin qilingan. Spektakllar umumiy tantanavorligi, qat'iy shaklga egaligi va mizansahnalar tuzilish jihatdan simmetriyaga asoslanganligi b-n ajralib

turgan.

KOMPOZITOR – (lot. – compozitor – ijodkor) – musiqa asarini yaratuvchi ijodkor. Professional K.lar musiqiy oliy ta’lim muassasasi – konservatoriyada kompozitorlik yo’nalishi bo’yicha tahsil oladilar. K. ma’lum bir mavzuni badiiy tasvirlaganidek, xalq ijodiyoti, ya’ni folklordan foydalanib yoki shu folklor materialini o’zgartmagan holda, uni boyitib, badiiylashtirib beradi. K.larning ijodi xalq ijodiyoti bilan chambarchas bog’langan, ular g’oyaviy va badiiy jihatdan yuksak saviyadagi musiqa asarlari yaratuvchi ijodkordirlar.

KONKRET MUSIQA – tabiiy va suniy tovush-sadolarni yozib olish hamda ularni qayta ishlov natijasida hosil bo’ladigan musiqa asarlari, musiqiy oqimlaridan biri. Zamonaviy texnik vositalar (magnitofon, miksher pulti mini-disk yozuv moslamalari yordamida birlamchi mahsulot (ovoz)larni o’zgartirish, aralashtirish orqali yaratish.

KONSERVATORIYA (ital. conservatorio – boshpana) – maxsus musiqa o’quv yurti. Turli yo’nalishlardagi musiqa ijrochiligi, kompozitorlik va musiqashunoslik sohalarini bo’yicha muayyan tizimda ta’lim beradi. Dastavval Italiyada yetim va qarovsiz bolalarga mo’ljallangan boshpana – K. (birinchisi Neapol, 1537) deb atalib, unda turli hunarlar qatori musiqa (asosan, qo’shiqchilik) ham o’qitilgan. 17-a. oxiridan Italiya K.lari professional musiqachilarni tayyorlaydigan muassasalarga aylangan. Zamonaviy o’quv yurti sifatida K.lar yevropada 18-a. oxiridan tashkil etila boshlandi (Stokgolmdagi Qirol oliy musiqa maktabi, 1771; Parijdagi Musiqa va deklamatsiya K.si, 1795 va b.). Ba’zi chet el musiqa oliy o’quv yurtlari – akademiya, oliy maktab, institut deb ham ataladi (mas., Bag’dod nafis san’atlar akademiyasi, Qohiradagi Arab musiqasi instituti va b.). Aksariyat yevropa va Amerika K.larida faqat ijrochi (sozanda, xonanda, dirijyor) va kompozitorlar ta’lim olishadi. Musiqashunoslar esa universitetlarning musiqa fakultetlarida tayyorlanadi. O’zbekistonda dastlab Turkiston xalq K.si (1918), 1934 y.dan Oliy musiqa maktabi, 1936 y.dan Toshkent K.si, 2002 y.dan O’zbekiston Davlat konservatoriyasi faoliyat ko’rsatadi. Mazkur K. mamlakatning musiqa ijrochiligi, bastakorlik va musiqashunoslik sohalarida yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning asosiy markazi sifatida milliy san’atning rivojiga salmokli hissa qo’shib keladi.

KONSONANS (uyg’unlashgan, hamohanglik) – musiqiy tovushlarning babbaravar sadosidagi uyg’unlik, shuningdek mazkur xususiyatga ega bo’lgan musiqa.

KONTRABAS (ital. contrabasso) – skripkalar oilasiga mansub sozlarning eng kattasi (bo’yi 2 m gacha), eng past ovozli torli-kamonli musiqa cholg’usi. 17-a. o’rtasida italyan musiqa ustasi M.Todini ixtiro qilgan. O’zbek xalq cholg’ulari orkestri uchun qayta ishlangan sozlar orasida dutor-K., g’ijjak-K.lar mavjud.

KONFLIKT – personajlarning o'zaro kolliziyali, qarama-qarshi xatti-harakati.

KONSERT (lot. concerto – musobaqalashaman) – 1) oldindan e'lon qilingan dastur asosida san'atkorlarning maxsus joy (zal, sahna)da chiqishi; musiqa, adabiy, estrada asarlarini ommaviy ijro etish. K. dastlab mumtoz (simfonik, kamer, yakkaxon vokal hamda yakkanavoz cholg'u va b.) musiqa asarlarini ijro etilishi hamda tinglanishi uchun tashkil etilgan jamoa tadbiri sifatida namoyon bo'lgan; 2) yevropa mumtoz cholg'u musiqasi janri, bir yoki bir necha yakkanavoz sozlar va orkestr uchun yozilgan musiqa asari. 17-a. oxiri – 18-a. 1-yarmida yevropa san'atida vujudga kelgan. Yakkanaovoz cholg'u b-n orkestr (yoki cholg'u guruhleri) o'rtasida ijodiy musobaqa, munozara K.ning o'ziga xos xususiyatidir.

KONSERTMEYSTER (konsert ustasi) – 1) simfonik orkestrning yetakchi skripkachisi, musiqa parchalarini ijro etadi, ba'zan dirijyor vazifasini ham utaydi.

KOR (yaratish) – O'rta asr musulmon Sharq madaniyatida vokal-cholg'u musiqa shakllaridan biri.

KORA (yun. kore – qiz) – uzun libosli tik turgan qiz haykali. K. qad. yunon san'atiga xos bo'lib, ilk bor ioniya haykaltaroshligida mil. av. 6-a.ning 2-yarmida paydo bo'lgan. K. qiyofasida muhrlangan lahza va umumlashma shakl b-n nafis ishlov berilgan marmar sirti (soch turmagi, libosdagi burmalar) uygunlashgan. K.ning ayrim bo'laklari (ko'z, kiyim) ko'pincha bo'yalgan.

KORRESPONDENSIYA (lot. corres-pondeo yoki correspondentia – javob beraman, bildiraman) – publitsistik janr. Unda ma'lum davr va o'rindagi aniq ijtimoiy jarayon qamrab olinadi. K. 2 xil – axborot va tahliliy tarzda bo'ladi. Axborot K.da, odatda, muallif shaxsan o'zi ko'rgan voqealarni yoritadi, xabarlarini dalillar asosida tahlil etadi, umumlashtiradi, xulosalar chikaradi. T a h l i l i y K.da ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan dalillar demokratik nuqtai nazardan tahlil etilib, amaliy xulosalar chiqariladi. K. matbuotda eng keng tarqalgan janrlardan biri.

KORFARMON – 1) o'zbek qo'g'irchoq teatrining turlaridan biri bo'lgan qo'l qo'g'irchoq tomoshalaridan biri; 2) ish boshqaruvchi, rejissyor. Sahnalashtirish ishlari boshqaruvchisi.Uning fikr va talqini orqali asar sahnalashtiriladi va tomoshabinga taqdim etiladi.

KOTIB (arab. – yozuvchi) – 1) turli qo'lyozmalarni ko'chirish ishlari b-n shug'ullanuvchi shaxs; mirza, xattot; 2) muassasa, idora, tashkilot yoki ayrim shaxs (yirik olim, yozuvchi, davlat arbobi) ning yozishmalarini olib boruvchi xizmatchi; 3) xizmatchi, korxona ishlab chiqarishini olib boruvchi shaxs; 4) majlis

va kengash qarorini yozib boruvchi shaxs; 5) ilmiy muassasalar (ilmiy K.), tahririyatlar (mas'ul K.) va b.da kundalik ishlarga rahbarlik qiluvchi shaxs.

KRAKOVYAK – polyak xalq raqsi, keskin ritmli, sinkopali bo'lib, o'lchov miqdori 2G'4. Sur'ati jonli, 19 va 20-asr boshlarida bal raqsi sifatida keng tarqalgan. Opera, balet, operetta, fortepiano pesalarida K. musiqa janri tarzida foydalanilgan.

KSILOGRAFIYA (ksilo... va ...grafiya), yog'och gravyura – yog'ochga ishlangan gravyuranig keng tarqalgan eng qadimgi turi. Bosma shakl (klishe) qo'lda o'yib tayyorlanadi: taxtaning tekis yuzasiga rasm chiziladi, rasmdan bo'sh joylar (zamin)i iskana b-n o'yib rasmi sathdan (2–3 mm) chuqurlashtiriladi. Bo'rtma tasvir yuzasiga bo'yoq surtib nusxa ko'chiriladi. K. usulida tayyorlangan qolip 15 ming nusxa ko'chirishga yetadi.

KSILOFON (yun. ulon – yog'och va phone – tovush, ital. silofono) – turli uzunlikdagi yog'och taxtachalardan yarim ton oralig'ida terilgan, tovush miqdori ma'lum balandlikdagi urma asbob. Taxtachalar 3–4 qator tartibi bilan xromatik tuzilishida o'rnatiladi. K. ikki yog'och bolg'acha bilan urib chalinadi. K.ning o'ziga xos tovushi orkestrdagi hamma cholg'u asboblardan ajralib turadi. Ovoz xajmi birinchi oktavadagi sidan beshinchi oktavadagi doga qadar boradi. K. notalari eshitilishiga nisbatan oktava pastda yoziladi. So'nggi yarim asr mobaynida K. simfonik orkestrda qo'llanila boshlandi. K. notalari simfonik orkestr partiturasida qo'ng'iroqcha va chelesta partiyalari o'rtasida yoziladi.

KUBIZM (kub so'zidan) – yevropa tasviriy san'ati (ko'proq rangtasvir)dagi modernistik oqim; 20-a. 1-choragida yuzaga kelgan. Dastlab Fransiyada paydo bo'lgan (1908– 10). K. san'atning realistik an'alaridan voz kechib, hajmli shakllarni loyihalash vazifasini birinchi o'ringa qo'yadi. Narsalar dunyosi handasiy hajm (kub, shar, silindr, konus)larning oddiy majmui ko'rinishlarida tasvirlanadi. Tekis yuzada zich joylashgan qirrali hajmlar relefga o'xshab ketadigan shakl hosil qiladi, bunda ranglar ayrim qirralarni ajratib shaklni maydalab ko'rsatadi. P. Pikassoning dramatik butunlikkacha ko'tarilgan asarlarida K. ning hissiy obrazli xususiyatlari ko'zga tashlanadi.

KUY – turli baland va uzunlikdagi tovushlarning ma'lum bir ritm va ladda badiiy holatda kelishi. Musiqa asari bir yoki bir necha K.dan tuzilishi mumkin. K. asarning asosi hisoblanadi. Garmonizatsiya qilinish bilan K.ning xarakteri o'zgarishi mumkin. K.ning eng xarakterli o'rni uning ohangdor bo'lishidadir.

KULKI-HIKOYA – o'zbek an'anaviy teatrining o'ziga xos janri. Masxaraboz va kiziqchilar tomonidan ijro etilgan teatrlashgan tomosha.

KULLIYOT (arab. – to'la, butun) – 1) muayyan adibning to'la yoki asosiy asarlari to'plami. K. adib ijodida xarakterli ayrim janrlardagi asarlardan tuzilishi ham mumkin; 2) O'n ikki maqom tizimiga mansub vokal musiqa asarlari turi. She'riy matnida nag'malar yoki kuylar doirasi (advor annag'am), o'n ikki maqom, yigirma to'rt sho''ba, olti ovoza va usullar doiralari (advori zurub)ning nomlari keltirilib, ular majoziy ma'noda maqom yo'llarining tuzilish tartibini aks ettirgan.

KULMINATSIYA – biror voqea yoki hodisa rivojlanishidagi eng yuqori nuqta, avjiga chiqish.

KULOLLIK, kulolchilik – hunarmandlikning loy (gil)dan turli buyumlar (terrakota, sopol idish, qurilish materiallari va b.) tayyorlaydigan turi. K.da asosiy xom ashyo – tuproq. Kelib chiqishi va tarkibi turlicha bo'lgan tuproqlardan turli xil K. mahsulotlari tayyorlanadi. Loy qancha ko'p pishitilsa, sopolning sifati shuncha yaxshi bo'ladi. K.da asosiy qurol kulollik charxi, usta unda idishlar tayyorlaydi va ularga shakl beradi. Tayyorlangan idishlar quritilib, xumdonda qizdiriladi. Idishlarning turlariga ko'ra, xumdonlar ham turlicha (katta-kichik) bo'lishi mumkin. Sirlanadigan idishlar sirlanganidan so'ng yana bir bor xumdonda qizdiriladi. Odatda, kulollar ma'lum idishlar ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan bo'ladilar (mas., kosagar, ko'zagar, koshinpaz, tandirchi va b.).

KUMUZ – q. Agach kumuz.

KUNGURA – ko'shk, qal'a, ark devorlari va qo'rg'onlarning taroq tishi shaklida bezatilgan yuqori qismi. Mudofaa devorlarida shinak (o'q otadigan joy), keyinchalik bezak sifatida qo'llanilgan.

KUNDAL – 1) amaliy bezak san'atida bo'rtma bezak yaratish usuli; shu usulda yaratilgan bezak (naqsh) ham K. deb ataladi. Me'morlikda bezatilayotgan sath (devor)ga qizil kesak loy bir necha marta surtilib, bo'rtma shakl hosil qilinadi, so'ng mo'yqalam b-n bezak shakl bo'yoq va zarhal qoplab bo'yaladi; shuningdek, oltin plastinka (yaprokcha)lar qoplab ishlangan bo'rtma naqshlar ham K. deb ataladi. 14– 15-a.larda binolarni bezashda K. usulidan foydalanilgan. Mas., Samarkand (Bog'i Dilkusho, Amir Temur maqbarasi va b.), Buxoro (Baland masjid va b.)dagi binolarda K.ning jozibador namunalari saqlangan. Hozirgi me'morlikdagi sharqona bezaklarda ham K. keng qo'llanadi. K. kashtado'zlik (jumladan, zardo'zlik)da bezatilayotgan buyum sirtiga to'shama (mato, karton va b.) qo'yib, ustidan ip, ipak, zar iplar b-n kashta tikib hosil qilinadi; 2) zar ip qo'shib to'qilgan qimmatbaho shoyi mato; gullari xilma-xil va rang-barang; ushbu matodan tayyorlangan liboslar ham K. deb atalgan.

KUTUBXONA – bosma va ayrim qo'lyozma asarlardan ommaviy foydalanishni ta'minlovchi madaniy-ma'rifiy va ilmiy muassasa; muntazam ravishda bosma

asarlar to'plash, saklash, targ'ib qilish va kitobxonlarga yetkazish, shuningdek, axborot-bibliografiya ishlari b-n shug'ullanadi, ommaning madaniy saviyasini oshirishda faollik ko'rsatadi. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish K.ning asosiy faoliyati bo'lib, qolgan barcha faoliyatlar (kitob fondini butlash va uni tashkil etish, fond mazmunini yoritish, uni kitobxonlarga yetkazish kabilar) asosiy faoliyat uchun xizmat kiladi. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatishning asosiy maqsadi ularni axborot va adabiyotga bo'lgan talablarini imkon boricha to'liq qondirish va adabiyot tanlashlariga yordam berishdan iborat. Har bir K. o'z turiga ko'ra kitobxonlarni tabaqalarga bo'lib, alohida kitobxonlar guruhlariga ajratgan holda xizmat ko'rsatishni tashkil qiladi. Adabiyotlar targ'ibotining barcha shakl va usullari kitobxonlar talabini imkon qadar to'liq va tezkorlik b-n qondirishga qaratiladi.

Mamlakatimizda 2011 yili Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasining muhtasham yangi binosi qurib ishga tushirildi. Kutubxonachilik jarayonlarini zamonaviy talablar darajasida tashkil etishda mazkur K. yuqori o'rinlardan birini egallaydi.

KUTUBXONASHUNOSLIK – bosma nashr (kitob, gazeta, jurnal va b.)lardan jamoatchilikning foydalanish maqsadlari, tamoyillari, mazmuni, tizimi va shakllarini o'rganadigan fan tarmog'i. K. vazifasi kutubxonachilik ishi nazariyasini rivojlantirish, uni ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanish qonunlarini tahlil qilish, kutubxonalarni ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotdagi o'rnini o'rganishdan iborat.

KO'RGAZMA – insonning moddiy va ma'naviy faoliyati sohalaridagi yutuqlarni ommaviy namoyish etish. Hozirgi zamon K.lari maqsadlariga ko'ra, savdo K.lari (asosan, tijorat maqsadida uyushtiriladi), ma'rifiy-targ'ibiy (informatsion) K.lar (badiiy, ilmiy-texnika, sanoat, transport va b. sohalaridagi yutuqlarni targ'ib qilish); davriyligiga ko'ra, muntazam o'tkaziluvchi (har yili, bir, ikki, uch yilda bir marta va h.k.), nomuntazam o'tkaziluvchi (yubileylar, kongresslar, qurultoylar yoki biror boshqa munosabat b-n), doimiy ishlaydigan K.lar; namoyish etiladigan eksponatlar mazmuniga ko'ra, iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, fan, texnika va madaniyat sohalaridagi yutuqlar va mahsulotlar namoyish qilinadigan universal K., sanoat, qishloq xo'jaligi, san'at va b.ning bir yoki bir necha yondosh tarmoklarini qamrab oluvchi ixtisoslashgan K.lar; qatnashchilari tarkibiga ko'ra, jahon, xalqaro, milliy, mintaqaviy va b.ga bo'linadi.

KO'RINISH (teatrda) – dramatik asar yoki teatr tomoshasining tugallangan bir qismi. K.lar bir-biridan antrakt b-n emas (parda tushirilsa ham) qisqa tanaffus b-n ajratiladi.

KO'ShK (ko'chik) – to'rt ustunli, tomi qubballi, asosan, yog'ochdan qurilgan yengil inshoot; pavilon, kiosk.

“L”

LAVVOH (arab.) – qo’lyozma kitob sahifalariga jilo beruvchi usta, rassom; kitobat san’atida muhim o’rin tutadi. L. qo’lyozma kitob sahifalarini tasvir va naqshinkor lavhalar b-n bezagan, turli ranglarda bo’yagan.

LAVHA – 1) xotira yoki qisqacha tarixiy ma’lumot yozib, biror joyga o’rnatib qo’yilgan tosh yoki marmar taxta va unga yozilgan matn, xat; 2) voqea, hodisa va sh.k. haqidagi kichik asar yoki parcha; 3) kitob muqaddimasi, bob va qismlarining boshiga sahifaning eni bo’ylab solingan naqsh.

LAD (rus. – uyg’unlik, tartib), pardalar tuzilmasi, tuzuk – 1) keng ma’noda, musiqiy-estetik tushuncha sifatida – pardalarning o’zaro mutanosibligi, turli balandlikdagi musiqiy tovushlarning uyg’unligi; 2) musiqa nazariyasining asosiy tushunchalaridan biri, musiqiy pog’onalarning bosh parda (yoki asosiy pardalar qo’shilmasi) atrofida o’zaro bog’lanish tizimi. L. pog’onalari o’zining turg’un (tayanch)ligi jihatidan bir-biridan farqlanadi, turg’un bo’lmagan pog’onalar turg’un pog’onalarga «tortilib» (intilib) turadi. L. pog’onalarining ketma-ket kelishi uning gammasini tashkil etadi, ularning tartibli o’zaro bog’lanishi tovushqator yordamida ifodalanadi. L. pog’onalarining soni va ular orasidagi intervallar sifatiga qarab *ekmelika* (balandligi o’zgaruvchan tovushlardan iborat), *angemitonika* (yarim tonliksiz tovushqatorlarga asoslangan), *diatonika* (shu jumladan, major va minor), *xromatika* kabi L. turkumlari ajratiladi. Kuy rivojida tayanch va notayanch pog’onalarning almashinuv jarayonining o’ziga xosligi modal (monodik), garmonik, tonallik va b. turlarni tashkil etadi. Bir asar davomida boshlang’ich L.ning balandligi (tonalligi) o’zgarsa, og’ishma yoki modulyatsiya sodir bo’ladi.

Sharq musiqa amaliyoti va nazariyasida L.lar turlicha nomlanib kelgan: arabcha *makam*, forsha *parda*, o’zbekcha *maqom*, ozarbayjoncha *mug’om* va b.

LAZGI – Xorazm xalq kuyi va raqsi. Kuy kichik muqaddima va 3 qismdan iborat. 6G’8 o’lchovli gul ufori usulida ijro etiladi. Raqs sekin va oddiy harakatlar b-n boshlanadi – oldin barmoqlar, bilaklar, yelka va keyin butun tana jonlana boshlaydi. So’ngra birdaniga qo’l, oyoq, tana ishtirok etadigan murakkab harakatlar ulanib ketadi. Kuyning bir qismi takrorlangan holda raqs harakatlari almashib boradi. Kuy xarakteri o’zgarishi va sur’at tezlashishi b-n raqs tobora qizg’inlasha borib, keskin holda tamom bo’ladi. Erkaklar (jangovar va qahramonlik ruhida) va ayollar (lirik, hazilomuz) raqslari farqlanadi. Hozirgi davrda Xorazmda L. raqsining 9 turi mavjud bo’lib, ular «Qayroq lazgisi», «Dutor lazgisi», «Surnay lazgisi» va h.k. Bulardan tashqari, 20-a. o’rtalaridan boshlab so’z b-n ijro etiladigan, turli ijrochilar tomonidan yallali L.lar yaratilgan: «Kimni sevar

yorisan» (K. Otaniyozov), «Loyiq» (A. Otajonov va M.Rahimov), «Sani o'zing bir yona» (O.Hayitova, B. Jumaniyozov), «Gal-gal» (B. Hamdamov), «Parang ro'mol» (O. Xudoyshukurov), «Xorazmning lazgisi» (O.Otajonov), «O'yna-o'yna» (K. Rahmonov), «Ajoyib» (T. Shomurodov) va boshqalar.

LAPAR – bir yoki bir necha ijrochi tomonidan navbat bilan aytiladigan bandli ashula shakli. L. ko'proq hajviy-tanqidiy, turmushdagi ayrim kamchiliklarni ifodalovchi mazmunda bo'ladi va raqs bilan ijro etiladi.

LAUREAT (lot. laureatus – dafna daraxtining bargidan yasalgan gulchambar kiygizmoq) – 1) maxsus mukofot; 2) unvon bilan taqdirlangan kishi yoki jamoa.

LEYTMOTIV, leyt mavzu, leyt ohang (nem. Leitmotiv – yetakchi ohang) – musiqa asarida muayyan badiiy obrazning musiqiy in'ikosi sifatida bir necha marta takrorlanadigan ohang (kuy) iborasi, ba'zida butun kuy yoki garmonik (akkordlar) majmui. Musiqiy-sahnaviy asar (opera, balet, o'zbek musiqali dramasi va b.)larda, odatda, asosiy qahramonlar, shuningdek, muhim narsa (deylik – ishq, dramaturgik konflikt va b.), muayyan hodisa yoki his-tuyg'u va b.ning musiqiy ta'rifi sifatida ishlatiladi.

LIBOS, teatrdagi – spektaklni bezashning muhim vositalaridan biri. Rejissyorning umumiy g'oyasi asosida yaratilayotgan sahna obrazini xarakterlashda aktyorga kiydiriladigan kiyim, poyabzal, bosh kiyim, zeb-ziynat va b. L. tanlashda qahramonning xarakteri, jamiyatda tutgan mavqei va yoshi o'z aksini topadi, obrazning psixologik va ijtimoiy mohiyatini ochishda asosiy o'rin tutadi. Grim va soch turmagi L.ni to'ldiradi. L. teatr rassomi ijodining mustaqil sohasi bo'lib, unda rassom o'tkir ijtimoiy, tarixiy, satirik, grotesk, fojiaviy, ertak va b. obrazlar dunyosini tasvirlaydi. L. qadimiy marosim va o'yinlarda, qadimiy va o'rta asr teatri, Sharq mumtoz tomoshalarida ham keng qo'llanilgan. Teatr taraqqiyotining dastlabki ko'rinishlarida va keyinchalik L. shartli xarakterda yoki o'sha davrga mos zamonaviy kiyimni takrorlagan. Teatr L.i sohasidagi g'oyalar J. Moler, D. Garrik, M. Volter, M. Salle, E. Zolya, A. Antuan kabi san'atkorlar, Meyningen teatri faoliyatida namoyon bo'ldi va rivojlandi. O'zbek teatrida L.Abdullaeva, T.Brim, N.Valdenberg, X.Ikromov, B.Kim, M.Musaev, T.Shorahimov, Sh.Shorahimov va b. mashhur L. ustalaridir.

Kinoda L. yaratishda yirik kurinishda beriladigan mayda detallarni tomoshabinga yetkazishda ssenariy hamda kinotasmaning o'ziga xos tomonlarini hisobga olish talab etiladi. L. orqali filmning janri, davr va yo'nalishi aniqlanadi. Film L.ini yaratishda rassomdan tarix ilmiga ega bo'lishi, ekran orqali tomoshabinga yetkaziladigan mazmun (ifodalilik)ga alohida e'tibor berishi, ijodiy fantaziya va did, kiyim modelini tuzish san'atini mukammal egallashi va b. talab etiladi.

LIBRETTO (ital. libretto – kitobcha) – musiqiy-dramatik asar (opera, operetta, musiqali drama va komediya)ning soʻz matni, balet spektaklining adabiy ssenariysi, shuningdek, mazkur asarlar mazmunining qisqacha bayoni.

LIRA (yun. lyra) – qad. torli tirnoma yunon musiqa cholgʻusi. 7– 11 torli boʻlgan. Chap qoʻl barmoklari b-n torlarni tirnab chalinadi L. epik va lirik sheʼrlar ijrosiga joʻr boʻlgan (lirika soʻzi shundan).

LIRIK – yumshoq, mayin va ijrochilik xususiyatiga boy boʻlishi bilan boshqa turdagilardan farq qiluvchi ovoz (bu koʻproq ashulachilarga xos).

LIRIKA (lira) – badiiy adabiyotdagi 3 asosiy adabiy tur (epos, drama, lirika)ning biri. L.da mavjud obʼektiv voqelikdan koʻra ijodkor shaxsining his-tuygʻulari, qalb kechinmalari, lirik qahramonning ichki dunyosi birinchi oʻrinda turadi. Barcha ifoda shoirning «men»i orqali oʻtadi. L.da, eposdan farqli oʻlaroq, muayyan epik syujet boʻlmaydi. Dramatik turdan ajralib turadigan jihati esa, L.da subʼektivlik kuchli. Ayni paytda L. emotsionalligi, oʻquvchi qalbini hayajonga solishi b-n farqlanadi.

Lirik asarda subʼekt va obʼekt bir shaxsda mujassam topadi, undagi markaziy «personaj» ijodkorning oʻzi, yanada aniqrogʻi, uning ichki maʼnaviy-ruhiy olami sanaladi. L. ijtimoiy, madaniy, maishiy, ishqiy mavzularni qamrab olishi va juda katta ijtimoiy, estetik mohiyat kasb etishi ham mumkin. Biroq bunda ham, baribir, lirik asar oʻzagida individual shaxs kechinmalari, his-tuygʻulari yetakchilik qiladi. Oʻquvchini oʻzligiga, oʻz maʼnaviy-ruhiy dunyosiga nazar solishga undaydi. L. qadimda xalq ogʻzaki ijodi tarkibida mavjud boʻlib, maʼlum bir mavsum, fasl yoki urf-odatlariga bagʻishlab aytilgan. L. Gʻarbda Qadimgi YUnoniston va Rim shoirlari ijodida, Sharqda xitoy, fors va oʻzbek shoirlari ijodida asosiy oʻrinni egalladi. Umar Xayyom, Saʼdiy Sheroziy, Atoiy, Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar lirik shoir sifatida shuhrat topdilar. Alisher Navoiydan soʻng Bobur, Ogahiy, Furqatdek shoirlar oʻzbek mumtoz L.si xazinasiga munosib hissa qoʻshdilar. Gʻarb Uygʻonish davri vakillari Petrarka (Italiya), Vilyam Shekspir (Angliya), soʻngra 18–19-a. larda I.V. Gyote (Germaniya), J. Bayron (Angliya), A. S. Pushkin (Rossiya) kabi shoirlar L. sohasida samarali ijod qildilar.

L. jahon adabiyotida oʻzining ichki janrlariga koʻra turli hajmiy koʻrinishga ega boʻlgan va yuksak musiqiylik kasb etgan. L.dagi musiqiylik, ohangdorlik barcha zamonlarda bosh xususiyat sanalgan. 20-a. dunyo adabiyotida va, qisman, oʻzbek adabiyotida nisbatan musiqiylikdan xoli lirik asarlar ham bitildi: ularni musiqa asbobi b-n ijro etish qiyin. Biroq bu turdagi modern L.da shoirning qalb ohangi, ijodkor uslubiga, janr pafosiga xos ichki – sirli musiqadorlik mavjud. L.dagi xarakter ham, konflikt ham subʼekt isteʼdodi, mahoratidan kelib chiqadi. Xususan, L.da konflikt soʻzlarda, misralarda, tasviriy ifodada yaqqol aks etadi. L.da badiiy tasvir vositalari (lafziy va maʼnaviy sanʼatlar) keng qoʻllanadi. Poetik «men» va biografik «men» L.ning odatiy, oʻzaro ajralmas unsuri sanaladi. Ammo

har qanday biografik ma'lumot poetik matn ichida o'z mazmun-mohiyatini o'zgartirib, ijtimoiy-madaniy yoki ma'naviy-estetik mohiyat kasb etishi mumkin. L. mavzusiga qarab shartli ravishda ishq-muhabbat, falsafiy, peyzaj, publitsistik va b. L.larga ajratiladi. Shuningdek, L. g'azal, ruboiy, tuyuq, muxammas, qasida, marsiya, sonet singari ko'plab adabiy janrlarga bo'linib ketadi. Ayni choqda, L.ni davr e'tibori b-n mumtoz L. va zamonaviy L. tarzida tasniflash ham mumkin.

LITAVRA (yun. Roly – ko'p va taurea – baraban) – ma'lum balandlikka ega bo'lgan urma musiqa cholg'usi. L. mis qozon shaklida bo'lib, ustiga teri qoplangan. Teri vintlar yordamida tortilib yoki bo'shatilib, ma'lum tovushga sozlanadi. L. dastlab Osiyo xalqlari orasida paydo bo'lib, yevropaga 15-asrda kelgan. L.ning katta, o'rta va kichik turlari bor.

LUBOK (rus), xalq rasmlari – qo'lda bo'yab chiqilgan va tushuntirish uchun yo'ndirilgan rasmlar.

LYUTNYA – Qadimgi Sharq xalqlarining tirnama musiqa cholg'usi, ud. yevropaga o'rta asrda arablar tomonidan keltirilgan. 15–16-asrlarda L. yakka holda, ashulaga jo'r bo'lishda va ansamblga qo'shib chalishda qo'llanilgan. 17–18-asrga kelib, L. o'z o'rnini skripka va klavesinga beradi.

“M”

MAVZU (arab. – joylashtirilgan, qo'yilgan), tema – 1) muhokama, ma'ruza, suhbat, dars, ilmiy asar va b. ning asosiy mazmuni; 2) adabiyot va san'atda – ijodkor tomonidan tanlanib, uning g'oyasini aks ettiradigan badiiy tasvir ob'ekti, hayotiy material doirasi. Badiiy adabiyotda (roman, qissa, doston, drama, she'r va b.), tasviriy san'at, me'morlik (rasm, haykal, gravyura, naqsh va b.), yirik musiqa asarlari (opera, musiqali drama, simfoniya va b.)da ijtimoiy masalalar, tarixiy voqealar, kishilarning muayyan intilishlari, orzulari va h. k. M. bo'lishi mumkin. M. g'oya b-n uzviy bog'liq. Asarning janri, syujeti va uslubi M. va g'oyaga qarab tanlanadi. M. tanlashda, ayniqsa, uning talqinida muallifning g'oyaviy mavqei katta rol o'ynaydi. Asarning konkret mazmunida bosh M. yana mayda M.larga bo'linadi va bularning har biri g'oyaviy mazmunning biror tomonini ifodalaydi. Bir M. bir necha muallif tomonidan turlicha yoritilishi, talqin etilishi ham mumkin. Bunda har bir muallif o'z oldiga qo'ygan g'oyaviy-ijodiy vazifalar o'ziga xos uslub va mazmunni belgilaydi; 3) biror musiqa asari yoki uning tarkibiy qismlari asosiy badiiy g'oyasini ifodalovchi va keyingi rivojiga xizmat qiluvchi tugal musiqa tuzilmasi. *Polifoniya* asarlari (mas., kanon, fuga)da M. bir ovozli kuy bo'lib, turli ovozlarda navbatma-navbat bayon etiladi. *Gomofoniya* asarlarining M.lari birmuncha rivoj topgan (odatda, 8–16 taktli) tuzilmalardan iborat bo'ladi. Bunda kuy yetakchi ovozda namoyon bo'lib, jo'r bo'luvchi ovozlarda esa uning mazmunini teranlashtiradi. Og'zaki an'anadagi musiqa, shuningdek, 20-a.

avangardizm yo'nalishi (*aleatorika, sonoristika* va b. uslub) dagi kompozitorlik ijodida ohang M.lari b-n birga musika jarayonining faqat ritmik (mas., *usul*) yoki tembr jihatlariga asoslangan M.lar ham joriy etilgan. Bulardan tashqari, musiqa ijodiyoti (musiqali drama, opera, balet va b.) da muayyan g'oya va mazmunga ega bo'lib, asarning boshidan oxirigacha o'zgarmay (*leytmotiv, leytema*) yoki qisman o'zgarib keluvchi M. va, aksincha, tuzilmasi chegaralanmagan M. misollari mavjud. Yirik shakl (mas., sonata, simfoniya)lar bir necha M.larni o'z ichiga oladi. Ular har xil obrazlarni ifodalash va taqqoslab rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Turli obrazlarni ifodalovchi M.lar bosh M.ning tubdan o'zgartirish yo'li orqali vujudga kelishi (monotematizm) ham kuzatiladi.

MAVLONO (arab. – bizning janob) – O'rta Osiyo, Afg'oniston va Pokistonda eng yuqori lavozimdagi amaldorlar, yozuvchi, olim va fozil kishilarni, ustozlarni ulug'lab, ularning nomlariga qo'shib ishlatiladigan so'z. M. so'zi hurmat ma'nosida shaxs nomlaridan avval aytilgan (mas., Mavlono Alisher Navoiy, Mavlono Jomiy va b.).

MAVSUM MAROSIM QO'SHIQLARI – xalq og'zaki ijodining yil fasllarini belgilovchi, turli marosim hamda an'anaviy bayramlar jarayonida ijro etilgan qadimiy qo'shiq turlaridan. Kelib chiqishi eneolit (yangi tosh) davrida yuzaga kelgan chorvachilik va dehqonchilik mehnatlari b-n bog'liq. Qadimda mazkur mehnatlar yil fasllarining uzviy aylanib turish jarayoniga bevosita bog'liq bo'lgan. Odamlar turli marosimlar, qurbonliklar va qo'shiqlar homiy ruhlarga yoqib, ular bizga mo'l hosil beradi, deb ishonishgan. Buning natijasida bir-birini to'ldiruvchi mavsumiy marosim qo'shiqlar silsilasi shakllangan: bahor kelishi munosabati b-n «Oftob chiqdi», «Laylak keldi», «Boychechak» kabi qo'shiqlar kuylangan; «Sumalak», «Gulyor», «Navro'z yo'qlovlari», «Ish oshi» aytimlari «Navro'z» bayrami va «Lola sayli», «Qizil gul sayli» milliy-an'anaviy xalq bayramlarida; «Shox-moylash», «Qo'sh-qo'sh» kabilar shudgorlash davrida, «Sust xotin» qurg'oqchilik boshlanganida ijro etilgan. YOz-kuz fasliga oid «Oblo baraka», «O'rim», «Xo'r mayda», «Qovun sayli», qishda o'tkazilgan gap-gashtaklarda («Alyor»), «YAs-yusun» marosimlari mashhur bo'lgan.

MADANIY-MA'RIFIY ISH – keng ommani madaniy va ma'rifiy tarbiyalash, ularning umumiy madaniy saviyasini oshirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, bo'sh vaqtlarini ko'ngilli o'tkazishga ko'mak beruvchi tadbirlar tizimi. M.-m.i. mazmuni, vazifasi, maqsadi har bir davrning ijtimoiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy, g'oyaviy xususiyatlariga bog'liq holda shakllanib rivojlanadi. M.-m.i. keng ma'noda o'quv muassasalaridan tashqarida insonning madaniy va ma'naviy o'sishiga ko'maklashuvchi barcha ishlar (klub tashkilotlari, ommaviy kutubxonalar, madaniyat va istirohat bog'lari, madaniyat va aholi dam olish markazlari faoliyati)ni qamrab oladi, muzey, kinoteatr, teatr va b. muassasalar ishlari, shuningdek, radio va televidenie muhim o'rin tutadi.

MADANIY MEROS – avlodlar tomonidan yaratilgan amaliy tajriba, axloqiy, ilmiy, tafakkuriy, diniy va ruhiy qarashlar, xalq madaniyati va ijodi kabi moddiy hamda ma'naviy boyliklar majmui.

Har bir davr va avlod o'ziga xos M.m. yaratadi. M.m.ga qarab davr va avlodlar haqida hukm chiqariladi. M.m. qanday bo'lsa, davr va avlodlar ham shunday.

M.m. keng xalq ommasi va ayrim ijodkorlar merosi tarzida namoyon bo'ladi. Mas., xalq madaniyati va ijodiga oid boyliklar asrlar davomida yig'ilib, har bir avlod tomonidan qayta ishlanib, to'ldirilib, ommaviy ko'rinishda yashab keladi. M.m. ning yaratuvchisi xalq ommasidir. Forobiy, Xorazmiy, Beruniy kabi allomalar qoddirgan ijtimoiy, ilmiy-tafakkuriy meros esa ularning iqtidori va mehnati mahsulidir.

Madaniyat va M.m. keng qamrovli ijtimoiy hodisa bo'lgani uchun unga rang-baranglik, hurfikrlilik, o'ziga yarasha demokratizm xos. Xuddi shu nuqtai nazardan madaniy merosga munosabat jamiyat qanday tamoyillarni o'ziga shior qilib olganini ham ifoda etadi. Biroq, madaniy merosga munosabat hali kamlik qiladi, hamma gap bu boyliklardan ijtimoiy taraqqiyot uchun foydalanish imkoniyatlarini yaratishdadir.

Ijtimoiy-madaniy taraqqiyot tadrijiylik qonuniga muvofiq sodir bo'ladi. Hech bir davr M.m.i butunicha, taqlid tarzida boshqa davrga ko'chmaydi, uni har bir avlod o'z hayot tajribasi bilan boyitadi yoki yangilaydi. Ammo, xalq ruhi, madaniyati va turmush tarzida shunday tarixiy-madaniy o'zaklar borki, ularni, hatto, zo'ravonlik, ijtimoiy to'ntarishlar ham yo'q qilolmaydi. Mas., o'lkamiz xalqlarida islom diniga ishonish, oilaga sadoqat, keksalarni hurmat qilish kabilar shular jumlasidandir. Demak, M.m. da uzoq asrlarga borib taqaladigan tarixiy-madaniy o'zak va ijtimoiy hayot talablariga muvofiq doim boyib yoki yangilanib boradigan ustki qatlamlar mavjud. Xuddi shuningdek, M.m. da o'z davri uchungina foydali, qolgan davrlar talablariga to'g'ri kelmaydigan tomonlar ham mavjud bo'ladi, hatto, ular yangilikka g'ov ham bo'lishi mumkin. Aslida, eskilik bilan yangilik, turg'unlik bilan rivojlanish o'rtasidagi ochiq yoki yashirin ziddiyat ijtimoiy taraqqiyotning asosini tashkil etadi. Ziddiyatni inkor etish taraqqiyotni ham inkor etishdir. Bu ziddiyatni batamom bartaraf etish mumkin emas, ammo uni ijtimoiy-madaniy taraqqiyotga yo'naltirish mumkin.

Sho'ro hokimiyati M.m. ga bir tomonlama yondashdi, sinfiy va partiyaviy nuqtai nazardan qarab, M.m. ning minglab durdonalari to'g'risida so'zlashni taqiqladi, yuzlab M.m. namoyandalarini millatchilikda, milliy biqliqda, cheklanganlikda ayblab, ularni qatag'on qildi.

Mustaqillik tufayli o'zbek xalqi o'z M.m.ini yangidan tiklamoqda. M.m. imiz al-Buxoriy, at-Termiziy, Bahovuddin Naqshband kabi mutafakkilar ta'limotlari, yaqin vaqtlargacha taqiqda bo'lgan talaygina urf-odatlar, rasm-rusumlar, an'analarning tiklanishi hisobiga boyib bormoqda, tariximizning har bir pallasi qaytadan ko'rib chiqilmoqda, jadidchilik harakatining asl ma'nosi ochib berilmoqda. Muqimiy, Furqat va boshqa shoirlar ijodi qayta ko'rilib, to'la ravishda yoritilmoqda, Fitrat, Cho'lpon, Botu, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriy va boshqalarning fikrlar olami xalqimizga asl hoida yetkazilmoqda.

O'zbek xalqi boy va qadimiy M.m. ga ega xalq, chunki uning ajdodlari uch ming yil davomida Markaziy Osiyoning eng qulay, serhosil, serquyosh va sersuv qismini insoniyat moddiy va ma'naviy madaniyatining ulkan maskanlaridan biriga aylantirganlar, bizga meros sifatida o'nlab madaniyat va ma'naviyat markazlari, minglab badiiy va ilmiy asarlar qoldirganlar. Bu boyliklarni yuzaga chiqarish, insoniyat oldida o'zbek xalqining haqiqiy madaniy va ma'naviy qiyofasini ko'rsatish madaniy merosimizni tiklashning tarkibiy qismidir, O'zbekistonni olamga tanitishning zaruriy shartidir.

MADANIYAT – jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi. «M.» tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik M.), konkret jamiyat, elat va millat (o'zbek M.i), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos sohalari (mas., mehnat M.i, badiiy M., turmush M.i)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Tor ma'noda «M.» atamasi kishilarning faqat ma'naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi.

«M.» arabcha madina (shahar) so'zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini badaviy yoki sahroiyl turmush; ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Badaviylik – ko'chmanchi holda dashtu sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik – shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan.

O'rta asr madaniyatining buyuk namoyandalari Abu Ali ibn Sino, Beruniy va b. shahar turmush tarzini jamoaning yetuklik shakli sifatida talqin qilganlar. Mac., Forobiy fikricha, har bir inson o'z tabiatiga ko'ra, «oliy darajadagi yetuklikka erishish uchun intiladi», bunday yetuklikka faqat shahar jamoasi orqaligina erishiladi. Uning ta'kidlashicha, «madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo'ladiki, bu mamlakatda har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-baravardir, kishilar o'rtasida farq bo'lmaydi, har kim o'zi istagan yoki tanlagan kasb-hunar b-n shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi bilan ozod yashaydilar». Alisher Navoiy yetuk axloq, ma'rifatli va adolatli jamiyat, jamoa masalasini qayd etish bilan birga, ma'naviy yuksaklikka erishishning asosiy mezoni deb insonparvarlik g'oyalariga muvofiqlikni tushundi.

19-a.ning oxiri va 20-a.ning boshida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakati namoyandalari, Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy va b. o'zlarining ma'rifatparvarlik ishlari b-n M. rivojiga muhim hissa qo'shdilar. Ular turli gazeta va jurnallar chiqardilar, nashriyot va bosmaxonalar tashkil etdilar, kutubxonalar, teatrlar, yangicha maktablar ochdilar, o'tmish madaniyatimizni, tariximizni targ'ib qildilar, dunyoviy bilimlarni chuqur egallashga da'vat etdilar. Ma'rifatchilikning keng quloch yoyishi samarasi o'laroq, xalqning umummadaniyati yuksala bordi.

Evropada «M.» deyilganda dastlab insonning tabiatga ko'rsatadigan maqsadga muvofiq ta'siri, shuningdek, insonga ta'lim-tarbiya berish tushu-nilgan

(lot. cultura – yerni ishlash, parvarishlash; ruschadagi «kultura» soʻzi ham shundan olingan). M. faqat mavjud norma va urf-odatlariga rioya qilish qobiliyatini rivojlantirishni emas, balki ularga rioya qilish istagini ragʻbatlantirishni ham oʻz ichiga olgan. M.ga bunday ikki yoqlama yondashuv har qanday jamiyatga xos (mas., Qadimgi Xitoyda jen, Hindistonda dxarma). Ellinlar «madaniyatsiz» varvarlardan oʻzlarining asosiy farqini «paydey», yaʼni «tarbiyalanganlik»da deb bilganlar. Qadimgi Rimning soʻnggi davrlarida «M.» tushunchasi ijtimoiy hayotning shahar turmush tarzini ifodalovchi mazmunlar b-n ham boyigan va oʻrta asrlarga kelib keng tarqalgan. Bu tushuncha keyinchalik kelib chiqqan sivilizatsiya tushunchasiga yaqin turadi.

Evropada Maʼrifatchilik davrida M. va sivilizatsiyaning «tanqidi» vujudga keldi (J.J.Russo). Bunda «madaniy» millatlarning buzilganligi va axloqiy tubanlashganligiga taraqqiyotning patriarxal bosqichida boʻlgan xalqlar axloqining soddaligi va sofliqi qarshi qoʻyildi. Nemis fayla-suflari bu ziddiyatli holatdan chiqishning yoʻlini «ruh» doirasidan, axlo-qiy (I. Kant), estetik (F. Shiller, romantiklar) yoki falsafiy (G. Gegel) ong doirasidan qidirdilar. Ular bu ong sohasini haqiqiy M. va inson taraqqiyotining omillari deb bildilar. 19-a. oxiridan boshlab «lokal sivilizatsiya» (O. Shpengler) degan qarash yuzaga keldi. Bu gʻoya sivilizatsiyani muayyan jamiyat taraqqiyotining soʻnggi bosqichi sifatida olib qaradi.

Fan-texnika taraqqiy topgan sharoitda koʻpgina sotsiologlar va madaniyatshunoslar M.ning yagona gʻoyasini izchil amalga oshirish mumkin emas, degan qoidani ilgari surdilar. Bu politsentrizm, Gʻarb b-n Sharqning azaldan qarama-qarshiligi va ijtimoiy taraqqiyotning boshqa umumiy qonuniyatlarini inkor etuvchi nazariyalarida oʻz ifodasini topdi.

M.ning ilmiy, tarixiy konsepsiyalariga qarama-qarshi oʻlaroq, marksistik nazariya ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar haqidagi, ishlab chiqaruvchi kuchlar b-n ishlab chiqarish munosabatlarining oʻzaro munosabati haqidagi qoidalardan kelib chiqib, antagonistik jamiyatlarda M.ning sinfiy xarakteri haqidagi qoidalarni ilgari surdi. Antagonistik formatsiyalarda har bir milliy M.da ikki M. borligi haqidagi lenincha qarash «hukmron ekspluatatorlik» M.iga «progressiv demokratik» va «sotsialistik» M. elementlarini qarama-qarshi qoʻydi. Ana shu qoidadan kelib chiqib, mustabid sovet tuzumi davrida amalga oshirilgan «madaniy inqilob» natijasida koʻpgina xalqlar M.ining ajoyib durdonalari yoʻq qilinib, madaniy merosning milliy ildizlari barbod etildi.

M. – umuminsoniy hodisa, faqat bir xalqqa tegishli, faqat bir xalqning oʻzigina yaratgan sof M. boʻlmaydi va boʻlishi ham mumkin emas. Har bir milliy M.ning asosiy qismini shu millat oʻzi yaratgan boʻlsa-da, unda jahon xalqlari yaratgan umuminsoniy M.ning ulushi va taʼsiri boʻladi, albatta. M. hech qachon sinfiy hodisa boʻla olmaydi. U barchaga baravar xizmat qiladi. Mas., sanʼat va adabiyot durdonalari, meʼmorlik obidalari, maqomlar, fan yutuqlari va b. barchaga tegishlidir.

M. kishilar faoliyatining faqat moddiy natijalari (mashinalar, texnik

inshootlar, san'at asarlari va h.k.)ni emas, shu b-n birga, kishilarning mehnat jarayonida voqe bo'ladigan sub'ektiv kuch-quvvatlari va qobiliyatlari (bilim va ko'nikmalari, i. ch. va professional malakalari, intellektual, estetik va axloqiy kamoloti, dunyoqarashi, ularning jamoa va jamiyat doirasidagi o'zaro muomalalari)ni ham o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarishning 2 asosiy turi – moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishga qarab M. moddiy va ma'naviy M.ga bo'linadi. Moddiy M. moddiy faoliyatning barcha sohalari-ni hamda uning natijalari (mehnat qurollari, turar joy, kundalik turmush buyumlari, kiyim-kechak, transport, aloqa vositalari va b.)ni o'z ichiga oladi. Ma'naviy madaniyatga ong, ma'naviyat sohalari kiradi (bilim, axloq, ta'lim-tarbiya, huquq, falsafa, etika, estetika, fan, san'at, adabiyot, mifologiya, din va b.).

Har bir jamiyat o'z M. tipiga ega. Jamiyatlarning almashinishi b-n M. tipi ham o'zgaradi, biroq bu hol M. taraqqiyoti uzilib qolganini, eski M. yo'q bo'lib madaniy meros, o'tmish qadriyatlardan voz kechilganini anglatmaydi. Zotan, har bir yangi jamiyat o'zidan ilgarigi jamiyatning madaniy yutuklarini zaruriy ravishda meros qilib oladi va ularni ijtimoiy munosabatlarning yangi tizimiga kiritadi.

O'zbekiston mutaqillikka erishgach, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo'lganidek, M. sohasida ham tub o'zgarishlar yuz berdi. Shaklan ham, mazmunan ham M.ning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. O'zbekistonning mustaqil rivojlanishga o'tishi milliy M.ga sinfiy yondashishdan, uni sun'iy tarzda «yagona umummadaniyat»ga aylanishdan saqlab qoldi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, mustaqillikkacha bo'lgan so'nggi yetmish yil davomida M. hukmron mafkura, mustabid tuzum tazyiqida G'arb M.iga taqlid ruhida rivojlandi. Ikkinchidan, milliy M.ning boy o'tmishi bir yoklama o'rganilib, uning ko'pgina bebaho durdonalaridan xalqimiz bebahra bo'lib keldi. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida jamiyatni yangilash sohasida olib borilayotgan islohotlar b-n bir qatorda M.ni yuksaltirishga ham alohida e'tibor berilmoqda. Xalqimizning ma'naviy qadriyatlariga hurmat b-n munosabatda bo'lish, ularni asrab-avaylash va rivojlantirish, muqaddas dinimiz, urf-odatlarimizni, tarixiy, ilmiy, madaniy merosimizni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. «Davlat tili to'g'risida»gi (1989 y. 21 okt.) qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» (1997 y. 29 avg.)ning qabul qilinishi, O'zbekiston Badiiy Akademiyasi (1997 y.), O'zbekiston davlat konservatoriyasi (2002 y.), O'zbek milliy akademik drama teatri (2002 y.), madaniyat va aholi dam olish markazlarini tashkil etish (2013 y.), estrada musiqasini rivojlantirish to'g'risidagi va b. bir qancha qaror va farmonlarning qabul qilinishi, bir qancha mutafakkir va allomalarimizning muqaddas nomlari tiklanib, yubileylari xalqaro miqyosda keng nishonlanayotgani davlatimiz tomonidan M.ni rivojlantirishga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikning amaliy ifodasidir.

MADANIYAT VA ISTIROHAT BOG'LARI – aholi madaniy hordiq chiqaradigan, turli bezakli daraxt va gulzorlar b-n jihozlangan, ko'kalamzorlashtirilgan maskan. M. va i.b. bog' tuzish san'atining o'ziga xos

uslublari asosida barpo etiladi.

MADANIYAT SAROYLARI VA UYLARI – yirik klub muassasalari. Aholining madaniy dam olishini uyushtirish maqsadida quriladi. M.s. va u.da ko'p o'rinli tomosha va ma'ruza zallari, doimiy kinoqurilmalar, kutubxonalar, to'garak mashg'ulotlari, tasviriy san'at va b. uchun alohida xonalar bo'ladi. M.s. va u.da ko'rgazmalar tashkil qilinadi, ma'ruza, mavzuli kechalar, atoqli kishilar b-n uchrashuvlar, bayram kechalari va b. marosimlar o'tkaziladi. Turli badiiy to'garaklar ishlaydi. M.s. va u. faoliyati xalq ijodi va badiiy havaskorlikning barcha turlarini rivojlanishiga yordam beradi. Ularda xalq teatrlari, orkestr, xor, opera va xoreografiya jamoalari, ashula va raqs ansambllari ijod qiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2013 – 2018 yillarda zamonaviy madaniyat va aholi dam olish markazlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 2013 yil 25 iyun qaroriga binoan mamlakatda mavjud 1777 ta madaniyat uylari negizida 897 ta aholi dam olish markazlari tashkil etish rejalashtirilgan.

MAISHIY JANR – tasviriy sanatning kundalik ijtimoiy va shaxsiy hayotni, maishiy turmushni aks ettiradigan janri. Turmushda ko'zga tashlanadigan o'zaro munosabatlar va xatti-harakatlarni, uning ichki mohiyati va ijtimoiy-tarixiy mazmunini chuqur ochib berish kabi xususiyatlarga ega. Demokratik va realistik badiiy an'analarning o'sishi, rassomlarning xalq hayoti va mehnat faoliyatini atroflicha tasvirlashga qiziqishining ortishi b-n bog'liq holda rivojlandi. M. j.da rangtasvir (kartina) yetakchi o'rin tutadi, grafika, kichik hajmdagi haykaltaroshlikda ham maishiy mavzu keng tarqalgan.

MAKET (ital. macchietta – xomaki loyiha) – 1) me'morlikda loyihalanayotgan yoki mavjud inshoot, ansambl, me'moriy majmuaning kichraytirilgan hajmda tayyorlangan nusxasi. M.lar gips, yog'och, plastmassa, karton kabi mahsulotlardan asl ko'rinishiga o'xshatib tayyorlanadi. M. me'morlik loyihalarini tekshirish, takomillashtirishga xizmat qiladi, shuningdek, me'moriy muzeylar ko'rgazmasining asosiy muhim qismi hisoblanadi; 2) poligrafiyada matn grankalari va rasmlar nusxasi yopishtirilgan, bo'lg'usi nashr bichimidagi qog'oz varaqlari; unga sahifalashga doir texnik ko'rsatmalar ilova qilingan bo'ladi; 3) nashrning badiiy bezaladigan eskiz loyihasi.

MALIK ush-ShUARO (arab. – shoirlar shohi) – Sharqda muayyan adabiy doiraga mansub shoirlar va yozuvchilarning eng peshqadamlariga podsholarning saroylarida berilgan rasmiy faxriy unvon.

MANDOLINA (ital.mondolino – kichik mandola) – torli tirnama ud asosida yaratilgan soz, mizrob bilan chalinadi. M.ning keng tarqalgan turlaridan biri neopolitan M.si bo'lib, bunda 8 ta tor bor. Bu torlar ikkitadan (unison) bo'lib,

skripkadek kichik oktavadagi *sol*, birinchi oktavadagi *re*, *lya* va ikkinchi oktavadagi *mi* larga sozlanadi. Notalar eshitilganidek skripka kalitida yoziladi. M.ning tuzilishi bo'yicha ikki turi mavjud. Birinchisi dutor shaklida, faqat dastasi ancha qisqa, ikkinchisi tekis kosalik (Portugaliya turi).

MANZARA, peyzaj – tasviriy san'atning tabiat ko'rinishini aks ettiradigan janri va shu janrda yaratilgan san'at asari. M.da shahar ko'rinishi yoki me'moriy majmualar (me'moriy M.), dengiz ko'rinishlari (marina) va h.k. ham tasvirlanadi. Atrof muhitni tasvirlayotgan rassom unda o'zi va zamondoshlarining tabiatga munosabatlarini ifoda etadi, shu jihatdan yaratilayotgan asar his-tuyg'u va g'oyaviy mazmunga ega bo'lib, muhim ahamiyat kasb etadi.

MANZARALI FILM - hujjatli film turi. U tabiat xususiyatlarini ko'rsatishga qaratilgan bo'ladi. «Geografik film» deb ham ataladi. Bunday filmlar yer yuzi va uning tabiiy sharoitlari, o'simliklari va hayvonot dunyosi b-n tanishtiradi. Odatda, qisqa metrajli qilib yaratiladi va kadr ortidan beriladigan izoh so'zi juda kam bo'ladi yoki umuman bo'lmaydi

MANZUMA (arab.– tizma) – voqeaband she'riy asar yoki she'riy maktubni ifodalovchi atama. M. asosan masnaviy shaklida, har bir bayti a-a, b-b, v-v qofiya tartibida yoziladi. O'zbek mumtoz adabiyotida she'riy hikoyalarga nisbatan ham M. termini ishlatilgan. M.larda kichik syujet va syujet unsurlari buladi.

MANSUR (arab. – sochilgan, tarqoq ya'ni nasr holida bo'lgan), chertim yo'li – Xorazm maqomlari cholg'u bo'limining nomi. Asosiy qismlari Tarje, Peshrav, Muxammas.,Sa qil, Ufar va b. o'ziga xos tomonlarni o'z ichiga oladi. M.ning oxirida ufar qismlari bo'lishi b-n Buxoro Shashmaqomidan farq qiladi. Atoqli xonanda, sozanda va bastakorlardan Niyozjonxo'ja (Sa qili Niyozjonxo'ja), Muhammad Rahimxon soniy (Muxammasi jadidi Feruzi Rost va b.), Komil Xorazmiy (Murabbai Komili Rost), Muhammad Rasul Mirzo (Murabbai Rosti Mirzo) va b. Xorazm maqomlarining M. qismlarini boyitishgan, Sa qili Muhrkoni Rost, Musabba'i Rosti Mirzo kabi qismlarni ham kiritishgan.

MANOQIB (arab. – fazilat) – buyuk kishilar, atoqli san'atkorlar, shu-ningdek, din namoyandalari haqida yozilgan xotira asari. M., asosan, shu kishilarning hayot yo'li b-n tanish yoki maslaqdosh bo'lgan kishilar tomonidan yozilgan. M.lar dastlabki paytlarda din peshvolari [payg'ambar Muhammad (sav), Hazrati Ali (pa.) va b.]ga bag'ishlangan. Bularda muayyan shaxsning turmush faoliyati uchun xos xususiyatlar aks ettirilgan. Alisher Navoiyning «Holoti Sayid Hasan Ardasher», «Holoti Pahlavon Muhammad» asari va b. M. namunalaridir.

MARIONETKA (frans. mariannette) – 1) qo'g'irchoqboz iplar yordamida harakatga keltiradigan qo'g'irchoq teatrining turli ko'rinishlari; 2) ko'chma ma'noda – o'zga qo'llarda «qo'g'irchoq» bo'lgan inson, hukumat, davlat.

MAROSIM – 1) diniy yoki an'anaviy urf-odatlar munosabati b-n o'tkaziladigan ma'raka, yig'in: diniy marosimlar, to'y marosimlari, dafn marosimi va b; 2) tantanalar b-n o'tkaziladigan rasmiy yig'in: yubileylar, mukofot berish marosimi, haykalning ochilish marosimlari va b.

MAROSIM QO'SHIQLARI – musiqiy folklorning asosiy va qadimiy turlaridan. Turli (mavsum, mehnat, oilaviy, diniy va b.) marosimlar jarayonida ijro etiladigan qo'shiqlar. M. q.ning matni, asosan, xalq to'rtliklari va baytlaridan iborat bo'lib, shakli band yoki band-naqarot xususiyatlariga ega bo'ladi. M. q. har bir marosimning ichki g'oyasi va mazmunini she'r va kuy-ohanglarning mushtarakligida badiiy ifodalab, tadbir qatnashchilarining ruhiy holatiga ta'sir o'tkazadi.

MARSh (fran. Marche – yurish, oldinga harakat qilish, marsh) – harbiy yurishlarda, paradlarda ishtirok etuvchilarni ruhlantirish, ularning hissiyotlariga ta'sir etish maqsadida yozilgan musiqa asari. Takt o'lchovi 4G'4 (ba'zan 2G'4, 6G'8) bo'lib, ravon ritmda, kuyi ravshan bo'ladi. M.ning sur'ati va musiqa xarakteri bilan bir-biridan ajraladigan xillari bor bo'lib, turli sanalarda ijro qilinadi. Bu M. xushchaqchaq sur'atda va xarakterda yaratiladi; badiiy obrazlarda turlicha shakldagi M.lar cholg'u musiqalarida foydalaniladi. M. janridan opera, balet, simfonik musiqa asarlarida ham foydalaniladi.

MASNAVIY (arab. – ikkilik. Ko'pligi – masnaviyot) – har bir baytning misralari qofiyadosh bo'lgan va baytdan baytga qofiyasi yangilanib boradigan she'riy shakl (a-a, b-b, v-v, ...). Mumtoz adabiyotda (mas., Alisher Navoiy asarlarida) syujetli kichik she'riy asarlar ham, dostonlar ham M. deb yuritiladi.

MASXARABOZ – q. Qiziqchi.

MASXARABOZLIK – o'zbek an'anaviy teatri. 18– 20-a.larda Xorazm va Buxoro an'anaviy teatrlari M.deb, Farg'ona vodiysida «qiziqchilik» (aktyori – «qiziq», «qiziqchi») deb atalgan. M. og'zaki dramaturgiya asosida faoliyat ko'rsatgan. M. repertuari asosini insonni qurshab turgan tabiat va jamiyat hayotidan olingan voqealar va timsollarni oldindan muayyan kulgili shakllarda o'ylab qo'yilgan, zarur paytlarda badihago'ylik b-n ijro qilinadigan taqlidlar, tanqidiy komediyalar, kulgili hikoyalar, latifalar tashkil etgan. Ular orasida «tanqid» deb ataluvchi 3– 4, ba'zan undan ortiq masxaraboz maxsus liboslarda, yuzlarini bo'yab yoki niqob kiyib ijro etadigan komediyalar alohida ajralib turgan. Komediyalar dramaturgiya va teatrga xos ma'lum fabula, tugun, voqealar rivoji,

avj nuqta va yechimga ega bo'lib, ijro paytida barqaror savol-javoblar va holatlarni qaytarish b-n birga sharoitga qarab yangi holatlar, kulgili vaziyatlar, savol-javoblar to'qilgan.

MAShQ – sozanda va xonanda tomonidan kuy va ashulalarni ustozlar ko'rsatmasi asosida o'zlashtirish, ijrochilik mahoratini oshirish uchun qilinadigan maxsus tayyorgarlik. O'zbek an'anaviy musiqasida yakka cholg'u asboblari yoki ansambl bo'lib ijro etilgan kuylar ham M. deyilgan.

MA'NAVIYAT (arab. «ma'naviyat» – ma'nolar majmui) – kishilarning falsafiy, huquqiy, estetik, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalari majmui. M. mafkura, tafakkur tushunchalariga yaqin va ular bir-birlarini taqozo etadi. Odamzod paydo bo'lib, ko'p ming yillik taraqqiyot jarayonida o'zini o'rab olgan tabiatni, turli hodisalar, voqealar, hayotiy jarayonlarni kuzatgan, ularning sabablari va qonuniyatlari to'g'risida mushohada qilgan, turli tasavvur va tushunchalar hosil qilib kelgan. M. insonning butun umri davomida uning kuchiga kuch qo'shadigan, idrok va akl-zakovatini kengaytiradigan va mustahkamlaydigan vositadir. M. va ma'naviy boyliklar, qadriyatlar davlatning, xalqning, millatning, jamiyatning, har bir shaxsning bebaho xazinasini va taraqqiyot manbaidir. Mustaqillik tufayli o'zbek xalqining ko'p asrlik boy tarixiy, ilmiy, madaniy va diniy merosini o'rganish, undan xalqning umumiy va bebaho mulki sifatida foydalanishga keng yo'l ochildi. «Ma'naviyat – insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning quch-qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmay-di», deb ta'kidlaydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov.

Mustaqillik davri milliy istiqlol M.ini tiklash va rivojlantirish, milliy til va madaniyatni taraqqiy ettirish, milliy o'z-o'zini anglash, milliy his-tuyg'ularni, g'ururni, vatanparvarlikni o'stirish va mustahkamlash bilan bog'liqsir. Mustaqil O'zbekistonning taraqqiyoti jamiyat a'zolarining, har bir shaxs va ayniqsa, yoshlarning ma'naviy kamoloti, istiklol g'oyalarining kishilar ongiga, kundalik hayotiga chuqurroq singishiga bog'liqdir. Mustaqil taraqqiyot yo'lida milliy ong va milliy o'z-o'zini anglash ma'naviy kamolotning asosiy negizidir.

O'zbekistonning buyuk kelajagini barpo etishda faol qatnashayotgan har bir fuqaro o'z mamlakati, xalqi, millatining ajralmas bo'lagi ekanligini anglashi – milliy M. va ongning tarkibiy qismidir. Ammo, bu oddiy haqiqatni tushunish va tushuntirish nechog'lik murakkab ekanligini shundan ham anglasak bo'ladiki, yaqin o'tmishda hukmron bo'lgan mafkura M.ni, uni o'rganishni, tadqiq etishni nokerak, noo'rin va umuman zararli ish deb qaragan. Chunki, har bir millatning o'z M.ini aniqlashi, bilishi va o'z akl-farosatinin, ongining tarkibiy qismiga aylantirishi millatni mustahkamlaydi, uning o'ziga bo'lgan e'tiqod va qadr hissini boyitadi. Bu esa istibdod davridagi hukmron mafkuraga zid edi. Ana shu sababli «ma'naviyat» so'zi tilimizdan siqib chiqarilayotgan edi.

M.imiz O'zbekistonning porloq kelajagiga dadil ishonch bilan yuksalib borayotganini, xalkimizda yuksak insonparvarlik qadriyatlari tiklanayotgani va takomillashayotganini ifodalovchi o'ziga xos dunyoqarashdir.

M. sohasida mustaqil O'zbekiston oldida muhim vazifalar turibdi. Ulardan asosiysi M.imizni boyitish va mustahkamlashdir. M. istibdod yillarida har jihatdan kamsitildi va tanho hukmron mafkuraga bo'ysundirildi. Oqibatda, mas., o'zbek xalqi tasavvuf falsafasini va uning mashhur namoyandalarini o'rganishdan mahrum edi. Huquq sohasida esa Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining huquqshunoslik borasidagi buyuk xizmatlari inobatga olinmadi, axloqiy qarashlar va ijtimoiy falsafaga tegishli chuqur mazmunli asarlar bir tomonlama yoritiddi va h.k. Bularsiz M.imiz kemptik bo'lib, to'laqonli emasdir. M.imizning bor kuchi, mazmunining chuqurligi va rang-barangligini, uning ko'hna tarixning qa'riga singib borganligini, hozirgi salohiyati cheksiz ekanligini to'la ravishda ko'rsatmoq uchun «Avesto» va zardushtiylik ta'limotidan, axloqi va musavvirlik san'atidan boshlab, Forobiy, Navoiy, Bobur, Furqat, Behbudiy va Fitrat orqali to hozirgi kunlargacha, uning butun bir zanjirini, tevaragidagi novdalarini qamrab turadigan yaxlit silsilani yaratmoq zarur.

Ilg'or millat va rivojlangan davlat bo'lishning zaruriy shartlaridan biri – boy, sermazmun M.ga ega bo'lishdir. Faqat moddiy jihatdan boy hamda ilg'or bo'lish jamiyat norasoligining xolis ko'rsatkichidir. Shu sababdan Prezident I.A.Karimov M. va ma'rifatni ko'tarish, targ'ib qilish, boyitish, aholining keng doirasiga yoyib, har bir fuqaroning yuksak ma'naviy darajasini ta'min etishni eng dolzarb masalalardan biri, deb qayta-qayta uqtirmoqda. Bu borada Prezidentning "YUksak ma'naviyat – yengilmas kuch asari" alohida mavqega ega. Ma'naviyat va ma'rifat sohasida eng jiddiy tadqiqotlar olib borilishi, O'zbekiston xalqining, o'zbek millatining ma'naviyati nimadan iborat, uning tarixi nimadan va qachon boshlangan, ma'naviyatning qaysi sohaları hozirgi davrda va nima uchun katta ahamiyatga ega, M.imiz qanday qilib boyimoqda va xalqaro miqyosda qanday o'rin tutadi, uning xalqaro miqyosda salmog'ini orttirmoq uchun har birimiz nima qilmog'imiz kerak, – ana shu kabi savollarga jamiyatshunos olimlarimiz, hozirgi o'tish davrining talablarini ko'zda tutib, javob berishlari kerakligi dolzarb vazifalardan biridir.

MA'RIFAT (arabcha «arafa» – «bilmoq» so'zidan) – ta'lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, falsafiy, diniy g'oyalar majmui asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini o'stirishga qaratilgan faoliyat. «M.» tushunchasi «ma'naviyat» va «madaniyat» tushunchalari bilan chambarchas bog'langandir; M. tarixi jamiyat tarixining ajralmas qismidir. M. haqida ko'plab fikrlar bildirilgan. So'fiylar nazarida tariqatning davomi va hosilasi M.dir. U fikrdan o'zib ketadigan va shubhaga zarracha asos qoldirmaydigan ilmdir. M. «ilmi botiniy» deb ham yuritilgan. Chunki, tasavvuf ahli dunyoviy va diniy ilmlarni birga qo'shib, uni «zohiriy ilmlar» deb ataganlar. Ularning uqtirishicha, faqat zohiriy ilmlar bilan xudoni bilish qiyin. Biroq, boshqa bir nuqtai nazar ham bor: garchi zohiriy bilimlar haq taolo asrorini anglashga yaroqsiz bo'lsa-da, lekin Allohni bilish dunyoni bilishdan boshlanishi

kerak. «Ma'rifat haq tomonidan yuboriladi. Bu mening fikrim emas, balki ilohiy ilhomdir», deb yozadi Ibn al-Arabiy.

O'zbekistonda M. sohasidagi ishlar o'z tarixiga ega. 1917 yilga qadar islom hukmron mafkura bo'lib kelgan davrda, maorif muassasalari asosan uch turdagi diniy maktablar: ibtidoiy maktablar, madrasa va qorixonalar shaklida mavjud edi. YAqin vaqtlarga qadar ilmiy adabiyotlarimizda inqilobdan oldingi O'rta Osiyodagi maktablar tahliliga jo'n yondashib kelingandi. Vaholanki, bu maktablar mintaqada mavjud bo'lgan davlatlardagi ijtimoiy jarayonlarni boshqarish va tartibga solish muassasalarining tarkibiy kismi bo'lib kelingandi.

Inqilobdan keyingi dastlabki yillarda maorif qurilishi va islohoti borasida ish olib borilar ekan, o'zbek maktabi qonuniy ravishda ona tilida o'qitish huquqiga ega bo'ldi va har jihatdan o'sa boshladi. Lekin, bu maktablar mohiyatan sho'rolar siyosatiga xizmat qildi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng ilm-ma'rifatga katta e'tibor berilayotir. Xalq ta'limi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari keng miqyosda faoliyat ko'rsatmoqda. YAngi litsey, kollej va maktablar bunyod etildi. Hozir xorijiy tillarni o'rganishga katta ahamiyat berilayotir. Rivojlangan mamlakatlarning nufuzli universitetlariga zamonaviy ilmlarni o'rganish uchun qobiliyatli yoshlar yuborilmoqda. Prezident I.A. Karimov farmoni bilan «Ma'naviyat va ma'rifat jamoatchilik markazi» tuzildi, bu tashkilot davlatimizdagi barcha M., madaniyat va ma'naviyat homiylarini o'z atrofiga jipslashtirib, M. ishini yangi pog'onaga ko'tarmoqda.

1917–1936 yillarda maorif sohasida birmuncha ishlar bajariddi, butun O'zbekiston maktablar, savodsizlikni tugatish to'garaklari, o'qituvchilar tayyorlash texnikumlari, bilim yurtlari va institutlari bilan qamrab olindi. Ammo butun ma'rifat ishi millatlar va milliy tillarni qo'shib yuborish vazifasini bajarishga safarbar qilindi. 30-yillarning o'rtalarigacha maktablar, o'quv yurtlari istibdod mafkurasini, ya'ni kishilarning ong-bilimini, madaniyatini hukmron tizim ruhida tarbiyalash o'choqlari edi. Ayniqsa, 30-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab to SSSR parchalanib ketguncha (1937– 1991) ular mohiyatan hukmron mafkuraning quroli va vositasiga, millatlar va milliy tillarni qo'shib yuborish nazariyasini targ'ib etish va hayotga tatbiq etish markazlariga aylandi. Millatlar va milliy tillarning yaqinlashib, qo'shilib ketishi g'oyasi va nazariyasi kishilar ongiga chuqur singdirildi. Bugungi M. millatimiz va milliy tilimizning, milliy madaniyatimizning har tomonlama taraqqiy etishi uchun xizmat qilishga yo'naltirilgani bilan ahamiyatlidir.

MAESTRO (ital. Maestro – o'qituvchi, usta) – orkestr, ansambl rahbari (diriyyor-konsertmeyster)ning hurmat bilan atalishi. Bu nom hozirga qadar musiqachilar (orkestrantlar) tilida qo'llanilib kelinmoqda.

MAQAM (arab. – joy, parda, ton), makam (turk.) – arab va turk mumtoz musiqasida asosiy tushunchalardan biri: 1) parda (ton, nag'ma) lar tizimi. YArim va chorak tonli tovushqator tartibiga asoslanadi.

MAQOM (arab. – joy, makon, o‘rin) – musulmon Sharqi musiqasida asosiy tushunchalardan biri. Dastlab muayyan balandlikdagi tovushni hosil etish uchun torli cholg‘uning dastasida barmoq b-n bosiladigan joy, parda ma’nosida ishlatilgan. Keyinchalik Sharq musiqa nazariyasi rivojlanishi jarayonida M.ning mazmun doirasi tobora kengayib, bir-biriga nisbatan bog‘liq boshqa ma’nolarni ham anglata boshladi: lad tuzilmasi, lad tizimi; muayyan pardalar zaminida vujudga kelgan kuy-ohanglar; shakl, janr; bir qismli yoki turkumli cholg‘u va ashula yo‘llari; musiqiy uslub va b.

MAQOM RAQSI – an’anaviy raqs turkumi. O‘tmishdagi o‘n ikki maqom, 18-a.da shakllangan Buxoro Shashmaqomi, Farg‘ona– Toshkent va Xorazm maqomlarining cholg‘u kuylari va xonandalar tomonidan kuylanadigan qismlarining ohanglari va zarblariga mos ijro etiladigan raqslar M.r. deb atalgan.

MAQOMOT (arab. – maqomlar) – 1) O‘rta asr musulmon Sharqi xalqlari musiqa ilmida pardalar, tovushqatorlar, kuy-ohanglar va jins-jamlar majmui. Ilmiy atama sifatida ilk bor Qutbiddin ash-Sheroziy (13– 14-a.lar)ning «Durrat ut-toj li g‘urrat ud-deboj» («Podshoh tojining gavhari») qomusida, musiqa ilmiga bag‘ishlangan bo‘limda qo‘llanilgan; 2) O‘rta va YAqin Sharq xalqlari mumtoz musiqa san‘atida muayyan tovushqatorlar va usullar tizimiga asoslangan maqom, muqom, mug‘om, navba, dastgoh, taqsim (taqasim), peshrav kabi turkum janrlariga nisbatan ishlatiladigan umumnazariy tushuncha; 3) O‘rta asr Sharq adabiyotida nasriy turkum janri.

MEZROB, mizrob (arab. – urish quroli) – musiqada torli sozlarni chertib yoki tirnab chalishda qo‘llaniladigan maxsus moslamalar nomi. M. turli shakllarda (odatda, uchi ingichkalashgan, o‘tkir) bo‘lib, yog‘och, qattiq teri, suyak, hayvon shoxi, metall, so‘nggi davrda plastmassalardan yasaladi. O‘zbek va tojik tanburchilari barmoq uchiga kiyiladigan noxundan, uyg‘ur tanburchilari po‘lat simdan foydalanishadi.

MELIZMLAR (yun. – qo‘shiq, kuy), ornamentika, musiqa bezaklari – vokal va cholg‘u musiqada muayyan shaklga ega (mas., trel, forshlag, girift, kashish va b.) yoki erkin tarzda ijro etiladigan (passaj, fioritura, qochirim, nola, molish) barcha ohang bezaklari, kuyning asosiy pog‘onalarini o‘zgartiradigan qo‘shimcha tovushlar. M. kuy ohangdorligini, ta’sirchanligini oshiruvchi, ko‘proq lirik mazmunni boyituvchi vositalar sifatida musiqa san‘atiga keng joriy etilmoqda. M. xalq musiqa ijodiyoti va ijrochiligi, xususan, badiha san‘ati, bastakorlik hamda kompozitorlik ijodiyotida uzoq o‘tmishdan davom etib kelayotgan an‘analarning mahsulidir.

MELODIYA (yun. – ohang, qo‘shiq kuylash) – aynan kuy.

MELODRAMA (yun. – qo'shiq, kuy va drama) – musiqiy-sahnaviy janr. 18-a.da yevropa san'atida rivoj topgan. Qahramonlarning monolog va dialoglari musiqa jo'rligida ijro etilganligi b-n ajralib turadi.

MEMBRANOFONLAR (lot. – yupqa pust, parda va fon) – musiqa cholg'ulari turi; tovush manbai sifatida doirasimon asosga qoplangan hayvon (buzoq, echki va b.) terisi yoki (baliq) pufagi, shuningdek, sun'iy (sintetik) pust ishlatiladi. Aniq balandlikka ega bo'lmagan tovushlar, asosan, pardani qo'l, barmoqlar yoki maxsus tayoqchalar b-n urish natijasida yoki uni ishqalanish jarayonida chiqadi. Shuning uchun M.ni ba'zida urma musiqa cholg'ulari ham deyishadi. M.da ko'proq turli usullar, darak beruvchi ritmik iboralar chalinadi. M. turli shakl va ko'rinishlarga ega bo'lib (oddiylardan – baraban, murakkab tuzilishdagi cholg'ulardan – litavra va b.), ayniqsa, Sharq madaniyatida keng rivoj topdi (doira, dovul, nog'ora, tablo, chindovul va b.).

MEMORIAL LAVHA (lot. memorialis – yodgorlik) – yozuv bitilgan (ba'zan tasvirli) metall, marmar, granit taxta; yodgorlik. Mamlakat, shahar tarixi va mashhur shaxslar hayotidagi muhim voqea va sanalarni abadiylashtirish maqsadida yaratilib, odatda, binolar devoriga o'rnatiladi.

MENUET (frans. menuet, menu pas – mayda qadam so'zidan) – qadimiy fransuz xalq raqsi. 17-a.dan boshlab (Lyudovik XIV saroyida) bal raqsi sifatida mashhur bo'lib, «qirollar raqsi» hamda «raqslarning qiroli» nomlariga sazovor bo'lgan.

METAFORA istiora, so'z yoki iboraning ko'chma ma'noda ishlatilishi va shunday ma'noda ishlatilgan so'z, ibora.

METR (musiqada) – ritmik tuzilmalarning hajmi va sifatini belgilovchi, kuchli va kuchsiz (yoki uzun va qisqa) hissalarining muayyan tartib va o'lchamlarda izchil almashinuviga asoslangan badiiy vaqt o'lchovi. Kuchli va kuchsiz hissalar munosabatlariga asoslangan M. tizimi nota yozuvi takt yordamida ifodalanadi. Og'zaki an'anadagi musiqa merosi va kompozitorlar ijodida muttasil – bir xil va nomuttasil – turli taktli M. uchraydi. M. taktida hissalarining birikishiga ko'ra, oddiy (2 yoki 3 hissali) va teng qismlardan tashkil topgan murakkab (4. 6. 9 yoki 12 hissali) turlarga bo'linadi. Oddiylarida taktning birinchi, hissasi, murakkab M. larda esa har bir M. guruhining birinchi (ko'proq boshlang'ich) hissalarini kuchli ifodalanadi. Bir taktida ikki va undan ortiq teng bo'lmagan guruhlardan tuziladigan aralash M. ham bo'ladi (mas., 5, 7 hissali). Muayyan ritmik birliklar (chorak, yarim chorak, nimchorak notalar)dagi u yoki bu M. ifodasi takt o'lchovi deb yuritiladi.

METRONOM (lot. Metron – me'zon va nomos – qonun) – musiqa asarining aniq suratini belgilashda qo'llaniladigan maxsus asbob. Bu asbob kichkina, uchburchak shaklida bo'lib, uning devor soatiga o'xshash mexanizmi va tebrangichi bor. Devor soatini tez va sekin yurgazish uchun uning doira shaklidagi tebrangichini yuqori yoki quyi surish mumkin bo'lganidek M. ustunchasiga ham xuddi shunday tosh o'rnatilgan. Bu tosh qancha yuqori ko'tarilsa, ustunchaning harakati sekinlashadi, aksincha toshni qanchalik quyi tushirilsa, u shunchalik tezlashadi. Musiqa asarining sura'ti ko'rsatilgan joyga ba'zan M. belgisi qo'yiladi.

ME'MORLIK, arxitektura – foydalanishdagi maqsad va vazifalar, zamonaviy texnik imkoniyatlar va jamiyatning estetik qarashlaridan kelib chiqib bino va inshootlarni loyihalash va qurish san'ati. Me'mor inson hayoti va faoliyati uchun zarur fazoviy muhitni tafakkur kuchi b-n avval ijodiy loyihada rejalab, uni amalda yuksak did va mahorat b-n bunyod etadi. M. asarlari qatoriga turli-tuman binolar, uy-joylar, me'moriy majmualar, maydonlar, shaharlar, ulardagi monumentlar, usti ochiq va yopiq inshootlar kiradi. Aholi yashaydigan manzillar – qishloq, shahar va shaharchalarni rejalab tashkil etish b-n M.ning jamlovchi, eng murakkab sohasi – shaharsozlik shug'ullanadi. Tabiat manzaralari b-n bog'liq muhitni bunyod etish, bog'lar yaratish sohasi bog'sozlik (bog'-park) san'atidir.

M. asari amaliy xizmati, vazifasidan tashqari ma'lum g'oyaviy-badiiy mazmunni, o'z davrini ifodalovchi me'moriy qiyofa – obrazni mujassam etadi, moddiy madaniyatning eng mahobatli va eng ko'p xarajatli, tarkibiy qismini tashkil qiladi; ayni vaqtda mahobatli san'at sifatida namoyon bo'ladi. M. boshqa turli xil san'at namunalarini (haykaltaroshlik, o'ymakorlik, ganchkorlik kabi) o'zida mujassam etishi b-n san'atlar onasiga, fazoviy shakllar o'zaro mutanosib, hamohang bo'lishini nazarda tutib me'moriy qadimiyat yodgorliklari toshda qotib qolgan musiqaga o'xshatiladi. Binoning mustahkam, inson uchun kerak va go'zal bo'lishi M.ning ilk taraqqiyoti davridan hozirgacha asosiy omili hisoblanadi. Qadimgi dunyo tarixida mashhur bo'lgan yetti mo''jizaning hammasi inson dahosi b-n yaratilgan me'moriy san'at asarlari bo'lgani bejiz emas.

O'tmish davru davronlar to'fonida juda ko'p mahobatli binolar nom-nishonsiz to'zib ketgan. Lekin asrlar osha yetib kelgan buyuk me'moriy meros yodgorliklari zahirida M.ning yuksalish samara va marralarini kuzatish mumkin. Ayniqsa, moddiy-texnika imkoniyatlari kengayishi, badiiy tarixiy tajriba ortishi natijasida M.ning uslubiy o'zgarishlari paydo bo'ldi. Qadimgi Sharq va Misrda M.ning hali tarix bilmagan, odamlarni hayratda qoldiradigan mahobatli ehrom (piramida), zikkurat kabi ilohiy mafkura b-n bog'liq ulkan inshootlari qad ko'tardi. Hozir ham Misr ehromlarini hayrat b-n ziyorat etadilar. YUnonistonda bunyod etilgan antik, klassik davrlar uslubida (mil. av. 7-a.), o'rta asrlar yevropa me'morligidagi roman (10–12-a.lar), gotika (12–15-a.lar) uslublarida ulkan binolar, xususan, ibodatxonalar bunyod etildi. Afina Akropoli tepasidagi mahobatli Parfenon, doriy kolonnalari qatori, ajoyib relefli haykallari b-n hozirgacha klassik M.ning mashhur ramziga aylangan maktab, teatr, stadion, ibodatxona kabi yangi

taqliddagi binolar qurildi. Gotika uslubiga xos cho'ziq ravoqlar, nayzasimon shakllardagi bezaklar G'arbiy yevropa shaharlarining muqaddas ziyoratgohlariga aylangan. Reymsdagi Notr-Dam sobori (Fransiya, 13–14-a.lar) Uyg'onish davri – Renessans (15-a. oxiri – 16-a. boshlari) uslubi asosini qadimgi davr mumtoz me'morligi shaklu-shamoyilini yangi davr talab va imkoniyatlari zaminini b-n bog'lab qayta tiklash va rivojlantirish mahsulidir. Klassik orderlar – ustunlar tizimi asosida keng ko'lamda murakkab me'moriy ansambllar, majmualar, katta shaharlar bunyod etildi. Klassik M. qonun-qoidalarini yangi zamon sharoitida noyob va nafis kompozitsiyalar yaratish imkoniyatiga keng yo'l ochib berdi.

O'rta asrlar me'morligida 16-a. o'rtalaridan boshlab barokko uslubi keng tarqaldi. Binolar har jihatdan bezakdor bo'lishiga alohida e'tibor berildi. Keyinroq (17–19-a.lar) hashamatli bezaklardan qaytib, yangi davr uslubini topish izlanishlari yaxshi natija berdi. Klassik va Renessans me'morligi tamoyillari erishgan yutuqlaridan ijodiy foydalanish natijasida klassitsizm uslubi paydo bo'ldi. Ayniqsa, G'arbiy yevropa shaharlarida klassitsizm ruhidagi ajoyib me'moriy ansambllar yaratildi. 19-a.ning 1-yarmi va 20-a.ning boshlarida sanoatning rivojlanishi yangi tipdagi me'moriy inshootlar qurilishiga olib keldi. Ayniqsa, metall, temir-beton konstruksiyalari va b. yangi qurilish materiallari (maxsus oyna, plastmassa va b.) M. imkoniyati ufqlarini baland ko'tardi, uslubiy izlanishlar ajoyib natijalar berdi. Qurilish maydoniga nihoyatda qudratli texnika va industriya kirib keldi. Bu esa osmono'par baland, ko'p qavatli binolar tiklash imkonini yaratdi. Binolar standart va takrorlanuvchi (tipovoy) qismlar asosida yig'ilib, nihoyatda tez fursatda qurila boshladi. Yangi material, texnika, yangi talab va imkoniyatlar M.da yangi oqimlarni tez yuzaga chiqardi. Funkcionista (AQSh da F. Rayt va b.) binoning go'zalligi, uning shakli va funksiyasining uzviyligi, konstruksiyaning nafis, materiallarini tabiiy bo'lishiga bog'liq deb ta'kidlasalar, boshqa bir guruh me'morlar (Germaniyada V. Gropius va b., «Bauhaus» ijodiy markazi) umuman yangi zamon me'morligida bezakdorlikka o'rin yo'q, deb e'lon qilishdi. Qurilish texnikasi yutuq va imkoniyatlariga ko'proq e'tibor berib, M.ning g'oyaviy-badiiy, hatto go'zallik sifatlarini inkor etish holatlari natijasida konstruktivizm oqimi paydo bo'ldi. Keyingi yarim asr davomida dunyoning har tomonida ham shaharsozlik san'ati misli ko'rilmagan miqyosda o'sib ketdi, ajoyib, go'zal, zamonaviy shaharlar tarixan qisqa muddatda bunyod topmoqda. Hozirgi zamon M.gida ilgari tarix bilmagan badiiy xususiyatlar sezilmoqda, ya'ni me'moriy san'atda chegara bilmas baynalmilal ruh va shaklu-shamoyil aniq sezilib qoldi. Shuning uchun ham M.da milliylik muammosi yana diqqat e'tiborni tortmoqda. Binobarin M., shaharsozlik, bog'sozlik san'atlari sohasida ilmiy tadqiqot ishlari ham butun dunyo me'moriy merosini o'rganishga qaratilgan, ilg'or me'morlik tajribalar ijodkor me'mor, rassom, talabalar saviyasini oshirish uchun xizmat qilmoqda.

O'zbekiston M.gi juda qadimiyligi, turli-tuman me'moriy yodgorliklari, yuksak nafosat mujassami bo'lgan mahobatli osori-atiqalari b-n diqqat-e'tiborni tortadi. Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi eng qadimgi madaniyat markazlari

hozirgacha arxeologik yodgorliklar qa'ridan ajoyib me'moriy xazinani namoyish etmoqda (Sopollitepa, Qo'yqirilgan qal'a, Tuproqqal'a, Afrosiyob, Varaxsha, Poykend, Qanqa kabi). Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Shahrisabz, Termiz, Qo'qon kabi ko'hna shaharlar o'zining noyob me'moriy obidalarini b-n dunyoga tanilgan. O'zbekiston M.gi taraqqiyoti davrlari ichida tarixan eng ajoyibi Amir Temur va temuriylar davri b-n uzviy bog'liq bo'lib, uni Uyg'onish – Sharq Renessansi sifatida ta'riflash odat bo'lib qolgan. Hozirgi zamon M.gida keng qo'llanilayotgan modul tizimi o'zbek me'morligida *miqyos* nomi b-n qadimdan ma'lum.

O'zbekiston M.gining asrlar davomida avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan an'analarini, qonun-qoidalarini 19-a.–20-a, boshlaridagi mustamlaka davrida keskin zarbaga uchradi. M. ijodkorlari ma'muriyat talabini ostida ishlashga majbur bo'ldi. M.da ba'zi yangiliklar qatori qorishiq (eklektika), turli uslublar (rus, yevropa va b.) kirib kelayotgan kapitalistik talablar b-n hamohang bo'ldi.

Xalq me'morligi ikkinchi keskin zarbaga Sovet tuzumi davrida uchradi. M. davlat monopoliyasiga uchragani uchun me'morlar ijodi va tashabbusi tamoman inkor etilgani natijasida joylardagi yirik qurilishlar, ayniqsa, shaxsiy binokorlik cheklab qo'yildi, oqibatda tajribali xalq me'morlari oddiy quruvchi, hatto mardikor darajasiga tushib qoldi.

Mustaqillik davri M. sohasida to'g'on bo'lgan g'ayri talablarga barham berdi, M. ravnaqi uchun keng ijod ufqi ochildi. O'zbekiston M.gi keyingi 20 yil ichida katta yutuqlarga erishdi. Ayniqsa, poytaxt Toshkent qiyofasi o'zgarib, yanada obod bo'ldi, mahobatli binolar qad ko'tardi (Oqsaroy, Oliy majlis va Senat binolari, O'zbek milliy teatri rekonstruksiya, O'zbekiston konservatoriyasining yangi binosi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Amir Temur va Alisher Navoiy haykallari, O'zbekiston forumlari saroyi, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi va Xalqaro simpoziumlari saroyini birlashtirgan "Ma'rifat markazi" majmuasi va b.).

MIYONXAT – o'zbek, tojik, uyg'ur mumtoz musiqa shakllarining tarkibiy kuy tuzilmasi. M. Sarxat (daromad, sarxona)dan keyin keladigan kuy bo'lagi sifatida gavdalanib, odatda, Dunasrga ulanib boradi. Maqom sho''balari M.larida musiqa bayoni yangi, yuqoriroq darajaga ko'tarilib, kuy rivoji o'rta (asosiyga nisbatan kvarta, kvinta balandligidagi) pardalarda ta'minlanadi. Hajmi jihatidan 1– 2 kuy davri (ya'ni, 2– 4 kuy jumlasidan) tashkil topdi. Ashula yo'llarida bir yoki ikki she'riy baytni o'z ichiga oladi. M. kuy rivoji vositasi sifatida zamonaviy bastakorlarning cholg'u va ashula asarlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'pincha, cholg'u asarlarida miyonxona deb yuritiladi.

MIZANSSENA – pesadagi konfliktlarning plastik harakatga ko'chirilishi, aktyorlarning ma'lum vaqtda sahnadagi xatti-harakati va joylashuvi.

MILLIY MADANIYAT – ma’lum bir elat, millat, xalq tomonidan uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida yaratilgan, ularning ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarini ifoda etgan moddiy va ma’naviy boyliklar majmui. M.m.ga til, turmush tarzi, mentalitet, urf-odatlar, din, xalq ijodi, arxitektura, adabiyot, musiqa, axlokiy-ma’naviy qadriyatlar va hokazolar kiradi.

Madaniyat ichki (o’zak) va ustki qatlamdan iborat ijtimoiy-tarixiy hodisadir. Milliylik madaniyatning, eng avvalo, o’zak qatlamida aks etadi. Bu qatlamga xalqning uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan va shu xalqqagina mansub bo’lgan tili, turmush tarzi, dini, urf-odatlari, mentaliteti kiradi. Madaniyatning o’zak qatlamiga qarab biz har bir xalqning o’ziga xos xususiyatlarini, tarixiy-madaniy rivojlanish yo’llarini, jahon madaniyati va sivilizatsiyasiga qo’shgan ulushini aniqlaymiz.

Madaniyatning o’zak qatlami muqim, turg’un xususiyatga ega. Aynan mana shu xususiyat M.m.ning o’ziga xos qonunlar asosida rivojlanishini ta’minlaydi. Hatto, siyosiy to’ntarishlar, inqiloblar ham uni yo’q qila olmaydi. Mas., o’tgan asrning 20-yillarida o’lkamizda amalga oshirilgan to’ntarishlar va zo’rlab kiritilgan ijtimoiy munosabatlar o’zbek tilini, xalqimizning tarixiy-madaniy urf-odatlarini, o’ziga xos fikrlash tarzini yo’q qila olmadi. Demak, o’zakning mavjudligi elat, millat, xalqning o’ziga xos ijtimoiy birlik sifatida mavjudligining asosiy shartidir.

M.m. bilan umuminsoniy madaniyat o’rtasida dialektik bog’liklik mavjud. Umuminsoniy madaniyat M.m.lardagi insonni va uning ijodiy, axloqiy «quvvatlarini» (Forobiy) ulug’lovchi qadriyatlardan iboratdir. M.m.larning rang-barangligi, o’ziga xosligi va betakrorligi umuminsoniy madaniyatning rivojlanish shartidir. Shu bilan birga umuminsoniy madaniyat ham M.m.larda, ijodiy taraqqiyot talablariga muvofiq, innovatsion o’zgarishlar sodir bo’lishiga imkon yaratadi.

O’zbekistonda madaniyat sohasida olib borilayotgan davlat siyosati tarixiy-madaniy merosni avaylab asrashga, respublikamizda yashayotgan 130 dan ziyod elat, millat va etnoslarning M.m.larini rivojlantirishga qaratilgan.

Mustaqillik yillarida xalkimiz «Avesto»ning 2700 yil avval yurtimizda yaratilganini jahon ahliga ochiq aytishga, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Bahouddin Naqshband, Ahmad YAssaviy, Najmiddin Kubro, Burhoniddin Marg’inoniy, Ahmad al-Farg’oniy kabi ko’plab buyuk allomalar qoldirgan meroslarini qayta tiklashga muvaffaq bo’ldi.

Barcha M.m.lar din bilan uyg’un rivojlanib kelgan. O’zbek xalki madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi ham ushbu qoidadan mustasno emas. Qur’oni karimning o’zbek tiliga o’girilishi, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy asarlarining chop etilishi madaniy merosimizni qayta tiklashga qaratilgan tadbirlar qatoriga kiradi. M.m.ning rivojlanishida xalq ijodi va san’atining o’rni katta. Respublikamizda 150 mingdan ziyod kishi yakka tartibda xalq amaliy san’ati, 1 mln. 800 mingdan ziyod kishi esa havaskorlik uyushmalarida musiqa, ashula, raqs, rassomlik, teatr san’ati kabi ijod turlari bilan shug’ullanadi.

MILLIY QADRIYATLAR – millat uchun muhim va jiddiy ahamiyatga ega jihatlari, xususiyatlar, moddiy va ma'naviy boyliklar. M.q.i bo'lmagan millat yoki elat yo'q. Millat – M.q.ning sohibi; millatning tanazzuli – M.q.ning tanazzulidir. M.q.millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, milliy ong, til, ma'naviyat hamda madaniyat bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi tufayli M.q.ga e'tibor kuchaydi. Negaki, M.q.mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlaydigan ma'naviy asoslardan biridir. Xalqimizning asrlardan-asrlarga meros qolib kelayotgan M.q.i uzoq tarixiy jarayonda shakllangan. Ularni o'tmishi 3 ming yildan ortiq davrni o'zida mujassamlashtirgan O'rta Osiyo sivilizatsiyasi yaratdi. Bizning M.q.imiz ana shu sivilizatsiyaga xos jihatlari bilan, ya'ni tug'ilgan makon va ona yurtga ehtirom, avlodlar xotirasiga sadoqat, kattalarga hurmat, muomalada mulozamat, hayo, andisha kabilarning ustuvorligi bilan ham xarakterlanadi.

M.q.imizda jahonning boshqa xalqlariga o'xshamaydigan urf-odatlar, rasm-rusumlar, marosimlar va an'analar ham bor. Ma'lumki, qadriyatlar muayyan sharoitlarda shakllanadi. Shu sababli, ular mahalliy, milliy, mintaqaviy shakllarda va mazmunda mavjud bo'ladi. Mahalliy qadriyatlarning eng yetuklari va umummilliy manfaatlariga moslari asta-sekin saralanib, umummilliy darajaga ko'tariladi. Milliy muhit qadriyatlarni yaratish va saralashning asosiy manbasidir: u mahalliy qadriyatlarning eng yaxshilarini o'z darajasiga ko'taradi va ularni voyaga yetkazib, jahon miqyosiga olib chiqadi va, aksincha, umuminsoniy qadriyatlarni o'zidagi har bir kishining boyligiga aylantiradi. Qadriyatlarni tushunish va ularga munosabat, o'z millatiga, yurtiga, eliga, ularning aholisiga tegishli qadriyatlarni jamlash, avaylash, ularning ahamiyatini asoslash kishilarda o'ziga ishonch va hurmatni mustahkamlaydi, o'z Vatanining istiqboliga katta umid bilan qarashga undaydi. Millatning o'z M.q.iga munosabati qanchalik ehtiyotkor va faol bo'lsa, shu millatning jahon hamjamiyatidagi o'rnini, obro'si, unga ajratiladigan e'tibor, hurmat shu darajada baland bo'ladi, uning nufuzi shu darajada yuksak bo'ladi.

Qadriyatlar – jamiyatda, kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzga, ahamiyatga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasidan iborat. Qadriyatlar tushunchasi voqelikdagi muayyan hodisalarning insoniy, ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Qadriyatlarni bunday ta'riflash to'g'ri va asosli. Ammo sho'rolar davrida qadriyatlar bir tomonlama yoritilar edi, ya'ni bu borada ko'p tadqiqotlar yozilar, biroq masala umuman qo'yilar, milliy qadriyatlar mavjudligi e'tibordan chetda qolardi. Bunday «yoritish»dan maqsad har bir millatning o'z muayyan tarixiy tajribasi asosida o'z qadriyatlari tizimi shakllanganiga kishilarning e'tiborini tortmaslik, umumjahon, umumbashariy qadriyatlarda esa sinfiy asosga e'tibor berilar, ular ichida eng ko'p joyni katta millatning qadriyatlari egallab turardi. Shu bois, sho'ro davrida O'zbekistonda milliy qadriyatlar va, shu jumladan, o'zbek millatining qadriyatlari to'g'risida nufuzli ilmiy kitob chiqqani yo'q. Bu jiddiy kamchilik endilikda bartaraf qilinmoqda.

Mustaqillik tufayli biz haqiqiy qadriyatlarimizni bilib olmoqdamiz. U ham bo'lsa tadrijiylik, andishalilik, kiyinchilik va bo'hron paytida sabr-toqat, maromlilik va vazminlik, mulozamatda sertakalluflilik, keksalarga munosabatda hurmat-izzat, ijtimoiy-siyosiy hayotda bosiqlik, sipolik, qarindoshchilik aloqalariga alohida e'tibor va h.k.

MIMIKA – sahnaviy harakat jarayonida aktyorning tabiiy yuz ifodasi.

MINIATYURA (frans. – qizil bo'yoq) – badiiy usullari o'ta nafis bo'lgan kichik hajmli (mo''jaz) tasviriy san'at asarlari. O'rta asr qo'lyozmalarini ziynatlash uchun yaratilgan nafis mo''jaz rasmlar, shuningdek, suyak, pergament, mag'zi soxta (toshqog'oz), metall, chinni, ba'zan maishiy buyumlar (tamakidon, soat, uzuk va b.)ga ishlangan kichik hajmdagi rangtasvirga ham M. atamasi qo'llanadi. Badiiy M.ning kitob va portret M.si kabi sohalari keng tarqalgan. Kitob M.sida rasmlar rangli qilib tempera, guash, yelim, akvarel va b. bo'yoqlar b-n qo'lda bevosita qulyozma kitoblar varaqlariga ishlanib, undagi naqshlar (sarlavha, unvon, lavha va b.) shu kitoblarning bezaklari b-n uyg'unlashgan.

MINIATYURA (adabiyot, teatr, estrada, sirkda) – kichik hajmli badiiy asar, janr. Unga kichik hikoya, intermediya, vodevil, kulki-hikoya, xoreografik yoki musiqaviy sahna, monolog, qiziqchilik va b. kiradi.

MINIATYURALAR TEATRI – teatr turi. Repertuari ixcham asarlar (bir pardali pesa, intermediya, muqallid, monolog, kulgi-hikoya, hajviya va b.) dan iborat bo'lib, ba'zan umumiy bir mazmun (syujet)ga bo'ysundiriladi. Hayotda uchrab turadigan kamchiliklar, kulgili voqealar, kundalik muammolar hamda dolzarb mavzular satira va yumor orqali ifodalanadi. yevropa uslubidagi zamonaviy M.t. 19-a.ning 2-yarmida Fransiyada paydo bo'lgan. O'zbekistonda bu janrdagi tomosha ildizlari qadim zamonlarda paydo bo'lgan masxarabozlik teatriga taqaladi.

MINIMALIZM (ing. - minimal san'at) – ijodiy yo'nalish. 1950– 60 y.larda Sharq falsafasi ta'siri ostida AQSh san'atida yuzaga kelgan. «Minimum vositalari b-n maksimum natijalarga erishish» M.ning asosiy mezoni bo'lib, san'atiing turli ko'rinish (rangtasvir, nasr, nazm, kino, musiqa)larida, madaniy hayotning turli jabha (moda, dizayn va b.)larida o'z aksini topgan.

MINOR – 1) garmoniyaga asoslangan ko'p ovozli musiqada asosiy ladlardan biri (aksi – major). yevropa musiqasida 16– 17-a.lardan rivoj topgan. Uning tayanch tovushlari (I, III va V pog'onolari) kichik uch tovushli akkordno hosil qiladi. M. tizimida bastalangan asarlarga ko'proq g'amgin, mungli tus xosdir. M. va major orasidagi qarama-qarshilik musiqa san'atining muhim ifoda vositalaridan; 2) keng ma'noda – lad tusi; asosiy tayanch pardaga nisbatan kichik tersiya intervali

oralig'ida joylashgan 3-pog'ona b-n belgilanadi. Shu ma'noda eoliy, doriy, frigiya, lokriy va b. tovushqator va gammalar M. xususiyatiga ega. O'zbek an'anaviy musiqasida, ayniqsa, frigiya (mas., «Tanavor», «Sayqal»), eoliy («Saraxbori Navo»), doriy («Saraxbori Segoh») M.lar ko'proq uchraydi.

MISKIN (arab. – faqir, bechora, baxtsiz) – maqom uslubi va shakllarida yaratilgan turkumli kuy va ashula yo'llari. O'tmishda yashab ijod etgan bastakorning taxallusi b-n atalgan. Turkum 5 qismdan iborat bo'lib, uning I, II va V qismlari «M.» III–IV qismlari «Adoiy I–II» nomi b-n mashhur. Ular tovushqatori, lad tuzilishi hamda kuy-ohanglari jihatidan o'zaro yaqin bo'lsada, asosan, usul zamini b-n farklanadi. Jumladan, «M.I» nasr, «M.P» soqiynoma, «M.III» («Adoiy 1») chapandoz, «M.IV» («Adoiy II») tarona usullaridan birida, «M.V» ufar doira usullarida keladi. «M.» yo'llari ifodali, ta'sirchan, xilma-xil kayfiyat bag'ishlovchi badiiy barkamol asarlar sifatida gavdalanadi. Ular cholg'u va ashular tarzida ijro etiladi. «M.» ashula yo'llaridan «Farhod va Shirin» musiqali dramasida (Xurshid, V.Uspenskiy, 1934–36) foydalanilgan.

MIF (yun. mythos – afsona, rivoyat, asotir) – qadimgi odamning borliq olam haqidagi ibtidoiy tasavvurlari majmui bo'lib, koinotning yaratilishi, inson, o'simliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, samoviy jismlarning paydo bo'lishi, tabiiy hodisalarning sabablari va mohiyati, afsonaviy qahramonlar, ma'budlar va ilohlar to'g'risidagi e'tiqodiy qarashlarni o'z ichiga olgan. Mifologik tasavvurlar muayyan voqelik mohiyatini xayoliy uydirma vositasida izohlasada, M. yaratilgan va ommalashgan joyida o'z ijodkori va ijrochilari tomonidan haqiqatda bo'lib o'tgan voqealar bayoni sifatida qabul qilingan. Qadimgi odamning olam haqidagi tasavvurlarini o'zida ifodalagan va avloddan avlodga yetkazishga mo'ljallangan M.larning ommalashish usullari ham turlicha bo'lib, asosan, jonli og'zaki ijro orqali, ya'ni so'z vositasida hikoya qilib berilgan.

Mifologik tasavvurlar tizimi ibtidoiy udum va marosimlarning mag'zini tashkil etuvchi ramziy xatti-harakatlardan iborat ritual o'yinlar sifatida ham namoyish qilingan. M.lar quyidagi turlarga bo'linadi: 1) ibtido haqidagi M.lar (olamning yaratilishi va yerda hayotning paydo bo'lishi to'g'risidagi M.lar); 2) samoviy M.lar (osmon jismlari va tabiat hodisalarining paydo bo'lishi haqidagi M.lar); 3) antropogik M.lar (g'ayrioddiy xislatga ega bo'lgan afsonaviy pahlavonlar, mas., Gerakl, Gilgamesh, Odami Od, Hubbi va b. haqidagi M.lar); 4) sig'inish M.lari (muayyan e'tiqodiy ishonchlar b-n bog'liq, mas., xreildorlik, suv, o'simlik, olovga sig'inish haqidagi M.lar); 5) etnogenetik M.lar (urug'-qabilalarning kelib chiqishi b-n aloqador M.lar; mas., 92 o'zbek urug'larining paydo bo'lishi haqidagi M.); 6) kalendar M.lar (yil, oy, kun hisobi b-n bog'liq M.lar, mas., ayamajuz, ahman-dahman, chilla, to'qson hisobi b-n bog'liq M.lar); 7) esxatologik M.lar (olamning intihosi haqidagi, mas., oxirzamon to'g'risidagi M.).

Ezgulik kuchlarining zulmatni o'ziga makon qilgan yovuzlikka qarshi kurashini o'zida aks ettirgan qadimiy M.lar badiiy tafakkurning shakllanishida

muhim rol o'ynagan. Voqelikni estetik kategoriya sifatida idrok etish hamda badiiy so'z vositasida talqin qilish an'anasi kelib chiqqach, qadimgi M. larning asosiy qismi so'z san'atining turli janrlariga singib ketgan.

MIFOLOGIK OBRAZLAR - xalk, og'zaki badiiy ijodiyoti, yozma adabiyot va san'at asarlaridagi mifologik negizga ega bo'lgan asotiriy personajlar. M.o. muayyan voqeahodisaning tjonlantirilgan timsoliy ifodasi bo'lib, voqelikning mohiyatini metaforik, ramziy va istioraviy holatda o'ziga ko'chiradi va uning shakliy tajassumi hisoblanadi.

MIFOLOGIYA (mif... va ... logiya) – 1) muayyan xalq tomonidan yaratilgan mifologik tasavvurlarning izchil tartibga solingan tizimi, asotirlar majmui. Insoniyat ma'naviy taraqqiyotining ilk bosqichi sifatida muhim amaliy ahamiyat kasb etgan M. ibtidoiy madaniyatning negizi, olamni idrok etishning asosiy vositasi, badiiy tafakkurning ibtidosi hisoblangan. M.ning asosini kadimgi odamning koinot, tabiat, inson, samo jismlari, narsa va hodisalarning paydo bo'lishi haqidagi asotirlar tashkil etadi.

MIXXAT – qadimda Old Osiyoda qo'llangan, mix yoki ponachalarga o'xshash chiziqcha (belgi)larni loy taxtachalarga o'yib tushirishdan iborat ideografik yozuv turi, miloddan avvalgi 3-ming yillik boshlarida shumerlar tomonidan yaratilgan. Bunda ayrim buyumlar va umumiy tushunchalarning nomi rasmlar b-n ifodalangan, mas., oyoq tasviri «yurish», «turish», «olib ketish» ma'nolarini anglatgan. Bunday belgilar miqdori 1000 tagacha yetgan. Shumer M.i dastlab yuqoridan pastga, keyinchalik gorizontal holda – chapdan o'ngga qarab yozilgan. Miloddan avvalgi 3-ming yillikning o'rtalarida M.ning so'z-bo'g'inli shakli paydo bo'lgan, belgilar mikdori 600 tagacha qisqartirilib, rasm-belgilar soddalashtirilgan. Ayni shu davrda shumer M.i akkadliklar (bobilliklar va ossuriyaliklar) tomonidan o'zlashtirilib, somiy tillarga moslashtirilgan, belgilar soni 300 taga tushirilgan. Akkadliklar ishlab chiqqan M. keyinchalik, miloddan avvalgi 2– 1 -ming yilliklar davrida bir qancha qo'shni xalqlar tillari (xett, elam, urart, qad. fors va b.)ga moslashtirilgan holda qo'llana boshlagan M.lar harf-tovush-bo'g'in yozuvlariga ancha yaqinlashib, shunday yozuvlarning kelib chiqishiga asos bo'lgan.

MNEMOTEXNIKA (yun. mneme - xotira, techne – mahorat) – insonning eslab qolish qobiliyatini namoyish etuvchi sirk yoki estrada tomoshasi.

MODA (lot. modus – me'yor, usul, qoida) – 1) turmush yoki madaniyatda muayyan did yoki qiziqishning ma'lum vaqtgacha qaror topishi. Uslubdan farqli o'laroq turmush buyumlari va badiiy asarning tashqi shakllarining qisqa muddatli hamda yuzaki o'zgarishlarini ifodalaydi; 2) tor ma'noda – kiyim shakli va namunalari o'zgarishi; 3) vaqtinchalik, tez o'tib ketadigan shon-shuhrat.

MODERN (frans. moderne – eng yangi, zamonaviy) – 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida yevropa va Amerika san’atida mavjud bo’lgan badiiy uslub. M. turli mamlakatlarda turlicha ataladi: Angliya, Fransiya, Belgiya, AQSh da «arnuvo» (Art Nouveau), Germaniyada «yugendstil» (Jugendstil), Avstriyada «sesission» (Sezession), Italiyada «liberti» (Liberty), Ispaniyada «modernizm» (modernismo) va b. M. eklektizmdan qutulishga va «yangi uslub» (yagona sintetik san’at) yaratishga harakat qilishlar natijasida yuzaga kelgan; industrial jamiyat jadal rivojlanayotgan, ijtimoiy qarama-qarshiliklar o’tkirlashib borayotgan sharoitda shakllangan. M. tarafdorlari klassik san’at shakllaridan xoli bo’lishga intildilar. Jumladan, me’morlikda qat’iy rejali order tizimi unsurlaridan voz kechildi.

MODERNIZM - 1) 19-a.ning 2-yarmi – 20 a. ning 50– 60-y.larida yevropa, AQSh adabiyoti va san’atida rivoj topgan oqim va yo’nalishlarning umumiy nomi. Dastlab, Fransiya tashkil toptan simvolizm, akmeizm, impressionizm (mas.,1863 y.da Parijda ochilgan «Xo’rlanganlar saloni») vakillari, musiqada K.Debussy, M.Ravel kabi kompozitorlar ijodiga nisbatan qo’llangan. M. dekadentlik termini b-n ham yuritilgan. Badiiy ijodning mumtoz an’alaridan voz kechish, ijodkor o’z shaxsiy kechinma, taassurot va tasavvurlarini ustun qo’yishi, badiiy shakllarni yangilash jarayoniga alohida ahamiyat berish ular ijodiga xos bo’lgan xususiyatlardir. M. vakillari realizmga karshi kurashdi, klassitsizm (akademizm)ga xos bo’lgan ijodiy tamoyillarni inkor etishga intildilar.

MOZAIKA (frans. masaique – muzalarga bag’ishlangan) – bir xil yoki turli xom ashyo (koshin, tosh, yog’och, marmar, metall va b.) bo’laklaridan ishlangan tasvir, naqsh. Mahobatli (monumental) bezak san’atining asosiy turlaridan. Asosan, binolar, amaliy san’at asarlarini bezashda, dastgoh san’ati asarlari yaratishda qo’llanadi. M. yig’ishning 2 xil usuli farqlanadi: naqsh (tasvir) mustahkamlovchi modda (ohak, sement, mum va b.) surtilib bezatilayotgan yuzaga mayda bo’laklardan to’g’ridan-to’g’ri terib hosil qilinadi; teskari terishda rasmi qog’oz yoki matoga bo’laklar o’ng tomoni b-n yopishtiriladi, so’ng teskari tomoniga mustahkamlovchi modda surtilib, bezatilayotgan yuza (devor yoki shift)ga biriktiriladi. M.ning alohida turi – inkrustatsiya.

MOLISH – o’zbek musiqa bezaklaridan biri. Torli musiqa cholg’ulari (mas., g’ijjak, rubob)da sozanda barmoqni bir pardadan ikkinchi pardaga ohangdor, ohista sirg’altirish yo’li 6-n bajariladi. yevropa musiqa bezaklari (melizmlari)dan glissandoga mos keladi.

MOLBERT (nem. Malbrett so’zidan) – rassomlik san’atida qo’llaniladigan dastgoh. Rassom asar ishlash jarayonida kartina, rasm va h.k.ni o’rnatadigan moslama, taglik; odatda, yog’ochdan tayyorlanadi. Uch oyokli va vertikal tik ustunlari gorizont al asosga mustahkamlangan turlari bor. Ko’proq M.ning oddiy, yengil va ixcham shakllaridan foydalaniladi; rassomlik ustaxonalarida, shuningdek,

yirik asarlarni ishlash uchun turli balandlik, zarur burchaklarga qiya qilib ishlash imkonini beradigan, bir vaqtning o'zida ikkita polotno o'rnatish mumkin bo'lgan og'ir, ko'chmas metall, zamonaviy (plastik) xom ashyolardan tayyorlangan M.lardan foydalaniladi.

MONODIYA (yun. – yakkaxon xonanda qo'shig'i) – 1) YUnonistonda jo'rsiz yoki cholg'u (kifara, avlos) jo'rligidagi yakkaxon xonanda ijrosi; 2) 16-a. Italiyada yunon dramasi taqlidan yuzaga kelgan musiqa uslubi, cholg'ular akkordlari jurligida yakkaxon xonanda kuylashi; 3) keng ma'noda – har qanday bir ovozli kuy; 4) 1970-y.lardan boshlab musiqashunoslar tomonidan M. atamasi musiqiy tafakkur turi ma'nosida ham tushuniladi. Unda garmoniya, polifoniya yo'nalishidagi ko'p ovozli musiqadan farqli o'laroq ovozlarning o'zaro nisbatlari ichki uyg'unlikka asoslanadi; ya'ni M. tarkibidagi ovozlarning kuyning umumiy yo'nalishiga bo'ysunadi.

MONOTEMATIZM (mono... va tema – mavzu) – ko'p ovozli musiqa asarlarining tuzilish prinsipi; M. ma'lum bir musiqiy mavzu (kuy)ning o'ziga xos rivojlantirish usuli b-n bog'liq bo'lib, sonata-simfonik turkumi yoki unga asoslangan bir qismli shakllarni o'zaro bog'laydi.

MONOXROMIYA (mono... va yun. chroma – rang) – san'at asarining rang (kolorit) yechimi; biror-bir rangning bir tusi yoki uning tuslanishi (bir rangga bo'yash)ga asoslanadi. Mas., grizayl.

MONTAJ (frans. montage – yig'ish)– radioeshittirish, televidenie, estrada san'ati, suratkashlik va, ayniqsa, film yaratishdagi ijodiy va texnik jarayon; suratga olingan alohida kadrlarni tanlash va ularni bir-biri b-n bog'lash. Odatda, eshittirish, ko'rsatuv tayyor bo'lgach, filmni suratga olish tugallangach, M. ishlari boshlanadi. M. vaqtida ssenariy va rejissura talablari asosida surat parchalari ajratib olinadi va ular mazmuniga qarab bir-biriga yopishtirib birlashtiriladi, fonogrammalar qayta yoziladi va h.k. Film mazmunini ochib berishda M.ning ahamiyati katta. M. ning emotsional va jonli chiqishi voqeaning xarakteriga va aktyorning ijrosiga bog'liq bo'ladi, uning asosiy vazifasi – kadrlarning almashinuv sur'atini belgilash va rejissyor g'oyasiga ko'ra, tegishli joylarni ta'kidlab ko'rsatish.

MONUMENT (lot. monumentum – yodgorlik) – yirik tarixiy voqea, buyuk jamoat arbobi va b. sharafiga bunyod etilgan yirik hajmdagi yodgorlik, haykal. Odatda M. me'moriy ansamblga g'oyaviy va hajmli kenglikning asosini hosil qiladi yoki haykalli me'moriy majmuaning tarkibiga kiradi.

MONUMENTAL RANGTASVIR – rangtasvirning me'morlik b-n bog'liq turi; binolarning ichki qismi, shiftlari, qisman binoning tashqi tomoni devorlariga ishlangan tasvirlar. M.r. jamiyat hayotidan olingan muhim voqea va hodisalar,

chuqur falsafiy tushunchalarni aks ettiradi. Uzoqdan ko'rishga mo'ljallanganligi uchun obrazlarni umumlashma tarzda tasvirlashga, mayda qismlardan kamroq foydalanishga harakat qilinadi. Ranglar ham birmuncha shartli olinishi mumkin.

MONUMENTAL SAN'AT – nafis san'at turi, me'moriy (ayrim hollarda tabiiy) muhit bilan uyg'unlikda g'oyaviy obraz tugalligiga ega bo'ladigan asarlar. M.s.ga haykal va monumentlar, binolarning haykaltaroshlik, rangtasvir, mozaika bezaklari, vitrajlar va b. kiradi. Me'morlik b-n uyg'unlashgan M.s. ansamblning asosiy mazmuni yoki shakliga aylanadi. Binolar tarzi va intereridagi mavzuli tasvirlar, maydonlardagi haykallar davrning eng umumfalsafiy va ijtimoiy g'oyalarini o'zida aks ettiradi, buyuk arboblardan va muhim voqealarni abadiylashtiradi. Ko'tarinkilik, umumahamiyatga ega g'oyalarni tasvirlashga intilish asarga ulug'vorlik va muhim shakl baxsh etadi. Ayrim M.s. asarlari me'morlikda uning shakliy ifodaliligini oshiradi, devoriy to'siqlar, tarzlar va b.ning estetik ta'sirchanligini kuchaytiradi.

MONUMENTAL HAYKALTAROSHLIK – haykaltaroshlikning me'morlik va shaharsozlik b-n bog'liq turi. M.h. asarlari o'zida katta mazmun ifoda etadi hamda mustaqil ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, bevosita atrof muhit, me'moriy binolar b-n uyg'unlashtiriladi. Asarlari uzoqdan tomosha qilishga mo'ljallanganligi uchun katta-katta, yaxlit shakllardan keng foydalaniladi; maydonlar, istirohat bog'lari, xiyobonlar, ko'cha va b.ga o'rnatiladi, shuningdek, bino devorlariga ishlangan haykallar ham M.h.ga taalluqlidir. M.h.ga muhim tarixiy voqealar, atoqli shaxslar xotirasini abadiylashtirish maqsadida o'rnatilgan monument, yodgorliklar, haykaltaroshlik majmualari, shuningdek, bezak haykaltaroshligi (mas., Navoiy teatri binosi oldidagi favvora va b.) asarlari kiradi. Asar rangini haykal uchun ishlatilayotgan xom ashyo (marmar, granit, bronza va b.) belgilaydi.

MOTAM MAROSIMLARI - kishining vafoti munosabati b-n marhumning xotirasini yod etib o'tkaziladigan marosimlar. M.m. barcha xalqlarda mavjud, u geografik sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy tuzum, kishilarning ilmiy, diniy tasavvurlari va b. omillar ta'sirida o'zgarib borgan. M.m. marhum vafotining ma'lum kunlarida, fasl mavsumlarida hamda diniy bayramlarda o'tkaziladigan marosimlarga bo'linadi. Bu marosimlarda marhumning arvohi yod etilgan, arvohni shod etish uchun turli rasm-rusmlar bajo keltirilgan.

MOHUR – o'tmishda O'n ikki maqom tarkibidagi sho''ba; mungli, ta'sirchan va nozik ashula yo'llaridan. Hozirda Ozarbayjon va Eron xalqlari an'anaviy musiqasida M., O'rta M., M.i hindi kabi cholg'u va ashula yo'llari (mug'om va dastgoxdar) mavjud.

MUALLAQCHILIK – sirk san'ati janrlaridan biri. O'zbek sirkining (akrobatika mashqlaridan iborat bo'lgan) an'anaviy turlaridan, tana harakatlari b-n chiroyli

shakllar yasash san'ati. M. san'atiga oid ilk ma'lumotlarni o'rta asrlarda yaratilgan adabiy manbalarda uchratish mumkin. Muallaqchilar odatda bozor maydonlarida, karvonsaroylarda, choyxonalarda 2– 3 kishi bo'lib tomosha ko'rsatganlar. Ular orqa va yon b-n kamalak shaklida sakrash, ikki qo'lda, bir qo'lda, boshda muallaq turishdan boshlab murakkab o'yinlarga o'tishgan.

MUVASHSHAH - Andalusiya (Arab Ispaniyasi) madaniyatida 8– 10-a.larda shakllangan aytim-cholg'u turkum janri. Keyinchalik, 11 – 13-a.larda M. Shimoliy Afrika va YAqin Sharq madaniyatida keng tarqalib, arab musiqasining mumtoz shakliy-andozaviy turiga aylandi. Zamonaviy arab musiqasida «M. al-Andalusiya», «M. al-Misriya», «M. al-Halabiya» (Halab, Suriya) va boshqa M. turlari, ijroviy uslublari mavjud. M. mashhur arab xonandasi Umm Kulsum ijodida asosiy o'rin egallab, eng mukammal musiqiy aytim-cholg'u janr darajasida tan olindi. M. «davr» (cholg'u kirish qismi), «xona», «qasida», «qafla» (aytim qismlari), «qita», «silsila» (aytim – cholg'u oraliq va yakunlovchi qismlar) kabi tarkibiy bo'limlardan iborat.

MUZALAR (yun. musa) – 1) yunon mifologiyasida san'at, fan va poeziya ma'budalari, Zevs va Mnemosinaning 9 qizi. Antik shoirlardan Gesiod (mil. av. 7-a.) 9 muzani eslatib o'tadi. Xususan, Klio – tarix, yevterpa – lirik poeziya, Taliya – komediya, Melpomena – tragediya, Terpsixora – o'yin, Erato – muhabbat lirikasi, Poligimniya – gimnlar, Uraniya – astronomiya, Kalliopa Muzalar va Musey torli cholg'u asboblari bilan (Attika amforasidagi surat, mil. av. taxm. 440 y.). – epos ma'budalaridir. Parnas va Gelikan tog'lari M.ning yoqtirgan joylari hisoblangan. M.ning rahbari Apollon bo'lgan; 2) ko'chma ma'noda M. – ilhom parilari. M. shoir va san'atkorlarga ilhom beradi deb hisoblangan.

MUZAHHIB (arab. – zarhallovchi) – hal beruvchi usta. Kitobat san'atida qo'lyozma kitoblarning muqova, sarlavha, unvon va sahifalarini, naqqoshlikda bino va buyumlarning naqshlarini oltin yoki kumush suvi yugurtirib bezagan.

MUZEY (yun. musion – muzalarga bag'ishlangan joy) – tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, saqlash, o'rganish va targ'ib qilish ishlarini amalga oshiruvchi ilmiy, ilmiy-ma'rifiy muassasa. M. xazi-nasida, asosan, moddiy va tasviriy narsalar, shuningdek, san'at asarlari jamlanadi, shu b-n birga yozma manbalar (qadimdan hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy qimmatga ega qo'lyozmalar, bosma hujjatlar, kitoblar) saqlanadi. Zamonaviy ilmiy tasnifda M. tur va sohalar bo'yicha farqlanadi. Ijtimoiy vazifasiga ko'ra ilmiy tadqiqot-ma'rifat (M.ning asosiy qismini tashkil etadi, ba'zan ular xalq M., ommaviy M. deb ham ataladi), tadqiqot (ilmiy tadqiqot institutlari qoshida o'ziga xos laboratoriya vazifasini o'tovchi) va o'quv M.iga bo'linadi. Sohalar bo'yicha tarix, qishloq xo'jalik, tabiatshunoslik, san'atshunoslik, adabiyot, texnikaga oid va boshqa M.ga bo'linadi. Shuningdek, M.ning memorial muzeylar, majmua o'lkashunoslik kabi

turlari bor. M.lar katta ilmiy tadqiqiy va tarbiyaviy ishlarni olib boradi: to'plamlarni butlaydi va o'rganadi; ilmiy hujjatlarni tayyorlaydi, muzey ashyolarini saqlash va ta'mirlash tartibini yaratadi, monografiya, katalog, yo'l-ko'rsatkichlar nashr etadi; zamonaviy muzeyshunoslik ishlab chiqqan ilmiy usul va metodologiya asosida ekspozitsiyalarda ilmiy tashviqotlar olib boradi.

MUZEYSHUNOSLIK – muzeylar tarixi, ularning ijtimoiy vazifalari, muzey ishi nazariyasi va metodikasi masalalarini o'rganadigan fan tarmog'i. M. tizimiga muzey ishi nazariyasi, muzey ishi tarixi (muzey tarixshunosligi b-n), muzey manbashunosligi, muzeylar va muzey tadqiqotlari faoliyatiga doir barcha o'ziga xos tomonlarni o'rganuvchi ilmiy metodika kiradi. M. muzey buyumlarini jamlash, muzeyga keluvchilarni o'rganish jarayonida dala tadqiqotlari usullari va bevosita muntazam kuzatuv ishlari, ijtimoiy usullarni qo'llaydi. M.ning boshqa fanlar b-n har tomonlama uzviy bog'liqligi uning ob'ektiv jihatdan murakkabligini belgilaydi. M. ham ijtimoiy, ham tabiiy fanlar b-n birdek bog'liq, ayniqsa, muzeyning mavzuga oid fanlar va yordamchi fan sohalari (tarix, arxeologiya, geologiya, etnografiya, adabiyotshunoslik, zoologiya, san'atshunoslik va b.) b-n umumiy tomonlari ko'p. M.da muzeylarning tabiat va jamiyatni o'rganish b-n uzviy bog'liq bo'lgan manbalarni jamlash, muzey buyumlarini ilmiy hujjatlashtirish, o'rganish va saqlash, ekspozitsiya va ko'rgazmalar tashkil etish, ilmiy-ma'rifiy, g'oyaviy-tarbiyaviy faoliyati va b.da namoyon bo'ladigan ijtimoiy vazifalari ustida tadqiqotlar olib boradi. Muzeylarni to'ldirish, yodgorliklarni hisobga olish, saklash va restavratsiya qilishning ilmiy tamoyillari ishlab chiqiladi.

M. sohasidagi ishlar yirik muzeylar, ta'mirlash ustaxonalari va ilmiy tadqiqot institutlarida amalga oshiriladi. Xalqaro miqyosda muzey ishini muvofiklashtirish va tajriba almashish ishlarini ko'p mam-lakatlarda milliy qo'mitalari bo'lgan YUNESKO qoshidagi Xalqaro muzeylar kengashi (IKOM) amalga oshiradi.

MUZEY-QO'RIQXONA – tabiiy, tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni saqlovchi ilmiy-tadqiqiy va madaniy-ma'rifiy muassasa; tarkibiga ekspozitsiyadan tashqari qo'riqxonada joylashgan me'moriy, tarixiy va b. yodgorliklar ham kiradigan muzeylar. M.-q.ning tarixiy-badiiy, tarixiy-me'morlik, tarixiy-madaniy, harbiy-tarixiy, shuningdek kompleks (majmua) turlari bor.

MUKOFOT – biron-bir faoliyat sohasidagi aloxida yutuqlar uchun rag'batlantirish shakli. O'zbekistonda pul va natura ko'rinishidagi, yakka shaxslarga yoki jamoaga beriladigan M.lar mavjud. M.lar o'zining darajasiga ko'ra: davlat M.lari, jamoat birlashmalari va b. nodavlat tashkilotlarining M.lari, korxona, muassasalarning o'z xodimlariga beradigan M.lari, xalqaro M.larga; shakliga kura esa – ordenlar, medallar, faxriy unvonlar, qimmatbaho sovrinlar, pul M.lari va b.ga bo'linadi. Ayrim shaxslarni jamiyat hayotidagi salmoqli hissasini taqdirlash maqsa-dida Jamoat birlashmalari va b. nodavlat tashkilotlarining M.i ham ta'sis etiladi (mas., O'zbekiston YO'zuvchilar uyushmasi, rassomlar

uyushmasi yoki b. jamoat birlashmalarining M.lari). Xalqaro M.lar – xalqaro tashkilotlar, jamg'armalar, xorijiy xususiy shaxslar tomonidan muayyan sohada olamshumul ahamiyat kasb etuvchi yutuqlarga erishgan kishilarni taqdirlash (pul yoki maxsus unvonlar, xalqaro grantlar va b. berish) uchun ta'sis etiladi (mas., Nobel mukofoti, YUNESKO xalqaro M.i va b.).

MULOYIMAT (arab. – munosiblik, hamohanglik) – musulmon Sharq musiqasi nazariyasida yoqimli, hamohang tovushlar va bo''d (interval)lar. Aksi – munofirat.

MULTIPLIKATSION FILM (lot. multiplicatio – ko'paytirish) – kino san'ati turi. Kino asarlari chizilgan (rasmli multiplikatsiya) yoki hajmiy (hajmiy multiplikatsiya) ob'ektlar harakatining ketma-ket fazalarini suratga olish yo'li b-n tayyorlanadi. Tasmaga tushirilgan rasm va hajmiy obrazlarning sekundiga 24 kadr tezligidagi proeksiya tasviri ekranda harakatni, ya'ni «jonlanish» ni yuzaga keltiradi.

Multiplikatsiya rasmli va hajmiy bo'lib, ularning har biri yana chizma, siluetli, qo'g'irchoq, barefli turlarga bo'linadi. Keyingi paytda kompyuterli multiplikatsiya ham keng taraqqiy etib boryapti. Multiplikatsiya kinematografiya ixtiro etilguniga qadar bunyod etilgan.

MULYAJ (frans. mouler so'zidan – qoliplamoq, quymoq) – biror-bir ob'ektdan gips, mum, pape-masheda olingan nusxa; odatda bo'yalgan, asosan, ko'rgazmali qurol vazifasida xizmat qiladi M. naturadan olingan qolipda quyiladi yoki o'lchovlar asosida qo'lda tayyorlanadi. Haykaltaroshlikda ba'zan murdaning yuzidan (niqob), mashhur kompozitorning qo'lidan olingan, o'quv maqsadlarida mumtoz asarlardan turkumli takrorlab qilingan nusxa ham M. deb ataladi.

MUM RASSOMLIGI - bog'lovchi moddasi mum bo'lgan bo'yokda ishlanadigan rangtasvir usuli. Kimyoviy aktivligining sustligi va namga chidamliligi tufayli bu usulda yaratilgan asarlar ko'p asrlar davomida o'zining dastlabki koloriti, sofligi, pishiqligi va bo'yoq qatlamining sifatini saqlab turadi. Miloddan avvalgi 14-a.dan Qadimgi Misrda ibodatxonalarni bo'yashda qo'llangan. Miloddan avvalgi 5-a.da YUnonistonda issiq usul deb ataluvchi (enkaustika) eng mustahkam M.r. texnologiyasi yaratilgan: bunda qizdirilgan mum bo'yoqlar qizdirilgan jez kurakcha yordamida asosga surtiladi. Bu usul, asosan, dastgoh san'atida qo'llangan, shuningdek, mahobatli rasmlarda noqulay tashqi sharoitga chidamli mustahkam bo'yoq qatlami talab qilinganda ishlatilgan. Fayyum portretlari va Vizantiya ikonalarida (12-a.gacha) enkaustika o'rnini uncha pishiq bo'lmagan hamda ishlanishi osonroq skipidarli mum bo'yoqlar (sovuq usul deb ataladi) va mumli tempera (uchuvchan moyli emulsiya aralashmasi) egallay boshlagan. M.r. hozir asosan rasmlarni ta'mirlashda, yo'qolgan bo'yoq qatlamini to'ldirish va uni mustahkamlashda ishlatiladi.

MUMTOZ ADABIYOT – milliy va jahon badiiy madaniyati xazinasini tashkil etgan, ko'pchilik tomonidan tan olingan mashhur asarlar silsilasi.

MUMTOZ RAQS – o'zbek milliy raqs turkumi; avloddan-avlodga o'tib, sayqal topib, asosan professional raqs ustalari tomonidan ijro etib kelingan, shakli va harakatlari tartiblashgan raqslar. Mavzu ramziy vositalar, timsollar va shartli-umumlashma harakatlar b-n ifoda qilinishi, illyustrativ harakatlar, maishiy unsurlar deyarli ishlatilmasligi M.r.ning eng muhim xususiyatidir. M.r. markazida – inson, uning ehtirolari, his-tuyg'ulari turadi. M.r. bir kishi yoki guruh bulib ijro etiladi. Tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) maqom raqsi (maqom ohanglarida ijro etiladigan raqslar); 2) katta o'yin (Farg'ona raqslari); 3) sozanda va mavrigixonlarning raqslari; 4) lazgi (Xorazm turkum raqslari). O'zbekiston hududida M.r. islomgacha bo'lgan davrlardayoq (1– 7-a.lar) shakllangan. Uyg'onish davrida (9– 12-a.lar), ayniqsa Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida M.r. ravnaq topdi.

MUNOJOT – sharq mumtoz adabiyotining an'anaviy unsurlaridan biri. Odatda, M.da najot umidi, tavba va iltijolar tangriga otashin murojaat shaklida ifodalanadi. M. Ko'proq epik hamda liro-epik asarlarning bosh – muqaddima qismida Allohga hamd va payg'ambarimiz Muhammad (sav)ga na'tdan oldin keltiriladi. M. dastlab musulmon kishining Allohga murojaat etib, o'z hojatlarini so'rashi, yalinib-yolvorishi tarzida yuzaga kelgan. 9– 10-a.lardan boshlab badiiy adabiyotda M. yozish an'ana tusini olgan. M. ba'zan nasriy shaklda va mustaqil asar tarzida ham yozilgan. M. liro-epik asarlar oxirida berilishi ham mumkin.

«**MUNOJOT**» (arab. – yalinish, yolvorish) – yirik shakldagi o'zbek mumtoz cholg'u kuylar turkumi. 3 asosiy qismdan tashkil topgan: «M.», «Savti M.» va «Ufari M.». Turkumli ijroda ba'zan «Savti M.»dan keyin «Oromijon» nomli kuy ulanib, so'ngra «Ufari M.» yangraydi. Umumiy parda tuzilishi hamda bosh kuy mavzui bo'yicha ular Dugoh va Chorgoh maqom yo'llariga mos keladi. «M.» turkumining tarkibiy qismlari bir-biridan asosan usul negizi b-n farklanadi (saraxbor, kashqarcha, ufar). Shu b-n birga o'zbek musiqa merosida «Mo'g'ulchai M.», «Muxayyari M.», «Qashqarchai M.» nomli cholg'u kuylar xam mavjud.

MUNOZARA – 1) bahs, fikrlar tortishuvi; 2) mumtoz adabiyotda keng tapqalgan janr. Fikrlar kurashi shaklida yozilgan badiiy asar.

MUNOFIRAT, munofarat (arab. – nomunosiblik, hamohangsizlik) – musulmon Sharq musiqa nazariyasida yoqimsiz eshitiladigan tovushlar va bo'd (interval)lar nomi. Aksi – muloyimat.

MUNTAXAB (arab. – ajratib olingan, tanlangan) – 1) biror ijodkorning

tanlangan asarlari to'plami; 2) fan, adabiyot va san'atga oid masalalarning eng muhimlarini qisqacha tushuntirib beruvchi asar. Odatda, bir necha muallifning asarlaridan olingan parchalardan tuziladi.

MUNDShTUK (nemischa mund – lab, stuck – parcha) – 1) puflama musiqa cholg'usining labga qo'yiladigan qismiga o'rnatiladigan qalpoqcha; 2) klarnet, saksafon kabi musiqa cholg'ularining puflanadigan qismi.

MURABBA (arab. – to'rtlik) – sharq she'riyatidagi lirik janrlardan; qofiyalanish tartibi asosida tuzilgan she'r. Musammat turiga mansub boshqa she'r shakllariga o'xshash a– a– a– a, b– b– b– a, v– v– v– a tartibida krfiyalanadi. Misralar soniga ko'ra har bir bandi ruboiy va tuyuqlarga o'xshasa ham, bir necha to'rtlik bandlar tarzida tuzilib, bir asarni tashkil etishi, aruzning turli vaznlarida yozilishi va oxirgi to'rtlikda shoir taxallusining ko'rsatilishi kabi xususiyatlari b-n ulardan farq qiladi. M. eng qadimiy shakllardan bo'lib, mustaqil to'rtliklar shaklidagi namunalari «Devonu lug'otit-turk», «Qutadg'u bilig» asarlarida uchraydi. Musammat-M., hikmat M. shaklidagi ilk namunalari Ahmad YAssaviyning «Devoni hikmat»ida keltirilgan. 16-a.dan boshlab Fuzuliy, Mashrab ijodi b-n M. rivojining yangi bosqichi ko'zga tashlanadi. Bu shoirlar orifona va oshiqona g'azallarga xos g'oyaviy va badiiy xususiyatlarni musammat-M.larga singdirdilar. Ularning an'analarini Ogahiy, Muqimiy, Bayoniy, Avaz kabi 19-a. shoirlari ijodiy davom ettirdilar. Ayniqsa, Muqimiy bu janr rivojiga alohida hissa qo'shdi. M. xalqona she'r shakllaridan biri sifatida 20-a. she'riyatida ham rivojlantirildi.

MURABBIYLIK – yoshlarga axloq-odob, kasb-hunar, ilm-fan sohalarini o'rgatish, san'at, sport mashg'ulotlariga rahbarlik qilish faoliyati. M. oilada, mahallada, ta'lim-tarbiya muassasalarida, mehnat va jamoat tashkilotlarida amalga oshiriladi. Bolalar va o'smirlarning turli yosh davrlarida M. turlicha mazmun va yo'nalishda olib boriladi. Go'daklik va bog'cha yoshi davrlarida bolaning nutqi, axloq-odobi va ilk dunyoqarashini shakllantirishga ota-ona, tarbiyachi va enagalar M.lik qiladi. Maktab, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, oliy o'quv yurtida pedagog-o'qituvchilar, korxonalarda esa o'z kasbini puxta egallagan, pedagoglik ko'nikmalarni o'zlashtirgan, usta nomini olgan tajribali ustozlar M. qiladilar. O'zRda eng yaxshi murabbiylarga «O'zbekistan Respublikasida xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi» faxriy unvoni ta'sis etilgan.

MURAKKABOT (arab. – murakkab birikmalar) – musulmon Sharq musiqa nazariyasida parda tuzilmalaridan biri. M. turlari 24 ta bo'lib, ularning har biri ikki maqom yoki maqom va sho''ba, maqom va ovoza, sho''ba va ovozalari tovushqatorlari qismlaridan tarkib topgan. Hijozi Muxolif (Hijoz va Iroq maqomlari asosida), Chorgohi Ajam (Chorgoh va Ajam sho''balari asosida), Zirafkani Buzruk (Buzruk va Moya ovozlari asosida) kabi nomlar b-n atalgan. Safiuddin al-Urmaviy risolasidagi jadvalda keltirilgan kuylarda M.lar maqom

yo'llari tarkibidagi namudlarga o'xshash vazifani bajarganligi qayd etilgan. Shashmaqomning ashula qismlarida M.larga o'xshash sho''balar uchraydi.

MUSAVVIR (arab. – rassom) – turli tasvirlar ishlovchi, rasm chizuvchi ijodkor (q. Rassom). San'atshunoslikda O'rta Osiyo tasviriy san'atida o'rta asrlarda ijod qilgan san'atkor (rassom)larga nisbatan qo'llanilgan.

MUSADDAS (arab. – oltilik) – har bandi 6 misradan tuzilgan musammat xillaridan biri. Aruzningturli vaznlarida, turli mavzularda yoziladi, a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a, v-v-v-v-v-a... yoxud takror, tarje misralari, baytlari bo'lsa – a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a, v-v-v-v-v-a; a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib keladi. M.da ham musammatlarning boshqa xillaridagi kabi shoir yoxud ikki shoir taxallusi keltiriladi. Shu taxalluslarga qarab M. she'r mustaqil yoki tazmin usulida yaratilganligi aniqlanib olinadi. Birinchi usulda shoir o'zining misralaridan iborat oltiliklar yaratadi. U she'riy devon, majmua va bayozlarda ba'zan «tab'i xud (o'zining) M.» izohi b-n berilgan. Ikkinchi usulda esa shoir o'ziga yoqqan ustoz yoki zamondosh shoir yoxud o'z g'azalidan tanlab, shu g'azal baytlari oldidan unga to'rt-to'rt yangi misralar qo'shib, g'azal baytlarini oltiliklarga aylantirgan.

MUSALLAS (arab. – uchlik, uchlama) – musammat she'r shakllaridan biri. M. o'zbek she'riyatidagina emas, balki aruz sistemasi qo'llangan boshqa qo'shni adabiyotlar tarixida ham juda kam uchraydi. Buning sababi – uchlikning 1- va 2-juft misrasidan keyingi 3- misraning qofiya jihatidan toq bo'lishidadir (a-a-b). Bunday holat she'rda fikriy notamomlikka, uzilishga sabab bo'lishi mumkin. U g'arb adabiyotidagi tersinalarga o'xshab ketadi.

MUSAMMAN (arab. – sakkizlik) – 1) arab, fors-tojik va o'zbek mumtoz she'riyatidagi she'riy turlardan biri. M. 8 misrali bir necha banddan tashkil topadi. Birinchi band yagona qofiyaga ega bo'ladi, keyingi bandlarning faqat 7 misrasi qofiyadosh bo'lib, 8-misrasi birinchi band b-n qofiyalanadi: a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-b-a, v-v-v-v-v-v-v-a kabi; 2) aruzda har baytda bir ruknning 8 marta takrorlanishidan vazn hosil bo'lishi.

MUSAMMAT (arab. – she'r shakllaridan bir) – ijtimoiy-falsafiy ruhdagi she'rlar bo'lib, alohida-alohida qofiyalanuvchi bandlardan iborat. Birinchi bandning oxirgi misrasidagi qofiya keyingi bandlarning oxirgi misralaridagi qofiyalar b-n bir xil bo'ladi. Bandlardagi misralar soni 3 tadan 10 tagacha yetadi, shunga ko'ra quyidagi M.lar farqlanadi: musallas (3 misrali), murabba (4 misrali), muxammas (5 misrali), musaddas (6 misrali), musabba (7 misrali), musamman (8 misrali), mutassa (9 misrali), muashshar (10 misrali).

MUSIQA (yun. mousiche – muzalar san'ati) – inson hissiy kechinmalari, fikrlari, tasavvur doirasini musiqiy tovush (ton, nag'ma)lar izchilligi yoki majmui

vositasida aks ettiruvchi sanat turi. Uning mazmuni o'zgaruvchan ruhiy holatlarni ifodalovchi muayyan musiqiy-badiiy obrazlardan iborat. M. insonning turli kayfiyatlari (mas., ko'tarinkilik, shodlik, zavqlanish, mushohadalik, g'amginlik, xavf-qo'rquv va b.)ni o'zida mujassamlashtiradi. Bundan tashqari, M. shaxsning irodaviy sifatlari (kat'iyatlik, intiluvchanlik, o'ychanlik, vazminlik va b.)ni, uning tabiati (mijozi)ni ham yorqin aks ettiradi. M.ning ushbu ifodaviy-tasviriy imkoniyatlari yunon olimlari – Pifagor, Platon, Aristotel va Sharq mutafakkirlari – Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Navoiy, Bobur, Kavkabi, tasavvuf arboblari – Imom G'azzoliy, Kalobodiy Buxoriy va b. tomonidan yuqori baholangan, sharh va ilmiy tadqiq qilingan. M.ning odam ongi va hissiyotiga ta'sir etishning ajoyib kuchi uning ruhiy jarayonlarga hamohang bo'lgan protsessual-muayyan jarayonli tabiati b-n bog'liqdir. M. asarlari mazmunida badiiy g'oyalar umumlashgan holda berilib, musiqali obrazlarning o'zaro munosabatlari (taqqoslanish, to'qnashuv, rivojlanish kabi) jarayonida shakllanadi. Mazkur jarayonning xususiyatlariga ko'ra M. mazmuni ham turli – epik, dramatik, lirik belgilarga ega bo'lishi mumkin. Bulardan insonning ichki dunyosi, ruhiy holatlarini ifodalashga moyil bo'lgan lirika M.ning «botiniy» tabiatiga ancha yaqindir. M.ning mazmuni – shaxsiy, milliy va umumbashariy badiiy qiymatlarning birligidan iborat bo'lib, bunda ma'lum xalq, jamiyat va tarixiy davrga xos ruhiy tarovat, sur'at, ijtimoiy fikr va kechinmalar umumlashgan holda ifodalanadi. M. shakllari har bir davrning ma'naviy-ma'rifiy talablariga javob bergan holda, ayni vaktida inson faoliyatining ko'pgina jabhalari (muayyan jamoaviy tadbirlar, odamlarning o'zaro axloqiy va estetik ta'sir etish, muloqot qilish jarayonlari) b-n mushtarakdir. M.ning, ayniqsa, insonning axloqiy va estetik didini shakllantirish, hissiy tuyg'ularini rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirish vositasi sifatidagi roli juda muhimdir. Nutq, tovushli signal berish va b. tovushli-ma'noli jarayonlar singari, M. ham muayyan ma'lumotlarni sadolar vositasida ifodalash imkoniyatiga ega. Jumladan, tovushlarning baland-pastligi, ingichka-yo'g'onligi, uzun-qisqaligi, kuchliligi va b. vositalar yordamida odamning ichki holatini ifodalash imkoniyati jihatidan M. nutqqa (nutq intonatsiyalariga) o'xshaydi. Ammo, san'at turi sifatida M. faqat ungagina xos bo'lgan xususiyatlar (mas., badiiy-estetik maqsadlarni ko'zlashi, mazmun va shakl badiiy qiymat sifatida kasb etilishi, ayniqsa, M. tovushlarining muayyan musiqa tizimlarida tashkil etilishi) b-n nutqdan farq qiladi. Har bir alohida olingan M. tovushi birlamchi ifodaviy imkoniyatga ega bo'lsa-da M. tovushlarining baland-pastlik munosabatlari lad tuzilmalarida, muvaqqat nisbatlari esa – musiqiy ritm va metrda o'z aksini topadi. Dunyoning aksariyat xalklari M. madaniyati, jumladan, o'zbek musiqa folklori, an'anaviy musiqa va bastakorlik ijodiyotida lad asosini turli ko'rinishdagi diatonika tashkil etadi. Kompozitorlik M.da (ayniqsa, 20- a.da rivoj topgan yo'nalishlarda) diatonika b-n birga xromatika ham keng o'rin olgan.

M.da asosiy badiiy vosita – kuy (melodiya)dir. M.ning ogzaki an'anadagi (monodiya) uslublarida kuy badiiy obrazning yagona va tugal musiqiy ifodasi hisoblanadi. Ko'p ovozli kompozitorlik yo'nalishlarda garmoniya, polifoniya

unsurlari ham muhim o'rin egallaydi. M. asaridagi kuy (mavzu)lar rivoji uning kompozitsiyasi (shakl)ni tashkil etadi. Musiqa shakli asar mazmunining moddiy tajassumi va vujudga kelish vositasi bo'lib xizmat qiladi. M. asarlari shakliga muntazam takrorlanuvchi tarkib va unsurlar xos bo'lib, bular badiiy mazmundagi o'zgaruvchanlik, harakatchanlik kabi xususiyatlarga ma'lum darajada ziddir. O'zaro aloqa va birlik doirasidagi bunday dialektik ziddiyatlar M. asarini yaratish va ijro etish jarayonida hamisha xilma-xil ravishda o'z yechimini topadi. Turli xalqlar M. madaniyati va an'alarida M.ning barqaror va beqaror unsurlarining o'zaro munosabatlari ham o'zgachadir. Mac., an'anaviylik mezoniga asoslangan og'zaki yo'nalishdagi M. uslublari muayyan badiiy mazmun, estetik qoidalar b-n birga M. asarlari shakliga badihago'ylik xususiyatlari, nomusiqaviy (asarining ijro etish vaqti, joyi, sharoiti kabi) holatlar o'z ta'sirini o'tkazadi. Individual badiiy obrazlarni ifodalashga qaratilgan yozma an'anadagi kompozitorlik san'ati asarlari esa ko'proq aynan musiqiy rivojlanish qoidalariga, ya'ni tugallangan, yaxlit va barqaror shakllarga asoslanadi. Shuning uchun, kompozitorlik musikada mazkur shakllarni ifodalashga hamda ob'ektiv holatda saqlashda asosiy omil bo'lgan nota yozuvi muhim o'rin tutadi.

M. inson madaniyatida va jamoaviy hayotda o'ziga xos ahamiyatga ega. U dam olish va ko'ngil ochish paytlari, turli marosim, bayram, bazm va sayillar, diniy va rasmiy tadbirlar, ommaviy va harbiy yurishlar, sport mashqlari va mehnat jarayonida muayyan vazifalar bajaradi. Shuning uchun M. asarlari o'z mazmuniga muvofiq holda bir nechta uslub, tur va janr guruhlariga ajratiladi. Alla, zikr, marsiya, sarbozcha, vals, marsh, messa kabi janrlar hayotdagi maishiy va b. sharoitlar b-n bog'liq bo'ladi. Ashula, dastgoh, cholg'u kuy, maqom yo'llari, konsert, miniatyura, romans va b.da estetik ta'sir o'tkazish vazifalari asosiy o'rin tutadi. Janrlar, o'z navbatida, diniy musiqa, yoshlar musikasi, maishiy musiqa, ommaviy musiqa, harbiy musiqa, kamer musiqa, simfonik musiqa, xor musiqasi kabi M.turlariga birlashadi. Tarixiy, milliy, mahalliy, shaxsiy (individual) M. uslublari ham musiqiy tafakkur tarzi, ohang, ritm, shakl kabi musiqiy unsurlarni o'ziga qamrab olib, muayyan bir davr yoki milliy madaniyatga mansub bo'lgan turli janrdagi asarlar umumiyatini aks ettiradi.

Bastakor va kompozitorlar badiiy obrazlarni kengroq qamrashga intilishib, M. va boshqa san'at turlari qorishmasi (sintezi)dan foydalanishadi. Aniq tushunchaga ega bo'lgan so'z, sahna harakati, kino tasviri va b. unsurlar b-n qorishiq M. asarining ifodaviy imkoniyatlari kengayadi. M., shuningdek, boshqa san'at turi va janrlarida ham muxim rol o'ynaydi. Mac, opera janrida, o'zbek musiqali dramasi va komediyasida xonandalik, xor san'ati hamda orkestr musiqasini drama b-n bog'laydi. Balet va b. raqs shakllari ham o'zining badiiy obrazlarini M. yordamida ifodalaydi.

Insonning M. faoliyati asosan 3 bosqichda amalga oshiriladi: ijod, ijro va tinglash (uquv). Har bir bosqichda asarining mazmun va shakli o'zgacha ko'rinishga ega bo'ladi. Ijod bosqichida badiiy g'oya va shakl muallif ongida mushtarak holda tug'iladi. Ijro jarayonida shakl va mazmun ijrochi tomonidan

uning dunyoqarashi, estetik tasavvurlari, shaxsiy tajriba va mahoratiga mos ravishda o'zgartiriladi. M. ixlosmandlari ham ijro etilayotgan asarni o'zlarining xususiy didi, hayotiy va badiiy tajribasiga asoslanib qabul qilishadi. Shunday qilib, M. faoliyati hamma bosqichlarda ijodiy tabiatga ega buladi.

Turli (kompozitorlik va og'zaki an'anadagi) uslublarda musiqa ijrochiligi ahamiyati turlichadir. Professional yo'nalishdagi madaniyat tizimida M. ko'pincha badiiy asarlarni ijro etadigan san'atkorlar faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun M. ijrochi (sozanda, xonanda)larining aksariyati kompozitor va bastakorlarning haqiqiy hamkorlaridir. Ular ustoz-shogird munosabatlari jarayonida o'zlashtirgan yoki nota yozuvi yordamida o'rgangan asarlarni jonli ravishda tinglovchilar oldida talqin etadilar. Musiqiy folklor tizimida M. namunalari omma ongining badiiy mahsuloti sifatida yuzaga kelib, havaskor qo'shiqchi, sozanda yoki jamoaviy tarzda ijro etiladi. M. ijrochiligi musiqa cholg'ulari hamda inson ovozi vositasida amalga oshiriladi. Bular yakka tarzda, ansambl, xor, orkestr kabi birikma shakllarida namoyon bo'ladi.

M. ijodiyoti, ijrochiligi va tinglanishi M. faoliyatining boshqa turlari – mas., musiqa tarbiyasi, musiqa ta'limi, musiqashunoslik, musiqiy tanqid va boshkalar b-n birga jamiyat M. madaniyati tizimini tashkil etadi.

MUSIQA BEZAKLARI – o'zbek an'anaviy musiqa ijrochiligida ohang ifodaviyligini boyitish maqsadida keng qo'llaniladigan musiqa vositalari. Kuyning asosiy pog'ona (tovush)larini turli usulda – tebratish (to'lqinlatish), qo'shimcha tovushlar b-n bezash (girift, sayqal, kashish, molish, nola, nolish va b.) yo'li b-n hosil qilinadi.

MUSIQA IJROCHILIGI – ijod turi; musiqa asarlarini xonanda yoki sozanda tomonidan badiiy talqinda ijro etilishi. M.i. vokal, cholg'u yoki aralash (vokal-cholg'u), ijrochilar soniga ko'ra yakkaxon (yakkanavoz), ansambl, orkestr, xor ijrochiligiga ajratiladi. Ijrochining uslubi, uning saviyasi, maxorati va b.ga qarab asar mazmuni ijrochilik vositalari (artikulyatsiya, dinamika, sur'at, agogika va b.) yordamida turlicha ifodalanishi mumkin. Asar yaratilgan davr va kompozitorning estetik qarashlari, boshqa ijrochilarning uslublarini o'rganish hamda badiiy ifoda vositalari (musiqa bezaklari va b.)ni o'z o'rnida qo'llash ijrochi uchun muhim ahamiyatga ega. Xalq M.i.da ijrochilar, asosan, o'zining ichki hissiyotlari, amaliy tajriba va xotirasiga tayanadi. Og'zaki an'anadagi professional musiqada M.i. an'analari ustoz-shogird munosabatlari orqali saklanib rivoj topadi, sozanda va xonandalar esa maxsus (aruz, musiqa ilmi, bastakorlik kabi) bilim va qoidalarga bo'ysunadi. Musulmon Sharq mutafakkir va musiqashunoslari (Forobiy, Ibn Sino, Isfaxoniy, Urmaviy, Jomiy, Navoiy, Bobur, Kavkabi, Darvishali Changiy va b.) M.i. masalalariga bag'ishlab risolalar yozgan, M.i.ga oid afsona va rivoyatlar, aniq qoidalar bayon etishgan. Dirijyorlikniig barcha turlari ham M.i.ga kiradi.

MUSIQA MAKTABLARI, bolalar musiqa maktablari – boshlang'ich musiqa

ta'limini beruvchi maxsus o'quv yurtlari. M.m.ga asosan umumta'lim maktablarida o'qiydigan iste'dodli bolalar va o'smirlar qabul qilinadi. M.m.da musiqa cholg'u asboblari (fortepiano, skripka, violonchel, truba, klarnet, akkordeon va b., o'zbek xalq cholg'ularidan – doira, qashqar rubobi, dutor, g'ijjak, chang, nay va b.)da chalish o'rgatiladi; musiqa savodi va elementar musiqa nazariyasi, solfejio, musiqa adabiyoti, xor qo'shiqchiligi bo'yicha ta'lim beriladi. O'qish muddati 5 (xalq, urma va puflama cholg'ulari bo'limlarida) va 7 (Evropa cholg'u asboblari bo'limida) yil.

MUSIQA TANLOVLARI VA FESTIVALLARI – xonanda, sozanda, kompozitor, bastakor, musiqa jamoalari va b.ning ijodiy musobakalari va konsert tadbirlari. Odatda, oldindan e'lon qilingan shartlar asosida o'tkaziladi. YUnonistonda mil. av. 590- y.larda paydo bo'lgan (Pifiya o'yinlari). Hozirgi ko'rinishda 19-a.ning boshida yuzaga kelgan (1803, Parijdagi «Nafis san'atlar akademiyasi»). Ilk xalqaro musiqa tanlovi 1856 y. Bryusselda o'tkazilgan. Hozirda Amerika, yevropa va Osiyo mamlakatlarida yuzlab xalqaro M.t. va f. muntazam ravishda o'tkazilmoqda. Ularda bir qator O'zbekiston ijrochilari qatnashib g'alaba qozongan, o'zbek professional musiqa ijrochiligi yutuqlarini namoyon etishgan (Usta Olim Komilov, M. Qoriyoqubov, Tamaraxonim, T.Jalilov, A.Ismoilov (naychi), T. Alimatov, B.Aliev, Q.Dadaev, A.Ismoilov (g'ijjakchi), O'. Rasulov, M. Yo'lchieva, N.Sattorova, S.Niyozov, A.Ibrohimov va b.). yevropacha ijrochilik tanlovlarida 3.Haknazarov, I.Jalilov, M.Toshmatov, A.Sultonov, U. Polvonov, G. Alimova va b., kompozitorlik ijodiyotiga oid ko'rik-tanlovlarda R.Abdullaev, S.Absalomov, D.Omonullaeva, M.Otajonov, U. Musaev, D. YAnov-YAnovskiy va b. g'oliblikka erishgan. Sharq, jumladan, O'rta Osiyo xalqlari madaniyatida M.t. va f. kadimdan rivojlanib, hozirgacha uzining an'anaviy shaklida saqlanib kelgan: mas., qozoq oqinlari, o'zbek baxshilari, qoraqalpoq jirovlari, qirg'iz manaschilarining aytis (aytishuv)lari va b.

O'zbekistonda 20-a.ning 2-yarmidan turli musiqachi va qo'shiqchilarning ko'pgina tanlovlari o'tkaziladi: mas., «San'at bayrami», «Marhabo, talantlar!», xalq cholg'ulari, puflama va urma cholg'ular, an'anaviy ijrochilik va bastakorlar asarlari buyicha, baxshilar, to'y-marosim qo'shiqlari, folklor-etnografik ansambllari, «Alla» ijrochilari (2003 y.dan H.Oxunova nomida) Respublika tanlovlari va b. Ular ayniqsa mustaqillik davrida keng rivoj topdi. O'zbekistonning barcha hududlarida o'tkaziladigan «Qo'shiq bayrami» (1992 y.dan), YU.Rajabiy nomidagi maqom ijrochilari (1983 y.dan, Toshkent), Ma'murjon Uzoqov nomidagi (1997 y.dan, Marg'ilon sh., 2001 y.dan J.Sultonov va M.Uzoqov nomida), F. Mamadaliev va O.YUsupov nomidagi (2001 y.dan, Andijon), Hoji Abdulaziz Abdurasulov nomidagi (1997 y.dan, Samarqand), Komiljon Otaniyozov nomidagi (1997 y.dan, Xorazm) xonandalar tanlovlari va b. «Asrlar navosi» ko'hna milliy sozlar (tanbur-sato, nay va dutor) ijrochilarining Respublika tanlovi (1998, Buxoro), «O'zbekistan – Vatanim manim» (1996, Toshkent), «YAngi taronalar» milliy estrada qo'shiq va kuylari Respublika tanlovi (1998, Jizzax; 2002, Guliston); «Aziz ona yurtim navolari» milliy estrada

qo'shiklari Respublika tanlovi va b.

Toshkentda 1995 y.dan har yili o'tkazilayotgan «Ilhom–XX» Xalqaro zamonaviy musiqa, 1998 y.dan har ikki yilda o'tkazilayotgan Xalqaro simfonik musiqa festivallari, 1997 y.dan har ikki yilda o'tkazilayotgan «Sharq taronalari» (Samarqand) Xalqaro musiqa festivali doirasidagi ijrochilar tanlovi va musiqashunoslar anjumani ham jahon miqyosida tan olinmoqda.

MUSIQA UQUVI – insonning musiqa asaridagi tovushlar (baland-pastlik, metr, ritm, tembr xususiyatlari)ni eshita bilish, ularning izchillik mazmunini tushunib ovoz yoki biror cholg'uda ijro eta olish qobiliyati. M.u.ning asosiy ikki pog'onasini ajratib ko'rsatish mumkin. Musiqiy fiziologiya nuqtai nazaridan M.u. bu tovushlarni eshita olish apparatidir. U keng diapazoni hamda tovushlarning o'zgaruviga o'ta sezgirligi b-n belgilanadi. M.u. orqali odam musiqatovushlarining balandligini (16 dan taxm. 20000 gs gacha, sent hisobida), kuchi (desibel hisobida), tusi (tembrni) va davomiyligini ajrata oladi. Bunda absolyut (mutlaq, ya'ni tovushlar balandligini boshqa tovushlar balandligiga taqqoslamasdan idrok etish) va nisbiy M.u. ajratiladi. Musiqiy psixologiya nuqtai nazaridan M.u. musiqiy tovushlarning funksional nisbatlari, badiiy xususiyatlarini idrok etish qobiliyati: lad hissi (kuy tovushlaridagi lad funksiyalarini ajratish qobiliyati), garmonik uquv (ko'p ovozli musiqani idrok etish, interval va akkordlarning xususiyatlarini his etish qobiliyati), intonatsiya uquvi (ma'lum pog'onalaridagi intonatsiyani, undagi tovushlarning baland-pastligini hamda og'ishmalarini eshitish va takrorlash qobiliyati), tembr uquvi (ovoz yoki cholg'u sadolarining bir-biridan farqini ajratish qobiliyati), kompozitsiya hissi (musiqa asaridagi shakliy tuzilmalarning o'zaro nisbatlarini idrok etish) va b. Illy b-n birga musiqa asarini eshitmay, ijro etmay turib uni nota yozuvidan o'qib tasavvur eta olish hamda ijro jarayonida kuy va asarni xotirada yaratish ichki M.u.ga kiradi. M.u.ni rivojlantiradigan maxsus o'quv fani solfejiodir. M.u. xususiyatlari yangi (ayniqsa, elektron) musiqa cholg'ularini ishlab chiqishda, konsert zallarini qurish, radio, televidenie yozuvlarida e'tiborga olinadi.

MUSIQA ChOLG'U ASBOBLARI – musiqiy ton yoki o'ziga xos jarangdor tovushlar hamda ma'lum ritmik tuzilmalarni hosil etishga mo'ljallangan cholg'u asboblari; musiqani yakkanavoz yoki jamoa (turli ansambl, orkestr va b.) tarzda ijro etishda ishlatiladi. Har bir M.ch.a.ning sadosi o'ziga xos tembr, ma'lum diapazonli tovushqator va ifodaviy imkoniyatlarga ega. M.ch.a. sadosining sifati, ko'pincha, muayyan cholg'u asbobining shakli, umumiy tuzilishi, qurilmasi va uni tayyorlashda ishlatilgan materialga bog'liq. M.ch.a. qadimdan qamish, bambuk, yog'och, tosh, suyak, metall, teri, ipak, kokos yong'og'i, qovoq va b.dan tayyorlangan. Sadolanish xususiyatini qo'shimcha vositalar, ijrochilik uslublari, ba'zi musiqa bezaklari yordamida o'zgartirish mumkin. Paydo bo'lishi insoniyat tarixining ilk davrlariga to'g'ri keladi; mukammallanishi esa musiqa san'ati va ijrochilikning rivojlanishi hamda M.ch.a.ni ishlab chiqarish texnikasi taraqqiyoti b-

n bog'liq.

MUSIQA ShAKLI – 1) keng (falsafiy, estetik) ma'noda – muayyan g'oyaviy-badiiy mazmunni musiqada mujassamlashtiruvchi ifoda vositalari (kuy, ritm, garmoniya va b.) majmui; 2) tor ma'noda – musiqa asarining ichki tuzilishi – kompozitsiyasi. M.sh. badiiy obrazlarni namoyon etishda muayyan ijodiy prinsiplar (mas., kuy yoki mavzuni takrorlash, o'zgartirish, qayta ishlash, yangi, keskin farqlanuvchi kuy kiritish va b.)ga tayanadi. Og'zaki an'anadagi musiqada, shuningdek, vokal, teatr, kino musiqalarida sof musiqiy omillar b-n birga mazkur san'at turlariga xos (mas., she'riy asar tuzilishi, sahna asari dramaturgiyasi, kinofilm montaji kabi) kompozitsiya xususiyatlari ham muhim o'rin tutadi. Dasturli (muayyan mavzuli) musiqa asarlari (mas., simfonik poema, ballada)la M.sh. umumiy syujetga mos ravishda o'zgaradi. M.sh.ning eng kichik ifodaviy birligi ohang, birlamchi tugal musiqa tuzilmasi mavzudir. Har bir asardagi kompozitsiya o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lsa-da, M.sh.ning asrlar davomida rivojlanib, qonunlashgan turlari mavjud (davr, kuplet, ikki qismli, uch qismli shakl, sonata shakli, variatsiya, rondo, fuga va b.). Shuningdek, bir qismli aralash (rondo-sonata), ko'p qismli turkum M.sh.lari tarqalgan (syuita, sonata turkumi va b.). Yirik vokal-simfonik (oratoriya, kantata, messa va b.) va musiqali sahna (musiqali drama va komediya, opera, balet) asarlari ko'p qismdan tashkil topadi. Ularning ayrim qismlari (uvertyura, ariya va h. k.), odatda, uncha murakkab bo'lmagan M.sh.larida yoziladi. Sharq (jumladan, O'rta Osiyo) xalqlarining og'zaki an'anadagi professional musiqasida turli xil M.sh.lari mavjud bo'lgan (amal, kor, savt, peshrav va b.).

MUSIQALI DRAMA –1) musiqa (vokal va cholg'u) hamda so'z san'atiga asoslangan sahna asari, musiqali teatr janri. Ilk namunalari Sharq (mas., 5-a. Hindiston, 12-a. Xitoy)da shakllangan. Mazkur janr Ozarbayjonda 20-a. boshida, O'rta Osiyo va Qozog'istonda 1920-y.larda vujudga kelgan. M.d.da sahna voqealari, qahramonlarning ichki kechinma va holatlari, o'zaro munosabatlari so'z, musiqa, dramatik harakat, shuningdek, raqs orqali ifodalanadi, musiqa va so'z birbirini to'ldirib, asar mazmunini ochishga xizmat qiladi. O'zbekistonda M.d. janri 1910– 20 y.lardan milliy adabiy-badiiy tomosha san'ati va musika merosi zaminida shakllana boshladi. Uning tarkib topishida o'zbek xalq tomoshalarida musiqadan foydalanish tajribalari, shuningdek, ozarbayjon teatrining musiqali dramatik spektakllari muhim rol o'ynadi. O'zbek M.d.si o'z taraqqiyotida bir necha davrni bosib o'tdi. Dastavval pesaga mos musiqa materiali xalq ijodidan saralab olingan bo'lsa, 1930-y.larning boshida S Abdullaning «Po'rtana», M. Muhamedov va K. YAshinning «Ichkarida» kabi zamonaviy asarlari sahnalashtirilganida xalq musiqa merosi namunalarini qayta ishlashga urg'u berilgan. O'zbek bastakor va kompozitorlari M.d. musiqasining ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirishdi; 2) operaning dastlabki nomlaridan biri (ital. *dramma in musica*, *dramma per (la) musica*). 16-a. oxiri – 17-a. boshlarida Italiya (mas., K. Monteverdi ijodi)da paydo

bo'lgan.

MUSIQALI KOMEDIYA – kulgili, hajviy mazmun asosida (frans. vodevil, nem. zingshpil, ital. buff opera, operetta kabi) yaratilgan musiqaviy sahna asari. Tarkiban musiqali dramaga yaqin bo'lsa-da, lekin undan musiqiy tili va hajviy mazmuni b-n ajralib turadi. Bu janrning ildizlari qadim zamonlarga, Sharq va G'arb xalklarining og'zaki ijodiyoti, qiziqchi va masxarabozlar san'atlariga borib taqaladi. O'zbekistonda M.k. yuzaga kelishi, musiqali dramaning jadal rivoji, mavzu doirasining kengayishi b-n uzviy bog'liq. Dastlab (1920-y.lar oxirida) hajviy syujetga asoslangan musiqali spektakllar qo'yilib, ularga musiqalarni rejissyor (ba'zan dramaturg)lar o'zbek xalq kuy va qo'shiq (xususan lapar, yalla)laridan tanlashgan. Hamzaning «Qarmoq» va «Maysaraning ishi», K. YAshinning «Aji-aji», Xurshidning «YOmon o'g'il», «Tullak», «Bahor», B.Xalilning «Oshiqlar», S.Abdullaning «Uzunquloqli hazrat» kabi asarlari shu tarzda sahnalashtirilgan. 1940-y.lar oxirida o'zbek M.k.si mustaqil janr sifatida shakllandi. Asardagi mavzu va g'oya hajviy-yumoristik vaziyat, holat, ashula, xor va raqsop kuylar) vositasida ifodalandi: xalq teatri xususiyatlari, dialoglarda askiya an'analariga keng tayanildi. Uyg'un va M. Levievning «Oltin ko'l» (1949) asari M.k.ning ilk yuksak namunasidir. 50– 60-y.larda M.k.ga e'tibor kuchayib, mazkur janr o'zbek bastakor va kompozitorlari ijodidan mustahkam o'rin egalladi. Mac, H. G'ulom pesalari asosida M. Leviev «Toshbolta oshiq», «Ajab savdolar», G'.G'ulom pesasi asosida «Zamonali va Omonali», H.Muhammad pesasi asosida «Toshkentning nozanin malikasi», J.Jabborov pesalari zaminida I.Akbarov «O'jarlar» va «Yillar o'tib», Turob To'la pesasi asosida «Qizbuloq», K. Shang'itboev asari asosida A.Muhammedov «Jon qizlar» M.k.lari yaratilgan. Keyinchalik M.Tojiev («Chol va kampir»), M. Mahmudov («Hiylai sha'riy», «To'ylar muborak»), M.Bafoev («Ettinchi jin»), F.Olimov («Soyibxo'ja operatsiyasi», «Superqaynona») kabi kompozitorlar M.k. janrida muvaffaqiyatli ijod qilishdi.

MUSIQALI TEATR– sahna xatti-harakati va musiqali uyg'unlik asosiga qurilgan qo'shiq va raqs elementlari ishtirok etgan (opera, balet, operetta, myuzikl) teatr.

MUSIQALI FILM – kino va televidenie asari; unda musiqa asosiy o'rinni egallab, filmning janri va dramatik qurilishini belgilaydi, syujet rivojlanishi, asar g'oyasi va qahramonlar ichki dunyosini ochishga xizmat qiladi. 20-y.larning oxirida ovozli kino b-n bir vaqtda M.f. ham rivojlana boshladi. Rivojlanishning turli bosqichlarida M.f.ning tuzilishi o'zgarib bordi. Dramaturgiya, musiqa, vokal, xoreografiya va ijrochilik san'ati sintezi turli ko'rinishlarda shakllana boshladi.

Birinchi M.f. AQSh («Jaz xonandasi» va b.)da, keyinchalik Germaniya («Tabassumlar mamlakati», «Ko'rshapalak» va b.)da yaratilgan. 30-y.larga kelib M.f.ning asosiy janrlari – lirik kinokomediya, filmrevyu, operetta, opera, balet

shakllandi.

MUSIQASHUNOSLIK – san’atshunoslik sohasi, musiqa haqidagi fan. Musiqa nazariyasi, musiqa tarixi, musiqiy folkloristika (etnomusiqashunoslik), musiqiy tanqid va musiqiy jurnalistika kabi asosiy hamda boshqa fanlarga aloqador (musiqiy akustika, musiqiy psixologiya, musiqiy paleografiya, musiqiy estetika, musiqiy sotsiologiya, musiqiy sharqshunoslik, musiqiy bibliografiya va notografiya va b.) sohalarni o’z ichiga oladi. Nazariy M., umuman musiqa san’ati yoki muayyan davr, biror xalq, shuningdek, ba’zi yirik kompozitorlar asarlari tuzilish qoidalari, musiqa tili va kompozitsiya xususiyatlarini tadqiq qiladi. Musiqaning ayrim ifodaviy vositalari garmoniya, polifoniya, musiqa shakli tahlili, orkestrlash, cholg’ushunoslik kabi fanlarda o’rganiladi. Musiqa uquvini rivojlantirishda solfejioning ahamiyati katta.

Tarixiy M. musiqa madaniyati taraqqiyotiga har tomonlama ta’rif be-rishni o’z oldiga asosiy maqsad qilib qo’yib, uni tarixiy jarayon, falsafa, mafkura, adabiyot, teatr va san’atning boshqa turlari rivoji b-n bog’liq holda yoritadi. Musiqaning umumiy tarixidan tashqari yirik mintaqalar (Evropa, Osiyo kabi), bularning munosabati (G’arb-Sharq yoki Sharq-G’arb), ayrim mamlakatlar va xalqaro yoki muayyan davr musiqa tarixi (klassitsizm, romantizm, impressionizm), shuningdek, musiqiy uslub, janr va shakllar (opera, simfoniya, konsert va h.k.), ijrochilik san’ati va b.ning yuzaga kelish tarixini o’z ichiga oladi. Musiqa ijodiyotini tadqiq qilishda tarixiy M. musiqiy-nazariy tahlil ma’lumotlariga tayanadi, o’z o’rnida nazariy M. xulosalari to’liq va ilmiy bo’lishi maqsadida o’rganilayotgan hodisalarga tarixan yondashadi. Nazariya va tarixiylikning chuqur, uzviy aloqadorligi M.ning asosiy shartlaridandir.

O’rta va YAqin Sharq xalqlari musiqa san’ati qonun-qoidalari tizimini o’rganuvchi ilmi musiqiy (musiqa ilmi) 8– 9-a.larda (YUnus al-Kotib, Xalil ibn Ahmad) shakl topgan. Ilmi ta’lif, ilmi iyqo va ilmi advordan tarkib topib, musiqa nazariyasi, tarixi, ijodiyoti va ijrochiligi masalalari haqida bahs yuritgan. 14– 15-a.lar manbalarida «ilmi advor» deb ham atalgan. Markaziy Osiyo madaniyatida ilmi musiqiy asosan 3 ta uslubiy yo’nalishda rivojlangan: 1) musiqa ijodiyoti an’analarini YUnoniston (Aristotel, Aristoksen, Ptolemey) mantiq ilmi, matematikasi va fizikasi qonun-qoidalari negizida umumlashtirishga asoslangan ilmiy-ratsionalistik yo’nalish (Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdullox, al-Xorazmiy, Umar Xayyom, Qutbiddin ash-Sheroziy, Faxriddin ar-Roziy va b.); 2) muayyan bir ijodiy uslub, maktab yoki musiqaning ma’lum bir sohasi (ashula yoki cholg’u ijrochiligi va b.ni amaliy o’zlashtirishga mo’ljallangan amaliy-empirik yo’nalish (Banu Muso, YAhyo al-Munajjim, Safiuddin al-Urmaviy, Najmiddin Kavkabiy, Darvishali Changiy va b.); 3) Qur’on, hadislar, shariat arkonlari va tasavvuf g’oyalari nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda musiqaning ma’naviy mohiyati, tarbiyaviy ahamiyati masalalarini o’rganishga bag’ishlangan diniy-ma’naviy yo’nalish (Kalobodiy Buxoriy, Abu Homid G’azzoliy, Boqiyo Noiniy, Ziyoddin Naxshabiy, Nurasad Chishtiy, Abdulhaq Dehlaviy, Hujviriyy, Abbodiy va b.).

Oxirgi yo'nalishda ilmi musiqiy ko'p hollarda «samo'» deb atalgan. Temuriylar davrida ilmiy-ratsionalistik va amaliy-empirik uslublarni o'zaro mujassamlashtirishga yo'naltirilgan ta'limotlar vujudga keldi (Abdulqodir Marog'iy, Abdurahmon Jomiy, Zaynulobiddin al-Husayniy, Kavkabiyy va b.). Ilmi musiqiyni muammolar tizimi musiqaning kelib chiqishi, uning ijtimoiy, ma'naviy, tarbiyaviy ahamiyati, kuy turlari (alhon) va janrlari, nag'ma, bu'd, jins, jam, iyqo, intiloqot (intonatsiya), ta'lif (ijod, kompozitsiya), cholg'ushunoslik (sinoatil-olat) va b. masalalardan tarkib topib, ularni o'rganishda matematika (riyoziyot), fizika (ilmi tabiiy), geometriya (handasa), mantiq va b. fanlar qonun-qoidalari, isbot vositalari keng tatbiq etilgan. 20-a.ning boshlaridan ilmi musiqiy yevropa va jahon musiqashunosligining ilg'or uslubiy tamoyillari b-n boyitilib, zamonaviy musiqa sharqshunosligining tarixiy, uslubiy negizi va tarkibiy kismi sifatida rivojlangan (mas., A. Fitratning «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi», 1927 – arab alifbosida; yangi nashri, T., 1993).

O'zbekistonda keng qamrovli M. 20-a.dan rivoj topa boshladi. 1920– 30 y.larda paydo bo'lgan M. asarlari, asosan, shu davrda to'plana boshlagan o'zbek musiqa merosini tizimli o'rganishga, milliy cholg'u asboblarni tasniflashga qaratilgan. O'zbekiston kompozitorlik musiqa madaniyatiga oid birinchi yirik tadqiqot («O'zbek musiqasining rivojlanish yo'llari», rus tilida) 1946 y.da yaratilgan. Keyingi davrda o'zbek musiqashunosligi, asosan, musiqa merosini keng miqyosda to'plash va tadqiq qilish, ayrim janrlarning shakllanishi, o'zbek musiqasining 20-a. tarixi, Sharq allomalari ilmiy merosi, o'zbek sozanda va xonandalari faoliyati, musiqa cholg'ulari va cholg'u musiqasi va b. masalalarga oid yirik asarlar, tadqiqotlar, to'plamlar yaratildi. 20-asrning so'nggi choragida tan olingan bir qancha darsliklar o'zbek tiliga tarjima qilindi, ilk musiqa lug'atlari va yangi darsliklar yaratildi. O'zbekiston musiqashunosligiga Il. Akbarov, YA. Pekker, T. Vizgo, F. Karomatli, I. Rajabov, A. Jabborov, S. Galitskaya, N. YAnov-YAnovskaya, T. G'afurbekov, R. S. Abdullaev, O. Matyoqubov, A. Nazarov, R. YUnusov va b. salmokli hissa qo'shgan.

MUSIQOR (arab. – musiqachi) – 1) O'rta va YAqin Sharq adabiyotida mohir, oliy malakali bastakor, xonanda va sozanda; 2) Sharq xalqlarining qadimgi puflama cholg'u asbobi. Bir tomoni yopiq, turli uzunlikda va bir xil diametrdagi bir necha (8– 13) naychalarning parallel, uchburchak shaklidagi birikmasi. M. cholg'u asbobi ilk bor Abu Abdulloh Xorazmiy (780– 850) ning «Mafotix al-ulum» («Ilmlar kalitlari», Leyden, 1899) qomusida sharhlangan. O'rta asr Sharq miniatyuralarida tasvirlangan. Taxminan 18-a.dan keyin O'rta Osiyo musiqa amaliyotidan chiqib, keyinchalik unutilgan. M.ning ayrim turlari Ruminiya, Bolgariya, Moldaviya va Turkiyada muskal, Gresiyada sevnitsa, Gruziyada larchemi, soinari, Litvada skuduchyay nomlari b-n mashhur; 3) Sharq adabiyotida afsonaviy qag'nus qushining nomlaridan biri.

MUSTAZOD, musta'zod, mustaxzod (arab. – orttirilgan) – o'zbek musiqa

merosidan o'rin olgan ashula yo'llaridan; she'riy M. asosida uzil-kesil shakllangan bo'lib, kuy jumalari oxirida orttirma so'zlarga mos keluvchi qo'shimcha kuyohang bog'lanishi natijasida vujudga keladi. Bastakorlik ijodida yakka hamda turkumli M.larning ayrim namunalari maqom majmualari tarkibidan o'rin olgan (mas., M.i Navo shoxobchalari b-n). Ayniqsa, Xorazmda keng tarqalgan (M., Talqini M., Savti M., Gulufori M. va b.). O'zbek musiqa merosida M. nomli cholg'u, jumladan, surnay kuylari ham bor.

MUSTAZOD (arab.) – lirik janr. M.da uzun misralar (14 va undan ortiq bo'g'inli) qisqa misralar (6 bo'g'inli) b-n o'zaro almashib keladi. Uzun misra uzun misra b-n, qisqa misra qisqa misra b-n qo'fiyalanadi. Bir bandda misralar soni har xil (2 misradan 10 uzun va qisqa misragacha) bo'lishi mumkin. Qo'fiyalanish tizimi: birinchi band (muxammasda) – ab, ab, ab, ab, ab,; ikkinchi band – vg, vg, vg, vg, ab; uchinchi – de, de, de, de, ab... va sh.k. Agar M. ikki juft misradan iborat bo'lsa, birinchi bandda qofiya kesishuvchi – ab, ab; keyingilarida birinchi misralar kofiyanmay, ikkinchilari birinchi banddagi qofiyan takrorlaydi.

MUXAMMAS (arab. – beshlik) – sharq she'riyatidagi she'riy shakllardan, qo'fiyalanish tartibiga ko'ra tuzilgan she'r. M.ning har bir bandi 5 misradan iborat bo'lib, a– a– a– a– a, b– b– b– b– a, v– v– v– v– a, ba'zan esa a– a– a– a– a, b– b– b– a– a tarzida qo'fiyalanadi. Bandlarning oxirida shoir taxallusi keltiriladi. M. 1-bandining 5-misrasida qofiya sifatida qo'llangan so'z shu misra bo'ylab 2– 3 marta takrorlanadigan namunalari ham uchraydi. M.ning 2 turi bor: tab'i xud (mustaqil) va tazmin (taxmis). Birinchisida barcha beshlik misralar bir muallifniki, ikkinchisi (taxmis)da ijodkor bironta ustoz, zamondosh shoir yoxud o'z g'azallari baytlarining har birini beshlik bandlarga aylantiradi. Ikki shoir misralari payvandidan iborat she'r paydo qilinadi. G'azalning har bir bayti oldidan o'zining uch misrasini qo'shadi. M. shoir uchun fikr-kechinmalarini chuqurroq ifodalash, boshqa shoirlar b-n musobaqalashish, kuch sinash, bahslashuv vositasi bo'lgan.

MUXAMMAS (musiqada) – 1) O'rta asr Sharq musiqa nazariyasida iyqo davra (usul)laridan biri; 2) Shashmaqom va Xorazm maqomlari turkumlarining cholg'u bo'limlaridan o'rin olgan asosiy qismlardan biri. M.larning doira usuli davomli va murakkab bo'lib, 2G'4 yoki 4G'4 o'lchovida 16 taktni tashkil etadi. Shashmaqom tarkibida 16 M., Xorazm maqomlari tarkibida 10 M. mavjud. Barcha M.larda bozgo'y va xonalar hajmi teng keladi. Usuli 5 ritmik bo'laklardan tashkil topgani uchun (mas.,Xorazmda 4Q3Q2Q3Q4) M. nomini olgan bo'lsa kerak.

MUSHKULOT, mushkilot (arab. – qiyinchiliklar, og'irliklar) – Shashmaqom tarkibidagi maqomlarning cholg'u bo'limlari. M. odatdagi tasnif, tarje, gardun, muxammas, saqil qismlaridan tashqari, har bir maqomning o'ziga xos cholg'u yo'llaridan tashkil topadi. Shashmaqom tarkibida jami 46 ta cholg'u kuy mavjud. Gardun, muxammas va saqillar shu nomli doira usullari jo'rligida ijro etiladi.

O'zbek musiqa merosida maqom majmualariga kiritilmagan, biroq M. deb nomlangan turkumli va turkumsiz cholg'u asarlar ham mavjud. Ular yirik shakddagi xalq kuylari, ko'proq maqomlarning cholg'u, ba'zida ashula yo'llari negizida yaratilgan (mas., «Mushkiloti Segoh», «Mushkiloti Dugoh»), Ushbu M.larning yuzaga kelishida asosan surnay maqom yo'llari usulsiz kuy uslubining ta'siri katta.

MUQADDIMA (arab.) – adabiy-badiiy, ilmiy, musiqiy asarlar va b.ning boshlanish qismi. Xususan, adabiy-badiiy asarlardagi M.larda ayrim hollarda mualliflarning ijtimoiy va estetik qarashlari bayon qilinadi.

MUQALLID (arab. – taqlidchi) – o'zbek an'anaviy teatrining janri; shu janr ijrochisi. M. shaklidagi tomoshalarda qush va hayvonlarga taqlid qilingan, hayotdagi ba'zi kishilar xulq-atvori, qiziq voqealar kulgili tarzda aks ettirilgan. M. 3 xil: hajviy M.lar («Xum o'g'risi», «Qimorbozlar», «Sudxo'r akam jon beradi»), parodiyalar («Uloqchilik», «Kelin tushdi», «YOg'och polvon», «Novvoylik»), pantomimalar («Kiyik o'yin», «To'rg'ay», «Bedana o'yin»). M. tomoshalarida nutqdan ko'ra ijrochi masxaraboz va qiziqchining sahnaviy harakati, holatlari, yuz va ko'z ifodalari muhimroq.

MUQOM (maqom so'zidan) – uyg'ur mumtoz musiqasining asosiy janri. 19-a.da shakl topgan Rok, Chabbiyat, Mushovirak, Charigyah (Chorgoh), Panjigyax, O'zhol (Uzzol), Ajam, Ushshak, Bayot, Nava, Sigyah va Iroq deb nomlanuvchi 12 M. turkumi mavjud. M.larning har biri muayyan mavzu b-n bog'liq cholg'u, ashula va raqs kuylari turkumidan iborat yirik shakldagi asarlardir. Har bir M. o'ziga xos pardada ijro etilib, muqom boshi, cho'ng nag'ma, doston nag'ma (doston marg'uli b-n) va mashrap nag'ma qismlaridan tashkil topgan. M. boshi va cho'ng nag'madagi ashula yo'llari, asosan, mumtoz shoirlarning g'azallari b-n aytiladi. Doston nag'malarning ashula yo'llari uyg'ur dostonlari qo'shiqlariga hamohang bo'lib, uyg'ur xalq lirik-epik asarlari matnlari b-n ijro etiladi. Mashrap nag'malarning kuy-ohanglari to'y-sayil, davra (mashrap)larda ijro etiladigan raqsbop qo'shiqlardan iborat. M.lar ijrosida hofiz (M.boshi), ashulachi va sozandalar guruhi (qolgan qismlarda) hamda raqqosalar guruhi (Mashrap nag'ma) qatnashadi, asosan, tanbur, sato, dutor, rubob, chang, dap (doira), nay kabi musiqa cholg'u asboblariidan foydalaniladi. Uyg'ur 12 M.ining Do'lan, Qashqar, Turfon, Xo'tan, Ili M.lari kabi mahalliy turlari mavjud. Ular bir-biridan parda tuzilmalari, kuy-ohanglari, ichki tarkibi b-n farqlanadi.

MUG'OM – 1) Ozarbayjon xalq musiqasida lad. Jami 70 dan ortiq M.lar ma'lum bo'lib, asosiylari – rast, shur, segoh, shushter, chargyah, bayati shiraz, humayun. Qolganlari shular zaminida tashkil topgan. M. tovushqatorlarida orttirilgan sekunda intervali uchraydi; ko'plarining diapazoni oktavadan keng bo'lib, ayrim tovushlar turlicha variantlarda kelishi mumkin. M.larda tonika ularning past

qismidagina emas, balki o'rta qismlarida ham uchraydi; 2) Ozarbayjon va Tog'li Qorabog'da tarqalgan turkumli vokal-cholg'u asar. M.lar muayyan ladga asoslanib, odatda, shu lad (mas., rast, shur va h.k.) nomi b-n ataladi. Ular badiha uslubiga asoslangan ashula, raqs va cholg'u kuylaridan iborat.

MYUZIKL (ing. musical – musiqali) – asosan, komediya xarakteridagi musiqali sahna asari. Zamonaviy estrada, maishiy musiqa, raqs, drama va operaning ayrim ifoda vositalaridan foydalaniladi. 19-a.ning 2-yarmida AQShda yuzaga kelgan (Biknelning «G'amgin muttaham» spektakli, 1866). Ayniqsa, 20-a.da keng rivoj topdi. Rojersning «Oklaoma» (1943), Louning «Mening go'zal malikam» (1956), Bernsteynning «Vesteyd voqeasi» (1957), Germanning «Xello, Doll!» (1964) M.lari butun dunyoga mashhur bo'ldi. Ular jaz musiqa xususiyatlari, rivojlangan xoreografik sahnalar, keskin dramatik rivoji b-n ajralib turadi. M.lar O'zbekiston teatrlarida ham qo'yilgan («Lamanchlik kishi», M.Li; «Serdaromad joy», A. Berlin; «Mening go'zal malikam», F.Lou va b.). O'zbekistonda M., asosan, Bolalar teatri sahnasida rivojlangan.

MYUZI-K-XOLL (ing. music-hall – musiqali zal, konsert zali) – estrada teatri turi. 19-a. Angliyada London taverna (oshxona)larida yuzaga kelgan. Dastlab havaskor musiqachilar tomonidan ijro etilgan eski xalq qo'shiqlaridan tarkib topib, keyinroq M.-x.ga professional san'atkorlar jalb etilgan. Unda qisqa pesa, qo'shiq, raqslar ijro etilgan, ko'zbo'yamachi, muqallidlar tomosha ko'rsatgan. Keyinchalik yevropa va Amerika mamlakatlarida, 1880-y.lardan faqat tomosha muassasasi sifatida keng rivoj topgan. M.-x. dasturlari turli janrlarga oid kichik tomoshalardan iborat bo'lib, musiqali-estrada konserti yoki muayyan syujetga asoslangan musiqali estrada spektakllarini tashkil qiladi.

MO'YQALAM, qilqalam – rangtasvir va grafikada, shuningdek, kalligrafiyada bo'yoqni mato, qog'oz va b. asosga surtishda ishlatiladigan asbob. Rassomning asosiy ish quroli. Hayvonlarning junidan dumaloq, yassi, o'tkir uchli qilib tayyorlanadi. Moybo'yoq rassomligida dag'alroq jundan (dumaloq yoki yassi shaklli), yelim rassomligida uzunroq qildan, akvarel, tempera va grafikada mayin (olmaxon, bo'rsiq, qumsichqon) jundan (dumaloq, o'tkir uchli) tayyorlangan M.lar ishlatiladi. O'ta mayin va egiluvchan xususiyatli (kolonok tukidan tayyorlangan) M.ni barcha bo'yoqlar b-n ishlaganda qo'llash mumkin.

MO'G'ULChA – Shashmaqomdagi har bir maqomning ashula bo'limida 2-guruhni tashkil etuvchi asosiy sho''balardan biri. Ular savt sho''balari kabi 5 chorak takt o'lchovidagi doira usulida ijro etiladi: M.lar jami 4 ta bo'lib, Buzruk maqomida – M.i Buzruk, Navoda – M.i Navo, Dugohda – M.i Dugoh, Segohda – M.i Segoh deb ataladi. M.lar, asosan, Shashmaqomdagi 1-guruh sho''balarining bosh mavzui – Saraxborlarga hamohang bo'lib, ularning M. doira usuliga tushirilgan variantlaridir. M. sho''basi Talqincha, Qashqarcha, Soqiynoma va

Ufardan iborat o'z shoxobchalariga ega. Ular bir-biridan, asosan, usul va sur'ati b-n farqlanadi hamda M. sho''balari nomi b-n qo'shib ataladi (mas., Talqinchai M.i Buzruk, Qashqarcha M.i Navo, Soqiynomai M.i Dugoh va h.k.). M.larning Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar qismlari raqs b-n ham ijro etilishi mumkin.

“N”

NAVO (fors. – kuy, ohang) – O'n ikki maqom tizimi hamda Shashmaqom tarkibidagi uchinchi maqom. Shashmaqomdagi N.ning cholg'u qismlari Tasnifi N., Tarjei N., Garduni N., Nag'mai Orazi N., Muxammasi N., Muxammasi Bayot, Muxammasi Husayniy, Saqili N. deb ataladi. Ular muayyan kuy mavzulari va doira usullari negizida yaratilgan. N.ning ashula bo'limi 2 guruh sho''balarga bo'linadi. Birinchi – Saraxbori N. (2 taronasi b-n), Talqini Bayot (taronasi b-n), Nasri Bayot (2 taronasi b-n), Orazi N. (3 taronasi b-n), Husayniy N. deb nomlanuvchi sho''balar hamda Ufari Bayot (Suporishi b-n) qismlaridan tashkil topadi. Ular navbatma-navbat turkum tarzida turli doira usullarida aytiladi. Ikkinchi guruh sho''balar – Savti N., Mo'g'ulchai N. va Mustazodi N. deb yuritiladi. Ularning har biri Talqincha, Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar kabi shoxobchalardan tuzilgan. N. sho''balar shakli ancha murakkab bo'lib, daromad, miyonxat, dunasr, avj va tushirim tuzilmalaridan tashkil topadi. N.ning sho''balarida, asosan, Oraz va Bayot namudlaridan avj sifatida foydalanilgan.

NAVO (nova) – yarim yoy shaklidagi bezak turi; shift b-n devor oralig'idagi qayrilma egik shaklli hoshiya bezak. Milliy me'morlikda binolarning ichki va tashqi qismini bezashda ishlatiladi. Zamonaviy binolarning tashqi qismida tom b-n devor oralig'ida bo'rtib chiqib (devorga oqib tushadigan suvni to'sib) turadi va binoga salobatli ko'rinish beradi. N. bezagi ganch, yog'och, marmar va b.dan tayyorlanishi mumkin.

NAVRO'Z (fors. – yangi kun) – shamsiya (quyosh) yil hisobida yilning birinchi kuni; O'rta Osiyo va Sharq mamlakatlarida yashovchi xalqlarning qadimiy an'anaviy bayrami. Bahorgi teng kunlikka (21 yoki 22 mart), ya'ni Quyoshning Hamal burjiga kirishiga to'g'ri keladi. N. dehqonchilik ishlarini boshlash bayrami ham hisoblanadi. N. bayramida ommaviy xalq sayillari uyushtirilgan, yangi ungan ko'katlardan taniq taomlar pishirilgan, ba'zi ekinlarni ekish boshlangan. Dastlab, N. bayramini o'tkazish o'troq dehqonlarda rasm bo'lgan, keyinchalik ular orqali yarim o'troq va ko'chmanchi turkiy xalqlarning ham urf-odatlariga aylangan. Asrlar o'tishi b-n turli xalqlarda N. bayramini o'tkazish marosimlari ularning turmush tarziga, mafkurasiga moslashgan.

Tarixiy manbalarga ko'ra, N.ni bayram qilish axomaniylar davridan boshlangan va O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston xalqlarida eng katta bayramlardan biri hisoblangan. Bu o'lkalarga islom dini kiritilganidan keyin N. bayrami man qilingan, ammo xalq o'z sevgan bayramini nishonlashda davom etgan. O'rta Osiyo

va Eron xalqlari arab xalifaligi hukmronligidan qutulgan davr (9–10-a.)dan boshlab, N. bayramini o'tkazish yana rasmiy tus olgan.

Qadimgi pahlaviy kitoblardagi ma'lumotlarga asoslanib, Abulqosim Firdavsiy o'zining «Shohnoma» asarida N. bayramining paydo bo'lishini afsonaviy shoh Jamshid nomi b-n bog'laydi. N. bayrami haqidagi ma'lumotlar Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» va b. asarlarida, Umar Xayyomning «Navro'znoma» asarida uchraydi. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asarida N.ga bag'ishlangan xalq qo'shiqlari keltirilgan. O'rta osiyolik tarixchi olim Abu Bakr Narshaxiy (899–959) o'zining «Buxoro tarixi» asarida N. kuni Siyovush qabri boshida odamlar xo'roz so'yishlarini va bunga uch ming yildan ortiqroq vaqt o'tganini yozgan («Buxoro tarixi», T., 1966). O'rta Osiyo hududida N. bayrami nishonlanganligi to'g'risida boshqa manbalarda ham ma'lumotlar bor. Hozirgi O'zbekiston hududida yashagan xalklar ham bu kunni yangi yilning boshlanishi deb quvonch b-n kutib olganlar. Bir necha kun ilgari tayyorgarlik ishlari boshlangan. Bug'doyni undirishga qo'yilgan va uning maysasidan sumalak tayyorlangan, ko'kat chuchvara, yalpiz somsa kabi taomlar pishirilgan, otchopar, uloq, kurash singari xalq o'yinlari, sayillar o'tkazilgan, bahor haqida qo'shiqlar kuylangan. N.ning birinchi kuni qishloq joylarida bolalar to'p-to'p bo'lib xonadonlar eshigi oldida N.ga bag'ishlangan qo'shiq aytishgan. Xonadon egasi ularni sovg'a-salom va yeguliklar b-n siylagan. Bolalar yeguliklarning bir qismini qishlokdagi beva-bechoralarga ulashishgan. Bu udum hozir ham Samarqand va Jizzax viloyatlarining ayrim qishloqlarida saqlangan. N. yangi yil bayramigina bo'lib qolmay, mehnat bayrami ham hisoblangan.

Keltirilgan ma'lumlardan ko'rinib turibdiki, O'rta Osiyoda ham N. bayrami islom dini qabul kilinmasdan ancha ilgari rasm bo'lgan. Lekin, sobiq sovet tuzumi davrida (20-a. 80-y.lar o'rtalaridan) asossiz ravishda N. diniy bayram va marosimlar qatorida man kilindi. O'zbekiston va O'rta Osiyodagi boshqa mamlakatlar mustaqillikka erishgach, boshqa kadriyatlar katorida N. bayrami yana tiklandi. Hozir O'zbekistonda ham N. umumxalq bayramlaridan biri sifatida nishonlanadi, 21 mart dam olish kuni deb e'lon qilingan. Har yili shu kuni respublikaning barcha viloyatlaridagi xiyobon va maydonlarda bayram sayillari tashkil qilinadi, konsertlar beriladi. Bir necha kun mobaynida mahallalarda N.ga bag'ishlangan tadbirlar o'tkaziladi, sumalak, halim va b. tansiq taomlar pishiriladi. N. kunlari hokimliklar, mahallalarning faollari, xayr-ehson tashkilotlari – mehribonlik uylari bolalari, urush va mehnat faxriylari, yolg'iz keksalar huzuriga tashrif buyurib, ularni qutlab, sovg'a-salomlar ulashadi.

NAVRO'Z – q. O'n ikki maqom.

NAZIRA (arab.) – Sharq adabiyotidagi an'anaviy usullardan biri; o'tgan yoki zamondosh adib asariga o'xshatma tariqasida yozilgan asar. N.ni mumtoz shoirlar tatabbu deb ham yuritishgan.

NAY – puflab chalinadigan musiqa asbobi. Sharq mamlakatlari, xususan O'rta Osiyoda keng tarqalgan. N. bo'ylamasiga va yonlamasiga ushlab chalinadi; yonlamasiga ushlab chalinadigan N.lar turi yetakchi hisoblanadi. N.ning eng kadimgi turi chupon N.dir. Tayyorlanish materialiga ko'ra turlicha nomlanadi: g'arov N., yog'och N., mis N. va h.k. Mazkur naylarning diametri 20– 30 mm va uzunligi 450– 520 mm bo'ladi. N. kanalining bir uchi (yuqorisi) tiqin b-n berkitiladi. Ana shu yuqorisiga yaqin yon tomonida puflanadigan teshigi hamda uning pastrog'ida 6 ta chalgich-barmoq teshiklari bo'ladi. Bu teshiklar barmoklar b-n to'la yoki yarim berkitish va puflash kuchini o'zgartirish natijasida 2,5 oktava diapazonidagi tovushqator hosil qilish mumkin. Barmoq b-n berkitiladigan teshiklarning qarama-qarshi tomonida tovushlar muvozanatini saqlashga yordam beradigan 2 yoki 3 ta teshik ham bo'ladi. An'anaviy o'zbek va tojik cholg'u ansambllari tarkibida N. yetakchi sozlardandir. Kuy boshlanadigan pardaga bog'liq holda N.ga moslab boshqa asboblardan sozlangan. Shuning uchun naydagi barmoq-chalg'ich teshikchalar berkitilish soniga qarab milliy sozandalar orasida «besh qo'l», «to'rt qo'l», «uch qo'l» deb nomlanuvchi sozlash turlari qo'llangan. Hozirda N. asbobining o'rni yakkanavoz va jo'rnavoz soz sifatida yanada kengaydi, undan xalq cholg'u ansambllari va orkestrlarida foydalanishning yangicha usullari yuzaga keldi.

NAYRANGBOZLIK – milliy o'zbek sirk san'ati turi; q. Illyuzionizm.

NAMOYON (fors. – ko'rinish, manzara) – naqsh mujassamoti; atrofi hoshiya naqsh (ko'pincha zanjira, ruta) b-n o'ralgan bezak, tasvir va b.dan iborat. Amaliy bezak san'atida voqelik (chamanzor, bog'u bo'ston, daryo, gul, barglar va b.)ning shartli umumlashma tasviriy obrazini o'zida aks ettiradi. Asosan, O'rta Osiyo naqqoshligiga xos bo'lib, mustaqil naqsh mujassamotining eng murakkab turi. N. yaratishda usta naqqoshlar girih va islamiy naqshlardan mohirona foydalanadi. Naqsh - N.ni uzoq va yaqindan ko'rinishini qisobga oladi. Naqshning band va tanoblarini darajalarga ajratib, birinchi darajali naqsh chiziklariga alohida ahamiyat beradi. N.da girih asosiy, o'simliksimon naqsh to'ldiruvchi o'rin tutadi va u asosiy naqsh (girih)ni bosib o'tmaydi. Faqat girihdan tuzilgan N.da ham asosiy va to'ldiruvchi naqshlar bo'ladi, ya'ni yirik girihlar ichiga maydalari chiziladi. O'zbekiston hududidagi har bir vohada N. bir-biridan farq qiluvchi o'ziga xos bezak uslubiga ega: Xiva naqqoshligida N. bandlari bir-biri b-n o'zaro chetan kabi bog'lanadi, barglar kam ishlatiladi, mujassamot rivojlanish xususiyatiga ega, unda harakat, mavj ko'proq ko'zga tashlanadi; Toshkent naqqoshligida N.lar o'simlik gullarining ko'pligi b-n ajralib turadi; Farg'ona N.larida tabiatdagi gul, barg, mevalar va b. to'g'ridan-to'g'ri tabiiy shakdda tasvirlanadi. Zamonaviy me'morlikda, binolar bezaklarida, mustaqil amaliy bezak san'ati asarlarida N.lar rang-barang: mehrobi N., chorsi N., seraftor N., majnuntol N. va b. ko'rish mumkin.

NAMUD (fors. – ko‘rinish, namoyon bo‘lish) – maqom ashula yo‘llarida muayyan sho‘‘baning boshqa sho‘‘balarda ishlatiladigan kuy tuzilmasi. Har bir N. sho‘‘baning bosh kuy jumlaridan olinib, shu va b. maqom qismlarida avj sifatida foydalanishi mumkin. N.lar foydalaniladigan sho‘‘ba tarkibidagi kuy va doira usuliga moslab olinadi hamda maqomlarning muhim shakllantiruvchi vositasi sanaladi. Shashmaqomda N.lar soni o‘ndan ortiq bo‘lib, Saraxbor, Talqin va Nasr sho‘‘balari asosida yuzaga kelgan. Ular Uzzol, Ushshoq, Muxayyari Chorgoh, Bayot, Navo, Oraz, Dugoh, Segoh, Nasrullovi va b. N.laridir. Bulardan Uzzol N.i – Buzruk va Rost maqomlari, Ushshoq N.i – Buzruk, Rost maqomlari, Muxayyari Chorgoh N.i. – Buzruk, Rost, Segoh va Iroq maqomlari, Navo N.i va Oraz N.i – Navo va Segoh maqomlari, Segoh N.i – Rost va Segoh maqomlari, Nasrullovi N.i – Buzruk va Segoh maqomlarining sho‘‘balarida avj o‘rnida ishlatiladi. N.lardan bastakorlarning yirik shakldagi kuy va ashulalarida qam keng foydalanilgan. Asarlarda o‘rniga qarab muayyan N.ning kuy-ohanglari, vazni va hajmi bo‘yicha turlicha ko‘rinishlari ishlatilishi mumkin. Maqom, shuningdek, mumtoz ashula va cholg‘u yo‘llarida o‘xshash uslubda foydalanadigan boshqa maxsus kuy tuzilmalaridan Zebo pari va Turk avjlari N.lar qatorida o‘rin tutadi.

NASR (arab. – ko‘mak, zafar), proza – adabiy tur; vazn va qofiya singari she‘riyatga xos unsurlarga ega bo‘lmagan yozma nutq mahsuli. 5– 8-a.larga oid Urxun-Enisey yodgorliklarini turkiy xalqlar adabiyotidagi N.ning eng kadimgi namunalari, deb hisoblash mumkin.

NASR – 1) Shashmaqom majmuasidagi maqomlarning ashula bo‘limi. N. har bir maqomda mushkilot bo‘limidan keyin joylashgan bo‘lib, o‘z navbatida, sho‘‘balarning 2 katta guruhidan tashkil topadi. Birinchi guruh Saraxbor, Talqin, Nasr (o‘z taronalari b-n) hamda yakunlovchi Ufar qismini (Suporishi b-n), ikkinchisi esa, asosan, Savt va Mo‘g‘ulcha va sho‘‘balarini o‘z ichiga qamrab oladi; 2) Shashmaqom majmuasidagi maqomlarning ashula bo‘limida 1-guruhni tashkil etuvchi sho‘‘balardan biri. N. Saraxbor va Talqin sho‘‘balaridan keyin kelib, so‘ngra Ufarga ulanadi. Shashmaqomda N. yo‘lida bastalangan jami 14 namuna mavjud. Ular Buzruk maqomida – N.i Uzzol, Nasrullovi, Rostda – N.i Ushshoq, Navro‘zi Sabo, Navo maqomida – N.i Bayot, Orazi Navo, Xusayniyi Navo, Dugohda – N.i Chorgoh, Orazi Dugoh, Husayniyi Dugoh, Segoh maqomida – N.i Segoh, Navro‘zi Xoro, Navro‘zi Ajam, Iroqda – Muxayyari Iroq deb nomlanadi. N. yo‘lida bastalangan asarlar Xorazm maqomlari, Farg‘ona–Toshkent maqom turkumlarida ham asosiy o‘rinlardan birini egallaydi. O‘tmishda N. ashula yo‘llarini mufassal ijro etuvchi hofizlarni «nasrchi» deb yuritilgan.

NASRULLOVI – o‘tmishda (16-a.) yashab ijod etgan mashhur bastakorning ismi (taxallusi)ga nisbat berib atalgan musiqiy asarlar nomi. Shashmaqomda Buzruk maqomi Mushkilot bo‘limida «Muhammasi N.» nomi b-n asosiy cholg‘u qismlaridan biri sifatida o‘rin olgan. Ushbu maqomning ashula bo‘limida N. nasr

yo'lida yaratilgan sho''balardan biridir. U o'zining kuy qiyofasi jihatidan Buzrukning boshqa sho''balaridan birmuncha farqqiladi. Ichki tuzilishi bo'yicha N. cholg'u muqadimma, daromad, miyonxat, dunasr, Turk avji, tushirim kuy jumalaridan tashkil topgan. N. sho''basi o'zidan so'ng keladigan 3 Taronaga ega. N.ning bosh kuy mavzui boshqa sho''balarda namud sifatida ishlatiladi.

Xorazm maqomlarida ham Buzruk maqomi aytish yo'lidan o'rin olgan bo'lib, nasr sho''basi uslubida yaratilgan namunalardan. Toshkent – Farg'ona maqom yo'llari qatorida N. 5 qismli cholg'u kuylar turkumi sifatida ma'lum. Uning qismlari har xil vazn va doira usullariga tushirilgan bo'lib, ikkinchisi (chapandoz)ning ashula yo'li ham mavjud.

NATURA (lot. natura – tabiat) – rassom tomonidan tasvirlash uchun tanlangan voqelikdagi real ob'ektlar (tabiat ko'rinishi, odam, hayvon, buyum va h.k.). N. tanlash, kuzatish hamda uning talqinida ijodkorning g'oyaviy-estetik qarashlari, maqsadi namoyon bo'ladi. Realistik tasviriy san'at asoslarini egallashda N. asosiy manba hisoblanadi. N.ni kuzatish, uning tuzilishi va rasmini chizish orqali rassom, haykaltarosh, me'mor hayotni chuqurroq anglab, dunyoviy bilimlari kengayib, fazoviy tasavvuri ortib boradi. N.dan ijodkor bevosita hayotiy chizgilar ishlashi, ularning etyud, eskizlari – xomaki rasmlar (ko'pincha manzara, portret, natyurmort va mavzuli kompozitsiyalar) yaratishi mumkin.

NATURALIZM (frans. naturalisme, lot. naturalis – tabiiy) – 19-a.ning oxirgi choragida yevropa va AQSh adabiyoti va san'atida yuzaga kelgan oqim va ijodiy metod; real borliqni ob'ektiv, aniq va hissiz aks ettirishga intilgan. N. tabiiy fanlarda erishilgan muhim muvaffaqiyatlar ta'sirida yuzaga kelgan. Asosiy tasvir ob'ekti – inson, uning tabiiy va fiziologik hayot tarzi; tabiat va atrof muhitni uning maishiy va moddiy muhiti deb bilgan. Tasviriy san'atda N. borliqni g'oyaviy mazmunsiz, badiiy umumlashma va tanlashlardan holi, tashqi jihatdan aynan hayotiy aks ettiradi. Lo'nda, yuzaki tasvirlash, ikkinchi darajali batafsillik, oddiy ko'chirish 1820– 30 y.lardayoq namoyon bo'ldi (ayniqsa, fransuz rassomlari P.Delorosh, O. Berne va b.), akademik tasvirlash b-n osongina qo'shilib salon san'atining ko'plab turlarini yuzaga keltirdi. 19-a. o'rtalaridan N. tarixiy, diniy va majoziy janrlardagi an'anaviy ko'tarinkilik tushunchalari qasddan «pasaytirib» maishiy dalillarda izohlangan jo'ngina hayotga keltirilishi o'ziga xos voqea bo'ldi.

NATYURMORT (frans. nature morte – jonsiz tabiat) – tasviriy san'at janri. Insonning atrofini o'rab turgan real maishiy muhitda joylashgan va kompozitsiya jihatidan yaxlit guruhni tashkil qilgan narsalar tasvirlanadi; shuningdek, shu janrda yaratilgan rassomlik asari ham N. deb ataladi. Asosan, dastgohli rassomlik (rangtasvir va grafika)da, qisman haykaltaroshlik (asosan, relef)da ishlanadi. N.da «jonsiz buyumlar» (mas., uy-ro'zg'or buyumlari, qurol-aslahalar va b.)dan tashqari, tabiatdan ajratib olingan va buyum, narsalarga aylantirilgan jonli tabiat narsalari (stoldagi baliq, vazadagi gul va b.) ham tasvirlanadi. Asosiy mavzuni

to'ldirish uchun ba'zan N.ga odamlar, hayvonlar, qushlarni ham kiritish mumkin. Maishiy asosidan ajratib olingan mayda narsalarning muhimligi boshqa janrlarga nisbatan N.da namoyon bo'ladi.

N.da tasvirlanayotgan (mustaqil aks ettirilayotgan yoki kartinalarda asar mazmunini boyitadigan va to'ldiradigan) buyumlar o'z egasining fe'l-atvorini, qiziqishini yoritishga yoki buyumlarning shakli, rangi, fakturasi, tuzilishidagi ritmik, dinamik va statik holatlarini ko'rsatishga qaratilgan. N. Qadimgi Misrda devorga ishlangan freskalarda, ellinizm davri mozaikalarida, Xitoyda («qush va gullar», 7-a.dan) kompozitsiya bo'lagi sifatida ma'lum bo'lgan; yevropada 16-a. oxiri – 17-a. boshlaridan mustaqil ahamiyatga ega bo'ldi, keng tarqala boshladi, eng taraqqiy etgan davri 17-a.ga to'g'ri keladi, 18-a.dan «N.» atamasi qo'llanila boshladi. O'zbekiston tasviriy san'atida N. unsurlari qadimgi davr san'atida (mas., Afrosiyob devoriy rasmlarida – vazadagi mevalar), miniatyura san'atida (mas., Kamoliddin Behzodning Shayboniyxon portretida tasvirlangan buyumlar – siyohdon, qamchi) uchraydi.

NA'T (arab. – maqto'v, ta'rif) – mumtoz adabiyotning an'anaviy tarkibiy qismlaridan biri. Odatda, katta she'riy-epik asar (doston)lar, ba'zan ilmiy asarlar bosh qismida hamd va munojotdan keyin keladi. N., asosan, payg'ambar (lar) sha'niga aytiladigan maqto'vdan iborat bo'lib, ko'pgina mumtoz she'riy asarlarda uchraydi.

NAQAROT – qo'shiqning har bandidan so'ng muntazam ravishda takrorlanib turuvchi qismi. N.ning she'riy matni, odatda, to'rtlik yoki baytdan tashkil topib, tugal badiiy obrazni ifodalaydi. N. musiqa asarining ikkinchi kuy davriyasi, ixcham va sodda shaklli namunalarda esa kuyning ikkinchi jumlası sifatida gavdalanadi. Qo'shiq va madhiyalarda N. boshqa qismlardan musiqiy vazn, uslub va ijro sur'ati b-n farqlanishi mumkin. Xor jamoalariga mo'ljallab yaratilgan qo'shiqlarda N. qismi, odatda, yalpi xor tomonidan ijro etiladi. Ayrim xalq qo'shiq va yallalarida N. asosiy kuyni butunligicha takrorlaydi va bandlardan takroriy she'r matni tufayli ajratiladi. Qo'shiq, ashula, suvora, maqomlarning sho'ba va taronalarida, shuningdek, o'zbek bastakorlik ijodiyotiga mansub asarlarda N.ning har xil vokal va cholg'u yo'llari mavjud (mas., Bozgo'y).

NAQL (arab.) – a) xalq tomonidan to'qilgan va avloddan avlodga o'tib kelayotgan og'zaki hikoya, rivoyat, qissa; b) hikoya qilish, bayon qilish; v) maqol ma'nosida. Mas., YAxshilik qil, daryoga tashla; baliq bilur, baliq bilmasa, xoliq bilur. «Naql» so'zidan kelib chiqqan noqil, naqlchi shakllari hikoya qiluvchi shaxs ma'nosini anglatadi.

NAQR, naqra (arab. – zarb, taqillatish) – o'tmish musiqa risolalarida qo'llanilgan usul zarblari birligi. Ritm o'lchovlari arab alifbosidagi “T” va “N” harflari vositasida ifodalangan. Mas., tan (ikki N.dan tuzilgan uzun bo'g'in), tanan [bir

qisqa (ta) va bir uzun (nan) bo'g'in] va q.k. Safiuddin al-Urmaviy, Mahmud ash-Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Zaynulobiddin al-Husayniy risolalarida N.lar masalasiga ham maxsus to'xtab o'tilgan.

NAQSh (arab. – tasvir, gul) – qism (taqsim)lari muayyan tartibda bir maromda takrorlanishidan hosil bo'ladigan handasiy shakllar, o'simlik, qush, hayvon va b.ning uslublashtirilgan tasvirlaridan tarkib topgan bezak (gul). Turli narsalar (ashyolar, qurol, mato, mebel, kitob va t.k.), me'moriy inshootlar (ham ichki, ham tashqi bezaklar), nafis san'at (asosan, amaliy san'at) asarlarida keng qo'llanadi, ayrim xalqlarda, shuningdek, odam tanasini bezash (tatuировka, bezash)ga mo'ljallanadi. Narsaning sirtini bezayotgan N. uning tuzilishini yuzaga chiqaradi va uning badiiy sifatini oshiradi. N. yo mavhum shakllardan tuziladi, yo aniq mavzulardan uslublashtiriladi. Ishlanayotgan xom ashyosiga ko'ra, N. ishlashning turli-tuman uslub va usullari mavjud: o'yma (ganch, yog'och, mis, tosh, marmar va b.), bo'yama (qog'oz, mato, ganch, yog'och, sopol va b.), chok yordamida tikma (kashtado'zlik, zardo'zlik va b.), zarb qilib, quyib (zargarlik, miskarlik va b.), to'qima (gilamchilik, to'qimachilik va b.), qadama (inkrustatsiya, panjarasozlik va b.) va b.

NAQSh – 1) Sharq xalqlari musiqasiga xos bezak nomlaridan biri; 2) O'n ikki maqom tizimi tarkibida uchraydigan musiqiy shakllardan biri. Xo'ja Abdulqodir Marog'iy (14-a.)ning Safiuddin al-Urmaviy (13-a.) asariga yozgan sharhida N. 14 xil musiqiy janr va shakllar qatorida keltirilgan. Najmiddin Kavkabiyning yozishicha, N. murakkab shakldagi ikki baytni qamrab oladigan kichik hajmdagi asar. N.lar far', turkzarb, foxtazarb kabi qadimiy doira usullari asosida bastalagan. «G'iyos ul-lug'at» (19-a.)ga ko'ra N. shakli xurosonlik badihago'y baxshilar ijodi b-n bog'liq holda yuzaga kelgan. O'tmishda Ustod Shodiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Kavkabi, Feruz va b.ning N.lari mashhur bo'lgan. Shashmaqom tarkibidan o'rin olgan N.lar bizgacha umumiy (tarona) nomi yetib kelgan. Shu jumladan, Nasri Bayot Taronasi, Nasri Ushshoq Taronasi, Segoh Taronasi kabi ashula yo'llarida N. xususiyatlari namoyon bo'ladi. Xorazm maqomlari aytim yo'llaridagi N. esa o'z nomi b-n yuritiladi.

NAQQOSH (arab.) – naqsh ustasi; bezak, gul yaratuvchi usta. Amaliy san'atning barcha sohalaridagi ustalarga naqsh nusxalari (axta, andozalar) tayyorlab beradi; gul bosuvchi ustalar uchun naqsh qoliplarini tayyorlab beruvchi ustalarga ham naqsh mujassamotini chizib beradi.

NAQQOSHLIK, naqshkorlik – amaliy san'atning qadimiy sohasi; naqsh yaratish kasbi. Naqqosh usta qog'ozga yoki matoga naqsh mujassamotini yoki naqsh taqsimini chizib oladi (ayniqsa, girih va islmiy kabi murakkab naqshlarda), axta, andoza tayyorlaydi. Amaliy san'at ustalari 2 xil usulda bezak yaratadilar: naqqoshlar tayyorlagan axta, andoza yordamida hamda naqsh (gul) to'g'ridan-

to'g'ri bezash jarayonida ustalar tasavvurining mahsuli sifatida yaratiladi. N.da naqsh, bezakni malakali naqqosh ustalar chizib beradilar, bunday naqshlarni me'morlik, gilamchilik, kashtado'zlik, kandakorlik va b. dagi naqsh mujassamotlarida birday uchratish mumkin. Naqsh yaratish ustadan did, mahoratdan tashqari qunt, uzoq mashq-malaka talab qiladi. Naqqoshlar o'tmishda xalq ustalarining eng bilimdon, iste'dodli qismini tashkil etgan, ular ustodlarda ta'lim olgan, turli fanlar (adabiyot, musiqa, tarix, kimyo, matematika)ni yaxshi bilganlar.

O'rta Osiyo hududidagi me'moriy yodgorliklar, arxeologik qazilmalar N.ning bu yerda qadimdan rivojlanganligini ko'rsatadi. Amaliy bezak san'ati turlari (kulollik, miskarlik, zargarlik, gilamchilik, kashtado'zlik, kandakorlik va b.) hamda me'morlikning taraqqiyoti N.ning ham rivojini taqozo etdi.

Kitobat san'atida qo'lyozmalarni mo'ljaz asarlar b-n bezashda N., musavvirlik asosiy o'rin tutadi; me'morlikda naqshlarni qo'llash, ayniqsa, taraqqiy etib, o'z qonun-qoidalari hamda uslublari, o'ziga xos ranglar uyg'unligiga va mustaqil mujassamotlariga ega bo'lgan.

O'zbekistonning turli viloyatlaridagi me'moriy yodgorliklar, idish, buyum, mehnat qurollaridagi naqshlarda umumiylik ko'zga tashlansa-da, Buxoro, Xiva, Farg'ona, Toshkent va b. joylarda shu yerlarning o'ziga xos naqsh uslublari vujudga kelgan. N. avloddan-avlodga o'tgan, shogirdlar ustozlaridan o'rgangan naqsh namunalarini iste'dodlari darajasida boyitib borganlar, N.ni rivojlantirganlar. O'zbekiston hududi (turli mintaqalari)da o'ziga xos bo'lgan N. maktablari shakllangan. Shunga ko'ra, Xorazm, Buxoro, Samarqand, Farg'ona vodiysi, Toshkent N. i ayrim o'ziga xos xususiyatlari b-n bir-biridan farqlanadi. 20-a. o'rtalaridan N. bezak mujassamotlariga tasvirlar (me'moriy obidalar, kishilar portretlari va b.) ham kiritila boshlandi. Jumladan, kandakori buyumlar bezagida me'moriy obidalar, chinni buyumlar bezagida esa atoqli kishilarning portretlari va b. o'z ifodasini topdi.

NAG'MA, nag'am (arab. – kuy) – 1) Sharq musiqa ilmidagi musiqa tovushi; ton. Muayyan balandlikda sadolanib turishi b-n tabiatdagi boshqa tovushlardan farq qiladi. Sharq olimlari N.ni 2 xil turga bo'lishgan: qavliy (inson tomog'idan chiqadigan) N. va fe'liy (musiqa cholg'ularidan hosil qilinadigan) N. kuy, qo'shiq va ashulalar ritm b-n N.lar uyushmasidan tarkib topadi. N.lar qo'shilishidan bo''d, jins, jam, maqom pardalari va, nihoyat, yaxlit kuy – musiqa asarlari hosil etiladi. O'rta asr musiqa risolalarida yozilishicha, tovushlar bir-biri b-n maqsadga muvofiq ravishda ma'lum vaqt oralig'ida ko'shilgandagina N. deb hisoblanadi. O'tmishda N.lar yunoncha va arabcha iboralar b-n ifodalangan. Arabcha atamalari asomiy nag'amot («Asmo' un-nag'am») deyilgan; 2) ohang, kuy. N. so'ziga ayrim qo'shimcha so'zlar bog'lanib, turli musiqa iborolari hosil etiladi. Mac, H. boshi – doston va b. ko'p qismli asarlarning cholg'u muqaddimasi, o'tmishda saroy musiqachilarining boshlig'i; N.gar, N. zan, N. chi yoki N. navoz – sozanda; N.i Orazi Navo Shashmaqom Navo maqomining cholg'u qismlaridan biri; N. kor yoki

N. soz – bastakor; N. pardozi yoki N. capo – sozanda, xonanda. Xorazmda garmon cholg'usi N. deb ham ataladi.

NEOIMPRESSIONIZM (neo... va impressionizm) – 19-a. 2-yarmida yevropa tasviriy san'ati (rangtasvir) da yuzaga kelgan oqim. Dastlab Fransiya (1885)da paydo bulgan. 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida Belgiya, Italiya va b. mamlakatlarga tarqalgan. N. namoyandalari (J. Sera, P. Sinyak va b.) impressionizmning sub'ektiv an'alarini rivojlantirdilar, optika sohasidagi zamonaviy kashfiyotlarni qo'llagan holda uni ilmiy asoslashga urindilar: murakkab rang tuslanishlarini bosqichma-bosqich sof ranglarga ajratish usullari (bo'yoqlarni to'rtburchak yoki dumaloq nuqtalar shaklidagi rang surtmalari tarzida yuzaga – xolstga yonma-yon joylashtirish)ga uslubiy xususiyatlar baxsh etib, yangi murakkab rang tuslanishlarini hosil qilishga harakat qildilar. N. asarlari mozaikani eslatadi, badiiy obrazni hayotiy voqealarga qarama-qarshi qo'yib, hayotiy lavhalarining jonli tasviridan voz kechdilar, natijada asarlar hayotiy aniqlik va nafislikdan mahrum bo'ldi. N.ning rang borasidagi izlanishlari keyingi davr san'ati (jumladan, fovizm)ning shakllanishida o'z ifodasini topdi. N. uslubini rangtasvirning hajmli – fazoviy yechimi b-n uyg'unlashtirishga urinishlarni Belgiya (T. van Reyselberge) va Italiya (J. Segantini) rangtasvirida ko'rish mumkin. 19-a. oxirida Sharq mamlakatlariga ham bu oqim belgilari kirib kelgan. O'zbekistonda O'. Tansiqboevning ilk ijodida («Karvon», 1920), A. Mirsoatov asarlarida bu xususiyatlar ko'zga tashlanadi.

NEOKLASSITSIZM – 19-a. 2-yarmi – 20-a.lar san'atida antik san'at, Uyg'onish davri san'ati va klassitsizmning mumtoz an'alariga tayangan ijtimoiy yo'nalish va g'oyaviy mazmun jihatidan turlicha bo'lgan oqimlarni ifodalovchi atama. N. (o'tmish san'atga murojaat etish dasturi sifatida) jonli borliqqa qandaydir «abadiy» estetik qadriyatlarni qarama-qarshi qo'yishga intilish zaminida paydo bo'lgan. «N.» atamasi 17-a. – 18-a. 1-yarmidagi klassitsizmdan farqlash maqsadida 18-a. 2-yarmi – 19-a. 1-choragidagi klassitsizmga nisbatan ham qo'llanadi. N., ayniqsa, me'morlik va tasviriy san'atda keng tarqaldi, shuningdek, adabiyot va musiqa taraqqiyotiga ham ta'sir ko'rsatgan. Me'morlikda 20-a. boshlarida modernning o'ta hashamdor va noaniq kurilmalariga aks ta'sir sifatida yorqin namoyon bo'ldi. 30-y.larda Italiya va Germaniya me'morligida dabdabali inshootlar qurilishida keng qo'llandi. 50-y. lardan, asosan, AQSh rasmiy inshootlarida rivojlandi.

Tasviriy san'atda «N.» atamasi keng qamrovli bo'lib, turli badiiy oqimlarga nisbatan qo'llanadi, klassik obrazning ichki uyg'unligini zamonaviy hayotdagi nomutanosiblikka qarama-qarshi qo'yish xohishi kuchli ifodalanadi. N.ning hayratga soluvchi ayrim nuqtalari preraphaelitlar (19-a. o'rtalari) ijodida seziladi. YAxlit hodisa sifatida nemis neoidealizmi (1870-y. oxiri)ning nazariy qarashlari va amaliyotida namoyon bo'ldi; imperressionizmdan ta'sirlanish ko'rinishlaridan biri sifatida keng tarqaldi. 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida so'nggi akademik an'analar b-

n antik san'at dasturlarini uyg'unlashtirgan N. modern uslubi b-n yaqinlashgan. 20– 30-y.lar tasviriy san'atida ba'zi oqimlar (futurizm, kubizm va b.)ga javob tarzida paydo bo'lgan oqim va yo'nalishlarning ham N.ga aloqadorligi kuzatiladi. O'z navbatida N. ham Germaniya, AQSh va b. mamlakatlar san'ati oqimlariga ta'sir ko'rsatgan.

Musiqada 20-a.da musiqiy romantizm va, ayniqsa, ekspressionizm uslublariga aks ta'sir sifatida rivoj topgan. Ilk klassik hamda undan oldin bo'lgan ba'zi uslublar (mas., barokko)ning musiqiy xususiyatlarini tiklashga asoslangan. N. asarlari polifonik vositalarning rivojlanganligi, musiqa shakli mantiqiy qoidalariga asoslanganligi, badiiy obrazlar ob'ektiv ruhda yaratilganligi b-n ajralib turadi.

NEOREALIZM (neo... va realizm) – 1) 20-a.ning 40-y.lari o'rtasidan 50-y.lar o'rtasigacha Italiya kinosida mavjud bo'lgan oqim. Demokratik milliy san'at uchun kurash jarayonida tarkib topgan. Ijtimoiy adolat va oddiy insonning qadrigimmati g'oyalarini himoya qildi. Hayotiy faktlar asosida qurilgan filmlar aksariyat nomutaxassis ijrochilar ishtirokida yaratildi. N. Italiya kinematografiyasi va b. mamlakatlarning ilg'or kinosi rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi; 2) adabiyotda N. yozuvchilari ijodi demokratik yo'nalishi, ozodlik ideallari va ijtimoiy adolatga insoniy ishonchi b-n ajralib turadi. N. namoyandalari ijodida o'tkir ijtimoiy masalalarga bag'ishlangan qarshilik ko'rsatish harakati, fashizmga qarshi kurash mavzui ifodalangan asarlar mavjud.

NOVELLA (ital.novella) – nasrning kichik janri, hikoyaning bir turi. Dastlab qissa hajmidagi asarlar ham N. deb atalgan. N. hikoyadan syujet va kompozitsiyasining qat'iyligi, tavsifiyligi va psixologik tasvirdan xoliligi, voqealarning g'alati va hayratomuzligi, ramziy unsurlarning mavjudligi va b. b-n ajralib turadi.

NOKTYURN (frans. nocturne – tungi) – 1) 18-a. yevropada, asosan, puflama yoki torli va puflama sozlar ansambllari uchun kechki ochiq havoda ijro etiladigan syuita shaklidagi kichik pesalar turkumi (mas., V. Motsart, Y. Gaydn asarlari); 2) 19-a.dan kuychan, lirik xarakterdagi, ko'pincha tun obrazi va sokinligi b-n yo'g'rilgan musiqa asari. Sekin yoki o'rtacha sur'atda bo'lib, o'rta qismi jonliroq. N.ning ilk namunasi fortepiano uchun J. Fild (Angliya) tomonidan yaratilgan, F. Shopen ijodida yetuk badiiy rivoj topgan. N. ayrim cholg'ular, shuningdek, ansambl (A. Borodinning 2-torli kvartetidagi N.), orkestr (mas., K. Debyussining N.lari) uchun ham yozilgan. N. ba'zan vokal musiqada ham uchraydi (J. Rossini, M. Glinka va b.). O'zbekiston kompozitorlaridan A. Kozlovskiyning «Lola» Farg'ona syuitasida, G. Mushelning «Kashmir afsonasi» baletidagi N.; X. Izomov, B. Zeydman, S. Varelaslarning fortepiano pesalari, I. Akbarov, M. YUsupovlarning vokal asarlaridan N. va uning xususiyatlaridagi lavhalar o'rin olgan.

NOLA – musiqa bezaklaridan biri. Ashula aytganda soʻzning bir boʻgʻinida ovozni tebratib choʻzish. Koʻproq lirik kuylar ijrosida qoʻllaniladi.

NORIM-NORIM (fors. – anor soʻzidan) – Xorazmda keng tarqalgan kuy va anʼanaviy erkaklar raqsi. Xalq bayramlari va turli tomoshalarda xalq cholgʻu ansambli joʻrligida ijro etiladi, koʻpincha qayroq ham joʻr boʻladi. Ijrochilar (2– 4 erkak) qarama-qarshi turib raqsga tushadi. Raqs ikki qismdan iborat. Birinchisi tantanavor tarzda toʻrt chorakli (4Gʻ4) usulda ijro etiladi, asosan, qoʻllar roʻbaroʻ holda tutilib, yuqoridan pastga, pastdan yuqoriga harakat qiladi. Ikkinchisi shoʻx va ildam ufar (6Gʻ8) usulida oyoq va butun gavda harakati b-n ijro etiladi. N.-n. va ufarisining ashula variantlari mavjud. Oʻzbek bastakor va kompozitorlari oʻz asarlari (mas., S.YUdakovning «Xorazmcha bayramona yurish» uvertyurasi va b.)da N.-n. kuy va usullaridan foydalanganlar.

NOTA (lot. nota) – 1) musiqa asarlarini yozib olish uchun qoʻllaniladigan yozuv belgisi; 2) musiqa asari yozilgan varaq, daftar, kitob va b.

NOTA YOZUVI, notatsiya – musiqa tovushlarining balandligi, uzunligi va b. xususiyatlarini ifodalovchi belgi (nota)lardan iborat yozuv usuli; musiqa asarining yozuv ifodasi. N.yo. qadimdan turli xalqlar musiqa amaliyoti va ilmiy izlanishlarning mahsuli sifatida yuzaga kelgan. N.yo.ning bizgacha yetib kelgan dastlabki namunalari mil. av. 3-a.da YUnonistonda paydo boʻlib, harflar b-n ifodalanganligi uchun harfli N.yo. deyilgan. Bunday N.yo. ning maʼlum turini Oʻrta Osiyoda Forobiy ishlab chiqqan. Harfli N.yo. tovushlar balandligi va parda tuzilmalarini aniqlashga yordam bergan. N.yo.ning mukammalashishida koʻp mamlakatlarda yuzaga kelgan turli tabulaturalar muhim rol oʻynagan. Oʻrta Osiyoda Safiuddin al-Urmaviy (13-a.) tomonidan ud cholgʻu asbobi pardalariga moʻljallab yaratgan 2 xil tabulaturalar maʼlum boʻlgan. Ular jadval shaklida boʻlib, tovushlar balandligi turli xarflar b-n, davomiyligi esa raqamlar (yoki nuqtalar) yordamida ifodalangan. 19-a. oxirida Xorazmda «tanbur chizigʻi» deb nomlangan tabulatura shaklidagi N.yo. joriy etilgan. Oʻrta asrlarda yevropa cherkov vokal musiqasida n ye v m a (matn soʻzlari ustiga koʻyilgan ohang yoʻnalishini koʻrsatuvchi maxsus belgi)larga asoslangan N.yo. keng tarqaldi. Tovush balandligini aniqroq koʻrsatish uchun bu belgilar gorizontol chiziqlarga yozila boshlagan. 11-a.da Gvido d'Aresso mazkur N. yo. turini takomillashtirib 4 chiziqli N.yo. ni kashf qilgan. 16-a. oxiridan gomofoniya uslubida general-bas usuli joriy etilgan. Unda bas ovozi tovushlari tagida yozilgan raqamlar muayyan akkordlarni ifodalagan. Hoz. N.yo. 5 ta gorizontol chiziqlar (nota yoʻli)ga (ularning orasiga, yuqorisi yoki pastiga) yoziladigan notalardan tashkil topgan. Notalar tovushlarning uzun-qisqaligiga qarab oval shaklidagi boʻsh va qora doiracha (boshcha)lardan iborat boʻlib, ulardan dumli yoki dumsiz (yuqoriga yoki pastga) chiziqchalar tortilib yoziladi. Notalar nomi 7 ta boʻlib, ular muayyan kalitlarida turlicha yoziladi.

NOTR-DAM MAKTABI – 12-13-a.larda Parijdagi Bibi Maryam ibodatxonasida faoliyat ko'rsatgan kompozitorlar, xonandalar va musiqashunoslar ijodida qaror topgan ijodiy yo'nalish. Yirik vakillari – Leonin, Perotin, Y. Garlandia, Kyolnli Franko va b. N.-D.m. vakillari avvalgi bir ovozli grigorian xorali negizida ko'p ovozli musiqa uslubini rivojlantirdi, vokal musiqaning yangi (kondukt, motet kabi) janrlarini yaratdi, bu janrlarda mukammal asarlarni ijod qilib, nota yozuvini isloh qildi (ritmik modus – qoliplar o'rniga menzurali yozuvni kashf etdi).

NOXUN (fors. – tirnoq) – 1) musiqada – tanbur (ba'zan, sato) va doira chalishda ishlatiladigan moslama. Ikki turi mavjud: tanbur N.i – bo'yi barmoqning bir bo'g'iniga teng tirnoq shaklida (odatda, o'ng qo'lning ko'rsatkich barmog'iga kiyiladi); doyra N.i – uzunasiga kesilgan yarimta angishvona shaklida bo'lib, barmoqqa bog'lab qo'yiladi. N., ko'pincha, po'lat, jez (ba'zan kumush, mis va b.)dan yasaladi; 2) zihdo'zliqda (yo'rma jiyak tikishda) chap qo'lning ko'rsatkich barmog'iga kiyiladigan angishvonaga o'xshash asbob.

HOFOPA (arab, naqqora – zarb beruvchi) – urma musiqa cholg'u asbobi. Tuzilishi turlicha; tuvaksimon kosaxonasi, asosan, sopoldan yasaladi. Kiyik yoki echki (ayrim joylarda boshqa hayvonlar) terisi b-n qoplanadi. Qadimdan harbiy, jarchi hamda ommaviy marosim cholg'u asbobi sifatida Sharq mamlakatlarida ma'lum bo'lgan. Hozirda o'zbek, tojik, uyg'ur, arman va b. xalq sozandalari tomonidan qo'llaniladi.

NOG'ORA BAZM – o'tmishda nog'orachilar, sozanda-xonandalar, raqqoslar ishtirokida bayram sayli, to'ylarda o'tkazilgan katta musiqiy kecha, yig'in.

HOFOPA XOHA (naqqoraxona) - o'rta asrlarda hukmdor saroyida musiqa cholg'u asboblari (nay, karnay, surnay, nog'ora va h.k.) saqlanadigan va shu asboblarning ijrochilariga mo'ljallangan maxsus joy. Xorazmshohlar davrida N. o'rnida talbxona istilohi qo'llanishda bo'lgan. Harbiy harakatlar chog'ida N. oliy bosh qo'mondonning baland yerga o'rnatilgan hirgohi oldidan joy olgan, jangchilarni ruhlantiruvchi kuylarni tinmay ijro etib turgan. N.dan eshitiluvchi musiqa ovozi tinishi muayyan darajada mag'lubiyatdan darak bergan.

NUZXA, nuzhat (arab. – ko'ngil ochuvchi, lazzatbaxsh) – qonun turidagi qadimiy ko'p torli musiqa cholg'usi.

NURSOYA – plastik san'at (tasviriy va amaliy bezak san'ati, me'morlik, dizayn)ning ifoda vositalaridan biri. Turli yorqinlikdagi ranglar yoki bir rang tuslarining ajralishidagi izchillikka asoslanadi. N.dagi izchillik nur va qorong'i (soya)ning tarqalishi, tasvirlanayotgan muhit, narsalarni hajmli nur-havo og'ushida idrok qilish imkonini beradi. Narsalarga yorug'lik tushishi natijasida uning sathi

yorug' va qorong'i (soya) yuzalarga ajraladi (mas., to'rtburchak shakldagi buyumlarda bu ajralish keskin bo'lsa, dumaloq va silindrsimon buyumlarda bu ajralish asta-sekinlik b-n boradi). Natijada bunday buyumlarda N. orasida yarim soya va soya tomonida qaytgan nurlar hisobiga yoritilgan yuza – refleks mavjud bo'ladi. N. nur yo'nalishi, narsalarning hajmli shakl xususiyatlari, sifati va havo holatiga bog'liq; u orqali ijodkor (rassom, haykaltarosh va b.) o'z g'oyaviy estetik qarashlarini ifodalaydi, undan lirik yoki dramatik kayfiyat hosil qilishda foydalanadi.

N. imkoniyatlari qadimdan qo'llanilgan. YU non rassomlari (Polignot, Parrasi va b.) N. vositasida katta ijodiy yutuqlarga erishgan. Musulmon Sharqida qadimdan me'morlik, amaliy bezak san'atida N. imkoniyatlaridan keng foydalanilgan; o'ymakorlik (ganch va yog'och), haykaltaroshlik (relef va b.)da bezakni jozibali bo'lishi, ta'sirchanligini oshirishda N. o'yiniga asoslanilgan. N. va uning nazariy asoslari Uyg'onish davri ustalari (Leonardo da Vinchi) tomonidan ishlana boshlandi. Shu davrda N. rassomlar tomonidan badiiy asarning ifodaliligini belgilovchi vosita sifatida keng foydalaniladi, imkoniyatlari yanada boyitiladi. Bugungi kunda ham N. realistik tasvirning asosini tashkil etadi, psixologik asarlar yaratishning muhim manbai hisoblanadi.

NUSXA – 1) tasviriy san'atda – muallifning o'zi yoki biror boshqa rassom tomonidan biror asarning takroran yaratilgan namunasi. N. aslidan ishlanish usuli va o'lchami b-n farq qilishi mumkin; biroq aslining usuli va kompozitsiyasini aynan takrorlashi shart; 2) amaliy san'atda – bir xil qilib yasash uchun tayyorlangan buyum namunasi, naqsh andazasi (axta), qolip. Xalq ustalari ijodiy xayoloti asosida yuzaga keladi, davr taqozosi b-n o'zgarib, yangilanib boradi.

“O”

OBELISK (yun. obeliskos – six) – me'morial inshoot turi; yodgorlik. YU qori (uchi)ga tomon ingichkalashib boradigan, asosan, to'rtburchaksimon (kvadrat tarhli) qirrali ustun. Tarixiy shaxs yoki voqealar xotirasini abadiylashtirish maqsadida o'rnatiladi. Dastlab Qadimgi Misrda paydo bo'lgan, saroy va ibodatxonalar oldiga yodgorlik sifatida o'rnatilgan. Misrdan olib ketilgan yaxlit O.lardan yevropada shaharsozlik maqsadlarida foydalanilgan. O'zbekistonda O. 20-a. boshlaridan qurila boshlagan. Zamonaviy me'morlikda O. monumental san'atnnt keng tarqalgan turi.

OBERTON (nem. ober – yuqori va ton) – asosiy tovush b-n birga paydo bo'ladigan va unga boshqacha tus beradigan tovush. Bir ovoz yoki musiqa asbobini ikkinchisidan ajratishga imkon beradi. O.larning tebranishlar chastotasi asosiy tonikadan 2, 3, 4 va 5 marta yuqori bo'ladi.

OBIDA (arab.) – moddiy madaniyat yodgorliklari (q. YOdgorlik).

OBRAZ, badiiy obraz – voqelikni fakat san’atga xos usulda o’zlashtirib va o’zgartirib xarakterlovchi estetik kategoriya. Shuningdek, badiiy asarda ijodiy qayta yaratilgan har qanday voqea ham O. deb yuritiladi. O.da ob’ektiv anglash b-n sub’ektiv ijodiy tafakkur qorishib ketadi. Badiiy O.ning o’ziga xos xususiyatlari real voqelikka va fikrlash jarayoniga bo’lgan munosabatda anik, namoyon bo’ladi. O. voqelikning badiiy in’ikosi sifatida real mavjud ob’ektning hissiy aniq, tayin zamon va makonda davom etgan, moddiy tugal, o’zicha yetuk xususiyatlariga ega bo’ladi. Badiiy O.ni real ob’ekt b-n chalkashtirmaslik kerak; u shartlilik, ramziylik xususiyati b-n real voqelikdan farq qiladi va asarning ichki «illyuziyali» olamini tashkil qiladi. O. voqelikning oddiy in’ikosi bo’lmay, balki uni umumlashtirib, alohida, o’tkinchi, tasodifiy hodisaning eng mohiyatli, o’zgarmas-muqim, adabiy jihatlarini ochib beradi. Mavhum tushunchadan farkli ravishda O. ko’rgazmalilik xususiyatini namoyon etadi, u voqealarni mavqum mulohazalar b-n emas, balki hissiy yaxlit, bir butun takrorlanmas tarzda aks ettiradi. O.ning badiiyligi mavjud voqelikni aks ettirish va uni anglash xususiyati b-n belgilanmaydi, balki badiiylilik O.ning misli ko’rilmagan, yangi o’ylab chiqarilgan dunyo yarata olish imkoniyatida yuzaga chiqadi. O.da ob’ektiv mavjud va muhim jihatlar b-n birga, bo’lishi mumkin bo’lgan, mo’ljaldagi, xohishdagi, ya’ni turmushning emotsional-irodaviy tomonlariga munosabat, uning ko’rinmas, ichki imkoniyatlari b-n bog’liq xususiyatlar ham muhrlangan bo’ladi. Shuningdek, badiiy O.da xayolot, bo’yoq, tovush, so’z va b.ni ijodiy ishlash yo’li b-n san’at asari yaratiladi.

OVOZ – musiqada – odamning aniq balandlik va uzoq sadolanishga ega tovush; ko’p ovozli musiqa asarining muayyan kuy yo’li; partituraning alohida ko’chirib yoziladigan xor yoki orkestr guruhining ijro yo’li.

OVOZ OPERATORI – kinoda filmni suratga oluvchi ijodiy jamoa a’zosi. Ssenariy muallifi va rejissyorning umumiy g’oyasiga muvofiq filmni ovozlashtiradi. Film ovozi bezagining badiiy va texnik sifatiga javob beradi. Ovozlar izohini tayyorlaydi, aktyorlar ovozini sinash uchun yozib oladi. Fonoteka materiallarini tanlaydi, sinxron ovoz yozish, musiqa va shovqinlarni yozish kabi ishlarni amalga oshiradi. Radioeshittirish, televidenie va ovoz yozib olish studiyalarida O. o. magnit fonogrammalarini yozib oladi va eshittiradi. Ovoz rejissyori rahbarligida yozib olingan fonogrammalarni montaj qiladi, ulardan nusxa oladi va eski fonogrammalarni ta’mirlaydi.

OVOZA, ovoz – O’n ikki maqom tizimidagi pardalar tuzilmasi. O.lar 6 ta bo’lib, Navro’z, Salmak, Gardoniya, Guvasht, Moya va Shahnoz deb nomlangan. O.larning ko’plari maqomlar bosh pardasiga nisbatan kvarta, kvinta baland pardalardan boshlanib, musiqa asarlarida og’ishma natijasida yuzaga keladigan yangi ladtonalliklar o’rnini egallagan. O.lar Shashmaqomning shakllanishiga ham

ta'sir ko'rsatgan va ularning ba'zilari, keyinchalik maqom sho''balari tarkibiga kiritilgan.

OVOZLI KINO – tasvirni ko'rsatish b-n birga, kinolentaning ovoz yo'liga yozib olingan nutq, musiqa, shovqin va b. tovushlar b-n hamohang olib boriladigan kinematografiya turi. Kinematografning dastlabki davridanoq tasvirni ovoz b-n ko'rsatishga intilishlar bo'lgan: musiqa jo'rligidan foydalanilgan (piano, orkestr va b.), film ishtirokchilarining ovozi, qo'shiqlari va b.ni tasvirga binoan ijro etuvchi aktyorlar jalb etilgan. 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida film ovoz b-n sinxron ravishda qayd etilishiga imkon beruvchi qurilma yaratishga harakat qilingan. Buning uchun T. Edison kinetofoni (AQSh, 1899), D. Gomon xronefoni (Fransiya, 1901), grammofon plastinkalaridan foydalanilgan.

OVOZSIZ KINO – kinematografning dastlabki rivojlanish davridagi nomi. O. k. davrida filmning tuzilish xususiyatlari, o'ziga xos estetik jihatlari belgilandi. Badiiy filmlar mazmuni va voqealarning rivojlanib borish holati so'zsiz – faqat tasvir yordamida ochib berilardi. Dastlabki rivojlanish davridagi o'ziga xosligi uning aktyor ijrosi b-n bog'liq ifoda vositalari bo'lib, kadr tagiga voqeani tushuntirib beruvchi yozuvlar yozib borilgan. Asosiy ifoda vositalari 20-a.ning 20-y.larida kino san'ati asoslari (kinematografik rejalar, suratga olish rakurslari, montajning almashinib turishi, yaxlit asar yaratish, unga loyiq talqin topish va b.) ga suyangen holda ishlab chiqildi. Birinchi ovozsiz filmlar rej.lari fransuz aka-uka Lyumerlar (hujjatli) va J. Meles (fantastik ertak) jahon kinosining bosh yo'nalishini belgilab berdi. O. k.ni fransuz «avangard»lari, nemis ekspressionizm vakillari, shuningdek, D. Griffit, Ch. Chaplin, R. Flaerti kabi amerika kinorejissyorlari olib bordilar. A. Nilsen, B. Kiton, M. Linder, Ch. Chaplin, M. Pikford va b. O. k.ning yetakchi aktyorlari bo'lgan.

OYNAVAND O'YMA – ganch o'ymakorligida bezak turi. Bezatiladigan yuzaga mustahkamlangan ko'zgu (toshoyna) ustiga ganch qorishmasi qo'yib va suvab, so'ng o'yma usulida oynavand zaminli bezak hosil qilinadi. O.o'. usulida bezalgan xonadagi ko'zgu (toshoyna)da tashqaridagi manzara va atrofdagi mayin o'yma ganch naqshlar aksi tovlanib, yanada jozibador, o'ziga xos ko'rinish hosil qiladi. Ganch o'ymakorligining bu turi 19-a.da vujudga kelgan. Ganch o'ymakorligida O.o'. keng qo'llaniladi.

OMMABOP MUSIQA –1) keng ma'noda – eng mashhur musiqa asarlari; ijrochilar repertuaridan doimiy o'rin olgan turli janr va uslub namunalari (mas., xalq qo'shiq va kuylari, mumtoz kompozitor asarlari)dan iborat; 2) tarixiy tushuncha sifatida – 20-a. madaniyatida qaror topgan musiqa turi. YOshlar musiqasi, pop-musiqa, rok-musiqa, estrada musiqasi kabi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Uning rivoj topishiga dastlab 20-a.da yuz bergan ijtimoiy (mas., urbanizatsiya) va ma'naviy hayot (diniy qarashlarga nisbatan dunyoviy mafkura

keng yoyilishi va b.) o'zgarishlari zamin yaratgan. Natijada, shahar aholisida keskin ko'paygan bo'sh vaqtni to'ldirish maqsadida muntazam ravishda o'tkaziladigan ko'ngilochar tomosha va konsertlar keng rivoj topgan. Oldin shahar bog'i va xiyobonlari, restoran (kabare, kafeshantan) va b. joylarda, keyinchalik maxsus qurilgan teatr va sahna (mas., myuzik-xoll, diskoteka)larda faoliyat ko'rsatgan yangi badiiy jamoalar ijodida O.m.ning asosiy janr va shakllari qaror topgan. O.m.ning hozirgi dunyo madaniyatida keng yoyilishda, ayniqsa, ommaviy axborot vositalari (radio, televidenie), ovoz yozish va tarqatish apparatlari (grammofon, magnitofon va b.)ning kashf etilishi katta ta'sir o'tkazgan. O.m. tinglovchidan musiqa uquvi, keng badiiy tajriba, ba'zida idrok etishda alohida ahamiyatni ham talab etmaydigan namunalardan iborat bo'lib, ular shakllarning oddiyligi, musiqa tilining baynalmilal (universal) ohanglarga yaqinligi, ko'proq raqsboq usullarga moyilligi b-n ajralib turadi. O.m. yoshlarning musiqiy didi shakllanishiga aks ta'sir ko'rsatgan holatlar ham uchraydi.

OMMAVIY MADANIYAT – 1) ko'pchilik tomonidan istefoda qilishga mo'ljallangan va ommaiy axborot (kommunikatsiya) vositalari orqali tarqatiladigan madaniy qadriyatlarni ishlab chiqish bilan ajralib turadigan zamonaviy industrial jamiyat madaniyatining bir turi. Ayni paytda folklor, xalq madaniyatini ham O.m. ko'rinishlari sifatida talqin qilinadi. O.m. chuqur ijtimoiy va madaniy ildizlarga ega. O.m. paydo bo'lishining ijtimoiy-iqtisodiy ildizlari yirik sanoat ishlab chiqarishining paydo bo'lishi b-n bog'liq. 20-a.da radio, kino, televidenie, video, kompyuterlar tizimining paydo bo'lishi natijasida O.m. o'z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu boskich ko'pchilik uchun maqbul bo'lgan qarashlar va qadriyatlarni shakllantirish imkoniyatlari keskin darajada oshgani b-n xarakterlanadi. Ta'sir etishning nozik va qudratli quroliga aylangan reklama, moda kabi vositalar yordamida ommaviy iste'mol madaniyatini. intellektual faoliyat jismoniy mehnatni har sohadan siqib chiqarish kuchaygan bir paytda jismoniy sog'lom bo'lishga xizmat qiladigan har xil sport turlarini faol targ'ib qilish yo'li b-n jismoniy barkamol shaxsni shakllantirishga urinish ham ana shu jarayonning natijasidir. O.m. xalq madaniyatidan farqli o'laroq nafaqat milliy, balki millatlararo. baynalmilal xususiyat kasb etishi, ayni paytda umuman milliylikdan uzoq bo'lishi ham mumkin. Ko'pgina hollarda O.m.ning u yoki bu namunasining milliy mansubligini faqat uning tili yoki ijrochisiga qarab ajratish mumkin. Elitar madaniyat ko'pchilikka mo'ljallanmagani, ommaga tushunarsiz bo'lgani b-n ajralib turar ekan, bu unga mansub kishilarning jamiyatda alohida mavqega ega bo'lishlariga xizmat qilgan. O.m. esa keng xalq o'rtasida mashhur bo'lgan o'zlarining aniq mualliflari b-n ajralib turadi. Xalq madaniyati hamma vaqt muayyan makon b-n bog'langan. O.m.da esa bunday bog'liqlik kuzatilmaydi. U avval boshdanoq keng auditoriyaga mo'ljallangan bo'ladi. Unda insonga xos bo'lgan hissiyotlar – muhabbat, qo'rquv, muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan intilish, g'aroyibotga ishonch va shu kabilarga asoslanish ustuvorlik qiladi;

2) o'rtamiyona ommaviy didga mo'lallangan, shakl va mazmuni tijoriy (siyosiy) yutuqlarni qo'lga kiritish, yashirin maqsadlarga erishishni ko'zlab standartlashtirilgan madaniyat turi. O.m.ni Fapb madaniyati b-n bog'lik hodisa deb tushunish, shuningdek, uni g'oyasizlik, sifatsizlik va didsizlik namunasi sifatida baholash keng tarqalgan. Bunday O.m. kishining ma'naviyatini buzadi, uni ma'naviy qadriyatlarga bepisand munosabatda bo'lishga o'rgatadi, hayotga yengil-elpi munosabatda bo'lish kayfiyatini shakllantiradi, bu esa, kishini o'zligidan, milliyligidan mahrum qiladi, uning mafkuraviy immunitetiga putur yetkazadi. Natijada bu toifadagi kishilarni birgina axborot makonining o'zi bilan, ortiqcha kuch yoki mablag' sarflamasdan turib boshqarish imkoniyati paydo bo'ladi.

O.m.ning yovuzligi shundaki, u odamzodning fikrlashiga tish-tirnog'i bilan qarshi. Fikrsizlik oqibatida tobe bo'lish – kuch bilan bo'ysundirilgandan ko'ra ham fojialidir. O.m. ko'pdan-ko'p shakllarda o'zini namoyon etadi. Kitch (badiiy-estetik qimmatga ega bo'lmagan narsa va buyumlarga yuksak andoza tusini berish), komiks (tagiga qisqa matn yoki luqmalar bitilgan behayo matbaa-rasm mahsulotlari), starizm (sub'ektiv ehtirolarga berilgan holda, estrada artistlari, aktyorlar, sportchilar, teleboshlovchilarni ilohiylashtirish), xepining (avvaldan rejalashtirilmagan, nogahonda uyushtiriladigan «keskin» tomoshalar, masalan, royal, pianino yoki avtomobillarni urib pachaqlash yoxud o't qo'yish orqali vahshiyona, ommaviy «ko'ngil ochish»lar uyushtirish) uning ayrim ko'rinishlaridir.

O.m.ning bu turiga Prezident I.A.Karimov "...axloqiy buzuvchilik va zo'rovonlik, individualizm, egotsentrizm g'oyalarini tarqatish, kerak bo'lsa, shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlari, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo'porishga qaratilgan xatarli tahdidlar..." , deya baho bergan edi.

OMMAVIY QO'SHIQ – qo'shiq turi; xalq orasida ommalashuviga mo'ljallangan kompozitor asari. Ko'pincha jamoaviy (xor) tarzda, cholg'u jo'rligisiz ijro etiladi. O.q. namunalariga band (band-naqarot) shakli, yorqin, esda qoladigan kuyi, ayni paytda, musiqiy va she'riy bayonining oddiyligi, kuy hajmining o'rta vokal registriga asoslanganligi xosdir. Asosan, namoyish, miting, yirik yig'ilish kabi jamoaviy tadbirlarda ijro etiladi. Ilk namunalari Buyuk Fransiya inqilobi davrida yuzaga kelgan (mas., «Marseleza» – hozirda Fransiya davlat madhiyasi). Inqilobiy qo'shiq, harbiylar (safda ijro etiladigan) qo'shig'i, davlat madhiyasi kabi turlari bor. O'zbekistonda 20-a.ning 1-choragida yuzaga kelgan (Hamzaning «Biz ishchimiz», «Hoy, ishchilar» va b.).

OPERA (lot. opera – mehnat mahsuli, asar) – musiqali dramatik san'at janri. O. qorishma (sintetik) janr bo'lib, o'zida bir nechta san'at turlarini mujassam etadi; unda dramaturgiya, musiqa, tasviriy san'at va raqs san'ati shakllari yaxlit sahnaviy jarayonda uzviy bog'lanadi. Lekin musiqa ular orasida yetakchi o'rin egallaydi. O.ning adabiy asosi – librettodagi voqealar musiqiy dramaturgiya vositalari b-n,

avvalo, vokal musiqa shakllarida gavdalaniriladi. Qahramonlarning hissiy kechinmalari, asosan, yakkaxon xonandalar ijrosidagi ariya, kavatina kabi tugal musiqa lavhalarida o'z ifodasini topadi. O.dagi rechitativ tugal musiqa shakllarini o'zaro bog'lab, musiqiy dramaturgiya jarayonida muhim vazifalar bajaradi. Turli vokal ansambl (duet, trio va b.)larda qahramonlarning o'zaro munosabatlari, dramatik voqealar o'z aksini topadi. Xor ro'y berayotgan voqealarning izohlovchi vositasi vazifasini bajaradi, uning yordamida xalq hayoti lavhalari gavdalanadi. O.da orkestr ham katta o'rin egallaydi: vokal shakllarga jo'r bo'ladi, mustaqil cholg'u qism (antrakt, uvertyura, introduksiya va b.)larda vaziyatning mazmunini ochib beradi, har bir sahnaning ruhiy holatini ifodalashga yordam beradi. O.ning tuzilishi uning g'oyaviy maqsadiga, syujet xususiyatlariga, musiqiy-ijodiy maktab an'analari va uslublariga hamda kompozitorning ijodiy tafakkuriga bog'liq.

O. san'atning alohida turi sifatida 16-a. oxirida Florensiya (Italiya)da paydo bo'ldi. O'zbekistonda O. janri o'zbek musiqali dramasining rivoji asosida, shuningdek, chet el mumtoz O.sining ta'sirida 19- a.ning oxiri– 20-a. boshlarida yuzaga kelgan.

OPERATORLIK SAN'ATI – - suratga olish uslubi orqali film mazmuni va g'oyasini ochib berish hamda badiiy tasvir yaratish vazifasidan iborat kinematografiya va televideniya xos bo'lgan badiiy ijod sohasi. O.s.ning rivoji kino san'ati, tasviriy san'at, teatr, dramaturgiya va b. rivoji b-n chambarchas bog'liq. Operator rejissyor, rassom, filmning boshqa ijodkorlari b-n hamkorlikda kinematografik texnika va zamonaviy uslub asosida filmning tasviriy talqini, suratga olish jarayonini ishlab chiqadi. Suratga olingan tasvir sifati operator mahoratiga bog'liq; u suratga olish jarayonida umumiy, o'rta, yirik planlardan, rakurs va yorug'lik nurdan, kinokadr kompozitsiyasidan maqsadga muvofiq foydalanadi. O.s.ning o'ziga xosligi shundaki, u ekranda narsalarning nafaqat shakl, rang, hajmini, suratga olish joyining manzara va masofasini to'g'ri, butun boricha tasvirlash san'atini ko'rsatishga, balki harakat tezligi, sur'ati va yo'nalishiga imkoniyat yaratadi. Xronikal-hujjatli kino operatori kinojurnalist vazifasini, ilmiy-ommabop va o'quv kinosi yaratilishida operator ko'proq muallif-operator vazifasini bajaradi. Har bir filmning postanovkachi operatori va ularga yordamchi operatorlar bo'ladi. Yordamchi operator postanovkachi-operator topshirig'i b-n ish ko'radi. Birinchi o'zbek kinooperatori Xudoybergan Devonov o'z faoliyatini 1907– 08 y.lar boshlagan.

OPERETTA (ital. operetta – kichik opera) – musiqaviy sahna asari. Dramaturgiyasi vokal va cholg'u musiqa, raqs hamda dialoglarning estrada san'ati elementlari b-n uzviy bog'lanishiga asoslangan. O.ning musiqiy jarayoni negizi naqarotli qo'shiq va raqsdan iborat. Har bir tugal sahnaning kulminatsiyasini, odatda, muayyan ommabop raqs tashkil etadi (galop, kankan, vals, chardash va b.) O.da operaning vokal shakl (ariya, duet, ansambl, xor kabi)lari ham qo'llaniladi, lekin ular birmuncha soddaligi va ommabopligi b-n ajralib turadi. Bosh g'oya

bayoni va rivoji asosan musiqa orqali ifodalanishi tufayli O. turli xalqlar madaniyatiga xos musiqali sahnaviy janrlar (fransuzcha vodevil, nemischa va avstriycha zingshpil va b.) alomatlarini ham mujassam etgan. Mustaqil janr sifatida O. 19-a. o'rtalarida Parijda yuzaga kelgan. O'zbekistonda O. janrining rivoji 20-y.larda Rus opera va balet teatri, Samarqand operetta teatri (1938– 40), keyinchalik esa Toshkent operetta teatri (1971 y.dan) faoliyati b-n bog'liq bo'lgan. Bu teatrlarda, asosan, O. ning mumtoz (I.Shtraus, I.Kalman, F. Legar), shuningdek, zamonaviy (A.Jurbin, K.Listov va b.) namunalari qo'yildi. 1970 y.dan boshlab mazkur san'atga O'zbekistan kompozitorlari ham e'tibor qaratmoqda.

ORATORIYA (lot. oratorium – ibodatxona) – yakkaxon xonandalar, xor va orkestr uchun yaratilgan, odatda, dramatik syujetga asoslangan yirik musiqa asari. 16– 17-a.larda Italiyada diniy musika janri sifatida yuzaga kelgan.

Opera va kantata b-n deyarlik bir davr (16– 17-a.lar)da Italiyada shakllangan. Lekin kantatadan yirikligi, muayyan syujetga asoslanganligi, operadan esa dramatik rivoj o'rniga bayon xususiyatlari yetakchiligi b-n ajralib turadi. O'zbekistonda I. Akbarovning «Toshkentnoma» va «Naqshbandiya», F. YAnov-YAnovskiyning «Chili», M. Bafoevning «Buxoronoma», «Hajnoma» kabi O.lari tanilgan.

ORGAN (yun. organon – qurol, asbob) – damli klavishli musiqa cholg'u asbobi. Turli o'lchamdagi (yog'och va metall) trubalar to'plamidan, pnevmatik tizim (havo haydovchi qurilma va havo o'tkazgichlar)dan va boshqarish minbaridan tashkil topgan. Bir qancha klaviaturalari – manuallari (qo'l b-n bosish uchun) va pedallari (oyoq b-n bosish uchun) bo'ladi. 14-a.dan O. G'arbiy yevropada avval cherkov, keyinchalik dunyoviy cholg'u asbobi sifatida keng tarqalgan. Asosan, yakkanavoz musiqa asbobi sifatida ishlatiladi. O'zbekistonda O. uchun birinchi asarlarni G.Mushel yozgan (Syuita, 1947; Organ va violonchel uchun poema, 1948 va b.). O'zbekiston davlat konservatoriyasida noyob O. mavjud bo'lib, shunga muvofiq O. sinfi faoliyat yuritadi. O'zbekiston ijrochilaridan R. Karimova, T. Levina va b. tanilgan.

ORGANIK ARXITEKTURA – 20-a. me'morligida yevropada paydo bo'lgan yo'nalish, oqim. Inshoot va binolar shakli va tuzilishi atrof muhit b-n uyg'unlashgan holda tabiiy materiallardan bo'lishi kerak, degan g'oyani ilgari suradi (mas., qabulxona, villalar, dang'illama uylar, shahar tashqarisidagi mehmonxonalar). Bu g'oya ilk bor 1890 y.da amerikalik me'mor L. Salliven tomonidan targ'ib qilingan, keyinchalik shogirdi F. Rayt ijodida nazariy va amaliy jihatdan rivojlantirilgan. O.a. ta'sirida AQSh, Italiya, Fransiya, YAponiya va Skandinaviya mamlakatlarida mahalliy me'moriy maktablari vujudga keldi. F. Rayt vafotidan so'ng (1959), O.a. 60-y.lar me'morligidagi turli oqilona uslublar b-n aralashib ketdi. Uning yangi shakllarini hosil qilishdagi umumiy qoidalar, ba'zi

bir usullar hozirgi zamon me'morligi dizaynida va badiiy qurilishlarda keng foydalanilmokda.

ORDER – me'moriy qurilmalardagi turli (vertikal va gorizontal) qismlarning o'zaro uyg'unligi, ularning tarkibiy va badiiy uslubi. Vertikal qismi ustun (kolonna)dan iborat bo'lib, tana, kapitel (bosha) va poyustun, ba'zan pedestaldan tashkil topadi. Gorizontal (to'sin) qismi arxivtrav, friz va karnizni, ular birgalikda antablementni tashkil qiladi. O.ning mumtoz tizimi YUnonistonda paydo bo'lgan. Asosiy O.lar yunon qabila va viloyatlarining nomlari b-n doriy, ioniy, korinf O.lari deb ataladi. O.ning dastlabki har xil tizimlari Qadimgi Misr va Eron xalq me'morligida ko'llanilgan. Qadimgi Rimda shakllangan mumtoz O.lar tizimi jahon me'morligining yuksalishiga katta hissa qo'shdi.

ORKESTR (yun. orchestra – yunon teatrida sahnaning old maydonchasi) – turli musiqa cholg'u asboblarini chaluvchilardan tuzilgan va ular uchun yaratilgan asarlarni birgalikda ijro etuvchi sozandalar jamoasi. O. kamer ansamblidan dirijyor tomonidan boshqarilishi va ba'zi partiyalar yakka sozlarda emas, balki sozandalar guruhi tomonidan ijro etilishi b-n farqlanadi. Sozlarning turlari va tuzilishiga ko'ra, O.lar simfonik orkestr, xalq cholg'u asboblari O.i, kamer orkestr, puflamalar orkestro', torli cholg'ular O.i, estrada orkestri, jaz orkestri va b. turlarga bo'linadi. O'zbekistonda O.larning barcha turlari mavjud.

ORKESTRATOR – elektron musiqa cholg'u asboblaridan biri. Klaviatura va boshqarish pulti, tovush generatorlari, modulyatorlar, filtrlar, elektron xotira, dinamiklar va b.dan iborat. YAkka ijrochi O. yordamida har qaysi kuyning ko'p ovozli aranjirovkasini yaratib, uni «yo'q» orkestr (ansambl) tomonidan chalinayotganday tuyulishiga erishadi. Bunga O.ning elektron xotirasida saqlanayotgan 100 dan ortiq standart tayyor usullar, elektron sintez yo'li b-n paydo bo'layotgan 600 dan ortiq tovush tembr (tus)lari imkoniyat yaratadi. O. 1980-y.lar oxirida sintezator va ritmboks musiqa moslamalari negizida yaratilgan. Hozirda Korg, Yamaha, Roland va b. kompaniyalar ishlab chiqqan O.lar havaskor musiqachilar, ayniqsa, pop-musiqada keng joriy etilmoqda.

ORKESTRLASH, cholg'ulashtirish – musiqa asarining muayyan orkestrga mo'ljallab partiturasini yaratish. Kompozitor biror cholg'u yoki ansambl uchun yaratilgan asarni O. jarayonida undagi kuylar va jo'r bo'luvchi ovozlarni orkestrning qaysi cholg'ulari ijro qilishini sozlarning tovush tusi (tembri), registri, diapazoni, ifodaviy va ijroviy imkoniyatlariga qarab aniqlaydi. O.da asarning asosiy g'oyasi va badiiy mazmuni, uning uslubiy xususiyatlari, janri, ohang, garmonik va ritmik tuzilmalarning xususiyatlari e'tiborga olinadi.

OQ ShE'R – sillabik va sillabik-tonik sher tizimidagi misralari o'zaro qofiyalanmagan she'r turi: qofiyasiz she'r. O.sh. shoirga o'z fikri va hissiyotini

to'laroq ifodalash imkonini beradi va undagi ritmik izchillik esa she'r g'oyasiga kuchli ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

OQIN – qozoq va qirg'izlarning badihago'y shoiri, kuychisi. O. an'anaviy matnni aynan takrorlamay, ijodiy o'zgartishlar ham kiritadi. O. lar ijodkor sifatida jirov va jirchilardan farq qilib, do'mbira jo'rligida poetik folklorning barcha janrlari (doston, to'lg'ov, terma, qo'shiq) namunalarini ijro etadilar, oilaviy marosimlarda ishtirok etadilar, ijtimoiy hayotning turli masalalariga doir asarlar yaratadilar. Jambul Jabaev, To'g'aloq Mo'lda, Moylixo'ja, To'xtag'ul Sotilg'anov kabi O.lar xalq orasida mashhur. O'zbeklarda ayrim joylarda (Toshkent va Sirdaryo atroflarida) O. atamasi dostonchi ma'nosida, ba'zan so'zamol, chechan kishilarga nisbatan qo'llanadi.

OG'ZAKI AN'ANADAGI MUSIQA, an'anaviy musiqa – musiqa ijodiyotining asosiy turlaridan. Qadimdan odamlarning hayotiy ehtiyojlarini qondirish jarayoni (mehnat, marosim va b.)da yuzaga kelib, tarixiy rivoji natijasida ikkita asosiy – xalq musiqa ijodi (musiqiy folklor) va og'zaki an'anadagi professional musiqa (mumtoz musiqa, bastakorlik) qatlamlariga ajratilgan. O.a.m. ijodkorlari ommaviy badiiy ongning xususiyatlariga izchil tayanib, muayyan davr, uslub va b.ning estetik qonunlari, ijodiy qoidalariga qat'iyan bo'ysunadi. Shu nuqtai nazardan O.a.m., aksar hollarda individual obrazlar yaratishga qaratilgan kompozitorlik ijodidan farq qiladi. O'z tabiatiga ko'ra, O.a.m. nota yozuvida «mustahkamlangan» mualliflik asarlardan emas, balki og'zaki shaklda, avloddan avlodga meros bo'lib o'tgan namunalardan iborat bo'ladi. Mazkur namunalarning badiiy ifodasi turli jarayonlar, o'ziga xos yo'llar orqali gavdalanadi. Ustozlardan bevosita eshitib o'rgangan namunalariga shogird sozanda-xonandalar o'z hissalarini qo'shadilar, yoinki boshqacha variant (yo'l)lar yaratib, ijro etadilar. O'zbek musiqa merosini xalq musiqa ijodi (mehnat va marosim qo'shiqlari, yalla, lapar, termalar, o'yin-raqs va lirik kuylar kabi) hamda og'zaki an'anadagi professional musiqa (maqom, ashula, cholg'u yo'llari va b.) janrlari tashkil etadi.

OG'ZAKI DRAMA, og'zaki dramaturgiya – xalq orasida yaratilgan, xalqqa namoyish etiladigan o'yin-tomoshalar tarzidagi alohida folklor janri. Jahondagi barcha xalqlarning yozma dramaturgiyasi O.d.dan boshlangan. O.d. xalq an'anaviy teatri b-n chambarchas bog'langan holda shakllanib rivoj topib kelgan. Uning matni an'anaviy fabula va ba'zi barqaror dialoglar asosida ijro paytida to'qilgan. Xalq O.d. tomoshalarining syujeti, odatda, sodda bo'lib, asosiy e'tibor syujetga emas. vaziyatga, qahramonlarning holatiga qaratilgan, unda dialog va ijro paytida to'qiladigan epizodlar muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, hajviy dialogning ishlanishiga ko'p e'tibor qilingan. O.d. tomoshabinlarni kuldiribgina qolmasdan, katta ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo'lgan. O'zbek xalq O.d.si o'rta asrlarda masxarabozlar va qo'g'irchoqbozlar san'ati b-n bog'liq holda maydonga kelib, katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. U professional masxarabozlar,

muqallidlar, qiziqchilar, qo'g'irchoqbozlar tomonidan badiha yo'li b-n to'qilgan. O.d. «Tanqid», «Muqallid», «Kulki-hikoya», «Qo'g'irchoq o'yin» deb atalgan pesalar turkumlarini o'z ichiga oladi. Tematik jihatdan O.d. nihoyatda boy. Unda xalq turmushi, urf-odatlar, mehnati b-n bog'liq bo'lgan voqealar ham o'z aksini topadi. O.d. O'zbekistonda yozma professional dramaning yaratilishi va shakllanishida muhim rol o'ynadi.

OHANG (fors. – tovush, nag'ma, kuy) – 1) musiqiy ifoda vositasi sifatida eng kichik kuy bo'lagi, intonatsiya. O. bir necha tovushlarning mantiqan ulanib borishidan hosil bo'lib, vokal musiqada she'riy ruknga mos keladi. O.lar birikib yirikroq tuzilmalar – kuy jumllarini tashkil qiladi. O. kuyning bosh (eng o'ziga xos) tuzilmasi va b. ma'nolarda ham, hindlarda esa «ohangit» musiqaning umumiy ifodasi sifatida, forsiyzabon xalqlarda «ohangsoz» – bastakor ma'nosida ham qo'llaniladi; 2 ton – aktyor ichki kechinmasining xususiyati.

“P”

PAYROV – askiya san'atining eng ommaviy shakli, ijro uslubi. Unda ikki guruh ijrochi kelishilgan muayyan mavzu bo'yicha so'z to'qib, o'zaro tortishadi; mavzuning ma'nolari oxirigacha yechilishi va ijrochilar mavzu doirasidan tashqariga chiqmasligi talab etiladi, bir-biriga javob qaytarganlarida fikr rivoji sezilib turishi lozim. Shiddat b-n, mazmunli qochirimli javob bergan tomon yutadi, sustkashlik qilgan, mavzudan tashqariga chiqqan yoki pala-partish, qo'pol javob qilgan tomon yutqazadi. Askiya ishqibozlarining qizg'in qahqahasi b-n g'olib kelgan tomon olqishlanadi. P. mavzulari son-sanoqsiz: inson hayoti, xulq-atvori, o'zaro munosabatlar, tabiat va jamiyat hodisalari, hayvonot va o'simlik dunyosi, mehnat turlari, kasb-hunar, qishloq xo'jaligi va sanoat ko'rinishlari, ta'lim, tibbiyot, ilm-fan, san'at va adabiyot, bola tarbiyasi va b. P. askiyachidan ham bilim, ham badihago'ylik, ham mohir ijrochilik talab qiladi. P. asosan, og'zaki ijod mahsuli. Tajribali askiyachilar muayyan mavzularni oldindan mashq qilib, pishitib yuradilar. P., asosan, Farg'ona vodiysi va Toshkentda 18-a.dan tarqalgan va kundan-kunga rivoj topib, ommalashib bormoqda.

PALAK – qo'lda yoki mashinada kashta tikib tayyorlanadigan badiiy buyum. Xonani bezatish uchun devorga osiladi. Ip-gazlama (o'tmishda oq yoki malla bo'z)ga bosma va b. chokda kashta tikiladi. To'lin oyli osmon aks ettiriladigan naqsh mujassamoti osmon, oy va yulduzlarni ifodalovchi ramziy shakllar (doira va yulduzlar)dan iborat. Gullarning yirikligi va zamini ham kashta b-n quyuq qoplab tikilishiga ko'ra so'zanadan farq qiladi. Tasvirdagi oy soniga qarab 6 oyli, 12 oyli va boshqa P. xillari mavjud. P.ning rangi, jilosi, mujassamoti, badiiyligi chevarning mahorati va didiga bog'liq.

PALITRA (frans. palette) – 1) rassom ishlash jarayonida bo'yoqlarni aralashtiradigan moslama (P.da rassom bo'yoqlarni aralashtirib yaratayotgan asari uchun kerakli rangni hosil qiladi); yog'och, metall, chinni (fayans)dan yupqa qilib to'rtburchak yoki oval shaklida tayyorlanadi; 2) ko'chma ma'noda – rassomning rangtasvir (ranglar tanlash va ishlatish) uslubi hamda alohida rangtasvir asari uchun xos bo'lgan ranglar to'plami.

PANJARA – me'moriy bo'lak; kataksimon to'qima shakl, to'siq. Binolarning eshik, darcha, tuynuk, zinapoyalarida, ayvonlarda to'siq va ayni paytda bezak vazifasini o'taydi. Turar joy, bog'larda, ko'chalarda, uy-ro'zg'or buyumlarida, amaliy san'at va hunarmandlik buyumlarida ham bezak sifatida foydalaniladi.

PANJGOH (fors. – besh parda, besh pog'ona) – 1) O'rta asr O'n ikki maqom tizimida muayyan sho''ba nomi; 2) Shashmaqom tarkibidagi Rost maqomi mushkilot bo'limida «Muhammasi P.» nomi b-n yetib kelgan cholg'u qism. Uning o'ziga xos ijod yo'llaridan biri Rosti P. deb ataladi; 3) Xorazm maqomlarining biri. Turkumda so'nggi o'rin egallagan bo'lib, faqat cholg'u qismlardan iborat. Parda tuzilishi hamda kuy mavzulari Rost maqomiga tutash bo'lgani sababli P. mustaqil maqom darajasida tan olinmagan; 4) uyg'ur o'n ikki muqomlaridan biri.

PANORAMA (pan... va yun. horama– ko'rinish) – tasviriy san'at turi; aylana tarxli zal devoriga gorizontal qoplab ishlangan kartina. Illyuziya yordamida voqeani jonli gavdalantirish maqsadida kartina oldiga butafor va real narsalar (binolar, joylar, turli maketlar, kishilar, hayvonlar, narsalarning shakllari) joylashtiriladi. P. sun'iy yoritishga mo'ljallanadi. Tomoshabinlar P.ni zal markazidagi maxsus maydonchadan ko'radilar. Dastlabki P. 18-a. oxirida (irland rassomi R.Barker tomonidan) yaratilgan, 19-a.dan keng tarqalgan, batal janridagi P. ommalashgan.

PANORAMA KINO – kinofilmlarni suratga olish va namoyish qilish usullaridan biri. Kinofilmlar maxsus apparatlar b-n kinoga olinadi va juda katta (bir necha yuz m² yuzali) doiraviy ekranga tushiriladi. Kinoga olishda bir-biriga nisbatan 48° burchak ostida joylashgan 3 ob'ektivli apparat ishlatiladi. Kadrlar 35 mm li 3 ta kinoplyonkaga olinadi (har qaysi plyonkaga umumiy panorama kadrining 1G'3 qismi tushiriladi). Kinoplyonkalar kinoga olish apparatlarida 712,5 mmG's tezlik b-n harakatlanadi. Filmlar juda botiq silindrik ekranli (eni 20– 30 m li) kinoteatrlarda 3 ta kinoproektor b-n namoyish kilinadi. Bunda tasvir gorizontal bo'yicha 150°– 170°, vertikal buyicha esa 55° burchak ostida hosil bo'ladi.

PANTOMIMA (yun. pantomimos – faqat tana harakati b-n o'ynovchi aktyor, taqlid) – sahna san'ati turi. Unda badiiy obraz so'zsiz, mimika, imo-ishora, gavdani har maqomga solish orqali yaratiladi. P.Evropada YUnoniston va Rimda, Osiyoda Xitoy, Hindiston, Xorazm, Baqtriyada mil. av. 5– 4-a.larda yuzaga kela

boshlagan. O'rta asrlarda P. katta bir san'atga aylanib, ko'pgina janrlarda (drama, fojia, ertak, pamflet kabi) qo'llandi. Ba'zan musiqa, ashula, hatto deklamatsiya (suxanpardozlik) b-n qo'shib olib boriladi. O'zbek xalqining qadimgi masxarabozlik teatrida ham P. san'ati katta o'rin egallagan. Taqlid deb atalgan o'zbek P.si, xususan, Amir Temur va Temuriylar saltanatida yaxshi taraqqiy etgan. 19-a. 2-yarmi va 20-a. boshida Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududida yashovchi masxarabozlar, Turkiston o'lkasidagi qiziqchilar tomonidan yaratilgan 3 toifa P.lar rasm bo'lgan: qush va hayvonlar takdidi – ramziy P.lar va ijtimoiy hayot voqealarining umumlashma in'ikosi – hajviy P.lar. Sho'rolar davrida P.ga kam e'tibor berildi. Shunga qaramay, Xorazm, Farg'ona vodiysida P. ustalari hamon uchraydi.

PARDA – 1) dramatik asar, teatr spektaklining bo'limi (akt.). Mavzuning murakkabligi va davomiyligiga qarab pesa va spektakl 1 P.dan 5 P.gacha bo'lishi mumkin. Mumtoz dramaturgiya va o'tmishdagi teatrdagi P.lar ko'p bo'lgan. Zamonaviy pesalar va spektakllar esa, odatda, 2 P.dan iborat. P.lar ko'rinishlarga (ular ba'zan voqealar, sahnalar deb ataladi) bo'linadi. 1-P.da ko'pincha ekspozitsiya va voqeaning tuguni, so'nggi P.da yechimi beriladi. Asosiy P.larda voqealar rivojlanib borib cho'qqiga ko'tariladi va tugallanadi. Ba'zi sahna asarlarida maxsus muqaddima va yakun bo'lib, ular prolog va epilog deb ataladi; 2) an'anaviy teatrdagi musavvirlar tomonidan chizilgan maxsus suratli P.lar bo'lib, tomosha oldidan ayvon, ko'shk yoki tirgovichlarga osib qo'yilgan. O'rta asrlarda ayol san'atkorlar harir oq P.lar ortida soz chalgan, kuylagan va raqsga tushgan. Qo'g'irchoq teatrining «Chodir xayol» va «Chodir jamol» turlarida tomoshalar 3 tomoniga P. tortilgan va oldi ochiq chodirlarda ko'rsatilgan; 3) teatr sahnasi oldidagi ikki tomonga sirg'alib ochiladigan (ba'zan yuqoriga ko'tariladigan) baxmal to'siqlar, sahnaning yonlarida va orasida spektakl mavzusini ochuvchi rassom tomonidan o'ylab chizilgan bezaklar ham P. deb ataladi. Kichik voqealar avansahnada o'ynalayotganda P. yarim yoki butunlay yopilishi va yana ochilib asosiy voqealar davom etishi mumkin. Bunday P. intermediya P.si deyiladi. Teatrlarda yong'indan saqlovchi (temir yoki asbestdan) P.lar ham uchraydi.

PARDA (musiqada) – 1) torli (dutor, tanbur kabi) cholg'ular dastasini bo'g'inlarga ajratuvchi to'siqlar. O'tmishda P.lar ichak yoki ipakdan ishlangan bo'lib, keyinchalik cho'p, metall yoki plastmassadan yasash yo'lga qo'yilgan. Sozanda qo'l barmoqlari b-n torlarni ma'lum P.ga bosib tebratganda muayyan balandlikdagi tovush (ton)ni hosil qiladi; 2) Sharq musiqa nazariyasida P. atamasi maqom, daemon, dastgoh tushunchalari b-n ma'nodosh bo'lib, muayyan balandlikdagi tovushlarni ham ifodalagan. Jumladan, o'zbek musiqasida har bir maqomning bosh P.si shu maqom nomi b-n ataladi.

PARDOZ – 1) amaliy san'at (zargarlik, ganch va yog'och o'ymakorligi, miskarlik

va b.)da narsalar sirtiga beriladigan so'nggi ishlov, jilo; 2) o'ymakorlikda naqsh yaratish usuli; ganch o'ymakorligida 6 ta P. – lo'la pardoz, paxpardoz, tabaqa P., chizma P., choka P. va qirma P. turlari bor. Sodda va murakkab P., zaminli va zaminsiz o'yma turlari o'ymakorlik naqshlari talqinida yaqqol ko'rinadi. Bunday P. naqshlangan yuzani jozibador bo'lishini ta'minlaydi.

PARK (lot. parricus – ihota qilingan joy) – kishilarning dam olishi uchun barpo etilgan bog'.

PARODIYA (yun. parodia – zid qo'shiq) – adabiyot, teatr, musiqa va estrada janri, kulgi san'ati, hajv va hazil turlaridan biri. O'ziga xos harakat tarzi, shuningdek, biror uslub, yo'nalish, janr yoki muayyan qolipdagi nutq va b.ga hajviy, kinoyaviy va yumor b-n yondashish maqsadini ko'zlab qilingan ongli taqlid. Biror san'atkor ijodi yoki ayrim asarning uslubiga taqlid qilish yo'li b-n yaratilgan kulgili asar. Ijtimoiy-siyosiy, maishiy hayotdagi ayrim voqealar ham P.ga mavzu bo'lishi mumkin. P. komediya san'atining, satiraning o'ziga xos yo'nalishi hamdir. P. ko'pincha bo'rttirilgan bo'ladi, unda aks ettirilayotgan voqeaning shakli b-n mazmuni bir-biriga zid qilib ko'rsatiladi. P. YUnoniston dramaturgiyasi va teatrida paydo bo'lgan. 20-a.da P. janri «qiyshiq oyna», «ko'rshapalak» nomli maxsus teatrlar tomonidan rivojlantirilgan. P. sirkda, qo'g'irchoq teatrida va estradada keng o'rin egallab keladi.

PARTER (frans. parterre – yer bo'ylab) – 1) teatr, kinoteatr va konsert zallaridagi tomoshabinlar o'tiradigan, sahnaga nisbatan past joy. P.ning yoy shakldagi qator o'rindiqli ilk namunalari Qadimgi Rim teatrlarida bo'lgan, P.lar esa dastlab Italiyada (16-a.) paydo bo'lgan. Hozir P.larda o'rindiqlar to'g'ri chiziq bo'ylab joylashtiriladi. Sahna yoki ekran yaxshi ko'rinishi uchun P.dagi o'rindiqlar qatori orqaga tomon balandlanib boradi; 2) park yoki bog'larning obod qilingan ochiq qismi; maysazori, gulzori, ba'zan haykal, favvorolari bo'ladi.

PARTITURA (ital. partitura – ajratish, taqsimlash) – orkestr, xor, kamer ansambl va b. uchun mo'ljallangan ko'p ovozli musiqa asarining har bir ovoz yoki cholg'u partiyasi ko'rsatilgan nota yozuvi. Ovozlarining bir vaqtda yangrashidagi harakat yo'nalishini oson anglash uchun unda nota belgilari satrma-satr, ustma-ust yoziladi. P.ni vertikal yo'nalishda o'qiganda tovush (akkord)larning garmonik birligi, gorizontal (chapdan o'ngga) o'qiganda esa har bir nota yo'lidagi kuy rivoji ifodalanadi. P.da ovozlar muayyan tartibda, baland-pastligiga ko'ra, yuqoridan pastga qarab joylashtiriladi. Barcha ovozlar, odatda, italyancha, nemischa (ba'zan, fransuzcha va b.) nomlar b-n ko'rsatiladi. Dastlab xor P.lari (16-a.), keyinchalik cholg'u, vokal-cholg'u ansambllar va orkestr P.lari rivoj topgan. 19-a.gacha dirijyorlar P. b-n birga direksionash ham keng foydalanishgan. Hozirgi ko'rinishdagi P. 19-a. o'rtalarida, kompozitorlik ijodiyoti va dirijyorlik san'ati rivoji natijasida yuzaga kelgan.

PARTIYA (musiqada) – 1) orkestr, xor, ansambl va b. asarlarning yakka sozanda yoki yakka xonanda ijro etadigan tarkibiy qismi. Musiqiy-sahnaviy asarlarda P.lar, odatda, qahramonlar nomi b-n qo'shib aytiladi (mas., «Layli va Majnun» operasida Qays P.si); 2) sonata shaklidagi asarlarning asosiy mavzulari bayon etiladigan bo'lagi (mas., bosh P., yordamchi P.).

PASSAJ (frans. passage – o'tish, yo'l) – 1) me'morlikda savdo-sotiq yoki shu kabi maqsadlarda qurilgan bino. Ikkala tomoniga do'konlar yoxud xizmat xonalari qavatma-qavat va yonma-yon joylashtirilib, o'rtadagi ochiq sahni oyna b-n yopiladi; 2) musiqada – tez o'tib ijro etiladigan, odatda, gamma yoki arpejioga asoslangan tovushlar izchilligi. Ko'pincha virtuoza asarlarda uchraydi.

PASTEL (frans. pastel – xamir) – rasm ishlashda foydalaniladigan g'ilofsiz yumshoq, rangli maxsus qalam; P. b-n rasm chizish usuli; shuningdek, shu usulda ishlangan san'at asari. G'adir-budur qog'oz, karton, gruntlangan mato, teri, pergamentga chiziladi, bo'yoq qatlami purkagich b-n fiksativ sepib mustahkamlanadi. Shtrixlardan keng foydalanish P.ni grafikaga yaqinlashtiradi. Taxminan 15-a.ning 2-yarmida yuzaga kelgan, 17-a.dan tasviriy an'analari kuchaydi. Nafis va jozibali usuli, mayin bezagi rassomlarni o'ziga jalb qiladi.

PATEFON (frans. firmasi «Pathe» nomi va ... fon) – grammofon plastinkasiga yozilgan tovushni qayta eshittirish uchun xizmat qiladigan apparat, grammofonning turi. Dastlabki P. katta karnayli bo'lgan, keyinchalik karnayi quti ichiga joylashtirilgan. Diskini dasta b-n burab taranglab turiladigan prujina aylantiradi. P. 20-a. 50-y.larigacha ishlatilgan. Ba'zi xonadonlarda, muzeylarda hozir ham saqlanadi.

PATNISI NAQSH – naqsh turi; to'rtburchak shakl ichiga patnis shaklini eslatuvchi (naqshning nomi shundan) yakka yoki qo'sh tanob chiziladi, qolgan qismi islimiy naqsh b-n to'ldiriladi. Ba'zan qo'sh tanob oralig'i enli (keng) olinib ichiga islimiy naqshlar ishlanadi, bu naqshlar boshqa islimiylardan alohida mustaqil bo'ladi. Tanobning sirti b-n ichidagi islimiy naqshlar bir-biriga ulanishi yoki mustaqil bo'lishi ham mumkin. Agar islimiy naqshlar bir-biriga bog'liq bo'lsa, mujassamotning asosi bo'lgan qo'sh tanob tagidan o'tadi (qo'sh tanob birinchi, islimiy naqsh ikkinchi darajali bo'ladi). Mujassamotda tanob naqsh zaminini ajratib rang jihatidan boyishiga xizmat qiladi. O'yma naqshlarda tanoblar o'zining nursoyasi va to'g'ri, egri chiziqdan hosil bo'lgan shakli b-n mujassamotda ajralib, ko'zga yaqqol tashlanadi.

PATNUSAKI ASHULA – q. Katta ashula.

PAXPARDOZ (fors, pax – qirra), yoyma pardoz – o'ymakorlikda pardoz turi;

qirra hosil qilish uchun bo'rtma naqsh yuzasi bir tomonga to zaminiga qadar qiya kesib pardozlanadi. Ganch, yog'och o'ymakorligida, ayniqsa, zanjira mujassamotida keng qo'llanadi. P. natijasida nursoya o'yini mayin ko'rinishga ega bo'ladi. Shifti baland binolar (turar joy, jamoat binolari)da bo'rtma shakllarga pardoz berishda choka pardoz b-n birga keng qo'llanadi. P., ayniqsa, 14– 15-a.larda tosh, yog'och, terrakota o'ymakorligida ustalar tomonidan keng qo'llanilgan. 20-a.da usta M. Usmonov, A. Quliev va b. ijodida P.ni qo'llab jozibali naqsh namunalarini yaratdilar. Samarqandda yoyma pardoz deb ataladi.

PAUZA (yun. pausis – to'xtash, tugash) – musiqa asari ijrosida bir, bir necha, ba'zan barcha ovozlarning muayyan vaqt to'xtatilishi hamda shu vaqtni ko'rsatuvchi maxsus belgi. Hozirgi nota yozuvida butun, yarim, chorak, sakkiztalik, o'n oltitalik, o'ttiz ikkitalik va oltmish to'rttalik P.lar qo'llaniladi.

PEYZAJ (frans. paysage – mamlakat, joy) – 1) rassomlik (rangtasvir, grafika) va haykaltaroshlik (relef)da tabiatni aks ettiruvchi janr yoki shu janrda yaratilgan alohida asar; 2) adabiyotda – badiiy so'z vositasidagi tabiat tasviri, ifodasi. P. yozuvchining o'z asarida tanlagan ifoda usuli va ijodiy uslubi b-n bog'liq holda turlicha vazifalarni bajarishi mumkin. Tabiat manzarasi tasviri orqali yozuvchi o'zining yurtiga, Vataniga, ona tabiatga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Tabiat tasviri syujetning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, asarning g'oyaviy-estetik quvvatini oshirish, syujet rivojini tezlatish yoki sekinlatish, qahramonning ichki dunyosini ochish kabi vazifalarni bajaradi. Bu b-n P. badiiy asarda ishtirok etuvchi personajlarni yanada to'laqonli ifodalashga yordam beradi.

PERSONAJ (lot. persona – shaxs) – san'at va badiiy adabiyotda muallif tomonidan tasvir etilgan shaxs. P.lar asar voqealarida qatnashuvi, tasvirlanishi va umumlashtirilishi darajasiga ko'ra asosiy P.lar, yordamchi P.lar, epizodik P.larga bo'linadi. Badiiy asar voqealarining boshidan oxirigacha faol qatnashgan va yozuvchining asosiy g'oyaviy-estetik niyatini tashuvchi shaxslar asosiy P.lar hisoblanadi. Ular asarning bosh qahramoni deb ataladi. Barcha voqealarda to'la qatnashmasa-da, yozuvchining g'oyaviy niyatini to'laroq ochishga xizmat qiladigan faol obrazlar yordamchi P.lardir. Asarning makrostrukturasida yanada kamroq qatnashadigan shaxslar epizodik P. bo'lib qolaveradi. Epizodik P.lar asosiy qahramon tabiatidagi muhim xususiyatlarni ishonarli yoritishga xizmat qiladilar.

YOzuvchi munosabatiga qarab P.lar ijobiy yoki salbiy shaxslar tarzida tasvirlanadi. Badiiy asarda bunday qarama-qarshi qahramonlarning ifodalanishi adabiyotning azaliy muammosi bo'lmish hayotning yaxshilik va yomonlikdan iborat ekanligiga ishoradir. P.lar orqali hayot hodisalari turli darajada ifodalanadi. Chuqur va mukammal tasvirlangan, umumlashtiruvchi kuchga ega bo'lgan P. tip darajasiga ko'tariladi. Tip badiiy asarda ishtirok etuvchi P.larning eng oliy cho'qqisini egallaydi. Tipga ko'ra, kamroq umumlashma quvvatiga ega P.lar obraz yoki xarakter deb yuritiladi.

PEShRAV (fors. – oldinda yuruvchi) – 1) ashula yo'llarida cholg'u muqaddima vazifasini bajaruvchi kuy tuzilmasi. Bastakorlik ijodiyoti rivojlanishi jarayonida P. mustaqil cholg'u kuy sifatida shakllangan. 14 – 17-a.larda «P.» nomi ayrim ashula namunalariga ham ishlatilgani ma'lum; 2) Shashmaqom va Xorazm maqomlari tarkibidagi cholg'u qism nomi. Shashmaqom majmuasidagi Dugoh maqomi mushkilot bo'limida P.i Dugoh asari mavjud. Xorazm maqomlarida P. asosiy cholg'u qismlaridan biri hisoblanadi; 3) kuy rivoji vositasi, uslubi. Unga ko'ra, har navbatdagi yuqoriroq joylashgan pardalardan biri zabt etilib, pog'onama-pog'ona pastga qarab siljish orqali tayanch pardagacha kaytib kelinadi. Deyarli barcha mumtoz cholg'u kuylarda P. vositasi qo'llanilgan. Keng ma'noda maqom cholg'u yo'llari P. uslubi ta'siri ostida bastalangan. P. tojik, uyg'ur, ozarbayjon, turk, eron, arab va b. sharq xalqlari musiqasida ham katta o'rin tutadi. 20-a. o'zbek bastakorlari (T.Jalilov, YU.Rajabiy, K.Jabborov va b.) P. xususiyatlaridan foydalanib ashula, ommabop qo'shiqlar yaratishgan.

PIANINO (ital. pianino – kichik fortepiano) – torli urma-klavishli musiqa cholg'usi, fortepiano turi. Ro-yaldan torlari, dekasi (rezonans taxtasi) va mexanikasining vertikal joylashganligi, tovushi uncha kuchli va rang-barang bo'lmaganligi b-n farqlanadi. P.ning zamonaviy turi Amerikada J.I.Xokins (1800), Avstriyada M.Myuller (1801), Angliyada T.Laud (1802) yaratgan namunalari asosida Pianino yuzaga kelgan. 19-a. o'rtalarida P. hozirgi shakli va konstruksiyasi (cho'yan rama, ustma-ust kesishib tortilgan torlar, pastki va yuqorigi dempferli mexanika, 7 oktavali diapazon)ga ega bo'ldi. Bunday P.lar, asosan, xona (kabinet) ijrosiga mo'ljallangan. Ba'zan konsert (7G'4 oktavali) P.lari ham uchraydi.

PLASTIKA – balet, raqs, badiiy gimnastikada kishi tanasining nafis harakatlari, nafis harakat san'ati.

PLENER (frans. plein air – ochiq havo) – rangtasvirda quyosh nuri va atmosfera b-n bog'liq havodagi o'zgarishlarni qanday bo'lsa, shundayligicha tasvirlash. Naturaning rang boyligi va tovlanishini tabiiy yorug'lik va atrof muhit ta'sirida ko'rsatish P. rangtasvirining asosini tashkil etadi. Rassomlarning bevosita ochiq havo (ustaxonalardan tashqari)da ishlashi natijasida yuzaga kelgan. P.ning dastlabki belgilarini Uyg'onish davri italyan va 17-a. rassomlari ijodida kuzatish mumkin. P.ning asosiy xususiyatlari 19-a. 1-yarmida ko'zga tashlanadi. 19-a. o'rtalarida P. masalalari b-n barbizon maktabi vakillari hamda K. Koro shug'ullangan. 19-a. 2-yarmida impressionist rassomlar (K. Mone, K. Pissaro, O. Renuar va b.) ijodida o'zining to'laqonli ifodasini topdi. O'zbekiston hududida P. 19-a. o'rtalaridan tarqaldi. L. Bure, I. Kazakov, O. Tatevosyan, A. Isutgov va b., keyinroq P. Benkov, N. Kashina, R. Temurov, A. Roziqov va boshqalar P. rangtasvirining ajoyib namunalarini yaratdi.

POVEST (rus. povestvovat – hikoya qilish) – adabiy janr (q. Qissa).

POLIFONIYA (poli... va fon) – ovoz (kuy)larning ifodaviy-badiiy o'zaro tengligiga asoslangan ko'p ovozlilik turi. Aksi – gomofoniya. Turli xalqlar musiqa merosida va kompozitorlar ijodida asosan 3 ta P. turi ajratiladi: kuy va unga jo'r bo'luvchi variantlarning baravar sadolanishiga asoslangan yordamchi ovozli P.; ovozdan ovozga o'tadigan bitta kuy (mavzu)ga asoslangan imitatsiyali P.; bir necha mustaqil kuy bir vaqtning o'zida sadolanishiga asoslangan kontrast-mavzuli P. yevropa ko'p ovozli musiqasida 9-a.dan ma'lum (organum, diskant, diafoniya, kontrapunkt). O'zbekiston kompozitorlari (G. Mushel, T. Qurbonov va b.) P. ga muhim o'rin ajratib, uni o'zbek musiqa merosiga xos bayon va rivojlanuv xususiyatlar b-n uzviy bog'lashga intilishgan. P. o'quv fani sifatida maxsus musiqa ta'lim tizimiga kiritilgan. O'zbek musiqashunoslari 20-a. o'rtalaridan o'zbek bastakorlari ijodida P. va monodiya uyg'unlashuviga asoslangan yangi – polimonodiya uslubini ham ajratadilar. Mazkur uslub muayyan sozlar tembri, o'zaro farqlanuvchi sadolar yo'nalishi, cholg'ular yoki ansambl ovozlarning o'ziga xosligi b-n belgilanadi. Dastlab u K. Jabborov, M. Mirzaev va, ayniqsa, F. Sodiqov kabi bastakorlarning cholg'u kuylari va ayrim ashula asarlarida shakllangan. Keyinchalik N. Qulabdullaevning «O'ylamang», A. Ismoilovning «Uchrashuv», «Holim so'rma», «Favvora», «To'yona» kabi asarlarida yorqin ifodasini topgan.

POLIXROMIYA (poli... va yun. chroma – rang) – amaliy bezak san'ati, haykaltaroshlik, me'morlik asarlarida ikki va undan ortik, ranglilik. Asar yaratishda turli xil rangdagi xom ashyolarni ishlatish yoki asarlarni turli ranglarga bo'yash orqali P.ga erishiladi.

POLONEZ (fans.danse polonaise ning qisqartirilgani) – qadimiy polyak raqsi. Raqs qadamlar bilan tantanali ijro etiladi. 19-asrda P. konsertlarda ijro qilinishini mo'ljallab musiqa cholg'ulari uchun yozildi. Buyuk polyak kompozitori F.Shopenning fortepiano ijodiyotida P. yanada rivojlantirildi.

POP-ART (ing. pop art – ommabop san'at) – zamonaviy tasviriy san'atda avangard yo'nalish; abstrakt san'at ta'sirida yuzaga kelgan, dadaizm va syurrealizm b-n aloqada bo'lgan. 1950-y.larning 2-yarmida eng avvalo AQSh (R.Raushenberg, K. Oddenberg, J.Rozenkvist va b.) va Buyuk Britaniya (P. Bleyk, R. Gamilton va b.)da paydo bo'lgan, so'ngra Fransiya (N. de Sen-Fal va b.), Germaniya (P. Vunderlik va b.) kabi G'arbiy yevropa mamlakatlarida tarqalgan. Abstrakt san'atning borliqdan, real hayotdan ajralib borishiga qarshi harakat ko'rinishida shakllangan. P.-a. vakillari real borliqqa qaytish, keng ko'lamda ishlab chiqarilayotgan buyumlarning estetik qiymatini ommaviy yo'llar (reklama, foto, reproduksiya, komiks va h.k.) vositasida yoritishni asosiy maqsad qilib oldi. Shahar hayotida keng ishlatiladigan buyumlar (uy-ro'zg'or anjomlari, o'rov

qutichalari, mashina bo'laklari va h.k.)ni xuddi o'ziga o'xshatib ishlab, ularning o'zidan (ko'pincha kollaj va b. usullar yordamida) kompozitsiyalar tuzadi. P.-a.da tanlangan buyumlar tasodifiy, bir-biri b-n bog'liq bo'lmagan holda birlashtirilishi mumkin. Muhimi bir-biriga mos tushmaydigan buyumlarni birlashtirish orqali tomoshabin fikri va tasavvurida zid hissiyotlarni uyg'otishdan iborat. Mac, rassom ramkaga tortilgan toza matoga uning diagonal bo'yicha rangli sharfni bog'lashi yoki unga dastro'mol qo'yib ko'rgazmada namoyish etishi mumkin. P.-a. texnika imkoniyatlaridan keng foydalanadi, fotosurat, slayddan polotno (yuza)ga tushirilgan tasvir konturlarini yorqin bo'yoqlarda ishlaydi, sanoatda ishlab chiqarilayotgan yorqin rangli buyumlarni o'z asarlarida ko'rsatadi, ulardan kompozitsiyalar tuzadi.

POP-MUSIQA [ing. pop (popular) music – ommabop musiqa] – 20-a.da qaror topgan yengil (ko'ngilochar) musiqa uslublarining umumiy ifodasi. Dastlab (1950-y.larda) faqat rok musiqaga nisbatan qo'llanilgan. Hozirda ko'ngilochar tijoriy musiqaning barcha janr va uslublariga nisbatan ishlatiladi (shlyager, ritm-end-blyuz, disko, soul, launj va embient, xip-xop, elektro-pop va h.k.). P.-m.ning asosiy tamoyili – turli (jumladan, xalq musiqasi, mumtoz kompozitorlik ijodi, jaz va b.) musiqa qatlamlariga oid ifodaviy vositalardan foydalanib muayyan uslubiy qoliplarni yaratishdan iborat. Bu esa P.-m. namunalarining idrok etish jarayonini yuqori darajada yengillashtirib, ijodiy «mahsulot»ning xaridorbopligini ta'minlaydi. P.-m.ning ijod va ijro jarayonlari xalqaro «musiqiy industriya» tizimini tashkil etadi. Unga ovoz yozish studiyalari, grammplastinka, audiokasseta va musiqali kompakt-disklarni ishlab chiqaradigan konsernlar (mas., «Sony music»), radio va televidenie, maxsus nashrlar va reklama shakllari (videoklip kabi), prodyuser markazlari va b. kiradi. Ular ijodkorlarning badiiy topilmalarini andozalashtirish va ayni shu andozalar asosida yaratilgan yuzlab-minglab «yangi» namunalarni turli milliy madaniyatlarga singdirish yo'lida faoliyat kursatadi. Shuning uchun, P.-m. tizimida yetuk san'atkorlar b-n bir qatorda ko'pincha reklama tufayli mashhur bo'lgan «yulduz»lar faoliyat kursatadi, musiqa uslubida esa ommalashib ketgan unsur (ohang, usul va b.)lar asosiy o'rin tutadi.

POPURRI (frans. pop-pourri – har xil narsalar) – biron opera, operetta, balet, kinofilm va b.dagi mashhur, ommaviylashgan kuylar yoki xalq qo'shiqlari, raqs kuylari va h.k.dan tuzilgan cholg'u asar. Odatda, foydalanilgan kuylar deyarli rivojlantirilmaydi, faqat ketma-ket ijro etishga mo'ljallanadi. «P.» termini dastlab 1711 yili (fransuz noshiri K.Ballar nashr etgan pesalar to'plamida) ishlatilgan. P. 19-a.dan, asosan, puflama sozlar orkestri, estrada ansambli asari sifatida keng rivoj topgan. O'zbek kuylari asosida ilk P.larni F.Leysek («Osiyocha popurri», 1890; «O'zbek qo'shiqlaridan popurri», 1924), keyinchalik YU. Rajabiy, D. Zokirov va b. yaratgan.

PORNOGRAFIYA (yun. pornos – fahsh, buzuq va ...grafiya) – adabiyot, tasviriy

san'at, teatr, kino, kompyuter dasturlari, video- va ovoz yozuvlari, teleko'rsatuv va radioeshittirishlarida jinsiy hayotni vulgar-naturalistik, behayolarcha tasvirlash, badiiy yoki ilmiy ahamiyati bo'lmagan holda tayyorlash. O'zRda P. mahsulotlarini tayyorlash, tarqatish, reklama qilish, namoyish etish oilaga, yoshlarga va axloqqa qarshi jinoyat hisoblanadi. Buning uchun ma'muriy va jinoiy jazo belgilangan. Bunday qilmishni sodir etish eng kam oylik ish haqining 100 dan 200 baravarigacha miqdorda jarima yoki 3 y. gacha axloq tuzatish ishlari b-n jazolanadi (O'zR Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 189-moddasi, Jinoyat kodeksining 130-moddasi).

PORTAL – sahnani tomoshabin zalidan ajratib turuvchi chegara.

PORTRET (frans. portrait – tasvir) – 1) tasviriy san'at janri; real hayotda mavjud bo'lgan yakka, ikki yoki bir guruh kishilar, rassom tasavvurida paydo bo'lgan xayoliy qiyofalarning tasviri. Rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, shuningdek, foto san'atining muhim janrlaridan biri. P. asosida aniq shaxsning qiyofasini abadiylashtirish yotadi. P.ning muhim tomoni tasvirning tasvirlanuvchi (model, asli)ga aynan o'xshashligidir. Ijodkor P. orqali tasvirlanuvchi shaxsning ma'naviy dunyosini, ijtimoiy hayotdagi o'rnini, kasbi, jamiyatdagi mavqeini aks ettiradi va uning shu jihatlari orqali davr xususiyati, siyosiy iqtisodiy ahvol haqida ma'lumot bera oladi. Rassomning kasbiy mahorati, P. ishlash uchun tanlagan materiallari esa uning yaratgan asarlariga takrorlanmas o'ziga xoslik baxsh etadi. Tarixan P.ning xilma-xil tur va ko'rinishlari shakllangan: ishlanish usuli, bajaradigan vazifasi, shakli, mazmuniga ko'ra, dastgoh (kartina, byust, grafika varag'i) va monumental (monumental haykal, freska, mozaika), tantanavor parad va intim, hajviy, satirik P. tarzida tasvirlanuvchining faqat bosh qismi, beligacha, butun bo'y-basti b-n old va yon tomonidan ishlanishi mumkin. Shuningdek, turli tarixiy davrlarda nishon, tanga, medallar yuzasiga (medal yasash sanati) ishlangan, gemma (gliptika), medalonlarda miniatyura P. keng tarqalgan. P. janridagi bir asarda ko'pincha bir necha janrlar qo'shilishi mumkin. P.da tasvirlanuvchi sof holda (zaminsiz, ya'ni atrof muhitni aks ettirmasdan), tinch holatda yoki biror faoliyati b-n ma'lum muhitda ishlanishi mumkin. Shu tufayli shartli ravishda P.ni P. va P. -kartina (janrli P.)ga ajratiladi. P.ning keng tarqalgan turlaridan biri – avtoportret. Tasvirlanayotgan kishilar soniga ko'ra, yakka, qo'shaloq va guruh P.larga bo'linadi.

P. san'ati qadimda paydo bo'lgan. Qadimgi Misrda P.ning noyob namunalari (haykaltaroshlikda – Exnaton, Nefertiti va b. haykallar) yaratiladi. YUnonistonda shoir, faylasuf va davlat arboblarning umumlashma, ideallashtirilgan haykal P.lari ishlandi, ellinizm davrida dramatik obrazlar yaratishga intilish kuchaydi. Antik davr haykaltaroshlik P.i Qadimgi Rim san'atida yuksak cho'qqisiga ko'tarildi, aniq shaxsga e'tibor oshdi. P.da shaxsning individual fazilatlarini aniq ko'rsatish, ruhiy kechinmalarini ochish jarayoni sezilarli o'rin egalladi, haykal va byustlar b-n bir qatorda tanga va medallar, gemmalarga P., shuningdek, rangtasvir P. ishlash keng

tarqaldi. Dastgoh P.ning rangtasvir namunalari bo'lgan fayyum P.lari (Misr, 1– 4-a.lar) ham antik san'at an'analari ta'sirida rivojlandi.

Uyg'onish davrida P.ning rangtasvir, haykaltaroshlik va grafika turlari yuksak taraqqiy etdi. Faol, o'z qadr-qimmatini biladigan qo'rqmas, jasur inson qiyofasi bu davrning bosh qahramoniga aylandi. Borliqni ilmiy asosda o'rganish va shu bilimlarni amaliyotda qo'llashga intilishlar P.ning yangi tizimini yuzaga keltirdi. Endilikda tasvirlanuvchi noreal makon va muhitda emas, balki insonga yaqin bo'lgan tabiat qo'ynida aks ettirildi.

Sharq (O'rta Osiyo, Afg'oniston, Eron, Hindiston va b.) miniatyura san'atida P.ning nodir namunalari yaratilgan (Rizo Abbosiy va b.). Jumladan, o'zbek P. san'ati ham boy tarixga ega. Bu san'at namunalari qadimgi va o'rta asrlar san'atida uchraydi (YUnon-Baqtriya, Xorazm, Kushan podsholarining haykal va tanga yuzalariga ishlangan bo'rtma tasvirlari), Amir Temur va temuriylar, Shayboniylar hamda Boburiylar davri san'ati (Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib, Muhammad Murod Samarqandiy va b.)dagi miniatyuralarda ma'lum darajada taraqqiy etgan. Nafis (mo''jaz rasm) miniatyura taraqqiyoti davomida bir asar ustida bir necha san'atkorlar ijodiy hamkorlik qilgan, kishilar qiyofasi, yuzini tasvirlovchi musavvir nomiga chehrakushoy (yuzni ochuvchi) yoki chehra so'zi qo'shilgan. Ayniqsa, boburiylardan Akbar va Jahongir davrida ayrim shaxslar tasviri b-n birga guruh (ko'plab a'yonlar ishtirokidagi) P. yaratish taraqqiy etgan.

Bugungi kunda o'zbek P.chiligi jahon san'ati rivoji fonida o'z mavqei va o'rniga ega. B. Jalolov, A. Ikromjonov, S. Rahmetov va b.ning asarlarida zamon ruhi Sharq va G'arb san'ati an'analari silsilasida o'z aksini topgan;

2)Badiiy adabiyotda – personaj tashqi qiyofasining tavsifi, tasviri; badiiy obraz yaratish vositalaridan biri. P. xarakteri asar janriga hamda yozuvchining ijodiy metodi va individual uslubi xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Odatda, P. personaj xarakterining yozuvchi eng muhim deb hisoblagan jihatlarini ochib beradi.

POEZIYA (yun. poieo – yarataman) – badiiy ijodning asosiy turlaridan biri (q. She'riyat).

POEMA (yun. poiema) – katta hajmdagi liro-epik badiiy janr (q. Doston).

POEMA (musiqada) – 1) lirik-dramatik yoki lirik-hikoyaviy xarakterga ega hamda emotsional jo'shqinlik b-n sug'orilgan erkin shakldagi musiqa asari. Odatda, fortepiano yoki skripka, violonchel kabi torli-kamonli cholg'ular uchun yaratiladi; 2) simfonik poema – muayyan mavzu (yoki syujet)ga asoslangan bir qismli simfonik asar. Simfonik uvertyura asosida F. List ijodida shakl topgan. R. Shtraus, P. Chaykovskiy, A. Skryabin, YA. Sibelius va b. simfonik P.ning mumtoz namunalarini yaratgan. O'zbekiston kompozitorlaridan D. Zokirov, M. Ashrafiy, Ikr. Akbarov, S.YUdakov, S. Boboev, A. Kozlovskiy, M. Tojiev va b. turli mavzularda, muayyan dasturli va erkin shakllarda P.lar ijod qilganlar. 20-a. o'zbek musiqasida P. yoki P. sifat asarlar ko'pligi – milliy badiiy meros, mushohadali

musiqiy-ijodiy tafakkur, qolaversa o'ziga xos mentalitet b-n bog'liq.

POETIKA (yun. poietike – poetik san'at) – badiiy asarlarda ifoda vositalari tizimi haqidagi fan, eng qadimiy adabiyotshunoslik fani. Keng ma'noda P. adabiyot nazariyasi tushunchasiga to'g'ri keladi. Adabiyot nazariyasi sifatida P. adabiy tur va janrlar xususiyatini, oqim va yo'nalishlar, uslub va metodlarni o'rganadi hamda badiiylik darajasi o'rtasidagi ichki bog'lanish va o'zaro munosabat qonuniyatlarini tadqiq etadi. P. 3 tarkibiy qismdan iborat: umumiy P., tavsifiy (xususiy) P., tarixiy P. Umumiy P. har qanday asarning badiiy vositalari va qurilish qonuniyatlarini janrga, adabiy tur va jinslarga qarab muallif niyatining mujassamlanish usullarini tadqiq etadi. Tavsifiy P. ayrim olingan bir muallif asarlarining yoki davrlar va yo'nalishlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Tarixiy P. badiiy vositalar taraqqiyotini (obrazli ifodalar, shakllar, qofiyalar) va kategoriyalarni (badiiy qilib berilgan zamon, makon, ritm) o'rganadi. «P». termini dastlab Aristotelning «Poetika» asarida qo'llangan.

PRELYUDIYA, prelyud (lot. praeludo – oldindan ijro etib ko'raman) – cholg'u pesa. Dastlab musiqa asari oldidan (lyutnya, klavesin yoki organda) ijro etiladigan badii xarakteridagi kichik muqaddima. 18-a.dan erkin shakldagi mustaqil pesaga aylandi (mas., I.S. Baxning organ uchun P.lari), shuningdek, turkumli shakldagi ba'zi cholg'u asarlar (syuita) tarkibiga muqaddima pesa sifatida kiritildi. 19-a.dan ko'pincha P. yoki P. va fuga turkumlariga (odatda, 24 tadan) birlashtiriladi (mas., F. Shopen, A. Skryabin, K. Debyussi, D. Shostakovich va b.). O'zbekiston kompozitorlaridan G. Mushel, B. Gienko va b. fortepiano uchun P.lar yaratgan.

PREMERA (frans. premure – birinchi) – spektakl, estrada, sirk tomoshalari, yangi kinofilm (telefilm) ning birinchi bor ommaviy namoyish qilinishi.

PRESTO (ital. presto – tez, jadal) – musiqada juda tez sur'at. 17-a.dan ma'lum. 18-a.dan ko'proq klassik simfoniya (sonata) turkumlarining yakuniy (final) qismlarida ham opera uvertyuralarida qo'llaniladi.

PRIMITIV (lot. primitivus – birinchi, eng dastlabki)– san'at taraqqiyotining ilk davrida yaratilgan asar. «P.» tushunchasi 18– 19-a.lar estetika va san'atshunoslikda san'at taraqqiyotining «go'daklik» va «etuklik» bosqichlarini qarama-qarshi qo'yilishidan yuzaga kelgan. P. (ayniqsa, 18-a.dan) hukmron uslub asarlari b-n qiyoslanganda obraz tuzilishining yaxlitligi va sodda ko'rinishining yaqqol ko'zga tashlanishi b-n o'ziga jalb qilishi mumkin. Zamonaviy san'atshunoslikda P. baholash ma'nosini butunlay yo'qotgan, so'nggi o'rta asarlar san'ati, ibtidoiy tuzum xususiyatlarini saqlagan xalqlar san'ati, muntazam badiiy ta'lim olmagan ustalar ijodiga, shuningdek, o'ta shartli ravishda primitivizm vakillari asarlariga nisbatan ishlatiladi.

PRIMITIVIZM – 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida yuzaga kelgan avangard san’at oqimi; badiiy vositalarni soddalashtirish va primitiv shakllar (ibtidoiy davr, madaniy jihatdan rivojlanmagan xalqlar san’ati, xalq ijodi hamda bolalar rasmi)ga murojaat etuvchi yo’nalish. Rassomlarning zamonaviy voqelikdan noroziligi natijasida hayotdan qochib san’atning ilk davrlariga qaytishi P.ning keng tarqalishini ta’minladi. P. hamma xalqlar san’atida mavjud. P. shuningdek, san’atga daxldor bo’lgan, biroq professional ta’lim olmagan, xalq ichidan chiqqan havaskor rassomlarning uslubini ham ifodalaydi. P. yangi dunyo madaniyatidan xoli bo’lgan, undan «sof» san’at sifatida targ’ib qilindi. AQShda sodda portret va maishiy rasmlar, Rossiyada lubok shu yo’nalishdagi asarlardir. O’zbekistonda P. 19-a. 2-yarmida mahalliy xalq san’ati vakillari (Ahmad Donish, Usta Shokirboy, S. Pochaev, N. Hafizov va b.) ijodida aniq seziladi. 20-a. 70– 80-y.laridan bu san’atga qiziqish ortdi.

PRODYUSER, prodyuser (ing. producer, produce – yaratish) – rivojlangan mamlakatlarda film ishlashda g’oyaviy-badiiy va tashkiliy-moliyaviy jihatdan nazorat qilishni amalga oshiruvchi kinokompaniyaning ishongan kishisi. Rejissyor, aktyor, ssenariychilar ham P. bo’lishi mumkin.

PROZA (lot. prosa – oddiy, jo’n) – badiiy ijodning asosiy turlaridan biri (q. Nasr).

PROLOG (yun. prologos – muqaddima) – 1) teatrda spektakl (pesa, opera, balet, musiqali drama va b.) boshlanishi oldidan ijro etiladigan ko’rinish, sahna (ba’zida parda); 2) adabiy asarlarda muqaddimaning bir turi. P.da muallif niyati, asarning yoki bevosita asarda aks etgan voqealardan oldingi voqealarning qisqacha mazmuni beriladi; dramatik asarlarda katnashuvchilar b-n tanishtiriladi. Mas., A.Qodiriyning «O’tgan kunlar» asaridagi P. xarakterlidir; 3) musiqada kantata, oratoriya (ba’zan simfonik asar)larning kirish qismi.

PROTOTIP (proto ... va tip) – badiiy obraz (tip)ga asos bo’lgan real shaxs. Avtobiografik va memuar asarlarda, lirika va hujjatli nasrda, shuningdek, portret san’ati va haykaltaroshlikda boshqa janrlardagiga nisbatan kengroq foydalaniladi. Oshkora shartlilikka asoslangan fantastika, romantizm va b. uslublarga qaraganda realizmda P. san’atkorga voqelikni badiiy o’zlashtirish uchun hayotiy material bo’lib xizmat qiladi. Badiiy asar qahramoni bir yoki bir necha P.li bo’lishi mumkin. P. b-n badiiy obraz orasidagi farq har xil. Bu, asar janri va yo’nalishi, muallifning individualligi b-n bog’liq. Romantik asarlarda muallif ko’proq badiiy to’qimaga erk berib, P. hayotiga oid faktlarni yo keskin kamaytiradi yoki jiddiy o’zgartiradi (Abdulla Qodiriy «O’tgan kunlar» va b.). Hujjatli nasrda esa, aksincha, obraz P.ga eng yuqori darajada yaqinlashtirilib, muallif real (hayotiy) shaxsga oid asoslardan ko’p uzoklashmaydi, ayrim hollarda, hatto joy va qahramon nomlarini ham aslidagiday. Bunday hollarda P. haqida gapirishning o’zi shartlidir. Ammo har

ikki holatda ham badiiy obraz P.ga nisbatan ancha keng va serma'no bo'ladi. Chunki muallif P. hayoti va xarakteriga oid fakt va xususiyatlarni hayotdagi boshqa shunday kishi (yoki P.)lar xakteri va turmushidagi faktlar b-n, shuningdek, o'z qarashlari va ideallari b-n ham boyitadi. P.li obrazda ham muallif hayot hodisalarini tipiklashtirish va umumlashtirishda badiiy to'qimadan foydalanadi. Bu esa unga hayotda o'zi ko'rgan-bilgan voqea-hodisalardan, real shaxs(P.)lar hayoti faktlaridan samarali foydalanib, haqqoniy va to'laqonli badiiy obrazlar yaratish imkonini beradi.

PULT (nem. Pult, lot. Pulpitum – minbar) – nota qo'shiq uchun yasalgan maxsus moslama. Bu *pyupitr* deb ham ataladi.

PURIZM – 1910-y.lar oxiri – 20-y. larda fransuz rangtasvirida yuzaga kelgan oqim. Asoschilari A. Ozanfan va me'mor Sh.E. Jannere (Le Korbyuze). P. namoyandalari kubizmniig bezak tamoyillari hamda 1920-y.lardagi avangard tarafdorlarining naturani buzib tasvirlashlariga qarshi chiqib, natura shakllarining qat'iy va o'ziga xos tomonlarini hamda buyumlarning ortiqcha unsurlardan xoli, toza bo'lgan tiniq holatini ko'rsatishga harakat qildilar. P. vakillari asarlarining xarakterli tomoni buyumlarni yassi holda, ularning tashqi chegaralarini toza va tiniq egiluvchan chiziqlarda tasvirlashda ko'rinadi. O'zbekiston tasviriy san'atida P. belgilari ayrim rassomlarning asarlarida ko'zga tashlanadi (mas., Usta Mo'minning «Choyxonachi» asaridagi samovar, qumg'on va b. tasviri, 1928).

PUFLAMA MUSIQA ChOLG'ULARI, aerofonlar – musiqa cholg'u asboblari guruhi; tovush manbai vazifasini cholg'uning trubkasidagi havo bajaradi. Tovush chiqarish usuliga qarab naysimon, tilchali va mundshtukli toifalarga, ishlab chiqarish materialiga qarab mis (valtorna, karnay kabi) va yog'och (nay, fleyta, goboy) P.m.ch. turlariga ajratiladi.

PUFLAMA SOZLAR MUSIQASI – puflab chalinadigan sozlar ijrosidagi musiqa. Puflama hamda urma musiqa cholg'ularidan iborat orkestr (yoki ansambl), shuningdek yakka sozlar uchun moslangan musiqa namunalaridan iborat. Qadimdan turli marosim, rasmiy tadbir, harbiy mashq va yurish, milliy bayramlarda ijro etilgan signal, o'yin-raqs, tantanavor va b. kuylardan tashkil topgan. O'rta Osiyoda surnay, karnay va nog'ora (yoki surnay – doira va b.) dan iborat ansambl ijrosidagi musiqa namunalari o'zbek, tojik, uyg'ur va b. xalqlar merosidan keng o'rin olgan.

PUFLAMA SOZLAR ORKESTRI – puflama (yog'och, mis yoki faqat mis – banda) va urma cholg'ulardan iborat orkestr. yevropada 17-a.da shakllangan. Turli (jumladan, ochiq havo, yurish) sharoitlarga moslanganligi tufayli ko'pgina mamlakatlar armiyalari tarkibiga kirgan. Ijrochilar soniga qarab kichik (20), o'rta (30) va katta (40– 55, ba'zan 80– 100 sozandadan iborat) P.s.o.lari ajratiladi. Katta

P.s.o. fleyta, goboy, klarnet, saksofon va fagot turlari, shuningdek, valtorna, truba, kornet, trombon, alt, tenor, bariton, baslar va turli urma cholg'ulardan tashkil topgan.

PESA (frans. piece) – 1) teatr (shuningdek, radio va televidenie)da qo'yish uchun mo'ljallangan dramatik asar; 2) yakkanavoz sozanda yoki cholg'uchilar ansambli uchun kichik musiqa asari.

“R”

RAVOQ – toqning bir turi; bino devorlaridagi deraza va eshik o'rinlarining yuqori qismiga qo'yiladigan mehrobiy yoysimon qurilma. R. yo'nilgan, tabiiy yoki sun'iy toshlar, beton, temir-beton, yog'och va po'lat singari materiallardan ishlanadi. R.ning tayanch qismi tovon, markaziy ponasimon g'ishti yoki toshi esa qulf deb ataladi. R.lar shakliga ko'ra: yakka markazli, yarim aylana shaklli, baland markazli taqasimon, bir necha markazli nayzasimon, tuxumsimon bo'ladi. Hoz. zamon inshootlarida ichki kuchlanishlarni kamaytirish maqsadida R.lar 2-3 sharnirli qilib ishlanadi. Ustunlarga tiralgan bir xil hajm va shakldagi R.lar qatori qatorak (arkada) deb nomlangan.

R.lar dastlab Qadimgi Sharq me'morligida vujudga kelgan. Qadimgi Rim me'morligida keng tarqalgan. O'rta Osiyo me'morligida R.ning turli xil mumtoz namunalari yaratilgan. Gumbazli binolarning xonalari ko'rkam, keng chiqishi ichkaridagi R.larga bog'liq bo'lgan. R.lar bino yo'laklari, deraza va eshik tepalari hamda devorning gumbaz osti qismida bo'lgan. Ichki sathi turli shakldagi xona devorlarini R.lar yordami b-n doira shakliga keltirilgan. Gumbaz tomni baland ko'tarib yopishda devorlar o'rniga yengil R.lar o'rnatilgan. Gumbaz ustunlar yoki ustiga o'rnatilgan ustunlar ham bir-biriga R.lar yordamida bog'langan. Agar R.ning qanoti keng bo'lsa, uning asosi yo'g'on, tepasi ingichka qilib zinali R. qurilgan. Gumbaz osti R.i eshik yoki yo'lak tepasiga o'rnatiladigan R. b-n bir joyga to'g'ri kelsa, uni qo'sh R. deyiladi. Katta gumbaz tomlar ustiga o'rnatiladigan R.larning ko'rkam chiqishi uchun ko'p qatlamli qilib qurilgan. Bo'yi va eni bir xil bo'lgan chorsi xonalarning devorlari ustiga 8-12 R. va katta gumbaz tomlarda 16 R. gacha o'rnatilgan.

Kvadrat xona tomonlariga bittadan R. o'rnatilsa, chortoq deb nomlangan. Devorlar ustiga 8 R. o'rnatib, ular tepasidan o'tgan halqa devorga yana 16 kichik R.lar joylashtirish mumkin. 11 -17-a.lar me'morligidagi R.larning murakkab tuzilishlari g'ishtlarning o'ziga xos terilishi b-n bog'liq bo'lgan. O'zbekiston me'morligidagi nayzasimon R.larning 100 dan ortiq turi borligi aniqlangan. Xalq ustalari amalda 1, 2, 3 va 4 markazli R.lar qurilish uslubidan foydalangan. Zamonaviy qurilishlarda R.larning o'ziga xos tuzilishlari yaratilmoqda (ko'prik, jamoat binolari va b.).

RADIOESHITTIRISH, radio-eshittiruv – ommaviy axborot vositalarining o'ziga

xos elektron texnikaga asoslangan turi. Ovozni maxsus apparatlar yordamida ko'paytiradi va keng hududlarga, uzoq masofalarga yetkazib beradi. R. matbuotning o'ziga xos, og'zaki, eshituvchiga yo'naltirilgan bir ko'rinishi sifatida matbuot qonuniyatlari asosida faoliyat ko'rsatadi, uning funksiyalarini o'ziga xos ravishda ado etadi. R.ning informatsion (xabar, suhbat, reportaj), tahliliy (radio chiqish, sharh, kuzatuv), badiiy-publitsistik (lavha, ocherk, feleton, esse) singari asosiy janrlari mavjud. Shuningdek, unda adabiy ijodga (radiohikoya, radiopesa, radiospektakl), musiqa san'atiga (radiokonsert, radiokompozitsiya) oid eshittirishlar ham beriladi. R. ommaviy axborot vositasi sifatida ommaga informatsiya, turli ma'lumotlar yetkazib berish bilan birgalikda musiqa san'atini ommalashtirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Radio dastlab aloqa vositasi sifatida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik undan ommaviy axborot vositasi sifatida ham foydalanilgan. Birinchi R.lar 1919 y.da Nijniy Novgorod radiolaboratoriyasidan, 1920 y. Moskva, Qozon va b. shaharlardagi tajriba R. stansiyalaridan olib borilgan. 1924 y. 23 noyabrdan esa muntazam berila boshlagan.

O'zbekistonda dastlabki tajribaviy R.lar 1926 y. Toshkentda o'tkazilgan. 1927 y. 11 fevralda quvvati 2 kVt bo'lgan ommaviy radiostansiya ishga tushirilib, muntazam R.lar boshlangan. 1934 y.da O'zbekistan radiolashtirish va radioeshittirish davlat qo'mitasi tashkil etildi, 1996 y. 7 maydan esa bu qo'mita O'zbekistan televidenie va radioeshittirish davlat kompaniyasiga aylantirildi.

Hozirgi paytga kelib radio misli ko'rilmagan darajada taraqqiy etdi va insoniyatning ma'naviy hayotidan mustahkam o'rin oldi. Dunyodagi barcha rivojlangan mamlakatlar o'z R.lariga ega. Jahonda AQShga qarashli «Amerika ovozi», «Ozodlik», Angliyaning «Bi-Bi-Si», Germaniyaning «Nemis to'lqinlari» va b. o'nlab radiostansiyalar ishlab turibdi. O'zbekistonda 5 ta radiostudiya faoliyat ko'rsatmoqda. Ular orasida O'zbekiston televidenie va radiokompaniyasiga qarashli Toshkent radiosi yetakchi o'rinni egallaydi.

Respublika radiosining eshittirishlari 4 dastur bo'yicha olib boriladi. 1-dasturda asosan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy mavzulardagi eshittirishlar («O'zbekistan»), 2-dasturda yoshlar uchun eshittirishlar («YOshlar»), 3-dasturda axborot va musiqiy eshittirishlar («Mash'al»), 4-dasturda esa rus, qozoq, uyg'ur, tatar va qrimtatar tillarida eshittirishlar olib boriladi («Do'stlik»). YUqoridagilar b-n bir qatorda respublikamizda bir qancha xususiy, nodavlat radiostansiyalar ham faoliyat ko'rsatmoqda («Vodiy sadosi», «Oriyat-Dono» va b.). O'zbekistan radiosi chet ellar uchun ham muntazam eshittirishlar (ingliz, arab, fors, uyg'ur, hindi va o'rdu tillarida hamda chet ellardagi vatandoshlar uchun o'zbek tilida) berib boradi. Toshkent R.ning «Axborot», «Ijtimoiy-siyosiy», «Iqtisodiy eshittirishlar», «Adabiy-badiiy eshittirishlar», «Musiqa eshittirishlari», «Mahalliy eshittirishlar», «Bolalar va o'smirlar uchun eshittirishlar» kabi bosh muharririyatlari mavjud. Unda «YAxshi kayfiyat», «Vatan», «Hamroh», «Dugonalar», «Gulshan», «Tabassum», «Bugun radioteatrda», «Mutolaa» va b. doimiy mavzu eshittirishlari, radio-jurnallar berib boriladi. Televidenie va radioeshittirish davlat kompaniyasi

huzurida o'zbek xalq cholg'u asboblari orkestri, maqomchilar ansambli, dutorchi qizlar ansambli, estrada-simfonik orkestri, xor jamoasi kabi badiiy jamoalar ishlab turibdi.

RAYHONIY – xattotlik uslubi; arab yozuvidagi xat uslublaridan biri. Muhaqqaq xati asosida yaratilgan, ixtirochisi Ibn Bavvob va Ibn Mukla'. Xat go'zalligi va nozikligi tufayli rayhon nomi b-n R. deb ataladi. Suls xatiga qaraganda R. da aylanma shaklli hxaflar yotiqroq, «vov», «mim» harflari cho'ziqroq yoziladi va harflar oxiridagi qayrilmalar bo'lmaydi. Bu xat kitob sahifalari bezagida, 14-15-a.larda kitob xotimalarini yozishda ishlatilgan. Jamoliddin YOqut, Ja'far Boysunquriy, Boysunqur Mirzo ushbu xat ustasidir.

RAKURS (frans. raccourcir – qisqartirmoq) – tasviriy san'atda turli narsalarni perspektiv qisqartirib aks ettirish. Bezak rassomligida R. fazoviy kenglik va harakatni o'ta samarali ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Me'moriy inshootlar (shift, gumbaz kabilar)ning rasmi chizilayotganda bino to'g'risida kishida to'g'ri tasavvur hosil qilish uchun R. me'yoriga alohida e'tibor beriladi. Kino san'atida - bir joyda turgan yoki harakatdagi kinokamera orqali bir ob'ektning turli tomonlardan suratga olinishi. Voqeani, kishini har tomonlama ko'rsatish imkonini beradi.

RAMZ (arab. – ishora qilmoq) (badiiy adabiyotda) – voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli; badiiy shartlilik shakllaridan. R. majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi b-n bog'liq bo'ladi va ko'pma'noliligi b-n ajralib turadi. R. barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida mushtarak mazmunni ifodalaydi. Mas., sher - mardlik, tulki - makkorlik, bo'ri - ochko'zlik va b. Adabiyot tarixida asrlar davomida ishlatilib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi ham mavjud; gul - go'zallik, ma'shuqa; bulbul - oshiq; sariq rang - mahzunlik, qora rang - motam ramzi va b. Ijodkorlar an'anaviy R.lar b-n bir qatorda tabiatdagi har bir hodisa va detal (mas., bulut, buloq, chaqmoq va b.)dan ramziy tasvir uchun foydalanadilar. Bunda u yoki bu narsa tasvir jarayonida yozuvchi maqsadiga xizmat qiluvchi muayyan ramziy ma'noga ega bo'ladi. Xalq og'zaki ijodiyoti va mumtoz adabiyotda keng ko'lamda ishlatilgan ramziy tasvir usuli hoz. adabiyotda ham muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

RANG (tasviriy san'atda) – rangtasvirning asosiy ifoda va tasvir vositasi. R. orqali rassom mavjud borliqni o'ziga xos xususiyatlari b-n haqqoniy aks ettiradi. Jahon san'ati taraqqiyotida borliq R.ini aks ettirishning turli uslub va tizimlari shakllangan, biroq hammasining asosida R.larni bir-biri b-n aralashtirib, yangi R. hosil qilish uslubi yotadi. 7 xil kamalak (spektr) R.ini bir-biriga aralashtirish orqali 280 dan ortiq R. tuslanishini hosil qilish mumkin. R. inson ruhiyatiga kuchli ta'sir etuvchi vosita bo'lib, u insonda quvonch va mayuslik, tetiklik yoki g'amginlik, xotirjamlik yoki bezovtalik tuyg'ularini uyg'otishi mumkin. Rassom uchun

R.ning ana shu kuchi muhim omil bo'lib, ular asarning g'oyaviy-plastik yechimida muhim rol o'ynaydi.

Tabiatdagi bor R.lar axromatik va xromatik R.larga bo'linadi. Axromatik R.larga oqdan to'q qoragacha bo'lgan bo'yoqlar, qolganlari xromatik (qizil, sariq, ko'k va h.k.) R.larga kiradi. Xromatik R.lar o'z navbatida issiq (qizil, sariq, zarg'aldoq) va sovuq (ko'k, moviy, binafsha), shuningdek, har ikkisiga kiruvchi (binafsha, yashil) R.larga ajratiladi. Rangtasvirda issiq va sovuq R.larning o'zaro uyg'unligi asarning rang tizimini tashkil qiladi, shuningdek, asar kompozitsiyasini tashkil etuvchi unsur va vosita hisoblanadi. Iliq P. yaqinlik, sovuq R. uzoqlik tuyg'usini berishi asarda masofani ko'rsatish (ayniqsa, manzara janri)da qo'l keladi.

Tasviriy san'at tarixida R.dan foydalanish jamiyat taraqqiyoti b-n birga rivojlanib borgan. Ibtidoiy jamoa rassomi o'z «asar»ini mavjud tabiiy R. (yog'och ko'miri, olov kuyasi)dan foydalanib ishlagan, jamiyat rivoji b-n R. - pigment va bog'lovchilar ortib borgan, R. i.ch. usuli rivojlangan: quldorlik davrida murakkab R. (akvarel, tempera, enkaustika) texnologiyasi ishlab chiqilgan. O'rta asrlar oxirida moybo'yoq texnologiyasi paydo bo'lgan, shu davrdan R. tuslanishi ham ortib avvalgi lokal, yassi R. o'rnini nursoya yordamida o'zgaruvchi, tuslanuvchi R.lar tizimi egallagan. Buyumlarning to'laqonli hajmli ko'rinishini aks ettirish, fazoviy bo'shliqni R. orqali o'zlashtirish kuchayib borgan. 19-a. 60-70-y.laridan yorqin (spektr) R.larga yaqin R.larni yonma-yon qo'yish asosida kartinalar yaratila boshlandi. Bunday asarlarni ma'lum masofadan kuzatish lozim. Avangard san'ati (abstrakt san'at, simvolizm, syurrealizm va b.)da R. majoziy, ramziy mazmunga ega bo'ldi, ko'p hollarda asarning asosiy mazmuni va g'oyasini tashkil etdi. R.lar o'lchami, shakli, o'zni o'zida sirli, falsafiy mazmunni yoritishga qaratildi.

RANGLI BOSMA – qog'oz, mato yoki boshqa materialga ko'p rangli tasvirlar (rangli fotosuratlar, rangtasvir asarlari, rangli matnlar va b.) ni bosish usuli. Maxsus bosma qolip (forma)lar yordamida amalga oshiriladi. Bosma qoliplar soni bo'yoqlar soni (ikki, to'rt va b.)ga bog'liq bo'ladi. R.b.da asosan, ofset bosma, chuqur bosma va tekis bosma usullaridan ham foydalanish mumkin. R.b. 19-a. oxirida paydo bo'lgan. Har xil rangli original (asl nusxa)dan ko'plab nusxa ko'chirishda har qaysi rang uchun ayrim-ayrim klishe (3 yoki 4 klishe) tayyorlab olinadi. Buning uchun fotografik usulda original ranglarni uch asosiy rangga ajratib, negativ olish va har bir negativdan bittadan klishe tayyorlash kerak. Original ranglarini xillarga ajratish yorug'lik filtridan foydalanib bajariladi. Shundan keyin qolip va zarur bo'yoqlar tayyorlab olinadi. Uch asosiy rang (sariq, qizil va ko'k)ni turli nisbatda aralashtirib, istalgan rangni olish mumkin. Och rang hosil qilish uchun belila ham ishlatiladi. Mas., to'rt rangli tasvirni bosishda oldin sariq rang, keyin qizil va ko'k ranglar, oxirida kulrang (ton) bosiladi. R.b.da 2,4 va 10 rangni bir yo'la bosadigan rangli bosma mashinalari qo'llaniladi.

RANGTASVIR – tasviriy san'at turi; biror qattiq yuzada rangli ashyolarda, mas.,

bo'yoqlar yordamida yaratiladigan badiiy asar. R. voqelikni badiiy tasvirlash va talqin qilish; tomoshabin fikri va tuyg'ulariga ta'sir etishning muhim vositasi; muhim ijtimoiy mazmun va rang-barang g'oyaviy vazifalarga ega. R. asarining g'oyaviy mazmuni uning mavzu va syujetida mujassamlashadi, syujetni rassom R.ning ifoda vositalari (kompozitsiya, rasm, rang, ritm va h.k.) orqali ro'yobga chiqaradi. P. acaplari asos (maxsus ishlov berilgan mato, yog'och, qog'oz, karton, shisha, metall va h.k.), rang qatlami (moybo'yoq, guash, tempera, akvarel, rangli shisha, rangli tosh va h.k.), ayrim hollarda uni saqlash uchun ustidan berilgan yupqa lok qatlamidan iborat bo'ladi. R.ning muhim tasviriy va ta'sir vositasi - rang (kolorit). Rang orqali rassom borliq yoki xayoliy dunyoni ko'rinarli shakllarda tasvirlaydi, makonning cheksizligini, undagi narsalarning rang-barangligini, moddiyligini hajm va fakturasini ko'rsatishi, harakat, inson ruhiyatidagi o'zgarishlar, murakkab hissiy kechinmalar, o'y-xayollarni aks ettirishi mumkin. R.ning tasviriy ifoda vositasi va ishlash uslubi ishlatiladigan rang, qurollar xususiyati, rang eritgichlari, asosi (funt)ga bog'liq (mas., yuzasi silliq yoki g'adir-budir berilishiga qarab asar ko'rinishi turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin). Asar dastlab ijodkor tasavvuri va ongida paydo bo'lgan g'oya qoralamasi tarzida qalam yoki ko'mir-qalamda biror yuza (ko'pincha qog'oz va karton)da ishlab olinadi. So'ng shunga mos asos tanlanib, unga bajariladigan ishning mohiyatiga ko'ra ishlov beriladi. Shundan so'ng tasvir o'rni belgilab rasmi ishlanadi. Rang berishda esa asta suyultirilgan rang b-n boshlab ko'p qatlamli (lessirovka) yoki kerak rangni bir qo'yishda bir qatlamli (alla prima) bajarish mumkin. R. asarlari ishlanishini shartli ikki - yassi va hajmli - fazoviy uslubga ajratish mumkin: birinchi uslubda tasvir nur-soyasiz yaxlit yassi shakllarda ishlanadi, hajmli-fazoviy usulda esa tasvir hajmli nursoya yordamida muhit b-n bog'liq holda tasvirlanadi. Bunday asarlar rangga boy bo'lib, unda ranglarning barcha tuslanishlarini his etish, tushuvchi nurning qaytgan rangini ham, qaytgan nurlarning tuslanishi va boshqa ranglar b-n boyishi (refleks)ni ko'rish mumkin. R. asarlarida bu ikki uslub orasida qat'iy chegara yo'q, biri ikkinchisini to'ldiradi. R. asarlari o'zining ishlanish o'rni, mazmuni, bajaradigan vazifasi, ishlanish uslubi va ko'rinishiga qarab monumental (monumental sanat, monumental rangtasvir), bezak (bezak san'ati, bezash san'ati), dastgoh san'ati, dekoratsiya (teatr va kino dekoratsiyasi), miniatyura va b.ga bo'linadi. Tasvir mavzui va mazmun yo'nalishiga qarab bir qator janrlarga ajraladi: animalistika, tarixiy janr, maishiy janr, batal' janri, portret, manzara, natyurmort va b. R. qadimda so'nggi paleolit (mil. av. 40 –8-ming yilliklar)da paydo bo'lgan. Jan. Fransiya (Fon de Gom, Lasko), Shim. Ispaniya (Altamira), O'rta Osiyo va b.da R. asarlari saqlanib qolgan; soz tuproqli bo'yoqlar, qorakuya, pista ko'mir b-n ishlangan, rasmlar tekis sharpa sifat (siluet), ba'zilarida esa hajmli qilib ishlashga harakat qilinganligi seziladi, mezolit va neolit davrida bajarilgan ibtidoiy rasmlarda murakkab kompozitsiyalar, abstrakt tushunchalar paydo bo'la boshlagan. Quldorlik davrida rivojlangan texnik vositalarga boy obrazlar tizimi shakllandi. Qadimgi Sharq mamlakatlari (Misr, Hindiston, O'rta Osiyo), jan.-sharqiy yevropa (YUnoniston, Italiya), shuningdek, Amerika qit'asi (Markaziy Amerika)da

monumental R. rivojlandi. Maqbara ibodatxona, saroy va boy zodagonlarning uylari devorlariga turli mavzu va yo'nalishda asarlar ishlandi.

Antik davrda me'morlik va haykaltaroshlik b-n uyg'unlashgan R. diniy mazmun b-n bir qatorda oliy tabaqa maqsadlariga xizmat qildi, nursoya, chiziq va havo perspektivasi yuzaga keldi, maishiy va tarixiy lavhalar, manzara, portret, natyurmortlar yaratildi. Mil. av. 5-a.da YUnonistonda mum rassomligi (enkaustika)dagi dastgoh rassomligi haqida fayyum portretlari tasavvur beradi. O'rta asrlarda Sharq mamlakatlarida monumental R. san'ati o'zining haqiqiy gullash davrini boshidan kechirdi. Hindiston (Ajanta), O'rta Osiyo (Tuproqqal'a, Varaxsha, Afrosiyob, Bolaliktepa) va b.da nozik bo'yoqlar, nafis bezak ritmi, hayotiy kuzatishlarning yorqinligi xos bo'lgan miniatyura san'ati rivojlandi, Xitoy, YAponiya, Koreyada shoyi va qog'ozga tush, akvarel va guash bo'yog'ida rasm ishlash sohasida yuqori cho'qqilarga erishildi. Uyg'onish davrida R.ning yangi qirralari yuzaga keldi, ilmiy asosga tayangan realistik san'at kamol topdi va jahon san'ati rivojida muhim o'rinni egalladi: ifoda tizimi hamda uning ilmiy asosi yaratildi. Perspektiva, optika, plastik anatomiya borasida yutuqlarga erishildi, monumental R. yuksak cho'qqisiga ko'tarildi, g'oyaviy boyidi, dastgoh R. ijtimoiy hayotga keng ko'lamda kirib bordi. Texnikada suv bo'yoq o'rnini moybo'yoq egallay boshladi, lessirovka, valyor uslubiga qiziqish ortdi, lok-moybo'yoq texnikasi murakkablashdi, ko'p qatlamli R. rivojlandi. Faktura masalalarida ham izlanishlar olib borildi, oq qoplamli (grunt) asosga silliq rangli qoplama asosga quyuk rang surtmalari (pastoz uslubi) b-n ishlashga e'tibor ortdi. 17–18-a.larda yevropa (Fransiya, Italiya, Ispaniya, Flandriya, Gollandiya, Buyuk Britaniya, Rossiya va b.)da milliy R. maktablari shakllandi, hayotni haqqoniy inqilobiy taraqqiyotda aks ettirish, inson ruhiy olamidagi nozik o'zgarishlarni, inson va jamiyat muammolarini ishonarli talqin etish muhim o'rinni egalladi. R. janrlari kengaydi, monumental R. b-n dastgoh san'ati keng rivoj topdi, uslubiy yo'nalishlari ko'paydi, tonal R. yanada mukammallashdi. Pastel, akvarelga qiziqish ortdi. yevropa san'ati (ayniqsa, dastgoh R.)ning jahon xalqlari, jumladan, Sharq mamlakatlari san'atiga ta'siri sezilarli bo'ldi. 19-a.da R. dunyoqarash b-n bog'liq dolzarb masalalarni hal etishga harakat qilib ijtimoiy hayotda muhim o'rinni egalladi, ijtimoiy hayotdagi mavjud illatlar o'tkir tanqid ostiga olindi, 19-a. mobaynida akademizmga asoslangan hayotdan uzoq, ideallashtirilgan obraz va qahramonlarni targ'ib qiluvchi asarlar maqtaldi, naturalizm an'analari shakllandi. Quruq, hayotdan uzoq so'nggi klassitsizm va salon akademizmiga qarshi kurashda davrning murakkab, fojiali voqealariga bag'ishlangan shijoatli, ta'sirchan, nursoya nisbatlari keskin olingan, to'yingan, rangdor koloritli romantizm uslubi paydo bo'lib rivojlandi (Fransiyada – P.Jeriko, E.Delakrua; Germaniyada – F.O.Runge, K.D.Fridrix, Rossiyada O.A.Kiprenskiy, K.P.Bryullov va b.), hayotni o'ziga o'xshatib ishlash uslubiga asoslangan realistik R. bu davrda yanada chuqurlashdi. Endilikda tasvirni na faqat haqqoniy bo'lishiga, balki hayotni kuzatish asosida paydo bo'lgan kechinma va taassurotlarni, xayol va o'ylarni ham ifodalashga harakat kuchaydi. Borliqning o'zidan kartina yaratish, nur, havo, kenglik ranglar

tuslanishi va bir-birining rangiga ta'sir etish xususiyatlarini ham ishonarli ranglarda tasvirlashga intilish kengayib bordi (Angliyada – J.Konstabl, Fransiya — K.Koro, O. Dome, Rossiyada — A.G.Venesianov va b.). yevropada inqilob va milliy ozodlik harakati kuchaygan davrda demokratik realizm rivojlandi, xalq hayoti, ularning kurashlari ko'rsatildi, milliy tarix va zamonaning muhim voqealarini aks ettiruvchi kompozitsiyalar, jamiyatning jasur va ilg'or kishilarining siymolari yaratildi. Rus inqilobiy demokratik estetikasi b-n bog'liq ijtimoiy tanqidiy realizm rivojlandi. Peredvijniklar va ularga yaqin ijodkorlar (V. Perov, I.Kramskoy, I. Repin, V.Surikov va b.) shu jarayonda faol o'rinni egalladilar. 19-a. 70-y.laridan rassomlar palitrasi toza spektr ranglari bilan boyidi; rassomlar ochiq havoda rasm ishlashni odat qila boshladilar. Bu borada impressionist rassomlar (K.Mone, K.Pissaro, A.Sisley va b.) alohida o'rinni egalladilar. Ular R. yuzasini tashkil etishda o'ziga xos yo'l tutib an'anaviy silliq fakturadan va shakllarning tugal chizikli yechimidan voz kechish, ishlash uslubini yangilanishiga, toza spektr ranglarning erkin surtmalaridan foydalanib asar yaratishga erishdilar. Bu harakat keyinroq haykaltaroshlik, grafika, me'morlik, musiqa, adabiyot va b. san'at turlariga nisbatan ham qo'llanila boshlandi. 19-a.da moybo'yoq R.i yetakchi o'rinni egalladi, bunga uning texnikasi, shu davrda sanoatda ishlab chiqarilayotgan yangi bo'yoqlarning keng ko'lamda hayotga kirib kelishi b-n bog'liq edi. 19-a. R.ning yelim va moybo'yoq b-n asar yaratish usuli inqirozga tusha boshladi. 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida shu san'atni qayta tiklash harakati boshlandi, uning yangi qirralari ochila boshlandi, san'atning bezak tomoniga e'tibor ortdi; me'morlik, tasviriy va amaliy san'atlar uyg'unligida yagona majmua yaratish ishtiyoqi shu davrda paydo bo'lgan modern uslubida namoyon bo'ldi. Bu davrda avangard yo'nalishi realistik R.ga kuchli raqobatda bo'ldi.

Sharq va G'arb to'qnashuvi natijasida 20-a. R.i shakllandi, realistik san'atga raqobatda avangard san'ati rivojlanib bormoqda. Bu yo'nalish tarafdorlari ijodkor sub'ektiv kechinmalari, his-tuyg'ularini hayotiy, borliq shakllarida tasvirlashdan ko'ra o'zlarining xayollaridagi shakl va ko'rinishlar, harakatlari natijasida paydo bo'lgan shakl va chiziqlarni tasvirlashni ma'qul ko'radilar.

Avangard oqimlarining rivojlanishi natijasida borliqni tasvirlashdan umuman voz kechilib, tasvir vositalari ham o'zgara boshladi (abstrakt san'at). 20-a. 60-y.lar o'rtalaridan esa ayrim yevropa va Amerika R.ida avangard san'ati – pop-artning unsuriga aylanib bordi. Bugungi kunda ushbu raqobat rivojlanib avangard tarafdorlari ortib bormoqda.

O'zbekistonda R. san'ati qadimdan mavjud bo'lgan. Uning ilk namunalari ibtidoiy jamoa davriga borib taqaladi (q. Ibtidoiy san'at, Zarautsoy rasmlari). Mil. av. 1-ming yillikning oxiri va mil. 1-ming yillik boshlarida R. o'zining gullagan davrini boshidan kechirgan (Afrosiyob, Varaxsha, Bolaliktepa, Tuproqqal'a va b.dagi devoriy rasmlar). Bu davrlar R.i yassi bezak yo'nalishida mahalliy (lokal) ranglarda bajarilgan. Amir Temur va Temuriylar davrida monumental R. (devoriy rassomlik, mozaika) b-n birga miniatyura san'ati rivojlangan. Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahqib, Muhammad Murod Samarqandiy va b.ning asarlari dunyoga

keldi. 19-a. o'rtalaridan boshlab Turkistonda dastgoh san'ati shakllana boshladi va 20-a.da o'zbek milliy R. maktabi yaratildi. R.ning hamma tur va janrlarida asarlar yaratildi, miniatyura, vitraj san'ati qayta tiklandi. Bugungi kunda o'zbek R. san'ati jahon hamjamiyati b-n bir qatorda rivojlanmoqda, uning g'oyaviy plastik rivoji ustida rassomlar izlanmoqda, mehnat qilmoqda.

RAPPORT (frans. rapporteur – qaytarish) – gazlama, gilam, trikotaj, kashta, keramik buyumlar, gul qog'oz va b. naqshining takrorlanadigan qismi. Gazlamada arqoq va tanda R.lari bo'ladi.

RAPSODIYA (yun. Rhapsodia – kuylanadigan yoki deklamatsiya etiladigan epik dostonlar; epik qo'shiq) – xalq mavzu(kuy)larida erkin shaklda yaratilgan cholg'u asari. R. xalq mavzularining erkin holatda qayta ishlanishi va kengaytirilishi bilan *fantaziyadan* farq qiladi. 19-asrning boshlarida klassik sonata shakliga yaqinlashadi. F.Listning fortepeano uchun yaratgan "Vengercha", "Ispancha" R.lari shular jumlasidandir.

RASM, qalamtasvir – tekis yuzaga qo'lda chiziq va nursoya (oq-qora bo'yoq dog'lari) yordamida ishlangan tasvir; rassomlik san'ati (rangtasvir va grafika)nish ifoda vositasi. R.da asosiy ifoda vositasi chiziq bo'lib, qo'lda grafika vositalari qalam, pero va b. yordamida chegara chiziq (kontur chiziq) yoki qisqa va yuluq chiziq (shtrix)lar hamda bo'yoq dog'larida bir xil (axromatik) rangda bajariladi. Bu ifoda vositalarining turlicha qo'shilishi natijasida (shtrixlar kombinatsiyasi, bo'yoq dog'lari va chiziqlarning uyg'unligi va b.) R.ning nafis ishlanishi, tus, ranglarning ohangdorligi, nur-soyaning o'ta ta'sirchanligiga erishiladi. R. qog'oz, mato, devor va b.ga qalam, ko'mir, pero, sangina, mo'yqalam va b. vositasida, tosh, taxta, metall kabi qattiq yuzalarga o'tkir uchli buyum (qurol, bigiz va b.) b-n o'yib chiziladi. R., asosan, bir rangda yoki turli ranglarni u yoki bu darajada qo'llanishi b-n bajariladi. R.ning tugal mazmun, ma'lum g'oyaviy estetik qarashlarni ifodalovchi mustaqil (dastgoh) hamda biror san'atga bog'liq (kitob bezagi, ilmiy ishlarni izohlashga yordam beruvchi qo'shimcha material va b.) holda yaratiladigan turi mavjud. Tasviriy, amaliy bezak san'ati va me'morlikda R. muhim o'rin egallaydi, ularning asosini o'rganish R.dan narsa, buyumlarni yuza (qog'oz)da tasvirini ishlashdan boshlanadi. Borliqni o'rganish va bilish, real borliqdan abstrakt tafakkurga o'tish jarayonida R. katta imkoniyatga ega. Badiiy R. tekis yuzada ishlanadigan barcha tasvirlar (rangtasvir, grafika, bo'rtma tasvir - relief)ning asosini tashkil etadi, bajarilishiga ko'ra tugallangan (portret, manzara va b.) hamda naturadan yaratilgan xomaki R., chizgi, eskiz, etyud va b. turlari farqlanadi.

R. grafika, gravyura va litografiyadan farq qiladi. R. rangtasvirda asar yaratishning dastlabki bosqichi bo'lib, unda bo'lajak asarning tuzilishi, buyum va obrazlarning fazoviy joylanishi, ko'rinish chegara chiziqlari, o'lcham va uning nisbatlari belgilab olinadi. Grafikada R. badiiy ijodning mustaqil va asosiy

yo'nalishi hisoblanadi hamda uning turlari asosini tashkil etadi. Rassom g'oyaviy estetik qarashlarini qalam, ko'mir qalam, sangina, pastel va b. vositasida ifodalab, mo'jiza yaratishi va kishini hayratlantiradigan darajadagi san'at asarini maydonga keltirishi mumkin.

R. badiiy ta'limning (asosan, naturadan chizish, o'quv mashqi) asosini tashkil qiladi. R. texnologik jihatdan quruq va suyuq holdagi bo'yoq ashyolaridan foydalanib bajariladi. Eng qad. quruq bo'yoq - ko'mirga aylangan yongan yog'och qoldiqlari bo'lgan. Uyg'onish davrida italyan qalami (qora bo'r) va sangina (qizil bo'r) ishlatila boshlangan, 16-a. oxiridan grafit, 18-a.da bugungi kunda keng tarqalgan qalam amalda qo'llanila boshlagan. Suyuq bo'yoqlar (tush, siyoh, sepiya, bistr) yuzaga pero, qush pati, mo'yqalam yordamida tushiriladi, bu bo'yoklar alohida yoki aralashtirib ishlatilishi mumkin. R. o'rnida hoz. kunda qalamtasvir, chizma-tasvir iboralari ham keng ishlatiladi (mas., rangtasvir R.i, ya'ni uning qalamda ishlangan tasviri – qalam-tasvir).

RASSOM (arab.) – tasviriyl san'at sohasidagi ijodkor. Qog'oz, karton, mato va b. materiallarga, shuningdek, binolarning devor va shiftlariga turli usullarni qo'llagan holda badiiy asar yaratuvchi san'atkor. R. inson faoliyati, hayoti uchun zarur bo'lgan narsalarning shaklini, hajmini yaratishga, ularni did b-n bezatishga ham hissa qo'shadi (yana q. Rassomlik san'ati).

RASSOMLIK SAN'ATI – asarlari biror yuza (qog'oz, mato, taxta, devor va b.)ga bo'yoq (akvarel, moybo'yoq, tempera, guash, yelimbo'yoq), qalam, rangli tosh, shisha va h.k.da ishlanadigan tasviriyl san'at turi. Qanday xom-ashyodan va qanday ishlanishiga qarab rangtasvir va grafikaga ajratiladi. Rangtasvirda rang muhim o'rin egallaydi va uning xarakterli tomonlarini belgilaydi; grafikada asosan chiziq, oq-qora bo'yoq dog'lari asosiy bo'lib, rang ikkinchi darajali o'rin tutadi, ko'p hollarda shartli, ramziyl ma'noda asarning g'oyaviyl emotsional tomonini kuchaytirish maqsadida uni qo'llash mumkin. Mac., rangi qizil buyum ko'k, sariq va b. rangda berilishi mumkin va h.k. «R.s.» iborasi 20-a. 50-y.laridan qo'llanilib, dastlab rangtasvirni ta'riflash uchun ishlatilgan. Bugungi kunda, shuningdek, badiiylik ma'nosida ham qo'llaniladi.

R.s. qadimiy bo'lib, rangtasvir va grafika bir-biri b-n uzviyl bog'liq holda rivojlangan. Davr o'tishi b-n professional san'atning kuchayishi ularni mustaqil san'at turlariga ajrata boshlagan. Uyg'onish davri va undan keyingi davrlarda R.s. ifoda vositalari boyib borgan, mutaxassislar yetishib chiqqan, texnika va texnologiya o'zgarib yangilanib borgan. Rangtasvir va grafikani bir-biridan alohida ajratish qiyin, chunki har bir ijodkor ularning har ikkisida ham ijod qiladi, ijodkor faoliyatiga baho berish faqat ulardan qay birining yetakchiligiga bog'liq. Mac., L.Abdullaev rangtasvir va grafikada ham mehnat qilgan, lekin rangtasvir ustasi sifatida e'tirof etiladi. Ch.Ahmarov, N.Kashina va b. ijodida ham shu xilni ko'rish mumkin, ular ijodida grafikaning ayrim tur va ko'rinishlari o'z ifodasini topgan, xolos. V.Kaydalov, Q. Basharov va b. ijodida rangtasvir asarlari mavjud bo'lsa

ham, ular grafik rassomlar qatoridan o'rin olgan. O'zbek kitob grafikasining asoschisi bo'lgan I.Ikromovni, rassom N.Xoliqov, A.Bobrov, F.Kagarov va b.ni grafik rassomlar sifatida e'tirof etish mumkin.

RAQS – san'at turi. Bunda raqqos(a)ning garmonik tana harakati va holatlari, plastik ifodaviyligi va yuz imo-ishoralari, ritm, temp, kompozitsiya orqali obraz yaratish R.ning asosiy vositasidir. Insonning mehnat jarayoni va borliqdan olgan emotsional taassurotlari b-n bog'liq holda yuzaga kelgan. Dastlab qo'shiq va so'z b-n bog'liq bo'lib, keyinchalik mustaqil san'at turiga aylangan. R. asrlar davomida takomillashib, barqaror shakllarga ega bo'la borgan. Ijrochining libosi R. obrazlariga aniqlik beradi.

Har bir xalqning R. an'analari, ijro uslubi, plastik tasviriy vositalari bo'lib, ular tarixiy, ijtimoiy va geografik sharoitlar ta'sirida tarkib topib rivojlangan. R. xalq marosimlari, bayramlarining tarkibiy qismidir. Ular b-n bog'liq holda xorovod va marosim o'yinlari paydo bo'lgan. Xorovodlar asta-sekin marosim o'yinlaridan xalos bo'lib, xalq turmushining ayrim tomonlarini aks ettira boshlagan. Xalq raqsida ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik va hunarmandlik b-n bog'liq mavzular, shuningdek, xalqning bosqinchilarga qarshi kurashi va lirik kayfiyati o'z aksini topgan.

R. musiqa b-n uzviy bog'liq, musiqa mazmunini obrazlar vositasida ochib beradi. Xalq R.larida ritm muhim bo'lib, u musiqada o'z ifodasini topadi, oyoq, qo'l, bosh va tana harakatlari umumiy ritmga bo'ysunadi, bir-biri b-n bog'lanadi. O'zbek R.lari mazmunini ifodalashda ijrochilar tepki, qarsak, zangdan ham foydalanadi. Ayrim R.lar ro'mol, piyola, qadah kabi buyum b-n ijro etiladi, ba'zan ijrochi xalq cholg'u asboblari (qayroq, doira, nog'ora va h.k.)da o'ziga o'zi jo'r bo'ladi. G'arbiy yevropa xalqlari R.ida, asosan oyoq harakatlari muhim bo'lib, qo'l va tana harakatlari unga jo'r bo'ladi. Sharqda esa qo'l va tana harakatlari plastik ifodaviylikning asosiy vositalaridir. Sahnaviy R. xalq ijodiga tayanadi, uning merosi va o'ziga xos fazilatlarini saqlaydi va rivojlantiradi. U dastlab YUnoniston, Hindiston va b. mamlakatlarda paydo bo'lgan. Xalq R.lari asosida tarkib topgan professional R.lar yuksak darajada rivojlanib, turli R. tizimlari (xususan, yevropa va sharq mumtoz R.lari) qaror topgan.

Evropa professional R. san'atining rivojlanishiga YUnoniston va Rim R. san'ati salmoqli hissa qo'shdi. O'rta asrlarda yevropada jonglyor, shpilman va skomoroxlar ijodidagina professional R. ning ilk ko'rinishlari namoyon bo'ldi. 15–16-a.larda moreski, balla-figurato nomli syujetli R.lar rasm bo'lib, R. haqida risola va darsliklar yaratildi. 17-a.da balet R. spektakllari yuzaga keldi va R. san'ati yangi texnika b-n boyidi. 20-a. boshida esa «modern» (ritmo-plastik) raqsi paydo bo'ldi. 40-60-y.larda yevropa va AQSh da konsert ijrochiligiga mo'ljallangan kichik xoreografik asarlar, estrada R. rivoj topdi.

Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududida topilgan qoya tosh tasvirlari arxeologik topilmalar bu yerda R. juda qad.ligidan guvohlik beradi. O'zbek R. san'atining qadimiyligi, shakl va turlarining boyligi ajdodlarimiz asosan

dehqonchilik va hunarmandchilik b-n bog'liq bo'lganidan kelib chiqqan. Zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto» davridayoq R. san'ati shakllanib, xalq va professional P. - ikki yo'nalishda rivojlanishga kirishgan edi. YUnon - Baqtriya podsholigi davrida (mil, av. 4-3-a.lar) Turon R. san'atining darajasi YUnoniston, Vizantiya, Hindiston va Xitoy R.i b-n bahslashishiga imkon bergan. Shahar madaniyatining rivojlanishi tufayli bu san'at yanada mazmundor va rang-barang bo'la boradi. 4-8-a.larga kelib O'zbekistonning Samarqand, Buxoro, Shahrisabz va Toshkent kabi shaharlaridan R. ustalari Buyuk ipak yo'llari bo'ylab Rum, Misr, G'arb o'lkalarigacha, Sharqda Xitoy, Koreya va hatto Yaponiyagacha borib, o'z san'atlarini namoyish etadilar. Chunonchi, Xitoyda ajdodlarimizning «Xusyuan'u» raqsi mashhur bo'lgan. Shoir YUan-Chjan (776-831) va b. madh etgan.

Musulmonlik davrida ham O'zbekiston sarhadlarida turli taraqqiyot bosqichlarida paydo bo'lgan. R.lar, o'yinlar bir-biriga ta'sir ko'rsatib, yonma-yon yashab kelgan. Shu bois shahar va qishloqlarda o'tkazilgan to'y, bayram va ma'rakalardagi «Beshqarsak» kabi qad. o'yinlar ham, «Katta o'yin», «Lazgi», «Kema o'yin», «Ashshadarozi» singari katta umumlashmaga, ramziy timsollarga ega R.larni ham, jangovar o'yinlarni ham uchratish mumkin bo'lgan. 9-12-a.lardagi Uyg'onish davrida R. san'atida ham chinakam ko'tarilish yuz bergan, ko'pgina qad. R.lar tiklanib, Navro'z, Mehrjon va Sada bayramlarida namoyish qilingan. Abul Fayz Bayhaqiyning yozishicha, o'sha davrda birgina Termiz sh.ning o'zida yuzlab san'atkorlar bo'lib, Amir Ma'sudni kutib olish uchun Termizdan 300 dan ziyod san'atkor Amudaryo bo'yiga kelgan ekan. Buxoro, Gurganj, Kesh va b. shaharlarda ham R.ga e'tibor baland bo'lgan. Xorazmda Abul Abbas Ma'mun hukmronligi davrida (1003-1017) R. san'ati yaxshi rivojlangan.

R. san'ati, ayniqsa, Amir Temur va temuriylar saltanatida ravnaq topgan. Unda xotin-qizlarning o'rni katta bo'lgan. Rang-baranglik, tarixiy qatlamlar R.da yaqqol ko'zga tashlangan. Olov atrofidagi o'yinlar, Anaxita va Rustam timsollariga bag'ishlangan o'yinlar, maqom R.lari, «Arg'ushtak» kabi R.lar shu jumladandir. «Munojot», «Tanavor», «Lazgi» R.lari ham aynan shu davrda malakali ijrochilar dasturidan mustahkam o'rin olgan. 15-a.ning 2-yarmi va 16-a. boshida Sayyid badr, Tohir chakka, Mohchuchuk, Maqsudali, Katta Moh, Kichik Moh laqabli R. ustalari shuhrat qozondi. Bu davrda R. san'ati xalq raqsi va malakali P. yo'nalishida rivojlandi.

Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari vujudga kelgach, R. san'atida ham o'ziga xos uslublar maydonga keldi. Bu davrda jaholat, mutaassiblik kuchaygani sababli R. san'atida o'smir bolalar va yigitlar yetakchilik qilgan. Ayollar raqsi esa sozanda (Buxoro amirligi), xalfa (Xiva xonligi) va yallachi (Farg'ona vodiysida) deb yuritilgan ayol san'atkorlardan iborat ixcham to'dalarning teatrlashgan dasturlarida rivojlanib, ichkarilarda uyushtiriladigan ziyofat va bazmlarda ko'rsatib kelingan. Erkaklarning yig'inlarida raqqosalar xufiyona qatnashganlar.

20-a.da R. san'ati Buxoro R.si, Xorazm R.si, Farg'ona R.si yo'nalishida;

zamonaviy sahna talablari asosida qayta ishlangan sahnaviy xalq R.i sifatida: milliy R. unsurlaridan foydalangan balet spektakllari tarzida rivojlanib keldi. Mazkur yo'nalishlarning har biri asr davomida bir necha tarixiy bosqichni bosib o'tib, o'z shakli-shamoyili, mazmuniga ega bo'ldi. Bir qator davlat va xalq R. jamoalari jahonga tanildi. Bunda Hamdamxon, YUsufjon qiziq Shakarjonov, Usta Olim Komilov, Tamaraxonim, Mukarrama Turg'unboeva, Gavhar Rahimova, Roziya Karimova, Qunduz Mirkarimova, Karim Rahimov, Qodir Mo'minov, Ma'mura Ergasheva, YUlduz Ismatova, Shokir Ahmedov, Gavhar Matyoqubova, Rushana Sultonova, Dilafr'o'z Jabborova, Qizlarxon Do'stmuhamedova, Malika Ahmedova kabi R. ustalarining xizmati katta.

Mustaqillik davrida R. san'ati yanada tez sur'atlar b-n rivojlanmoqda. 1997 y. 8 yanv.da O'zbekistan Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «O'zbekistonda milliy raqs va xoreografiya san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi farmoni va mazkur farmonni bajarish yuzasidan Vazirlar Mahkamasining o'sha yili 25 fev.da 101-qarori chiqdi. Shu asosda M. Turg'unboeva nomidagi «O'zbekraqs» ijodiy birlashmasi tashkil topdi, birlashma qoshida maxsus jamg'arma tuzildi. Xoreografiya bilim yurti negizida esa Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya oliy maktabi barpo etildi. «O'zbekraqs», «O'zbeknavo» ijodiy birlashmalari tarkibidagi ansambllar, xalq R. merosini o'rganish va tiklash asosida yangi R.lar yaratish, an'anaviy R.larni asrab-avaylash va munosib darajada namoyish etish, yosh raqqos va raqqosalarni tarbiyalab yetishtirish bo'yicha olib borayotgan harakatlari ijobiy natijalar bermoqda. Milliy raqs ijrochiligi bo'yicha M. Turg'unboeva nomidagi mukofot ta'sis etilgan. Bir qator davlat va xalq R. ansambllari (mas., «Bahor», «Tanavor» va b.), R. ustalari jahonning turli mamlakatlarida bo'lib, o'zbek R. san'atini namoyish etmoqdalar.

RAQS MUSIQASI – musiqa turi; raqslarga jo'r bo'ladigan musiqa asarlaridan iborat. R.m.da raqs harakatlarining xarakteri sur'at hamda muayyan ritmik qoliplarga asoslangan xilma-xil kuylar yordamida ifodalanadi. R.m. - musiqaning eng qad. turlaridan. Dastlab u turli marosim va xalq bayramlarida ijro etilgan davra o'yin qo'shiqlari (beshqarsak, xorovod kabi)dan tarkib topadi. Keyinchalik (mas., Hindistonda mil. av. 2-ming yillik davridan) R.m.ning saroy va ibodatxonalarda ijro etilgan mumtoz shakllari rivoj topadi. yevropa san'atida 14-a.dan R.m.ning bal raqsi, 16-a.dan balet shakllari yuzaga keladi. P.m., asosan, cholg'u kuylaridan iborat. Ko'p xalqlar (ayniqsa, Osiyo, Afrika)da urma cholg'u asboblarning o'zi raqsga jo'r bo'lib, ularda ijro etilgan boy va sermazmun raqs usullari R.m.ni tashkil qiladi (mas., Katta o'yin). Og'zaki an'anadagi musiqada vokal R.m. turlari ham keng o'rin olgan (yalla, xorazm lapari va b.). Pantomima b-n bog'liq raqslarda musiqa, ko'pincha, tasviriy xarakterda bo'ladi. Xalq raqs kuylari va usullari musiqiy folklorning boshqa turlari qatori kompozitorlik ijodiyoti manbalaridan biridir. Bir necha raqs kuylari birlashuvi natijasida cholg'u syuita tashkil topdi. Vena klassik maktabi kompozitorlarida menuet, P. Chaykovskiy ijodida vals kuylari sonata-simfonik turkumiga kiritilgan. Musiqiy romantizm vakillari (K.M.

Veber, F. Shubert, F. Shopen, F. List va b.) ijodida raqs kuylari badiiy yuksak konsert asarlariga aylangan.

REALIZM – voqelikni, mavjud borliqni badiiy adabiyot va san’at (tasviriylar san’at, teatr, musiqa va b.)ning ifoda vositalari orqali o’ziga o’xshash shakllarda haqqoniy aks ettirish. Adabiyotda R. - hayotni voqelikdagi voqea va hodisalarga muvofiq ravishda obrazlar orqali aks ettirish metodi. R. adabiyotning o’zini va tashqi olamni bilish vositasi sifatidagi ahamiyatidan kelib chiqqan holda voqelikni barcha ziddiyatlari b-n qamrab olishga intiladi, yozuvchiga hayotning barcha tomonlarini cheklanmagan holda aks ettirish imkoniyatini beradi. R. metodiga asoslangan adabiyotda hayot haqiqatini tasvirlash tamoyili ustuvor ahamiyatga ega. Binobarin, R. adabiyoti jahon adabiyoti taraqqiyotidagi eng yuksak bosqich hisoblanadi.

R. keng ma’noda Gomer va Dante, Shekspir va Rasin, Firdavsiy va Navoiy ijodiga ham xos xususiyat, zero, hayotiylik va samimiylik bu mumtoz ijodkorlarning asarlarida katta mahorat b-n ifoda etilgan. Ammo R. adabiy metod yoki adabiy yo’nalish sifatida yozuvchidan voqelikni hayotiy va haqqoniy aks ettirish tamoyiliga izchil rioya etishni, inson va tashqi olamni ongli ravishda o’rganish va bilishni taqozo etadi. Shu ma’noda jahon adabiyoti 19-a.ga kelibgina o’z taraqqiyotining R. metodiga asoslangan yangi bosqichiga erishdi.

R.ning metod sifatida paydo bo’lish vaqti masalasida adabiyotshunoslikda turlicha qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar hayotni realistik tasvirlash usullari qadim zamonlardan beri davom etib kelayotgani va bu usullarning turli bosqichlarni bosib o’tganini nazarda tutib, antik R, Uyg’onish davri R.i, ma’rifatparvarlik R.i va sotsialistik R. tushunchalarining mavjudligi haqidagi qarashlarni olg’a surib keladilar. Boshqa tadqiqotchilarning fikriga ko’ra, R. ijodiy metod sifatida 18-a.da oilaviy-maishiy va ijtimoiy-maishiy romanlar yaratilishi b-n bir vaqtda maydonga kelgan. R.ning 19-a. 30-y.larida yevropa adabiyotida shakllana boshlaganligi haqidagi fikr aksar adabiyotshunoslar tomonidan qabul qilingan bo’lib, bu fikr yevropa xalqlari adabiyotlarida voqelikni haqqoniy tasvirlash tamoyili yuksak ijtimoiy-tahliliy shakllarda keng va teran ifodalanganligi b-n tasdiqlanadi.

Romantizm b-n 19-a.ning 1-yarmidagi R. o’rtasida aniq chegara yo’q. Bu hol O. Balzak («Sag’ri teri tilsimi»), G. Stendal («Parm ibodatxonasi»), V. Gyugo, qisman Ch. Dikens asarlarida yorqin ko’rinadi. Ayni paytda romantik motivlar realistik asarlarning badiiy to’qimasida yashashda uzoq vaqt davom etdi (Stendalning «Qizil va qora», M. YU. Lermontovnipt «Zamonamiz qahramoni» va b.). 19-a. o’rtalarida yevropa adabiyotlarining romantizm an’alaridan keskin uzoqlashishi b-n R.ning metod sifatida shakllanishida yangi davr boshlandi (G. Flober, G. Mopassan, U. Tekkerey va b.). Rossiya 19-a.ning 20-30-y.larida A.S. Pushkin («Evgeniy Onegin», «Boris Godunov», «Kapitan qizi», so’nggi davr lirikasi), shuningdek, A. S. Griboedov («Aqlilik balosi»), I. A. Krilov (masallar) asarlari b-n R.ga poydevor qo’yildi. Keyinchalik I. A. Goncharov, I. S. Turgenev, N. A. Nekrasov, A.N. Ostrovskiy va b. rus adabiyotida R.ning uzil-kesil qaror

topishiga muhim hissa qo'shdilar. 19-a. rus adabiyotida voqeliqdagi salbiy holatlar butun keskinligi b-n fosh etilganligi sababli A. M. Gorkiy bu davr R. ini tanqidiy R. deb atagan. N. V. Gogol asarlarida, ayniqsa, yaqqol ko'ringan tanqidiy R. an'analari A. P. Chexov va qisman A. M. Gorkiy ijodida davom ettirildi va rivojlantirildi. L. N. Tolstoy va F. M. Dostoevskiy ijodi rus R. ining cho'qqisi hisoblanadi.

20-a. ning 30-y. larida sotsialistik R. metodining sun'iy ravishda o'ylab topilishi va yozuvchilardan shu metod asosida yozishning talab qilinishi natijasida R. an'alaridan uzoqlashish jarayoni boshlandi va bu jarayon shaxsga sig'inish fojialari fosh etilgan 60-y. larga qadar davom etdi.

O'zbek adabiyotida hayotni realistik tasvir etish mayllari garchand Navoiy, Bobur va b. yozuvchilar ijodida ko'ringan bo'lsa-da, bu mayllar Turdi, Maxmur, Gulxaniy, keyinchalik Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar singari shoirlar ijodining asosiy yo'nalishini tashkil eta boshladi Ayniqsa, milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti namoyandalari M. Behbudiy («Padarkush»), Fitrat («Munozara», «Hind sayyohi bayonoti», 1917-19-y. lar she'riyati), Cho'lpon (1914–21 y. lar she'riyati, «Qurboni jaholat» «Vayronalar orasidan», «Kecha va kunduz»), Qodiriy («Uloqda», «Juvonboz», «Kalvak Mahzumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi?», «O'tgan kunlar»), Hamza (milliy she'rlar, «Zaharli hayot» «Paranji sirlari») va b. ijodida R. adabiy metod sifatida aniq-tayin qirralarini kasb etdi. Bu yozuvchilarning bir qismi, milliy mentalitetni hisobga olgan holda, realistik asar to'qimasiga sentimentalizm va romantizm unsurlarini ham olib kirdilar. Shunga qaramay, o'zbek adabiyotida R. ning adabiy metod sifatida shakllanishi xuddi shu davr adabiyoti b-n bog'liq.

O'zbek adabiyotida R. ning shakllanishida Ayniy («Buxoro jallodlari», «Doxunda», «Qullar»), Oybek («Qutlug' qon», «Navoiy», «Quyosh qoraymas», harbiy lirika), G'afur G'ulom («Shum bola», «YOdgor», urush davri lirikasi), shuningdek, Hamid Olimjon («Zaynab», «Zaynab va Omon», lirika), Shayxzoda («Mirzo Ulug'bek», lirika), Mirtemir, Zulfiya va b. yozuvchilarning xizmatlari katta. Sotsialistik R. «ochiq sistema» deb e'tirof etilgan 60-70-y. larda Shuhrat («Shinelli yillar»), O. YOqubov, («Ulug'bek xazinasini»), P. Qodirov («YUlduzli tunlar»), E. Vohidov, A. Oripov, Rauf Parfi, Omon Matjon, keyinchalik Xudoyberdieva, Tog'ay Murod va b. yozuvchilar ijodi tufayli o'zbek adabiyotidagi R. o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarildi. O'zbek adabiyotida R. ning qaror topishida, bir tomondan, milliy adabiy zamindan oziqlanish, ikkinchi tomondan esa, rus va jahon realistik adabiyotining eng yaxshi an'analari va tajribalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Tasviriy san'atda R. ijodkor hayotdan saralab olgan muhim voqea va hodisalarni o'zining estetik qarashlari asosida aks ettiradi. San'at turlari va janrlarida R. an'analari turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Realistik san'at mohiyati jihatidan borliqning oddiy sodda o'xshashi bo'lsa ham, quruq ko'chirishga moyil bo'lgan naturalistik san'at (naturalizm) dan keskin farq qiladi. R. o'z yechimi va shakllanishi jihatidan romantizm b-n yonma-yon turgani holda

haqqoniyliги va hayot haqiqati tamoyillari b-n undan ajralib turadi. R. taraqqiyoti davomida o'zgarib boradi, aniq, tarixiy o'ziga xos xususiyatlarga, turli uslubiy shakllarga ega bo'ladi (mas., antik P., Uyg'onish davri R.i, ma'rifatparvarlik R.i va h. k.), ular o'zaro vorislilik b-n bog'lanadi; antik davr ijodkorlari real hayotni mifologik qahramon va ma'budlar timsolida aks ettirgan (haykaltarosh Miron, Lisipp, Poliklet, Praksitel va b.); Uyg'onish davri ijodkorlari antik davr yaratgan shakllardan foydalanib, davrning insonparvarlik g'oyalarini tasvirlashga erishdilar, R. metodi yuksak pog'onaga ko'tarildi (Jotto, Donatello, Leonardo da Vinchi, Rafael, Mikelanjelo, Titsian va b.) 18-a. ma'ri-fatparvarlar san'atida rassomlar yashayotgan muhit o'zining tarixiy-haqqoniy shakllarida aksini topdi (ingliz U. Xogart, fransuz J. Gryoz va b.), F. Goyya ijodi R. uslubining qaror topishida alohida o'rin tutadi. R., voqelikni aynan o'ziga o'xshatib aks ettirish b-n chegaralanmay, balki insonning hali ro'yobga chiqmagan, ishga tushirilmagan imkoniyatlarini ham uz tasavvuri b-n to'ldirib tasvirlashi hamda asarga xayoliy obraz va unsurlar kiritishi mumkin. Badiiy ijodda R. ijtimoiy hayotdagi illat va ziddiyatlarni aks ettirish orqali uni jamoatchilik hukmiga havola etish va tasvirlangan voqelikka hukm chiqarishdan iborat bo'lgan; 19-a. R.i tanqidiy yo'nalashda bo'lganligi uchun tanqidiy R. deb yuritiladi. Hikoyanavislikning ortishi borliqni yanada chuqurroq yoritish imkonini berdi, realistik san'at imkoniyatlarini kengaytirdi. Rassomlar asarda ishlatilgan har bir buyum va unurni ifodali va asar g'oyasini ochishida xizmat qilishiga harakat qildilar. 19-20-a.lar R.i uchun umumiy xususiyat bu uning tarixiyligi, inson xarakterini ifodalashda aniq tarixiy shart-sharoitni hayotga yaqin qilib olinishidir (O. Dome, G. Kurbe, I. Repin, R. Guttuzo va b.).

20-a. boshida R.ning yangi bosqichi («20-a. R.») shakllandi: nemis K. Kolvits, shveysariyalik T. Steynlen, belgiyalik F. Mazerel, fransuz rassomi M. Utrillo, A. Marks va haykaltaroshi A. Mayol, A. Burdel, meksikalik D. Rivera, D. Sikeyros, italiyalik R. Guttuzo, J. Mansu, amerikalik R. Kent, A. Refreje va b. 20-a. R.i avangard uslublari b-n raqobatda ifoda va tasvir vositalarini boyitdi.

O'zbekiston san'atida R. dunyoviy yo'nalish tamoyillari, demokratik hamda ma'rifatparvarlik harakatlari zaminida kamol topdi. Dastlab sodda ibtidoiy san'at namunalarida, keyinchalik yuksak darajada rivojlangan miniatyura san'atida R. unsurlari ko'zga tashlanadi. Zamonaviy tasviriy san'atda 19-a. oxiri - 20-a. boshlarida R. shakllana boshladi. 20-a.ning 20-30-y.larida milliy realistik jarayonlar B. Hamdamiy, L. Nasriddinov, L. Abdullaev va b. rassomlar asarlarida rivojlandi. O'zbekistonlik realist rassomlar ilg'or qarash va yo'nalishlarda ijod qilib R.ni yangi imkoniyatlar b-n boyitmoqda.

Teatrda R. voqelikni haqqoniy, ob'ektiv aks ettirishdan iborat vazifani anglatadigan tushuncha; san'at asarlarida o'ziga xos vositalar yordamida in'ikos etilgan hayot haqiqati. O'zbek xalq teatrda R. elementlari qadimdan mavjud edi. Professional teatrlar sahnasida R. dramaturgiyasi asarlari sahnalashtirildi. O'zbek aktyorlari yevropa realist aktyorlarining ijodidan samarali foydalandilar. R.ning yetakchi prinsiplari: hayotning muhim tomonlarini muallifning yuksak ideallari

darajasida ob'ektiv aks ettirish; tipik sharoitdagi tipik xarakterlarni ularning individual xususiyatlari b-n ifodalash, asarda badiiy fantaziyaning shartli shakllari (afsona, mif, ramz, mubolag'a va h.k.)dan foydalanish (xususan, 20-a. R.da) bilan birga tasvirning hayotiy haqqoniyligiga rioya qilish; shaxs va jamiyat (ularning aloqalari va ziddiyatlari) muammolariga qiziqishning kuchliligi.

REJISSYOR (lot. – boshqaraman) – spektakl, film, tele- va radio ko'rsatuv va eshittirishlarini, estrada va sirk dasturlarini sahnalashtiruvchi shaxs. O'z ijodiy o'ylari, maqsadi asosida tomoshaning barcha ishtirokchilari - aktyor, rassom, kompozitor, kinoda operator ishini birlashtirib, yangi tomoshaviy voqelik yaratadi (yana q. Rejissyorlik san'ati).

REJISSYOR YORDAMCHISI – sahnalashtiruvchi rejissyorning tashkiliy va texnik tomondan yordamchisi.

REJISSYORLIK SAN'ATI, rejissura – garmonik bir butun va muayyan yaxlitlikka ega bo'lgan tomosha, ko'rinish yaratish san'ati (teatr, kino, telefilm, sirk va estradada). Rej. sahna asari yoki kinofilm yaratish jarayonida ijodiy xodimlar - aktyor, yakkaxon, rassom, kompozitorga (kino va televideniya operatorlarga ham) va yordamchi xodimlarga rahbarlik qiladi. R.s. drama teatrida pesa tanlash, uning g'oyasi, janr va badiiy xususiyatlari, tasvirlanayotgan davr, muallifning ijobiy uslubini o'rganishdan boshlanadi. Rej. asar talqini uchun sahna vositalarini izlaydi, har bir personaj xarakteri va umuman, spektakl talabiga monand aktyorlar tanlaydi, sahnaviy ritm va sur'atni belgilaydi, mizansahnalar yaratadi, rassom va kompozitor b-n hamkorlikda asarni badiiy bezash prinsiplarini ishlab chiqadi. Realistik spektakldagi yaxlit va chuqur xaqqoniylilik bir-biri b-n uzviy bog'langan «uch haqiqat» (hayotiy, ijtimoiy va sahnaviy) asosida yaratiladi (V. I. Nemirovich-Danchenko). Agar rej. ulardan birini e'tibordan chetda qoldirsa, boshqalari ishonarli chiqmaydi. R.s.da aktyor b-n ishlash muhim o'rin tutadi. R.s.sahna ijodining mustaqil turi sifatida ajralib chiqquniga qadar, sahnalashtiruvchi vazifasini muallif, yetakchi aktyorlar bajargan.

Uyg'onish davrida yevropada sayyor professional teatr b-n birga muallif, aktyor va rej. vazifalarini o'tagan truppa rahbari ham yuzaga keldi. 16-17-a.larda R.s.ning rivojiga U. Shekspir, J. Moler, Lope de Vegalar muhim qissa qo'shgan. Burjua ma'rifatparvarligi davrida R. s. nazariyasi yaratila boshladi (G. Lessing, D. Didro). G. Lessingning izdoshi F. L. Shreder Gamburg teatrida birinchi bo'lib, aktyor o'z rolinigina emas, pesani ham to'liq o'rganishini joriy etdi. Bu prinsiplarni F. Talma (Fransiya) davom ettirib, R.s.da klassitsizmdan romantik teatr tomon burilish yasadi.

R.s. yuzaga kelishida 19-a.da Meyningen teatri rejissyorlari (L. Kornek va b.) muhim rol o'ynadi. Muallif matniga ehtiyotkorlik b-n qarash, tarixiy muhitni aniq aks ettirish, ommaviy sahnalarning uyg'unligiga erishish Meyningen rejissurasining ijobiy tomonidir. 20-a. boshlari G'arbiy yevropa R.s.da formalistik

oqimlar hukmron bo'ldi (E. Kreg-Angliya, M. Reynxardt-Germaniya, A. Appia-Shveysariya va b.). 20-a.da G'arbiy yevropa R.s. rus rejissurasi (K. S. Stanislavskiy, V. I. Nemirovich-Danchenko, ye. B. Vaxtangov, V. E. Meyerxold, A. YA. Tairovlar) ta'sirida rivojlandi.

R.s. unsurlari o'zbek an'anaviy teatrida paydo bo'lgan. U korfarmon deb atalgan. 1914 y.dan o'z faoliyatini boshlagan yevropa shaklidagi o'zbek teatrida yozma drama asosida ish olib boruvchi va o'z spektakllarini bino ichida sahnada ko'rsatilishiga mo'ljallab tayyorlovchi malakali rej.lar yetishib chiqa boshlaydi. R.s.ning shakllanish jarayoni A. Avloniy, Hamza, M. Majidov (Uyg'ur) faoliyati b-n bog'liq. Dastlabki sahna asarlari ma'rifatchilik, targ'ibot-tashviqot ruhida talqin qilingan. Voqelikni hayotiy vositalar b-n naturalistik yoritish (sahnada rasmana uylar qurish, bug'i chiqib turgan ovqat, meva-cheva ishlatish, buyumlardan foydalanish kabi), personajlar xarakterlarini bo'rttirish, ijobiy qahramonlarni birinchi planda ko'rsatish bu davrda R.s.ga xos xususiyatlardir. Moskvada ochilgan o'zbek drama studiyasida M. Uyg'ur, YA. Bobojonov M. Muhamedovlar aktyorlik mahorati b-n birga R.s. asoslarini ham o'zlashtirganlar. Ular o'sha davr rus teatrida hukmron bo'lgan barcha oqimlarga katta qiziqish b-n qaragan. Ayniqsa, ularga ye. Vaxtangov va V. E. Meyerxold rej.lik uslubi kuchli ta'sir ko'rsatgan. Mannon Uyg'ur boshliq eng yaxshi rej.lar badiiy-estetik jihatdan e'tiborli, realistik, kechinma, his-tuyg'ularga asoslangan sahna asarlari («Xamlet», «Boy ila xizmatchi» singari) yaratish yo'lidan borib, o'zbek rej.lik maktabiga asos soldilar. Sh. Qayumov, A. Turdiev, J. Obidov, 3. Madaliev, V. Fayozov, X. Mustafoqulov kabi atoqli aktyorlar ham R.s. rivojiga o'z hissalarini qo'shganlar. Opera teatrining tarkib topishi va taraqqiyotida rej.lardan M. Muhamedov b-n E. I. YUngvald-Xilkevichning xizmati katta. Hoz. o'zbek milliy akademik drama teatri, Muqimiy teatri taraqqiyotida N. V Ladigin, A. O. Ginzburg, I.V.Radun, ayniqsa, R.Hamroev va T.Xo'jaevlar o'rni salmokli bo'lib, drama, musiqali drama janrlarining professional darajaga ko'tarilishi uchun ko'p kuch sarf qilishgan.

60-y. larning oxirlaridan rej. E.Masofoev bir guruh aktyorlar b-n «YOsh gvardiya» (hoz. Abror Hidoyatov nomidagi teatr) teatrini tashkil etib, poetik teatr yaratishga bel bog'laydi. 70-y.larning boshlarida teatr sahna madaniyati yevropa darajasiga ko'tarilib, aholi ma'naviy hayotida muhim o'rin egallaydi. Bu davrda rej.lardan B.Yo'ldoshev, M.Ravshanov, M.Niyozmatov, R. Hamidov, K. Yo'ldoshev, B. Ixtiyorov va b. ish boshladi. Ular turli janrdagi asarlarni sahnalashtirish asosida murakkab uslubiy vazifalarni bajarishga kirishadilar, hayot haqiqatini, inson ichki dunyosini ochishda turli vositalarni ishga solib, badiiy yaxlitlikka erishadilar. 70-y.larning oxiri - 80-y.larning boshlarida R.s. o'zbek teatrini ichdan yangilashga erishadi, eski mavzular, teatr ijrochiligi xam yangicha jaranglay boshlaydi. Ayniqsa, 80-y.lar studiyachilik harakati kuchayib, teatrning badiiy salohiyati oshadi. YOsh rej.lar M.Vayl, N. Abdurahmonov, A.Abdunazarov, O. Salimov izlanishlari e'tiborli bo'ldi. O'zbekistonning mustaqilligidan so'ng teatr san'atida ham tub o'zgarishlar ro'y berdi. Sahnada vositalari b-n tarixni yoritish buyuk ajdodlarimiz - allomalar, shoirlar va davlat arboblari shaxslarini

gavdalandirishga e'tibor kuchaydi. Zamonaviy mavzularni aks ettirishda esa milliy vositalar keng qo'llana boshladi. Balet asarlarini sahnalashtirishni baletmeysterlar bajaradi, rej.lar ularga yordam berishadi. Balet baletmeysterlari orasida I.YUsupov faoliyati diqqatga sazovor.

R.s. opera (shuningdek, musiqali drama va operetta)da musiqali teatr xususiyatlariga tayanadi. Bu yerda spektaklning asosini musiqa tashkil qilganligi uchun rej. dirijyor va xormeyster b-n hamkorlikda ish olib boradi. Kompozitor partiturasining sahnaviy talqini musiqali teatr rejissurasining asosiy xususiyatidir.

R.s.da qo'g'irchoq rejissyorligi alohida ajralib turadi. Respublika qo'g'irchoq teatri (Toshkent, 1939 y.da tashkil topgan), undan keyin Andijon, Samarqand, Buxoro, Jizzax, Qarshi, Xiva, Termiz sh.larida barpo etilgan qo'g'irchoq teatrlarida o'nlab rej.lar bu san'atning saviyasini ko'tarish, nainki bolalar orasida, balki kattalar orasida ham uning nufuzini oshirishda o'z hissalarini qo'shmoqdalar. Qo'g'irchoq teatri rejissurasining rivojlanishida I. YOqubov, M. Ashurova, S.V. Iogelson, Sh.YUsupov kabi rej.larning xizmatlari alohida. Radio va televideniya ham o'ziga xos R.s. vujudga kelgan. Mustaqillik yillarida maydon tomoshalari rej.ligi shakllandi. Bu sohada faoliyat ko'rsatayotgan B.Yo'ldoshev, R.Hamidov, N.Otaboev va b. katta maydon va amfiteatrlarda tomosha qo'yish bo'yicha katta tajriba orttirishdi.

Kinoda R.s. milliy kino shakllanishi b-n bog'liq holda rivojlana bordi. O'zbek ovozsiz kinosining dastlabki yillarida mahalliy hayotning o'ziga xos tomonlarini yaxshi bilmaydigan, o'z oldiga badiiy jihatdan jiddiy vazifa qo'ymagan rej.lar filmlar qo'ydi. 30-y.larning boshlarida milliy san'at arboblari (N.G'aniev, S. Xo'jaev, Y. A'zamov)ning rejissuraga kirib kelishi munosabati b-n xalq hayotining turli jabhalarini chuqur o'zlashtirish, ijodiy qayta ishlash, uslubiy-janr izlanishlar boshlandi. «YUksalish», «Ajoyib ish», «Ramazon», «Tong oldidan», «Yigit», «Qilich» singari filmlar ishchilarning mehnat kundaligi, harbiy ish, dehqon harakati, o'lka tarixiga bag'ishlandi. Rej.lar mahalliy aktyorlar (O. Jalilov, E.Hamroev, M.Qayumov, S.Iskanderov va b.)dan foydalanishni yo'lga qo'yidilar. Haqiqiy milliy kinorejissuraning yuksalish davri 40-50-y.lar bo'ldi. O'sha yillar YA.Protazanov, A.Usolsev- Garf, N.G'aniev, K..YOrmatov, Z.Sobitov, Y.A'zamov kabi rej.lar «Tohir va Zuhra», «Nasriddinning sarguzashtlari», «Alisher Navoiy», «Paxtaoy», «Boy ila xizmatchi», «Stadionda uchrashamiz», «Amirlikning yemirilishi» kabi yetuk filmlar b-n tanildilar. Shu davrda o'zbek kinorejissyorlarining obro'si respublikadan tashqariga ham yoyildi. 60-y.lar milliy kinorejissurada sifat jihatdan yangi davr boshlandi, «O'zbekfilm»ga yangi yosh mutaxassislar (D.Salimov, R. Botirov, YU.Stepchuk, A. Qobulov, Q. Kamolova va b.) kelib qo'shildi. «Sen yetim emassan», «Laylak keldi, yoz bo'ldi», «YOr-yor», «Surayyo», «Toshkent-non shahri» filmlari shu davrda yaratildi. Rejissuradan yangi - zamonaviy mavzu, yoshlar mavzusi keng o'rin oldi («Nafosat», «Sevishganlar», «Yigit va qiz», «Mahallada duv-duv rap») va b. Shuningdek, keksa avlod rejissyorlarining yangi izlanishlari ko'zga tashlanadi («Maftuningman», «Furqat», «Fidoiy», «Natashaxonim» kabi).

Rej.larning professionallik jihatidan yuksaklikka ko'tarilishi turli mavzu va janrda ijod etishga keng yo'l ochdi. «Abu Ali ibn Sino», «Dahoning yoshligi» (rej. E.Eshmuhammedov), «General Rahimov» (3. Sobitov), «Ulug'bek yulduzi» (L.Fayziev), «Ikki dil dostoni» (K.YOrmatov), «O'tgan kunlar» (Y. A'zamov) kabi filmlar o'zbek kinosiga katta shuhrat keltirdi. «Abu Rayhon Beruniy», «Achchiq danak», «Seni kutamiz, yigit» singari filmlar rejissurasi uchun kinofestival kabi anjumanlarda yuqori baholandi va sovrinlar b-n taqdirlandi.

Hozirgi o'zbek kinosi dramaturgiyasidagi murakkab jarayonlar b-n birgalikda turli mazmun va shakldagi janrlar izlanmoqda, rejissura xarakteri o'zgarmoqda, yangi-yangi nomlar kashf etilmoqda (aktyorlikdan chiqqan rej.lar va b.). J.Fayziev, I.Ergashev, YU. Sobitov, F.Haydarov kabilar shular jumlasidan. Zamonaviy o'zbek kinosida yetakchi janrlardan bo'lgan komediya («Siz kimsiz?», «Mo'jizalar maydoni», «Yaratganga shukur», «Bomba», «O'rtoq Boykenjaev», «Meshpolvon» va b.) sermahsul bo'lmoqda. «Otamdan qolgan dalalar» (Sh.Abbosov), «Sevgi» (I.Ergashev), «Voiz» (YU.Roziqov; festival bosh sovriniga ega bo'lgan), «Piyoda» (R. Malikov) va b. so'nggi yillar yaratilgan filmlardan namunalardir.

REJISSURA – ijodiy va amaliy ish jarayoni.

REZ – torli tirnama cholg'u asboblarda hosil qilinadigan qisqa tovush. yevropa musiqa istilohida *tremolo* deb ataladi. R. musiqa cholg'ularidan doira, nog'ora, tanbur, dutor va boshqalarda qo'llaniladi.

REKVIZIT (lot. reguisitum – kerakli, zarur) – spektakl davomida badiiy sahna bezash yoki aktyor uchun kerak bo'lgan zarur (rostakam yoki yasama) buyumlar, mebel, uy ichi jihozlari, qurol-aslaha, gullar va b.

REMARKA (frans. remargue – belgi, izoh) – 1) gravyuraning ochiq hoshiyasiga ishlangan kichik hajmdagi tasvir; ko'p hollarda asar syujeti b-n bog'liq bo'lmaydi. Muallif gravyura taxtachasi yuzasida ish boshlashdan avval «asbobni sinash» maqsadida yuza chekkasida ishlagan tasvirlar ba'zan mustaqil mazmun kashf etishi va tasvirning asosiy g'oyasini chuqurroq his etish va anglashga xizmat qilishi mumkin; 2) dramatik asarda muallif tomonidan beriladigan izohlar. R.da asar ishtirokchilarining tashqi qiyofasi, yoshi, xulqi, xatti-harakati, qiliqlari, intonatsiyasi, sahna manzarasi va h.k. yoritiladi; 3) kitob, qo'lyozma, xat va b. matnga muallif tomonidan (aniqlash, to'ldirish maqsadida) kiritilgan izohlar, mulohazalar.

REPERTUAR (frans. repertoire, lot. repertorium – ro'yxat, izohlash) – drama teatri, musiqali teatr, estrada konserti yoki ayrim artist tomonidan ijro etiladigan asarlar majmui. R. uslubi va janriga ko'ra ham farqlanadi (romantik R., komediya R.i), «zamonaviy R.», «mumtoz R.» tushunchalari bo'ladi.

REPETITSIYA (lot. repetitio – qaytarish) – 1) teatr, estrada, sirk tomoshalari, konsert dasturlari, ayrim chiqishlar, sahnalarni (rej. rahbarligida) ko'p marta (butunlay yoki qisman) takrorlash orqali tayyorlashning asosiy shakli; 2) klavishli va b. musiqa asboblarida bir tovushning tez takrorlanishi; 3) fortepiano mexanizmi xususiyati, u bir tovushning o'zini tez takrorlash imkoniyatiga ega; oddiy (sekundiga 6-8) va murakkab (sekundiga 12) zarbli R. qilish mumkin bo'lgan fortepianolar mavjud.

REPRIZA (frans. repris – takrorlash, qayta ijro etish) – 1) sirk va estradada - komik adabiy yoki pantomima nomeri (ba'zan hazil; latifa); 2) ot sirkida muayyan vaqt davomida otning bir xil chopishi; 3) sirkning boshqa janrlarida R. deb bir necha marta ketma-ket qaytariladigan tryuklar ataladi. Sirk san'atida R. termini 19-a.ning 1-yarmidan boshlab yuritilgan. O'zbek masxaraboz va qiziqchilari hamda sirk klounlari (K. Zarifov, A. YUsupov, N. Nurmatov, E. Parpiev, O. Hakimov, G. Zastavnikov, P. Borovikov va b.) repertuaridan R.lar keng o'rin egallagan; 4) musiqada-mavzuning (uning rivoj bosqichidan keyin) yoki musiqa asari biron bo'limining (boshqa bo'limlaridan so'ng) takrorlanishi.

REPRODUKSIYA (re... va lot. produco – yarataman) – 1) tasvirlar (tasviriy san'at asarlari, bosma matn, xarita, hujjatlar, fotosuratlar va b.) ni fotografiya yoki poligrafiya usulida hosil qilish; 2) poligrafiya usulida hosil qilingan surat, rasm, fotosurat va b. Asl nusxaning barcha xususiyatlari aniq hosil qilinadigan R. faksimal R. deb ataladi; 3) psixologiyada–xotirada qolgan narsani aniq yaratish jarayoni; 4) biologiyada – organizmning o'ziga o'xshash organizmlarni yaratishi, ko'payishi.

REFLEKS (lot. reflexus – orqaga qaytgan, shu'la) (tasviriy san'atda) –rangtasvir (ba'zan grafika)da biror narsadan qaytgan rang va nur shulasi; narsalarga uni o'rab turgan ob'ektlar (qo'shni narsalar, osmon va h.k.)dan qaytayotgan nurning aksi tushishidan hosil bo'ladi. «R.» terminini ham naturaning o'ziga; ham uning tasviriga birday qo'llash mumkin. R.ning aniq va nozik ifodalash b-n hajmni, ranglar boyligini va tasvirlanayotgan naturaning tuslarini ularning o'zaro murakkab munosabatlarida yaratishga erishiladi.

REXTA (fors. – sochilgan, quyilgan) – O'rta asr Sharq madaniyatida yuzaga kelgan adabiy-musiqiy janr. Dastlab ikki (mas.,fors-urdu yoki arab-turk) tilda bitilgan she'r, keyinchalik o'ziga xos vokal musiqa shakli sifatida rivoj topgan. R. asosan yengil (ufar kabi) usullarga bog'lanib, sarxona, miyonxona va bozgo'y kabi tarkibiy qismlardan tashkil topgan, forscha matnga qo'shiladigan arab, hind yoki turkcha she'rlar b-n aytilgan. Kavkabi, Darvishali Changiy, Noiniy, Davri Sufrocha Karamiy va b. musiqiy risolalarida ta'kidlaganidek, R. 16-a.ga kelib Movarounnahr, Xuroson va Hindistonda keng tarqalgan.

RIVOYAT (arab. – hikoya qilmoq) – voqea va hodisalarni, inson faoliyatini ba’zan uydirmalar vositasida, ba’zan real tasvirlovchi og’zaki hikoya; folklor janri. Hajmi qisqa, 2 yoki 3 epizoddan tashkil topadi, an’anaviy uslubiy shaklga ega bo’lmaydi. Odatda, oddiy bir hikoyachi bayonidan boshlanib, og’izdan-og’izga o’tish jarayonida erkin talqin qilinadi. R. asosida voqelik va tarixiy shaxs b-n bog’liq hodisalar yotadi. G’oyaviy mazmuniga ko’ra, tarixiy P. hamda toponim R.larga bo’linadi. Tarixiy R. da biror shaxs faoliyati va xalq qahramonlari b-n bog’liq hodisalar hikoya qilinadi, axloq va odobning ideal me’yorlari tashviq etilib, muayyan faktlar haqida axborot beriladi. Bunday R.lar Navoiy, Ulug’bek, Ibn Sino, Beruniy, Mashrab, Amir Temur, Sulton Mahmud va b. hayoti b-n bog’liq voqea va hodisalar asosida ham yaratilgan. Toponim R.larda shahar, qishloq, qo’rg’on, saroy, maqbaralar nomi hamda ularning yuzaga kelish sabablari b-n bog’liq voqealar hikoya qilinadi. Xotimasida odatda, hikoyadan maqsad ta’kidlanadi va muayyan fakt izohlanadi (mas., «To’rabek xonim maqbarasi», «Anda jon qildi», «Odinajonim», «Qo’ng’irot» va b.). R.lar bizgacha ko’proq og’zaki, qisman yozma shaklda yetib kelgan. Vosifiyning «Badoe’ ul-vaqoe’», Xondamirning «Makorim ul-axloq» va b. asarlarda R.larning qad. namunalari keltirilgan. O’zbekistonda juda ko’p R.lar yozib olingan va ular xalq tarixi hamda madaniy-estetik qarashlarini o’rganishda muhim manbadir.

RITM (yun. rheo – oqaman), marom, davriylik – 1) tabiiy hodisa va jarayonlarning muayyan vaqt davomida takrorlanib turishi. R. siklli va vaqtli bo’ladi. Hodisa va jarayonlarning tabiatda muayyan tartibda takrorlanib turishi sikllik deyiladi. Mas., Quyosh faolligi b-n bog’liq hodisalar – Quyosh dog’larining ko’payib-ozayib turishi, Quyosh chaqnashlari, undagi portlashlar, u b-n bog’liq holda yerda ro’y beradigan hodisalar (magnit bo’ronlari, qutb shafaqlari) va h.k. Vaqtli davriylik hodisa va jarayonlarning muayyan vaqt davomida takrorlanib turishi. Mac, kun b-n tunning almashinishi b-n bog’liq jarayonlar, fasllarning almashinishi, iqlimiy tebranishlar; 2) she’riyat, musiqa, raqs, tasviriy san’at, amaliy bezak san’ati va me’morlik turlari shakllarining asosiy prinsipi. She’riyatdagi R. tovush asosida paydo bo’ladi. Dastlabki she’rlarda satrlar o’lchov jihatdan teng bo’lmagan, ammo ular parallel qo’yilgan, bu esa sintaktik parallelizm deyilib, u she’r tuzilishining folklor tipiga xosdir. Xususan, turkiy xalqlarning qad. she’rlaridagi mialarni alliteratsiya va so’z takrorlari uyushtirgan; bunda ichki qofiya ham qatnashgan; so’ng qofiya misralar oxiriga ko’chib, evfoniya (ohangdorlik) vazifasinigina emas, R. vazifasini ham ado eta boshlagan. She’r tuzilishining tizimlarga va guruhlariga ajralishi shundan so’ng ro’y bergan. She’r tuzilishining folklor tipidan so’ng kvantitativ she’r tuzilishi paydo bo’lgan, u asosan sinkretik davr (san’atning aralash rivojlangan davri)ning she’r texnikasi bo’lgan. YUnon, arab, hind, fors she’r tuzilishi va, jumladan, o’zbek aruzi kvantitativ she’r tuzilishiga mansub. Bu she’r tizimlarida tovushning miqdori - cho’ziqlik darajasi va uning vaqt b-n o’lchanishi R. ni uyushtirishning asosiy

negizi hisoblangan (q. Aruz). Kvantitativ she'r tuzilishidan so'ng kvalitativ she'r tuzilishi va unga kiruvchi ko'pchilik she'r tuzilishlari paydo bo'lgan. Bu she'r tuzilishi bo'g'inlarning sonigagina emas, sifatiga (urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning muayyan bir tartibda navbatlashib kelishiga) ham tayanadi; bunga sillabik, silla-biktonik va tonik bo'g'in tizimlari kiradi. Kvalitativ she'r tuzilishi davrida she'riyat og'zaki shakldan yozma shaklga o'tdi va musiqadan ajralib chikdi. O'zbek barmoq tizimi ham shu bosqichga mansub. Barmoq tizimidagi R. bo'g'inlar soniga, oz bo'g'inlarning misralarda mutanosib bo'lishiga suyanadi. Nasrda ham R. mavjud. Ammo u o'lchov (vazn) asosida kelib chiqmaydi. Shu tufayli izchil emas.

Tasviriy san'atda R. badiiy san'at asarining ifoda vositalaridan bo'lib, asar tuzilishining o'ziga xos tomonini belgilaydi, uning g'oyaviy-badiiy estetik mazmunini chuqurroq ochishga xizmat qiladi. R. qurilishi simmetriyaning turli unsurlariga, shuningdek, bir xil yoki bir-biriga o'xshash (yaqin) shakl va narsalar (chiziq, muhrlangan harakat, nursoya, bo'yoq dog'lari va h.k.)ning teng hajm va oraliqda tekis me'yorda qaytarilishi yoki oralab kelishiga asoslanadi. U yoki bu R. qurilishi yordamida asarga turlicha emotsionallik baxsh etish mumkin.

Amaliy bezak san'ati hamda me'morlikda asar kompozitsiyasini yaratishda va obrazni shakllantirishda R. muhim o'rin tutadi. Me'morlikda hajm, shakllar (ustun, darcha, balkon va h.k.) bir maromda qaytarilishi yoki oralab kelishi binoga o'zgacha mazmun kiritadi; naqsh mujassamoti ham R.ga asoslangan holda yaratiladi: bir yoki bir necha naqsh bo'laklarining takrorlanishi yoki oralab kelishi natijasida asarga tugallik yoki cheksizlik bag'ishlanadi.

Musiqada R. asar rivojlanish jarayonining zamon nuqtai nazaridan tartibi; kuy, garmoniya kabi asosiy musiqiy ifoda vositalaridan biri. Tor ma'noda R. tovush cho'zilmalarining izchilligidir (bunda tovushlar faqat o'zining davomiyligi jihatdan, ya'ni baland-pastlik xususiyatlaridan ajralgan holda baholanadi). Xalq musiqasining qad. ko'rinishlari (mehnat va marosim qo'shiqlari, alla, marsiya, doston kabi janrlar, ba'zi cholg'u mashqlar)da musiqiy R.ning ilk shakli - «ohangdor» (yoki «erkin») R. saqlanib qolgan. U ritmik tuzilmalarning o'zaro teng emasligi, har bir ritmik davrning «keskin» va «engil» bosqichlar almashinuviga asoslanganligi b-n farqlanadi. Vokal asarlarda musiqaviy R. ma'lum darajada she'riy R. ga monand bo'ladi. Og'zaki an'anadagi musiqada (mas., mumtoz ashula, maqom janrlarida), ayniqsa, kvantitativ R. xususiyatlari keng o'rin olgan. Bunda ma'lum tartibda joylashgan turli (qisqa va uzun) cho'zilmalar muayyan ritmik andozalarni tashkil etadi, ular negizida musiqiy R. jarayoni yuzaga keladi. Xalq musiqasi (ayniqsa, Afrika va Osiyo xalqlari), kompozitorlik ijodi (asosan, gomofoniya uslubidagi asarlar)da kvalitativ (urg'uli) R. turi ham keng o'rin olgan. U qisqa va uzun emas, balki kuchli (urg'uli) va kuchsiz (urg'usiz) cho'zilmalar nisbatlari orqali yuzaga keladi (mas., usul). Urg'uli R. ko'pincha muayyan musiqiy metrga bo'ysunadi. Metr va R.ning o'zaro bog'liqligiga nisbatan metroritm iborasi ishlatiladi. Musiqaviy R.ning hamma turlari katta badiiy kuchga ega bo'ladi. Ayniqsa, milliy koloritni berishda, turli harakatlarni tasvirlashda, umuman barcha

davomiy jarayonlarni ifodalashda uning imkoniyatlari cheksiz. Ko'pgina musiqa uslublarida har xil R. turlari o'zaro tutashgan holda namoyon bo'ladi: mas., mumtoz ashula yo'llarida tekis takrorlanuvchi usul negizida (urg'uli-davriy R.) aruz nisbatlariga asoslangan kuy rivoji (kvantitativ R.) barobar namoyon bo'ladi. Musiqadagi R.ning nazariy va amaliy muammolarini musulmon Sharq olimlari ilmi iyqo fanida o'rganishgan. Ibn Sino, Safiudin al-Urmaviy, Jomiy, Zaynulobidin al-Husayniy, Kavkabi va b. mavjud. R. tuzilmalarini advor (doiralar) shaklida tahlil qilishgan.

RITMIK GIMNASTIKA, aerobika – musiqa sadolari ostida ijro etiladigan bir qancha jismoniy mashqlar (yurish, yugurish, sakrash va b.). Sog'lomlashtirish maqsadida qo'llaniladi. Barcha yoshdagi kishilar (erkaklar, ayollar, bolalar) shug'ullanishi mumkin. R.g. 1960-y.larda AQShda vujudga keldi. O'tgan asrning 70-y.lari o'rtalaridan O'zbekistonda ham ommalasha boshladi.

ROK MUSIQA (ing. rock music – rok-n-roll so'zidan) – ommabop musiqa turi. 1950-y.larda AQShda tijorat-ko'ngilochar san'atining yangi (rok-n-roll) shakli sifatida yuzaga kelgan (B.Xeyli, F. Domino, E. Presli, Ch. Berri). O'sha davrda keng tarqalgan «shirin ohang» qo'shiqlar (F. Sinatra va b.)ga qarshi o'laroq R.m.da jo'shqin ritm, baland tovush (dinamika), g'ayratli va ehtirosli kuylash uslubi, qushiq matnlarida qo'pol (adabsiz) iboralar keng o'rin olgan. R.m. ansamblar tarkibi asosini yakka xonanda, elektr (solo, ritm va bas) gitaralar va urma cholg'ular tashkil etadi. Ijro uslubi, ayniqsa, elektrogitaraning jarangdor, kuchli va ta'sirli ovozi, keng texnik va ifodaviy imkoniyatlar yordamida shakl topgan (J. Xendriks, R. Blekmor va b.). 60-y.lardan R.m. Amerika va yevropa yoshlarining jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy va axloqiy qadriyatlarga qarshi ijtimoiy (bitniklar, xippi, keyinchalik panklar va b.) harakatlarning ma'naviy asosi sifatida yirik madaniy jarayon bo'lib rivoj topgan. Bu davrda yevropa (jumladan, Angliya) guruhleri («The Beatles», «Rolling Stones» va b.) P.m. taraqqiyotiga alohida hissa qo'shgan. Tarixiy rivoji jarayonida R.m. bir necha uslub va yo'nalishlarga ega bo'lgan. «Xard-rok» («og'ir, qattiq rok» - «Led Zeppelin», «Black Sabbath», «Scorpions», «Nazareth» va b.), «xevi metal» («og'ir metall» yoki «og'ir qurollar» - «Black Sabbath», «Deep Purple», «Led Zeppelin», «Metallica», «Rammstein»), «psixodelik rok» («Pink Floyd» va b.), «art-rok» (mumtoz musiqa namunalari asoslangan rok - «Deep Purple», «Urian Heep», «Queen» va b.), «folk-rok» (Bob Dilan va b.), «glem-rok» («jozibali, yoqimli rok» - «Kiss», E. Kuper va b.), «pank-rok» («yomon, yaramas rok» - «Sex Pistols» kabi) va b. O'zbekistonda birinchi R. m. guruhleri 1960-y.larning 2-yarmida paydo bo'lgan («Kiberglar», 1967, «Sigma», 1968 va b.). Ular repertuaridan yevropa R.m. namunalari b-n birga qayta ishlangan o'zbek xalq kuylari, O'zbekistan kompozitorlari asarlari ham o'rin olgan. 1970-y.larda asosan, folk-rok («YAlla», «Kvazarlar», «Navo» va b.), jaz-rok («Sintez», «Inter», «Sato» va b.), keyinchalik xevi-metal («Reys 09», «Dau-metal») kabi va b. uslublar rivoj topgan.

ROK-OPERA– musiqali teatr janri. 1960-y.larda myuzikl hamda rok musiqaning ifodaviy vositalari negizida yuzaga kelgan («Sochlar», G. Makdermot, 1967; «Qutulish», T.Lin, 1969 va b.). Unda operaga xos ariya, xor, uvertyura kabi shakllar, shuningdek, monolog, dialog, zamonaviy raqs, yoritish vositalari hamda ovoz chiqarish elektron moslamalari keng qo'llaniladi. Ijroda simfonik orkestr hamda rok ansambl cholg'ulari qatnashadi. R.-o.da ko'pincha mifologik (diniy), tarixiy mavzular zamonaviy talqinda namoyon bo'ladi (mas.,«Iso Masih - superyulduz», E.L. Uebber, 1971). A. Jurbinning «Orfey va Evridika», A. Ribnikovning «YUnona va Avos» R.-o.lari O'zbekistonda namoyish etilgan.

ROL (frans.) – 1) sahnada, ekranda aktyor tomonidan ijro etilgan badiiy obraz. Hajviy (komedik), fojiaviy (tragik), dramatik, tragikomedik, shuningdek, birinchi (asosiy) va ikkinchi darajali (epizodik) R. bo'ladi; 2) aktyorning spektakl davomidagi nutqi; 3) ko'chma ma'noda vazifa, ahamiyat, mavqe, hissa va h.k.

ROMAN (frans. roman) – nasriy asar janri; muayyan shaxs yoki bir necha shaxsning shakllanish va kamol topish jarayoni badiiy makon va zamonda tasvirlangan asar. R. o'rta asrlarda roman tillarida yozilgan har qanday asarni anglatgan. R.da shaxs va jamiyat hayoti bir-birini inkor etmaydigan ma'lum ma'noda mustaqil olam sifatida tahlil va talqin etiladi. Xuddi shu narsa R. janri mundarijasining o'ziga xosligini belgilab beradi. Muayyan shaxs taqdirining oilaviy-maishiy, milliy, ijtimoiy, madaniy va tarixiy muhit b-n uzaro uzviy aloqada tasvirlanishi R. janrining ko'лами va g'oyaviy-badiiy qimmatini namoyish etadi. R. janri markazida bosh qahramon obrazi turadi. Bu bosh qahramon taqdiri uning jamiyatda tutgan mavqei b-n har doim ham mushtarak bo'lavermaydi. Aksincha, inson o'z taqdiriga nisbatan katta yoki insoniy fazilatlariga ko'ra kichik bo'lishi mumkin. Binobarin, u b-n uning takdiri yoki jamiyatdagi mavqei o'rtasida muayyan ziddiyat bo'ladi va xuddi shu ziddiyat R. janrining mundarijasini - syujet chiziqlarini harakatlantirib turadi. Bosh qahramonning shaxs sifatidagi fazilatlar ana shu jarayonda, boshqa qahramonlar b-n munosabatida, kurashida ochiladi. Bu munosabatlarning keskinligi va bosh qahramon uchun fojiali xotima b-n tugashi yoki ularning yengil va hajviy oqimda kechishi R.ning epik janr sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi. Har ikkala holatda ham bosh qahramon b-n jamiyat, muhit yoki urf-odat o'rtasidagi ziddiyat va kurash o'zida davrning ijtimoiy hamda ma'naviy-axloqiy muammolarini qanchalik yorqin ifodalasa, R.ning badiiy qimmat va ijtimoiy ahamiyati shunchalik katta bo'ladi. R. o'z tarixining dastlabki davrida mavjud adabiy janrlarga parodiya sifatida maydonga kelgan. Keyinchalik R.navislarning muayyan uslubiy tuzilma va tasviriy vositalar tizimini siyqalashtirishga qaratilgan urinishlari ham parodiya qilingan. Bu hol R.ning avval-boshdanoq muayyan adabiy shakllarni qonunlashtirishni xush ko'rmaydigan va yozuvchi qarshisida badiiy tasvirning barcha imkoniyatlarini ochadigan janr bo'lganidan shahodat beradi.

Mavzu, hajm, syujetning murakkablik darajasi, kompozitsion tuzilish va tasvir usullarida muayyan farq bo'lishiga qaramay, R. janrida ba'zi bir badiiyat unsurlarining (intriga, konflikt, yechim kabi) bo'lishi talab etiladi. Shu b-n birga R. navislar bu unsurlarga, shuningdek, badiiy tasvirning boshqa shakl va vositalariga erkin munosabatda bo'lishlari mumkin. R.lar o'z tarixining dastlabki davrida tuzilishiga ko'ra 2 guruhga – «ochiq» va «yopiq» R.larga ajralgan. «Ochiq» tuzilmali R.ning yorqin namunasi M. Servantesning «Don Kixot» i bo'lib, unda jamiyat hayotining xilma-xil tomonlari b-n birga bosh qahramon ishtiroki xarakterining tadrijiy o'sishi xam mufassal tasvirlangan, bosh qahramon ishtirok etgan voqea va hodisalarga esa ko'plab personajlar jalb etilgan. «YOpiq» tuzilmali R.larning dastlabki namunalaridan biri M.M. de Lafayetning «Malika Klevskaya» asaridir. Bu asarda yozuvchi e'tibori faqat bir qaxramon hayoti, bir konflikt va bir vaziyat tasviriga qaratilgan. Keyinchalik, R. janri ichki shoxobchalarga bo'lingan paytda psixologik R.janri ana shu «yopiq» R.dan o'sib chiqqan.

R. antik adabiyotda paydo bo'lganida, yozuvchilar ko'pincha maishiy mavzudagi miflarning an'anaviy syujetlaridan foydalanib, ularga emotsional olam manzaralarini olib kirganlar. Qahramonlarning ichki olami tasviri bu asarlarda voqebandlikning soyasida qolgan. Ammo Longning «Dafnis va Xloya» ishqiy-bukolika R.ida qahramonlarning sarguzashtlariga qaraganda ularning his-tuyg'ulari tasviriga shu qadar katta o'rin berilganki, natijada bu asar uzoq davrlar mobaynida psixologik R.ning mumtoz namunasi hisoblanib kelgan.

R. janri ana shu tarzda davrma-davr boyib, badiiy tuzilmasi o'zgarib bordi. O'rta asrlarda romantik tasvir usulining yetakchilik qilishi natijasida ritsar R.lari («Tristan va Izolda rivoyati»), Uyg'onish davrida kichik hikoyalardan iborat R.lar (J. Bokkachchoning «Dekameron»i), romanlashgan qissa (M. Boyardo, L. Ariosto, T. Tasso) va dramalar (V. Shekspir) maydonga keldi. Ana shu tarzda R. tabiatida kechayotgan o'zgarishlar insonparvarlik g'oyalari ustuvorlik qilgan Ma'rifatparvarlik davrida muayyan darajada o'z yakuniga erishdi. A. F. Prevonpng «Manon Lesko» R. i b-n adabiyotga «o'rta» xarakter deb yuritilgan qahramonlar obrazi kirib keldi va shu davr R.larida ruhiyat tasviri keng o'rin egalladi.

19-a.dan boshlab jahon adabiyotida realistik R. janri shakllana boshladi. G. Stendal, O.Balzak, G. Flober va b. yozuvchilarning badiiy izlanishlari b-n R. janrining syujet doirasi kengaydi, ko'p planlilik, epik ko'lam va syujetning shiddatli harakati janrning muhim shartlari sifatida qabul qilindi. 19-a.ning so'nggi choragida naturalizmning avj olishi natijasida R. tabiatida turg'unlik, hatto tanazzul holati ko'zga tashlandi. Ammo 19-a. oxiri - 20-a. boshlarida J. Golsuorsi, G. Mann, T. Mann va J. London realistik asarlarining yaratilishi b-n R. janri o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga erishdi. Rus adabiyotida «Evgeniy Onegin» (A. S. Pushkin) she'riy romanining yaratilishi rus R. navisligining shakllanishiga muhim turtki berdi. N.V. Gogol, I. V. Turgenev, L. N. Tolstoy, F. M. Dostoevskiy R.larining maydonga kelishi b-n realistik rus R. navislik maktabi vujudga keldi.

O'zbek adabiyotida R. janrining paydo bo'lishiga Navoiy «Xamsa»sini tashkil etgan «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» singari dostonlar, xalq

kitoblari va dostonlari muhim manba bo'lib xizmat qildi. Milliy uyg'onish adabiyoti namoyandalari dastlabki o'zbek R.larini yaratishga kirishganlarida mazkur milliy adabiy tajriba va an'analardan samarali foydalandilar. Hamzaning «YAngi saodat yoxud Milliy roman»i (1914), Mirmuhsin Shermuhamedovning «Befarzand Ochildiboy» (1915) asarlari dastlabki o'zbek R.larini yaratish yo'lidagi izlanishlar edi. Qodiriyning «O'tgan kunlar» (1926) asarining yaratilishi b-n o'zbek realistik R.i vujudga keldi. Qodiriy bu asari b-n milliy o'zbek R.navislik maktabiga asos soldi. Ayni paytda bu asar katta badiiy polotnolarni yaratishga qodir yangi o'zbek adabiy tilining shakllanganini ham namoyish etdi. Keyinchalik Qodiriy «Mehrobdan chayon» (1928), Ayniy «Qullar» (1934), Cho'lpon «Kecha va kunduz», Abdulla Qahhor «Sarob» (1935), Oybek «Kutlug' qon» (1939) va «Navoiy» (1944) asarlari b-n o'zbek R.navislik maktabining yuksalishiga katta hissa qo'shdilar. Ustoz adiblarning ijodiy izlanishlari tufayli shakllangan o'zbek R. navislik maktabi keyinchalik A. Muxtor, Shuhrat, Mirmuhsin, H. G'ulom, Sh. Rashidov, S. Ahmad, Shukrullo, M. Ismoilov, O. YOqubov, P. Qodirov, O'. Hoshimov, T. Malik, O. Muxtor va b. yozuvchilarning turli mavzuda yozgan asarlari b-n boyidi. O'zbek R. navisligida R. janrining turli ko'rinishlari (tarixiy, tarixiy-biografik, tarixiy-inqilobiy, publitsistik, harbiy, sarguzasht, fantastik R.lar, shuningdek, R. - xronika, R.- novella, R.- munozara) va shakllari (dilogiya, trilogiya) paydo buldi.

Sovet davrida yaratilgan ayrim R.larda shu davrning o'tkinchi g'oyalari olg'a surilgan va voqelik sotsialistik realizm talablari asosida bo'yab, xaspo'shlab ko'rsatilgan. Shunga qaramay, o'zbek R.i xuddi shu davrda milliy adabiyotning yetakchi janrlaridan biri sifatida paydo bo'lib, o'zining yuksak namunalarini berdi.

Mustaqillik yillarida O'. Hoshimov, Sh. Xolmirzaev, T. Malik, H. Shayxov, O. Muxtor, Muhammad Ali, U. Nazarov, Tog'ay Murod va b. yozuvchilar o'zbek R. navisligini o'zlarining turli mavzu va janr ko'rinishlaridagi asarlari b-n boyitmoqdalar.

ROMAN USLUBI – yevropa (asosan, G'arbiy yevropa) san'atida 10-a.dan 12-13-a.largacha hukm surgan badiiy uslub. Bu davr san'atida Qadimgi Rim madaniyati va me'morligida Qadimgi Rim me'morligi uslub va unsurlaridan keng foydalanilgan («roman» iborasi shartli bo'lib, «rimniki» ma'nosini anglatadi). R.u. (termin 19-a. 20-y.laridan ishlatila boshlangan) yevropada xristian diniy tizimining mustahkamlanishi va yoyilishi b-n bog'liq holda rivojlandi, shuning uchun markazlari monastirlar bo'lib, quruvchi, haykaltarosh va toshtaroshlari esa monaxlar edi. 11-a. oxiridan sayyor quruvchilar sobor, monastir, cherkov, qo'rg'on va qasrlar qurib R.u.ni yaratdilar. Binolar toshdan qurilgan (bazilika turi asosiy o'rinni egallaydi), tuzilishining asosini minora tashkil etadi, uning atrofidagi geometrik shakllar (kub, prizma, silindr va b.) binoning yaxlit majmuini hosil qiladi. R.u. me'morligiga antik san'at, Vizantiya hamda arab mamlakatlari san'ati sezilarli ta'sir ko'rsatgan, yuzaga kelgan me'morlik maktablari yagona tamoyillarga bo'ysungan. Bu binolar tarhi va tuzilishida, bezaklar shakli va

mazmunida ko'rinadi. R.u. Fransiya, Germaniya me'morligida yorqin namoyon bo'lgan. Jumladan, Notr dam la Grant ibodatxonasi (11 -12-a.lar) ko'inishi birmuncha past, uch nefli (o'rtadagi nefi yonidagilardan birmuncha baland), tosh devorlar qalin, undagi kichik tor darchalar devor qalinligini bo'rttirib, salobatini oshiradi, bino (ichki va tashqi devorlari) rassomlik va haykaltaroshlik asarlari b-n bezatilgan. Dastlab devoriy rasmlarga keng o'rin berilgan, 11-a. oxiri - 12-a. boshlaridan ibodatxonalar bezagida monumental releflar yetakchi o'rin egallaydi; bino peshtoqi va odd tarzida, ichki bezaklardan ustun va uning kapitelida keng ishlatilgan. R.u .da vitraj ham o'z o'rniga ega bo'lgan. Amaliy san'atda kitob miniatyurasi rivojlandi. yevropaning ko'pgina mamlakatlarida miniatyura maktablari (rassomlar) shakllandi, yaratilgan asarlar mustaqil asar sifatida ahamiyatga egadir. Jumladan, fransuz rassomlari aka-uka Limburglar 60 dan ortiq miniatyuralarda yil fasllari, q.x. b-n band kishilarning hayotini jonli ifodalagan.

ROMANS (ispancha romanice – romancha, roman tiliga oid) – kamer musiqa janri, cholg'u jo'rligida yakkaxon xonanda ijrosiga mo'ljallangan musiqiy-she'riy asar. O'rta asrlar va Uyg'onish davrida paydo bo'lgan R. 18-a. oxirida keng tarqalgan va aslzodalarning nafis majlislarida ijro etilib kelgan madrigal (ishqiy mavzudagi qofiyasiz she'r) ruhidagi qo'shiqlarni siqib chiqargan. R., asosan, kichik hajmdagi, band tizimiga asoslangan, qisqa satrlardan iborat lirik she'rlarga kuylangan. yevropa xalqlari she'riyatida Sh. Milvua, E. Parni, rus she'riyatida esa V. A. Jukovskiy, A. S. Pushkin she'riyatiga yozilgan R.lar, ayniqsa, mashhur bo'lgan. R. o'zbek shoirlari va kompozitorlari ijodiga o'tgan asrning 40-50-y.larida rus R.lari ta'sirida kirib keldi. S. YUdakov va b. kompozitorlar A. S. Pushkinning o'zbek tiliga tarjima qilingan (mas., «Kuylama, sohibjamol, mening oldimda») she'rlariga R.lar yoza boshladilar. Shunday R.lardan so'ng o'zbek musiqasiga rus va yevropa musiqiy janr hamda shakllarini olib kirish jarayoni boshlangan. 50-y.larda Alisher Navoiy, Hofiz, Fuzuliy, Muqimiy g'azallariga ham yozilgan. M. Burhonov, S. YUdakov, M. Leviev, I. Akbarov, S. Boboev va b. kompozitorlarning Oybek, Hamid Olimjon, Uyg'un, Zulfiya, Turob Tula she'rlariga yozgan musiqalari R.ning eng yaxshi namunalaridan. So'nggi yillarda R. Abdullaev, M. Bafoev, F. Alimov, D. Omonullaeva, H. Rahimov va b. kompozitorlar tomonidan Bobur, Nodira, Fitrat va Cho'lpon she'rlariga yozilgan R.lar o'zbek romansiadasi taraqqiyotida yangi davr boshlanganidan shahodat beradi.

ROMANTIZM (frans. romantisme) – 18-a.ning 1-yarmi – 19-a.da yevropa, shuningdek, Amerika adabiyoti va san'atida paydo bo'lgan hamda jahon bo'ylab keng tarqalgan oqim. R. ispancha romans so'zidan olingan bo'lib, bu so'z dastlab lirik va qahramonlik mazmunidagi qo'shiqni, keyinchalik esa ritsarlar haqidagi katta epik asarlarni anglatgan. «Romantik» sifatdoshi 17-a.da roman tillarida yozilgan avantyura va qahramonlik ruhi b-n sug'orilgan asarlarga nisbatan qo'llana boshlagan. Ingliz yozuvchilari va adabiyotshunoslari 18-a.da O'rta asrlar va

Uyg'onish davrlari adabiyoti haqida bahs borganda shu so'zdan foydalanganlar. Angliyaga R.ning kirib kelishi arafasida (18-a.ning 2-yarmi) she'riyatning muhim unsuri hisoblangan barcha g'ayrioddiy, sirli, g'aroyib va fantastik narsalar (tuyg'ular, holatlar, sarguzashtlar) romantik so'zi orqali ifodalana boshlagan. 18-a. oxirida Germaniyada, 19-a. boshlarida esa Fransiyada, shuningdek, Italiya, Polsha, Rossiya kabi mamlakatlarda R. klassitsizmdan farqlanuvchi adabiy oqimning nomi sifatida iste'molga kirgan. R. yevropadagi barcha mamlakatlarni o'z qamroviga olgan g'ayrima'rifatparvarlik harakatining samarasidir. Buyuk fransuz inqilobining natijalaridan qoniqmaslik bu oqimning paydo bo'lishida ijtimoiy zamin bo'lib xizmat etgan. Burjua jamiyatidagi turmush tarziga, jamiyat a'zolaridagi xudbinlik va axloqsizlik ko'rinishlariga qarshi kayfiyat, sanoat, siyosat va ilm-fan sohalaridagi taraqqiyotning yangi-yangi ziddiyatlarni keltirib chiqarishi romantiklarda mutlaq ideallarga intilish hissini uyg'otdi. Ular hayotni qisman takomillashtirishni emas, balki undagi barcha ziddiyatlarni butunlay bartaraf etishni orzu qildilar. Ideal b-n voqelik o'rtasida katta farqning borligi R.da o'zining yorqin ifodasini topdi va bu hol R. ga xos 2 yo'nalishning mohiyatini belgilab berdi. Agar ayrim romantiklar ijodida hayotda aql bovar qilmaydigan, sirli kuchlar hukmronlik qiladi, binobarin, taqdirga tan berish kerak, degan fikr ustuvorlik qilgan bo'lsa (U. Vordsvort, S. T. Kolrij, R. Sauti, F. R. Shatobrian, V. A. Jukovskiy), boshqa birlari (J. N. Bayron, P. B. Shelli, A. Mitskevich, M. YU. Lermontov) ijodida zulm va zo'ravonlik dunyosiga qarshi kurash va undan norozilik kayfiyati yetakchi ahamiyatga ega. R.da ideal b-n voqelik o'rtasidagi ziddiyatni ifodalovchi vositalardan biri kinoya (A. Myusse, G. Geyne va b.). Dastlab kinoya har qanday tarixiy voqelik nisbiydir, degan fikrning e'tirof etilishini anglatgan bo'lsa, keyinchalik romantik ideallarning ro'yobga chiqmasligini anglash hissi b-n to'yingan. R. namoyandalari jamiyatdagi rangsiz hollarga qarshi o'laroq fantastika, xalq rivoyatlari, tabiat manzaralari, o'tgan tarixiy kunlar, olis xalqlar va mamlakatlar turmushi, urf-odatlar hamda xulq-atvorlarini tasvir doirasiga tortdilar; katta ishqiy ehtiroslar va ruhiy hayot tasviriga alohida e'tibor berdilar. Shu sababdan din, san'at va falsafaning R.dagi o'rni va ahamiyati mislsiz darajada oshdi.

Klassitsizm estetikasidagi «tabiatga taqlid» tamoyiliga qarshi o'laroq romantiklar san'atkorning ijodiy faolligini o'zlarining ustuvor aqidalari deb bildilar. San'atkor, R. estetikasiga ko'ra, real olamni o'zgartirish huquqiga ega: u o'zining go'zal va haqiqiy, binobarin, real olamini yaratadi; modomiki, san'at bu olamdagi eng yuksak qadriyatni tashkil etar va bu olamning mohiyatini ifodalalar ekan, demak, u reallikdir. San'at asari, R. estetikasiga ko'ra, bamisoli tirik organizm, badiiy shakl esa mazmunning po'stlog'i yoki g'ilofi emas, balki shu mazmunning ich-ichidan o'sib chiquvchi va mazmun b-n uzviy ravishda bog'liq hodisa. Romantiklar estetikadagi mezonlashtirish hollarini, san'atning yaxshi maqsadda bo'lsa-da, muayyan chegara ustunlari b-n o'ralishini inkor etib, san'atkorning ijodiy erkinligini ehtiros b-n himoya qildilar. Shunga qaramay, ular o'zlarining yangi estetik qonun va qoidalarini ham ishlab chiqdilar.

R. davrida yangi badiiy shakllar maydonga keldi. Tarixiy roman, fantastik qissa, liro-epik doston janrlari, sahna san'atidagi islohotlar shu davrning ajoyib samaralaridir. Lirik xuddi shu davrda o'zining ikkinchi bahorini kechirdi. She'riy so'zning yangi-yangi ma'no qirralari kashf etildi va she'riy so'z his va tuyg'u silsilalarini ifodalash uchun istioraviy vositalar b-n boyidi. She'riyatda musiqiy va tasviriy ibtido o'zaro uyg'unlashdi; san'at, falsafa va dinning omuxta ko'rinishlari paydo bo'lib, san'at turlarining o'zaro yaqinlashish, oddiy hodisalar b-n g'ayrioddiy hodisalarning, komizm b-n tragizmning uyg'unlashish jarayoni avj oldi. Fantastikaga, hajviy mubolag'alarga, shaklning oshkora shartliligiga moyillik R. namoyandalarning badiiy tasvirdagi o'ziga xosligini belgilovchi omillarga aylandi. Germaniya R.ning klassik mamlakati bo'lib, Buyuk fransuz inqilobi shabadalarining bu yerdan esib o'tishi ijtimoiy muammolarning falsafa, etika va, ayniqsa, estetika sohalariga ravon kirib borishiga imkon berdi. Nemis yozuvchilari va nazariyotchilarining Ien maktabi (V. G. Vakkenroder, Novalis, aka-uka F. A. Shlegellar va b.) tomonidan ishlab chiqilgan romantik estetika va dunyoni romantik his etish asoslari nemis R.ining birinchi avlodi vakillari ijodida o'zining dastlabki samaralarini berdi (Tikning «Etik kiygan mushuk» komediyasi, Novalisning «Tun madhiyalari» lirik turkumi va «Genrix fon Ofterdingen» romani va b.). Nemis romantiklarining ikkinchi avlodi (Geydelberg maktabi) din, milliy o'tmish va xalq og'zaki ijodiga ko'proq qiziqdi (L. Arniv va Brentano to'plagan «Bolaning sehrli shoxi» xalq qo'shiqlari to'plami, aka-uka YA. va V. Grimmlarning ertaklari). Shu davrda lirik she'riyat ham kamol topdi (Y. Eyxendorf). Folkloristika va adabiyotshunoslikdagi birinchi yo'nalish - mifologik maktabga asos solindi. Jamiyat va insoniyat taraqqiyoti muammolariga e'tibor qaratish, tarixiy jarayonning ziddiyatliligi, hatto halokatli oqibatlarga olib borishi mumkinligini his etish ingliz R.ga xos xususiyatlardir.

ROSTI PANJGOH – 1) O'n ikki maqomdagi Panjgoh sho''basining Post maqomiga tushirib aytilgan ashula yo'li. Darvishali Changiyning ko'rsatishicha, Bobur ham R.p. nomli ashula yo'lini bastalagan va unga saj shaklida she'r bog'lagan. R.p.ning bizgacha yetib kelgan shakli «Qashqarchai R.p.» deb ataladigan cholg'u kuyi sifatida mashhur; 2) Eron dastgohlaridan birining nomi.

ROTATOR (lot. roto – aylantiraman), mimiograf – 1) matn, chizma, rasm va b.dan nusxa ko'chiriladigan apparat. R.da bosma qolip sifatida yozuv mashinasida (yoki maxsus pero b-n qo'lda) mum folga (voskovka) ga yozilgan, shuningdek, fotomexanik, fotoelektrik yoki galvanik usullarda tayyorlanadigan trafaret ishlatiladi. Trafaret R.dagi bo'yoq surkalgan silindrga tarang tortiladi. Silindr b-n birga aylanadigan val trafaretga qog'ozni qisadi. Shunda silindrdagi bo'yoq trafaretdagi yozuv yoki tasvir teshiklaridan o'tib, qog'ozga tushadi. R.da soatiga 6 minggacha kichik formatli nusxalar olish mumkin; 2) biror markaz yoki o'q atrofida bir me'yorda aylanadigan jism.

ROYAL (frans. royal – qirol) – torli urma klavishli musiqa cholg’u asbobi, fortepiano turi. R. torlari, deka (rezonans taxtasi) va mexanikasi gorizontal joylashgan, torlarining uzun-qisqaligiga ko’ra, moslangan kanotsimon korpusi 3 ta oyoqqa o’rnatilgan. Katta-kichikligiga ko’ra, min’on (uzunligi 1,5 m gacha), kabinet (1,6–1,8 m), salon (2 m atrofida) va konsert (3 m gacha) turlari bor. Diapazoni 7 yoki 7₁G⁴ (salon va konsert R.larda) oktava. Diapazon va dinamik imkoniyatlar kengligi, tovushlar temбри rang-barangligi, garmoniya va polifoniya vositalarining boyligi tufayli R. yevropa musiqa madaniyatida mukammal musiqa cholg’u asbobi sifatida asosiy o’rin tutadi (18-a. oxiridan). R. ishlab chiqaradigan eng mashhur firmalar: «Blyutner», «Bexshteyn», «Avgust Fyorster» (Germaniya), «Pleyel» (Fransiya), «Stenvey» (AQSh), «Petrov» (Chexiya) va b. O’zbekistonda R. 19-a.ning 2-yarmidan paydo bo’lgan. O’sha davr mahalliy ziyolilari (Furqat va b.) R.ning boy ijro va ifoda imkoniyatlarini olqishlagan.

«**ROHAT**» – o’zbek xalq kuyi. Rost maqomining Ushshoq sho’basi asosida yaratilgan. R. dastlab jozibali dutor kuyi sifatida tanildi. Keyinchalik tanbur, rubob, chang kabi cholg’ularga ham moslashtirib ommaviylashgan. R. kuyining musiqa shakli xona va bozgo’y, shuningdek, peshrav vositalari qo’llanishi natijasida hosil bo’ladi. Jo’shqin sur’atli uslubda ijro etiladigan R. kuyi raqsga ham jo’r bo’lishi mumkin. Mohir g’ijjakchi S. Gabrielyan tomonidan R. o’zbek xalq cholg’ulari orkestriga moslashtirilgan.

RUBOB, rabob – Osiyoning ayrim xalqlari (xususan, o’zbeklar, tojiklar) orasida qadimdan keng tarqalgan torli tirnama musiqa cholg’usi. O’rta Osiyo xalqlariga nisbatan janubiy Xitoyning Sinsyan viloyatida yashovchi uyg’urlar orasida keng tarqalgan turi qashqar R.i deyiladi. R. kosasi o’yma, ya’ni o’yilib ishlangan va ustiga teri qoplangan, dastasiga metall pardalar o’rnatilgan bo’ladi. R.da beshta tor bo’lib, to’rttasi metall simdan, bittasi ichakdan yasaladi.

RUBOIY (arab. – to’rtlik) – Sharq xalqlari she’riyatida keng tarqalgan poetik janr. Tayin g’oyaviy-badiiy va shakliy shartlarga binoan yaratilgan 4 misradan iborat falsafiy, axloqiy, ta’limiy yoki ishqiy mavzudagi she’r. R. hazaj bahrida (axram va axrab vaznlarida jami 24 ta) yoziladi. Boshqa bahrlarda yozilgan to’rtliklar dubaytiy, kuylanadiganlari esa tarona deb ataladi. R. qofiyalanish tartibiga ko’ra ikki xil bo’ladi. Birinchi xil R.larning 1-2-4-misralari o’zaro qofiyalanadi (a a b a shaklida). Mas.:

Ko’pdin berikim yoru diyorim yo’qtur,

Bir lahzau bir nafas qarorim yo’qtur.

Keldim be sori o’z ixtiyorim birla,

Lekin borurimda ixtiyorim yo’qtur.

Ikkinchi xil R. da to’rtala misrasi ham qofiyalanadi (aaaa shaklida). Mas.:

Andin berikim qoshimda yorim yo’qtur,

Hijronda juz nolai zorim yo’qtur.

Dasht uzra quyun kabi qarorim yo'qtur,
Sargashtaligimda ixtiyorim yo'qtur.

R.dagi 4 unsur 4 misrada aytilmoqchi bo'lgan fikrning to'g'ri, badiiy yuksak, kompozitsion jihatdan pishiq bo'lishini ta'minlaydi. 1-misra – tezisda shoir aytmoqchi bo'lgan fikr o'rta tashlanadi; 2-misra – antitezisda birinchisiga qarama-qarshi fikr aytiladi, biroq u tezisni isbotiga xizmat qiladi; 3-misra – moddai ruboiya 4-misrada aytilmoqchi bo'lgan xulosa uchun ko'priq vazifasini o'taydi; 4-misra – sintezda avvalgi 3 misradan g'oyaviy xulosa chiqariladi, bu shoirning asosiy g'oyasi hisoblanadi.

R. shaklidagi she'rlar xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan, namunalari «Devonu lug'otit turk»da uchraydi. Dastlabki R.larni Rudakiy va Shahidi Balxiy yaratgan. Badriddin al-Qavomiy (12-a.) arab, fors va turkiy tillarida R. yozgan. A. Runiy, S. Salmon, Ibn Sino, Umar Xayyom va boshqalar R.ning mohiyati va uslub jihatdan yuksak namunalarini ijod qilganlar. Navoiy ijodida esa yuqori bosqichga ko'tarilgan. Navoiy R.larida hayotiy taassurot, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy-ahloqiy mulohazalar yuksak badiiy shaklda o'z ifodasini topgan. Keyinroq Bobur bu janrni rivojlantirgan. 19-a.da Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy va boshqalar R.ning go'zal namunalarini yaratganlar. Hozirgi davr o'zbek adabiyotida ham R. janrida yozilgan asarlar bor. Biroq ularning ba'zilar R. vaznida yozilmaganligi uchun dubaytiy yoki to'rtlik deb ataladi.

RUPOR (gollandcha georeg – baqirmoq) – tovush to'lqinlarini ma'lum yo'nalishda kuchaytirib tarqatadigan hamda tovush to'lqinini qabul qiladigan karnay. YUmaloq yoki to'g'ri to'rtburchak (konussimon) shaklda, uchi tomonga kengayib boradigan qilib yasaladi. R. radiotexnikada, tovush kuchaytirgichlar va b.da qo'llaniladi.

RUSTIKA (lot. rusticus – oddiy, dag'al) – me'morchilikda devor turi. Binoni bo'rtmali qilib terish yoki to'g'ri burchakli dag'al taroshlanmagan tosh (kvadra)lar bilan qoplash. Binoni hashamatli va mahobatli qilib ko'rsatadi. R.ning mahalliy namunalari Ismoil Somoniy maqbarasi, Mir Said Bahrom maqbarasi, Sayfiddin Boharziy maqbarasi va b. me'moriy yodgorliklarda saqlangan.

“S”

SABO, Navro'zi sabo – 1) O'n ikki maqom tizimidagi Navro'z nomli ovozga asoslangan sho''ba nomi; 2) Shashmaqom tarkibidagi Rost maqomining nasr sho''balaridan. Segoh maqomining Navro'zi xoro, Navo va Dugoh maqomining Husayniy sho'balariga ohangdosh. Mazkur asar Domla Halim ijrosida yuksak badiiy talqin ifodasini topgan.

SAVT (arab. – ovoz, tovush) – biror cholg'u yoki vokal musiqa asari pardalari va kuy ohangi asosida yaratilgan kuy yoki ashula. O'zbek musiqasida muayyan kuy

va ashulalar o'zgacha doira usullariga tushirilib, ularning har xil variantlari yaratilgan va muayyan maqom, xalq kuyi yoki ashulalarining savti deb atalgan. «S.» so'zi 16-a.dan boshlab musiqa yozma manbalarida keng qo'llanilib, O'n ikki maqom tizimida kichik shaklli ashulalar sifatida sharhlanadi. Shashmaqomda esa S.lar maqomlarning 2-guruh sho'balaridan bo'lib, yirik shakldagi ashula turkumlarini tashkil qiladi va Savti Sarvinoz (Buzruk maqomida), Savti Ushshoq, Savti Kalon, Savti Sabo (Rostda), Savti Navo (Navoda), Savti Chorgoh (Dugohda) deb nomlanadi. Shashmaqomdagi S.larning shoxobchalari Talqincha, Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar deb ataladi va shu nomli doira usullarida ijro etiladi. S.lar turli, ayniqsa, turkumli kuy va ashulalarning muayyan qismini ham bildiradi: Savti Ajam – Ajam turkumining 2-qismi; Savti Munojot – Munojot turkumining 2-qismi (mazkur S.ning surnay yo'li ham mashhur); Savti Suvora – Suvoralarning 2-qismi; Savti Surnay Dutohi – Surnay Dugohining 2-qismi.

SAYOHATNOMA – badiiy adabiyotdagi janr. Sayohat taassurotlari va tafsilotlari tasviriga bag'ishlangan asar. S.larning tarixiy-badiiy qimmati muallif maqsadi, uslubi va mahoratiga bog'liq. Adabiyot tarixida sayohat taassurotlarining nasriy va she'riy tasviridan iborat o'nlab asarlar mavjud. Nasriy S.larda joy va voqealarning izchil tafsiloti yetakchi o'rin tutsa, she'riy S.larda tasvir ixcham va umumlashma xarakterda bo'ladi. Nosir Xusravning «Safarnoma»si bu janrning dastlabki namunasi bo'lib, unda 7 yillik sayohat taassurotlari nasriy yo'l b-n bayon qilingan. O'zbek adabiyoti tarixi uchun, asosan, she'riy S.lar xarakterlidir. Mac., Muqimiynnt murabba' shaklida yozilgan «Sayohatnoma»si g'oyaviy-badiiy xususiyatlari b-n bu janrning original namunasi hisoblanadi. Nodimning Samarqand va Toshkentga qilgan safari natijasida yuzaga kelgan S.si esa qasida shaklida yozilgan.

Hozirgi davr adiblari va publitsistlarining turli mamlakatlarga qilgan safarlari natijasida qam bir qator nasriy S.lar yuzaga keldi. Ular uslubida ocherk va publitsistika uchun xarakterli xususiyatlar ko'proq. Mac., Oybekning «Pokiston taassurotlari» asarida S. mavzuining kengayganligi, bayon va tasvir shakllarining o'ziga xosligi ko'zga tashlanadi.

SAJ' (arab. – qumri, bulbul, to'tilarning sayrashi) – badiiy so'z san'atlaridan biri: bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlarning vazn yoki raviyda (yoki har ikkalasida) mos kelishi. S. san'ati dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan, keyinchalik yozma adabiyotga o'tgan. S. o'zbek xalq ertaklari, doston va maqollarda ko'p uchraydi. Saj'langan matn ravon o'qiladi, ohangdorlik va kuchli emotsionallik tug'diradi, kishi xotirasida mustahkam saqlanib qoladi. S. san'ati ishlatilgan nasr - nasri musajja', nazm esa nazmi musajja' deb yuritiladi. S. tuzilishi jihatidan 3 xil bo'ladi: 1. To'liq S. (mutavoziy S.) - bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlar vaznda hamda raviyda mos bo'ladi. Mac, «Jallodlar so'yib qo'ymasin, tezroq borib qo'lidan olinglar, zindonga solinglar» («Ravshan»). 2. Qofiyali S. (mutarraf S.) - bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlar raviyda mos

bo'lib, vaznda teng bo'lmaydi. Mas., «Zoti bemadoro, dimog'i po'lod va ko'ngli xoro» («Mahbub ul-qulub»). 3. Vazndosh S. (mutavozin S.) - bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlar hamvazn bo'lib, raviyda mos bo'lmaydi. Mac., «Avbosh va arsol musulmonlaridin alarg'a ne maosh va ne hisol» («Mahbub ul-qulub»).

S. shohlarning saroy yozishmalari, tarixiy, ilmiy va badiiy nasrda ham qo'llanilgan. Mumtoz adabiyotda Navoiy, Bobur, Gulxaniy kabi san'atkorlar S.dan unumli foydalanishgan. Navoiy o'zbek nasrida S. san'atini eng yuqori cho'qqiga ko'tardi. O'zbek adabiyotida Hamza, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek va b. ijodida ham S. namunalari bor.

SAYYOR TEATR – o'zining doimiy sahnasiga ega bo'lmagan, turli joylarga ko'chib yurib spektakllar ko'rsatadigan teatr. Ko'p mamlakatlarda xalq, teatrlari (mimlar, gistrionlar, skomoroxlar, jumladan, masxarabozlar, qiziqchilar va b.) sayyor bo'lgan. 19-a. oxiri – 20-a. boshlari yevropa va Amerika mamlakatlarida S.t.lar professional tomosha san'atining alohida shakli sifatida keng tarqalgan. 30-y.larda S.t. ishchi-yoshlar teatri, kolxoz - sovxoz teatrlari misolida rivojlandi. 2-jahon urushi yillarida S.t.lar (front teatrlari) qismlarda madaniy xizmat ko'rsatgan.

1918 y. Farg'onada Hamza boshchiligida tashkil qilinib, 1919 y. O'lka siyosiy sayyor truppasiga aylantirilgan teatr ham S.t. edi. U «Qizil Sharq» agitpoezdi tarkibida Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Farg'ona, Qarshi, Chorjo'y, Ashxobod va b. shaharlarda tomoshalar ko'rsatish b-n birga madaniy-ma'rifiy targ'ibot va tashviqot ishlarini ham olib borgan. 60-y.larga kelib S.t.lar faoliyati to'xtatildi, ularning ayrimlari viloyat teatrlariga aylantirildi, ba'zilar davlat teatrlariga qo'shilib ketdi. S.t.lar faoliyatining hamma bosqichlarida katta siyosiy va madaniy-ma'rifiy rol o'ynagan.

SAYIL – yilning ma'lum fasllarida o'tkaziladigan sayillar, sayr-tomoshalar. S.lar odatda Navro'z va diniy bayramlar (Ro'za va Qurbon hayitlari)da va yilning qulay paytlarida tashabbuskor kishilar tomonidan tashkil etilgan. S. shaharlarda, registon maydonlarida, chorsu va rastalarda, shahar tashqarisidagi sayilgohlarda, shuningdek, qadamjolarida o'tkazilib, bir ikki hafta davom etgan. Sayilgohlarda oshxona, choyxona, nonvoyxonalar qurilgan, meva-cheva, attorlik, baqqollik do'konlari ochilgan. Poyga, uloq, ko'pkari, kurash, chavgon musobaqalari, darvoz, hofiz, sozanda, raqqos, masxaraboz, qiziqchilarning chiqishlari, ayiq, ilon o'yinlari, tuya, qo'chqor, xo'roz, it urishtirish, mushakbozlik tomoshalari ko'rsatilgan.

O'zbekiston mustaqilligidan so'ng xalq S.lari mazmunan o'zgarib, ko'proq milliy tus oldi. Umumxalq bayramlari: Mustaqillik kuni, O'qituvchilar va murabbiylar kuni, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kunlarida S.lar uyushtirilmoqda. Bahorda o'tkaziladigan Navro'z sayli, sumalak sayli, gul sayli, boychechak sayli, chuchmoma sayli, tut sayli, yozning boshida suv sayli, o'rik sayli, olma sayli, kuz faslida qovun sayli, uzum sayli va boshqa S.lar mavjud.

«**SAYQAL**» – ikki qismli, asosan, tanbur, g'ijjak va dutorda, 20-a. o'rtalaridan sozandalar ansambli tomonidan ijro etib kelinayotgan o'zbek mumtoz cholg'u kuylaridan. Ufar doyra usuliga bog'langan. Shashmaqomdagi Segoh maqomi yo'llarining varianti bo'lib, «Segoh» va «Girya» ashulalariga hamohang. Kuy rivojida peshrav uslubi muhim rol o'ynaydi. Bastakorlar T. Jalilov va YU. Rajabiyilar musiqali drama asarlarida S.dan foydalangan. S.ning surnay yo'llari keng tarqalgan.

SAKSOFON (ing. saxophone) – puflama tilchali musiqa cholg'u asbobi. Belgiyalik musiqa cholg'ulari ustasi A. Saks ixtiro qilgani (1841) uchun uning nomi b-n atalgan. Turli (jez, rux va b.) metallar qorishmasidan tayyorlanadi. Chalg'ich-barmoq teshiklari klapanlar b-n berkitiladi. Asosan, 7 turi (sopraninodan kontra-basgacha) mavjud. YOrkin, kuchli va shirali tovushi, keng texnik (virtuoz) imkoniyatlarga ega bo'lgan S. jaz musiqasida asosiy cholg'ulardan hisoblanadi. Puflama sozlar orkestri, estrada orkestri, ba'zida simfonik va opera orkestrlari tarkibiga kiradi. YAkkanavoz konsert musiqa cholg'usi sifatida ham foydalanilmoqda (K. Debyussi, Rapsodiya; A. Glazunov, S. va torli orkestr uchun konsert va b.).

O'zbekistonga 19-a.ning oxirgi choragida rus harbiy orkestrlari b-n birga kirib keldi. Hozirda O'zbekiston Qurolli Kuchlar orkestrlari, turli estrada orkestr va ansambllari tarkibidan o'rin olgan. 1990 y. O'zbekiston davlat konservatoriyasida, keyinchalik, musiqa kollejlari S. sinfi ochilgan. Sh. Esonboev, B. Shukurov, YU. Jivaev, B. Murtazoev, YU. Gulzarov kabi S. ijrochilari tanilgan.

«**SAMARQAND UShShOG'I**» – Ushshoqning Hoji Abdulaziz Rasulov qayta ishlab bastalagan yo'li. «Ushshog'i Hoji», «Daromadi Ushshoq» deb ham yuritiladi. «S. U.»ga Uzzolning ohanglari daromad qilib olingan va keyingi ashula jumalari Ushshoq ohanglariga ulanib ketgan. Avjida Ushshoq va Uzzol namudlari ishlatilgan. «S.U.»ning yirik va qisqaroq variantlari mavjud bo'lib, dastlab Zebunnisoning «injost» radifli g'azali, keyinchalik Masiho, Komil, Ogahiy g'azallari b-n ham aytila boshlangan. «SU.» kuyidan T. Sodiqov va R. Glier «Layli va Majnun», A. Kozlovskiy «Ulug'bek» operalarida foydalanishgan.

SAMOIY (arab, tinglashga oid), samo – 1) qadimgi doira va nog'ora usullaridan biri. Soqiynoma usulining jonliroq turi; 2) unga bog'liq mumtoz kuy hamda ashula yo'llari («Andijon samosi» va b.). Shashmaqomdagi Dugoh maqomida «Samoiy Dugoh» nomli cholg'u qismi mavjud.

SAMO' (arab. - eshitmoq, tinglamoq) – 1) musulmon madaniyatida shogirdlarning hadis va b. diniy asarlarni o'zlashtirish yo'li, ularni yozuv matnga qarab emas, balkim murshidlardan eshitib olib yodlash usuli; 2) 9-a.dan sufiylarning diniy g'azallarni ohangga solib o'qish uslubi; 3) (zikru -S.) – O'rta va YAqin Sharqda tasavvuf mazmunidagi asarlarni musiqiy, ba'zida esa (mas., Jaloliddin Rumiy asos

solgan mavlaviya tariqatida va b.da) tana harakatlari vositasida ham ijro etish an'anasi. 9-10-a.larda shakllangan bo'lib, keyinchalik deyarli barcha tariqat (qodiriya, kubroviya, yassaviya, naqshbandiya va b.)da turli ko'rinishlarda keng tarqalgan. S. amaliyotida musiqiy cholg'ular (tanbur, dutor, rubob, nay, chang, ud va b.) b-n birgalikda o'yin usullari («chorzarb», «samoiy», «yak qars», «besh qars» va h.k.) ham jalb qilingan. 18-19-a.larda S an'analari zikr, kashta ashula (xonaqoiy, haqqoniy), katta o'yin turkumlar tarkibiga, turk maqamlariga («Og'ir Samoiy», «Yuruk Samoiy», «Soz Samoiysi»), arab mumtoz musiqasi («Samoy darj», «Samoy bashraf» va b.) ga singib ketgan. S. masalalari G'azoliy, Kalobodiy Buxoriy, Xujviriy va b. tasavvuf nazariyotchilari asarlarining alohida bob va fasllarida batafsil sharhlangan.

SANAM – uyg'ur mumtoz musiqasi janri. An'anaviy sozandalar-xonandalar ansambli hamda raqqos(a)lar tomonidan asosan to'y, sayil va turli davralarda ijro etilgan. Sharqiy Turkistonning barcha hududlarida tarqalgan bo'lib, Qashqar S.i, Ili S.i, Kumul S.i, YOrkand S.i kabi turlarga bo'linadi. S.lar bir necha qo'shiq (mas., Ili S.ida – «Chong sanam», «Yulan», «Mashug'um», «Suvar», «Chim-chim aytdim» kabi) va tezlashib borayotgan raqslardan tarkib topib, turkum tarzida ijro etiladi. S qo'shiqlari band-naqarot shaklida bo'lib, xalq to'rtliklariga asoslanadi. Ular «sanam», «qashqarcha» kabi usullarga bog'lanib jozibali yangraydi. Uyg'ur Slarining cholg'u (mas., surnay yoki urma sozlar tomonidan ijro etilgan) yo'llari ham mavjud.

SAN'AT – ijtimoiy ong va inson faoliyatining o'ziga xos shakli. S. qadimiy tarixga ega bo'lib, u jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida mehnat jarayoni b-n, kishilar ijtimoiy faoliyatining rivojlanishi b-n bog'liq holda vujudga kela boshlagan. Ibtidoiy S.ning dastlabki izlari so'nggi paleolit davriga, taxminan mil. av. 40–20-ming yillikka borib taqaladi. U davrda hali S. inson faoliyatining mustaqil shakli sifatida ajralib chiqmagan edi. Chunki ma'naviyat moddiy i.ch. bilan qorishiq holatda edi. Keyinchalik madaniyatning o'sishi natijasida S. alohida soha sifatida asta-sekin ajrala bordi.

S. odamlarning estetik talablarini qondirish b-n birga, o'z taraqqiyotining turli davrlarida jamiyat a'zolarini ma'lum ruhda tarbiyalash, ularni aqliy va hissiy jihatdan rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qilib kelgan, ularning turli maqsad, his-tuyg'u, manfaat, ideallarini ifoda etgan. S. ijtimoiy ongning boshqa shakllaridan o'zining predmeti, mazmuni, voqelikni ifoda etish usuli va uslubi, ijtimoiy hayotda tutgan o'rni hamda vazifalari jihatidan farq qiladi. S insonning moddiy va ma'naviy faoliyatidagi bilimi, tajribasi, mahorati va qobiliyatlarini namoyon etuvchi badiiy ijodiyot mahsulidir. Estetik tafakkur tarixida S. narsa va hodisalarni qanday bo'lsa shunday aks ettirish va hayotni go'zallik qonunlari asosida badiiy ifodalash g'oyalari sari yuksalib bordi. Tabiat, jamiyat va insonning ijtimoiy, ma'naviy, milliy dunyosi S. predmeti hisoblanadi. Voqelik qaysi shaklda badiiy ifoda etilmasin, ijodkor unga ma'lum ijtimoiy-estetik ideal nuqtai nazardan

munosabat bildiradi va o'z estetik bahosini beradi.

S.ni tushunish, uning kiplutar hayotidagi o'rnini aniqlash masalasi butun madaniyat tarixi davomida jiddiy bahslarga sabab bo'lgan. Shunga ko'ra, S. mazmuni ob'ektiv va sub'ektiv, hayotiy va xayoliy omillar birligidan tashkil topadi. S.ning ijtimoiy-estetik vazifalari juda keng va xilma-xil. S. – inson uchun estetik zavq-shavq manbai; inson hayotiga go'zallik baxsh etadi; odamlarda voqelikka nisbatan hissiy munosabatni shakllantiradi; hayotni kuzatish, o'rganish va bilish vositasi; hayotni inson orzu qilgan tomonga o'zgartirishda yordam beradi; tarbiya vositasi; hayotdagi go'zallikdan ilhomlanishga, xunuklikdan nafratlanishga chorlaydi; odamlar orasidagi ma'naviy ko'prik, muloqot vositasi; odamlarning badiiy-estetik didini tarbiyalaydi, ularda ma'lum dunyoqarashni shakllantiradi va h.k. S. jamiyat ma'naviy hayotining boshqa hodisalari (fan, mafkura, axloq) b-n ma'lum darajada bog'liqdir. S.ning maqsadi dunyoni badiiy o'zlashtirish, odamga lazzat baxsh eta oladigan, uni ma'naviy boyita oladigan asarlar yaratish yo'li b-n kishilarning estetik ehtiyojlarini qondirishdan iborat. S. asarlarining diqqat markazida insonlar, ularning ijtimoiy aloqasi va o'zaro munosabatlari, muayyan tarixiy sharoitlardagi hayoti, faoliyati turadi. Shuning uchun ham S. asarlari beradigan ma'rifiy bilim muayyan mamlakat, millat yoki bir tarixiy davr va shaxslar haqidagi ilmiy asarlardan olingan ma'lumotlardan farq qiladi. S.ning tarbiyaviy kuchi unda ifoda etilgan kechinma va obrazlarning har bir o'quvchi, tomoshabinning qalbiga kirib borishi, ularda zavqiy hissiyotlarni uyg'otishidadir.

S. turli ko'rinishlari b-n o'ziga xos badiiy-estetik qadriyatlarni to'plash, saqlash va boshqalarga uzatish xususiyatiga ega bo'lgan estetik tizimni tashkil etadi. S. tasviriy san'at, me'morlik, rassomlik, haykaltaroshlik, musiqa, teatr, kino, sirk, badiiy adabiyot, xoreografiya va b.ni o'z ichiga oladi. S.ning turlari o'z predmeti, tasvir vositalari va ifoda imkoniyatlari jihatidan bir-biridan farq qiladi. Mac., adabiyotda asosiy ifoda vositasi bo'lib til xizmat qiladi; tasviriy S.da bo'yoqlap orqali konkret-hissiy obraz gavdalantiriladi; teatrdan pesa qahramonlarining siymosi aktyorlarda o'z aksini topadi. S. barcha ijtimoiy ong shakllari singari o'z taraqqiyot qonuniyatlariga ega. Bu qonuniyatlar S.ning o'z ichki xususiyatlaridan kelib chiqsa-da, ijtimoiy taraqqiyot b-n bog'liq bo'lgan xalq, millat, elat, mamlakat va jahon sivilizatsiyasi darajasi bu qonuniyatlarda o'z ifodasini topadi. S. qonuniyatlarini estetika, san'atshunoslik o'rganadi. Ko'chma ma'noda – faoliyatning barcha sohalariga xos yuksak mahorat «S.» deb tushuniladi. Mas., bahs yuritish S. i, urush olib borish S.i, rahbarlik S.i., notiqlik S.i va h.k.

SAN'ATLAR SINTEZI – bir badiiy asar yoki yaxlit ansamblni yaratishda turli san'atlar va san'at asarlarining o'zaro uzviy bog'lanishi; insonning moddiy va ma'naviy muhitini estetik jihatdan tuzishga xizmat qiladi. S.s. tushunchasi sifat jihatdan yangi badiiylik yaratishni nazarda tutadi. S.s.da har biri o'zining cheklangan ifoda va tasviriy imkoniyatiga ega bo'lgan san'atlar birlashuvi natijasida ifodasi beqiyos yangi badiiy asar yuzaga keladi. Badiiy asar g'oyasi,

obraz va kompozitsion butunligi, makon va zamonni yaratishdagi umumiy ishtiroki, ko'lam, ritmidagi monandlik san'atda ularni idrok etishni kuchaytirib, sifat o'zgarishlarini yuzaga keltiradi; badiiy g'oyalar rivojiga ko'p planlilik, serqirralik baxsh etib, insonga har taraflama to'la hissiy ta'sir ko'rsatadi. Teatr, kino va unga yaqin fazoviy san'atlar tabiatan mujassamlashtiruvchi bo'lib, bular dramaturg (ssenariychi), aktyor, rej., rassom, kinoda, shuningdek, operator ijodini birlashtiradi; musiqali teatrd dramatik san'at, vokal va cholg'u asboblari musiqasi, xoreografiya va h.k. bir butunlikda namoyon bo'ladi. Rejissyorlik san'ati badiiy teatr yoki kinomatografiya asarlarini yangi butunlikka birlashtiradi.

San'at tarixida sintezning xilma-xil turlari ma'lum. Tasviriy san'at, amaliy san'at asarlari va me'morlik hamisha o'zaro bog'lanishga, birlashishga moyildir. Bunda rangtasvir, haykaltaroshlik asarlari o'z vazifasini bajarish b-n birga me'moriy obrazni boyitadi. Bu nafis uyg'unlikda, odatda, amaliy bezak san'ati, dastgoh san'ati asarlari (kartina, haykalcha va sh.k.) ishtirok etadi. Sintezi san'at turlari (mas., kinoda – xronika, reportaj va h.k. usullarni badiiy filmda qo'llash) va san'atlararo (mas., teatr voqealariga kinematografiya tasvirini kiritish) turli darajada amalga oshiriladi. S.s.da ishtirok etayotgan san'atlar orasidagi muvozanat turlicha bo'ladi, san'atning biriga aloqador bo'lgan sifat ham (mas., klassitsizmga nafis san'atlarning mutanosibli, yunon san'atidagi «nafislik», barokko san'atidagi «tasviriylik» va b.) umumiy ahamiyat kasb etadi. San'atning bir turi qolganlarini o'ziga bo'ysundirib (mas., Qadimgi Misr me'morligi haykaltaroshlik va rangtasvirni) to'liq hukmronlik qilishi nazarda tutiladi. Rassom (haykaltarosh)ning g'oyasi tufayli san'at turlari o'zaro chatishib ketishi bir-birini to'ldirishi va bir-biriga keskin qarama-qarshi qo'yilishi mumkin.

Ibtidoiy jamoa tuzumida san'atlar turlarga bo'linmagan, qorishiq holda bo'lib, inson faoliyati va uning marosimlari b-n bevosita qo'shilib ketgan. San'atlar o'z xususiyatlari va o'ziga xosligini namoyon etib bo'lina boshlaganda teskari jarayon – ularning sinteziga intilish yuzaga keldi. Qadimgi Sharq madaniyatidan boshlab ibodatxona diniy marosimlari b-n yagona g'oyaga bo'ysundirilgan me'moriy elementlar, tasviriy va amaliy bezak san'ati, og'zaki va yozma ijodiyot, shuningdek, marosim harakatlari S.s.ning dastlabki ko'rinishlari sifatida maydonga chiqdi. Mahobatli Misr ehromlari me'moriy unsurlarning ramziy ko'rinishlariga yunon madaniyati insonning yuksakligini ifodalovchi me'morlik va haykaltaroshlikning uyg'un holdagi birikuvini qarama-qarshi qo'ydi. Uyg'onish davrida san'atning bo'linishi yuzaga keldi; sintezning har bir san'atning o'z mustaqilligiga asoslangan yangi shakllari paydo bo'ldi. Uyg'onish davri ustalari (Bramante, Rafael, Mikelanjelo va b.) ijodida san'atning yaxlit, uyg'unlashgan ansamblga birikishining umumiy qoidalari alohida to'laqonli ishlab chiqildi. 20-a. C.s.ga oid muhim ishlar ilg'or ijtimoiy va inqilobiy harakatlar ta'sirida (D. Rivera, D. Sikeyros, X. Orosko va b.) jamoat qurilishlari, me'moriy inshootlar va ko'rgazmalar majmualari yaratilishi, shuningdek, ma'lum g'oyalarga yo'naltirilgan bayramlar, xalq yurishlari, festivallar va h.k.ni bezash b-n bog'liq.

Sharqda (Qadimgi Hindiston, Xitoy), jumladan, O'rta Osiyoda qadimdan

yaratilgan ibodatxona, saroylar, butun bir shaharlar – Xolchayon, Varaxsha, Tuproqqal’a, Afrosiyob saroylari S.s.ning xilma-xilligini ko’rsatadi. Navoiy teatri, Muqimiy teatri, Toshkent metropoliteni bekatlari, Xalqlar do’stligi saroyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Buxoriy yodgorlik majmui va b. binolar chinakam xalq san’atining ajoyib uyg’unlashgan san’at namunasidir.

SAN’ATSHUNOSLIK – keng ma’noda san’atni o’rganadigan ijtimoiy fanlar majmui; umuman olganda jamiyatning badiiy madaniyatini to’liq holda va san’atning alohida turlari, ularning vujudga kelishi va taraqqiyot qonuniyatlari, o’ziga xosligi va voqelikka munosabati, ijtimoiy ongning tarixdagi roli, ijtimoiy hayot va madaniyatning boshqa jarayonlar b-n aloqasi, badiiy asarning mazmun va shakl b-n bog’liq barcha masalalari yig’indisini o’rganadi. S. fani adabiyotshunoslik, musiqashunoslik, teatrshunoslik, kinoshunoslik, shuningdek, tor va eng ko’p qo’llaniladigan ma’nodagi S., ya’ni nafis (plastik) yoki fazoviy san’atlar hisoblangan me’morlik, rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, amaliy san’at, bezak san’ati kabilarni ham o’z ichiga oladi. Xususan, tasviriy san’at, me’morlik, amaliy bezak san’atining ko’p jihatlari va dizaynni maxsus o’rganadi. Plastik san’atlar doirasida S.ning san’at nazariyasi, san’at tarixi va badiiy tanqid kabi turlari mavjud. Ular o’zaro uzviy aloqada bo’lib, har biri o’zining maxsus vazifasiga ega. San’at nazariyasi nafis san’atga nisbatan g’oyaviy mazmun, badiiy shakl, uslub, ifoda vositalari, san’atning tur va janrlariga xos maxsus xususiyatlari va b. masalalarni ularning o’zaro aloqasida o’rganadi; shuningdek, umumiy qonuniyatlarni, san’at taraqqiyotining ob’ektiv mantiqi, uning jamiyat bilan munosabati, jamoa va shaxsga nisbatan ta’sirini ko’rib chiqadi. San’at tarixi esa san’atning umumiy taraqqiyoti («umumsan’at tarixi»)ni biror mamlakat yoki alohida davrda o’rganadi va tadqiq qiladi, san’atning biror tur yoki janri, oqimi, yo’nalishi rivojini, ayrim rassomning ijodiy uslubini tahlil qiladi. Badiiy tanqid zamonaviy badiiy hayotni tahlil qiladi, uning yo’nalishi, tur va janrlarini, ayrim san’at ustalarining ijodi va ularning alohida badiiy asarlarini tekshiradi va baholaydi; san’at hodisalarini hayot va ijtimoiy davr ideali b-n qiyoslaydi. Shular asosida S.ning asosiy sohalari va adabiy janrlari belgilanadi: nazariy risola, rassomlar uchun qo’llanma, nazariy va tarixiy, umumiy va maxsus (monografiya) tadqiqotlar, maqola va nutqlar, tanqidiy umumlashmalar shular jumlasidan. S. jamiyatshunoslik va qator aniq fanlar uslubidan foydalanadi; shuningdek, badiiy ijod tadqiqot ob’ekti bo’lganligi tufayli uni estetik baholash, muayayn davr uslubi yoki san’atshunosning shu jarayonlar b-n bog’liq individual didi haqida mulohaza yuritadi. S.ning ilmiy faoliyati keng va xilma-xil: o’rganilayotgan soha bo’yicha aniq dalillarni to’plash, ularni atroflicha o’rganish va umumlashtirish; san’at yodgorliklarini ekspeditsiyalar yordamida ochish, ta’mirlash turlari; yodgorliklarni aniqlash, ro’yxatga olish va tartibga solish; rassom va uning asarlari haqida ma’lumot to’plash, ilmiy muzeylar katalogini tuzish, biografik va b. ma’lumotnomalar yaratish, rassomlar adabiy merosi (esdalik, xat, maqolalar va b.)ni nashr qilish kabilar kiradi. S.ning ijtimoiy ahamiyati uning xulosa va

yakunlarining ilmiy ahamiyati b-n birga san'atni ommalashtirish va tashviq qilish (ilmiy ommabop adabiyotlar, ma'ruza, ekskursiyalar uyushtirish), keng kitobxonlarni san'at asariga jalb qilish va uni tushuntirishi b-n belgilanadi. S. zamonaviy estetik tamoyillar miqyosida va badiiy meros sohasida u yoki bu baholash tizimini belgilashi b-n o'z zamonasining ijodiy jarayoniga chuqur ta'sir ko'rsatadi.

S. fan sifatida 16-19-a.lar mobaynida shakllangan. Bunga qadar, falsafiy, diniy va b. fanlar tarkibida yoki ayrim ma'lumot, qo'llanmalar bayoni ko'rinishida bo'lgan. Ilk namunalari YUnoniston (Aristotel, Platon, mil. av. 4-a.), Qadimgi Rim (Sitseron, Vitruviy, mil. av. 1 - mil. 1-a.), Osiyo mamlakatlarida san'at nazariyasi va tarixining ko'plab holatlari bayon qilingan yaxlit va universal ko'rinishdagi risolalar bitilgan. Ularda me'mor va rassomlarga ayrim qo'llanmalar, diniy mifologik afsonalar falsafiy, axloqiy va b. tasavvurlar, san'at tarixi elementlari qo'shilgan holda bayon qilingan. Sharqda o'rta asrlarda yaratilgan risolalarda tajribali musavvir va xattotlarning tavsiyanomalari, islom aqidalari va ma'rifiy insonparvarlik an'analari jamlangan (Sultonali Mashhadiy, Do'st Muhammad, 16-a.), S.ning fan sifatida shakllanishida Uyg'onish davri muhim bosqich bo'ldi (L. Giberti, L. Alberti, Leonardo da Vinchi, A. Dyurer va b.), ma'rifatchilik davrida mustaqil fan sifatida ajralib chiqa boshladi (fransuz D. Didro, nemis G. Lessing va b.).

O'zbekistonda S. fan sifatida 20-a. 20-y.laridan shakllandi. Dastlab badiiy tanqidchilik jadal rivojlandi; 40-y.lardan milliy madaniyat va uning merosiga e'tibor kuchaydi, san'atda vatanparvarlik g'oyalari o'z ifodasini topdi. 50–80-y.larda dolzarb masalalar, realistik ko'p qirrali izlanishlarga keng yo'l ochildi (B. Nikiforov, L. Jadova, S. Krukovskaya, M. Myuns, A. Umarov, R. Toqtosh, D. Faxretdinova, T. Maxmudov, L. Shostko, A. Hakimov, N. Abdullaev va b.). O'zbekiston Badiiy akademiyasi San'atshunoslik institutida tarixchi-san'atshunoslar tomonidan qadimgi va o'rta asrlar san'atining yangi-yangi qatlamlari o'rganilmokda.

SARANGIY – torli kamonli qo'bizsimon hind musiqa cholg'u asbobi. Dastasi kalta, kosasi teri b-n qoplanadi. Sning. kvarta-kvintaga sozlanadigan 3-4 asosiy torlaridan tashqari 11-15 qo'shimcha (aks-sado beruvchi) torlari mavjud. S.ning sadolanishi kuchsizroq bo'lsa-da, mayin va yoqimlidir. YAkkanavoz soz sifatida hamda turli ansambllarda qo'llaniladi.

SARAXBOR (fors.- arab. – bosh xabarlar) – 1) Shashmaqomning har bir maqomda ashula bo'limi boshlanadigan birinchi, bosh sho''ba. S.lar maqom nomi b-n qo'shib, S.i Buzruk, S.i Rost kabi ataladi. O'z navbatida, har bir S.ning bir necha (6 tagacha) taronalari mavjud. Asosiy S.lardan tashqari Dugoh maqomining 2-guruh sho''balar tarkibiga S.i Oromijon deb nomlangan sho''ba ham kirgan. S.lar 2 chorak takt o'lchovidagi oddiy ravon (bak-bum) doira usulida ijro etilsa-da, kuy tuzilishi juda murakkab. Ular daromad, miyonxat, dunasr, avek hamda ulardan

keyin keladigan furovard kuy tuzilmalaridan tarkib topgan. S.lar avjida esa bir nechtdan namud ishlatiladi (mas., S.i Buzrukda Uzzol va Muhayyari Chorgoh, Si Rostda Segoh,

Uzzol va Muhayyari Chorgoh namudlari va h.k.). Slar odatda, 15 va 14 hijoli muzore, mujtass, mutaqorib va ramal vaznlardagi g'azallar b-n yakkaxon xonandalar va ashulachilar ansambli tomonidan (cholg'ular jo'rligida) aytiladi. S.lar maqomlarning bosh mavzui sifatida boshqa sho''balar ohang va tarkibiy tuzilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan; 2) tojik mumtoz musiqa merosida bir necha qismdan iborat bo'lgan, turlicha nomlanuvchi kuy va ashulalar nomi (jumladan, «Saraxbori Ko'histoniy»).

SARXONA (fors. – boshxona, boshlanish) – musiqada kuy va ashulalarning boshlang'ich tuzilmasi. Odatda, musiqa asarining dastlabki ikki jumlasini tashkil qiladi. Shashmaqomda, shuningdek, sarhat (ashulaning birinchi jumlasini), sarohang (ohangning boshlang'ich tuzilmasi) atamalarida ham qo'llaniladi.

SATIRA (lot. satira – qurama, har xil narsa) – komiklik turi, tasvir ob'ektini ayovsiz kulgi vositasi opqali anglash. Voqelikni badiiy aks ettirishning o'ziga xos usuli bo'lib, unda jamiyatdagi bema'ni, asossiz, noto'g'ri hodisalar, illatlar fosh qilinadi. Voqealarning real ko'rinishini o'zgartirib, oshirib, bo'rttirib, mubolag'a qilish, keskinlashtirish va shartlilikning boshqa ko'pgina turlari yordamida yaratilgan obraz orqali S. ob'ektiga «ishlov» beriladi. S muallifi komiklikning boshqa turlaridan (yumor, hikoya va b.) ham foydalanishi mumkin, biroq S. uchun salbiy tus berib, keskin ifodalangan estetik ob'ekt xarakterli hisoblanadi.

S. Qadimgi Rimda lirikaning fosh qiluvchi janri sifatida tan olingan. Keyinchalik o'zining janriy xususiyatlarini yo'qota borib, ko'pgina janrlar (masal, epigrama, burleska, pamflet, feleton, komediya va satirik roman)ning o'ziga xos xususiyatini belgilovchi adabiy jinsga o'xshab qoladi. S. ijtimoiy kurashning eng muhim vositasi bo'lib, unga tarixiy sharoit, milliy va ijtimoiy taraqqiyot faol ta'sir ko'rsatadi. S.ning ma'naviy ta'sir kuchining o'tkirligi unda inkor qiluvchi kulgi orqali yaratilgan idealning umumxalq va universal bo'lishi b-n belgilanadi. S.ning estetik vazifasi tubanlik, nodonlik va b. ijtimoiy illatlarga qarama-qarshi tarzda kishilarda yuksak insoniy tuyg'ularni uyg'otish va qayta tiklashdan iborat. S.da muallifning individualligi kulgi ostiga olingan ob'ekt haqida murosasiz fikr aytish, unga aniq g'oyaviy munosabat bildirish orqali namoyon bo'ladi.

Satirik an'analar Sharq xalqlari ijodida qadimdan mavjud. Jahon madaniyatiga hissa bo'lib qo'shilgan va Sharq adabiyoti shuhratini keng yoygan asarlar dastlab folklorda «Ming bir kecha» zaminida, sanskritcha «Pancha-tantra», forsha xalq qissalari turkumi, Nasriddin haqidagi turk va o'zbek latifalari asosida yaratilgan. Kitobiy (yozma adabiyotdagi) S.lar ham Sharqda ko'pdan mashhur. Uning g'oyalari xitoy novellalari, fors adabiyoti ruboiylari va hind qissalari motivlari b-n sug'orilgan. Rus adabiyotida N.V.Gogol, M.E. Saltikov Shchedrin va b. S.ni yuksak bosqichga ko'tardilar. O'zbek adabiyotida S.ning ilk namunalari

dastlab xalq ijodida (terma va aytishuvlar, Nasriddin Afandi, Aldar ko'sa obrazlarida) yaratilgan, keyinchalik yozma adabiyotda taraqqiy etgan. Navoiy, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Hoziq, Muqimiy, Zavqiylar S. janrida ijod qildilar. S.ning keyingi taraqqiyoti Hamza, Qodiriy, G'ozi YUnus, So'fizoda, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, N.Aminov, S. Siyoyev va b. nomi b-n bog'liq. S. tasviriy san'atda ham qadimdan ma'lum. Qadimgi Rim, Xitoyda satirik terrakota haykallar, vazalarga satirik tasvirlar va b. ishlangan. Rassomlik san'ati (jumladan, grafika)da rivojlangan. F. Goyya, O. Dome, X. Bidstrup va b. rassomlar ijodi S. rivojida muhim rol o'ynagan. O'zbekistonda S. taraqqiyotiga «Mushtum» jur., «Jangovar qalam», «O'zTAG oynasi» katta hissa qo'shgan.

SAHNA – 1) teatr binosining tomoshabinga yaxshi ko'rinadigan, aktyorlar uchun qulay bo'lgan tomosha ko'rsatiladigan qismi; 2) pesa va spektakllardan bir ko'rinish.

SAHNA ARLEKINI – asosiy, antrakt pardadan so'ng joylashgan, butun portalni qoplovchi, parda bilan bir xil matodan ishlangan, yuqoriga osilgan parda.

SAHNA BARABANI – sahna maydonining aylanuvchi qismi.

SAHNA GALEREYASI – sahna atrofi devorlarida joylashib o'zaro ensiz ko'priklar bilan bog'langan qurilmalar.

SAHNA YORUG'LIK TA'SIR VOSITALARI – sahnada yorug'likning o'zgarishi orqali va yorug'lik orqali amalga oshiriladigan (yomg'ir, qor, tuman) ta'sir vositalari.

SAHNA KOLOSNIGI – shiftga yaqin joyga o'rnatilgan, shtanketlarni ushlab turuvchi temir o'qlar.

SAHNA KULISI – sahna yon tomoni va cho'ntaklarini berkitib turuvchi, o'ng va chap tomondan osilgan katta-katta to'g'ri to'rtburchak shaklidagi dekoratsiya matolari.

SAHNALASHTIRISH – spektakl, sirk, estrada tomoshalari va film yaratishdagi ijodiy jarayon.

SAHNA MAYDONI – spektakldagi voqealar kechadigan, xatti-harakat qilinadigan joy bo'lib sahnaning 2-qavatidir.

SAHNANING 1-QAVATI – planshet ostidagi kenglik, unga planshetdagi lyuklar orqali tushiladi. Unda spektakllarni namoyish etish uchun yordam beruvchi moslama va qurilmalar joylashgan bo'ladi.

SAHNANING 3-QAVATI – sahnaning padugadan shiftgacha bo'lgan qismi.

SAHNA NUTQI – teatrdagi badiiy obraz yaratish, qahramon xatti-harakatlari, his-tuyg'ularini tomoshabinga yetkazishda asosiy ifoda vositalaridan biri. S.n. texnikasi aktyorlik mahoratining muhim unsurlaridan bo'lib, unda aktyor ovozinig yoqimlilik, jarangdorligi, talaffuzining to'g'ri va aniqligiga amal qilgan holda, turli davr, turli kasb kishilarining til xususiyatlarini, xarakterlarning ijtimoiy-psixologik, milliy, maishiy xislatlarini ifodalaydi. S.n.ning talaffuzi va ohangi ijro etilayotgan asarning janri va uslubiga bog'liq. Teatr taraqqiyoti tarixida turli aktyorlik maktablari va yo'nalishlarida S.n. uslubi va xususiyatlari ham o'zgarib, rivojlanib kelgan.

O'zbekistonda o'tmishda xalq aktyorlari-masxaralar, muqallidlar, qissago'ylar, voizlar, maddohlar; qo'g'irchoq teatri ustalari aksariyat hollarda ochiq maydonlarda tomosha ko'rsatganlari sababli harakatlari kabi nutqlari ham baland ovozda, bo'rttirilgan bo'lgan. Har joyda o'z shevalarida faoliyat ko'rsatishgan. YAngi shakldagi o'zbek professional teatri 20-a. avvalidan e'tiboran yozma drama asosida, bino ichida, maxsus sahnalarda tomosha ko'rsatilar ekan, S.n.ning dramaturg matni, voqealari obrazlariga mos bosiq jaranglashi, xarakterlarni psixologik jihatdan asoslanishiga e'tibor berildi. Milliy teatrimiz shakllanishi davrida (1916-27) rej. Mannon Uyg'ur aktyorlar ijodida yagona adabiy tilni o'rnatish uchun kurash olib bordi. Obraz xakteri talab qilgan o'rinlardagina sheva va lahjalaridan foydalanish mumkin. Milliy teatrning S.n sohasidagi tajribasi uning keyingi rivojlanish bosqichlaridan davom ettirilgan va b. teatr truppalari tomonidan o'zlashtirilgan. O'zbekiston davlat San'at va madaniyat institutida fan sifatida o'qitiladi. «Sahna nutqi» kafedrasida bor.

SAHNA OYNASI – “P” shaklidagi portal devoridagi, odatda parda bilan to'silgan ochiqlik.

SAHNA ORQA PARDASI – kulislar tugagan joyda, butun sahnaning ichi tomonini qoplovchi, ikki yoniga suriluvchi yoki ko'tariluvchi parda.

SAHNA PADUGASI – yuqoridan kulislarni birlashtirib turuvchi ensiz, harakatsiz parda.

SAHNA PLUNJERI – sahna barabanining ko'tarilib tushiriladigan qismi.

SAHNA SUPER PARDASI – o'yin pardasi. Asosiy pardadan so'ng joylashadi. Odatda spektakl uchun maxsus tayyorlaniladi va asosiy g'oyani targ'ib etadi.

SAHNA TA'SIR VOSITALARI – sahnada tomosha vaqtida ishlatilib, uning tomoshaviyligi va haqqoniyligi uchun xizmat qiladigan vositalar yig'indisi.

SAHNA TEXNIKASI – sahna qutisi, arxitektura qurilishi, undagi jihozlar va maxsus ayrim spektakllar uchun tayyorlanadigan texnik moslamalar.

SAHNA TOMOSHA PARDASI – sahna oynasi bo'yini kichraytirishga xizmat qiladigan, temir o'qqa tarang tortilgan matodan iborat ko'tarilib tushiriladigan parda.

SAHNA TRYUMI – sahnaga aktyorlarning chiqib kelishi, dekoratsiyalarning "o'sishi"ni ta'minlovchi planshet ostidagi bo'shliq, xona.

SAHNA FURKASI – sahnaning ikki tomonidan "yo'l bo'ylab" kirib keluvchi va chiqib ketuvchi qismi.

SAHNA CHIROG'I – sahnadagi dekoratsiyalarga yordam berish, ularni alishtirish, muallif g'oyasini yetkazish, issiq, sovuq, kunduz, kecha kabi ta'sir vositalarini hosil qiluvchi rangli chiroqlar jamlamasi.

SAHNA CHO'NTAGI – Sahna maydonining ikki chetida, dekoratsiyalarni qo'yish va spektakl davomida ularni tez almashtirish imkonini beruvchi kenglik.

SAHNA SHOVQIN VOSITALARI – kulislar ortidan teatrda uzoq zamonlardan beri qo'llanilib kelinayotgan buyumlar yordamida hosil qilinadigan ovoz va ovoz vositalari (hozirda, ko'p hollarda musiqa yozuvlaridan foydalaniladi).

SAHNA SHTANKETI – sahna kiyimi, dekoratsiyalar va chiroqlar o'rnatiladigan, sahna maydoni bo'ylab cho'zilgan, kolosniklarga perpendikulyar o'rnatilgan temir yoki taxtadan yasalgan ko'tarib-tushiriladigan moslama.

SAHNAVIY MUHIT – xatti-harakat sodir bo'layotgan makondagi kayfiyat, joy va vaqtni his qilish. Bularning hammasi qahramon, ijrochilar va tomoshabin qalbida hissiy taassurot tug'diradi. Sahnada hukm surayotgan muhit qahramon yoki ishtirokchilarning shaxsiy his-tuyg'ularidan keskin farq qilsa, bu to'g'ri topilgan ifodaviy vosita bo'ladi. Muhit xatti-harakat rivojlanish jarayonida o'zgaradi.

SAHNAVIY MULOQOT– aktyor sahnadoshi yoki sahnadoshlari bilan o'zaro amalga oshiradigan xatti-harakatining hosilasi. S.M. – aktyorning suhbatdoshi yoki sahnadoshi bilan o'zaro munosabatga kirishishidir. S.M. sahnadosh nima deyapti, nima qilayapti, nimani his qilayapti, degan fikriy jarayonni o'z ichiga oladi. Shuningdek, eshitish, ko'rish, ya'ni qanday xatti-harakat qilishni o'ylab, munosabat bildirish, keyin qanday javob berish ham muloqotdir.

SAHNAVIY KAYFIYAT – spektakl yoki kino san’atida aktyorning berilgan shart-sharoitda o’z maqsadiga intilish yo’lidagi hissiy holati. Aktyorning saxnaviy his etish tabiati – berilgan shart-sharoitlarda asarning qahramoni sifatida o’z maqsadiga erishish uchun qay darajada ishonarli harakat qila olishi uning salohiyat mezoni hisoblanadi.

SAHNAVIY DIQQAT – sahnaviy harakatlarda, uning sharoitlarida, maqsad va manbalarda fikrni jamlash vositasi. S.d. ob’ektlari haqiqiy va tassavurda bo’lishi mumkin. Sahnada yoki suratga tushirish maydonchasida hamisha haqiqiy ob’ektlar, rol ijrochisining xayolida –tasavvurdagi ob’ektlar mavjud bo’ladi.

SEGOH (fors. – uch o’rin, uch parda) – 1) O’n ikki maqom tizimida ma’lum sho’ba nomi. Manbalarda ko’rsatilishicha, S. 3 pog’onalig’ida joylashgan; 2) Shashmaqom va Xorazm maqomlari tarkibida beshinchi maqom. Tovushqatori eoliy (minor) gammaga to’g’ri keladi. Shashmaqomdagi S.ning mushkilot bo’limi – Tasnifi S, Xafifi S, Garduni S, Muxammasi S, Muxammasi Ajam, Muxammasi Mirza Hakim, Saqili Bastanigor, nasr bo’limi – 1- va 2- guruh sho’balaridan iborat. Ulardan birinchisi Saraxbori S (6 ta taronasi va suporishi b-n), Talqini S. (taronasi b-n), Nasri S. (taronasi b-n), Navro’zi Xoro (uchta taronasi va suporishi b-n), Navro’zi Ajam (taronasi b-n) hamda Ufar va Suporish qismlaridan iborat. S.ning 2- guruh sho’basi Mo’g’ulchai S. deb nomlanib, Talqincha, Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar qismlarini o’z ichiga olgan. S. maqom pardalari asosida juda ko’p ashula va cholg’u yo’llari yaratilgan: «Segoh», «Girya» I-II, «Ilg’or», «Guluzorim», «Fig’on», «Nimcho’poniy» ashulalari, «Mushkiloti Segoh» kuyi va uning ufari va b. S. yo’llaridan O’zbekistan kompozitorlari barakali foydalanishgan (mas., R.Glier va T. Sodiqovning «Layli va Majnun» operasi; YU. Rajabiy va B. Nadejdinning hamda S. Boboevning «Segoh» simfonik poemalari, M. Tojievning 3- simfoniyalari, T. Qurbonovning 5-simfoniyalari va b.).

SERENADA (ital. sera – oqshom so’zidan) –1) yevropada eshik yoki deraza ortida turib ma’shuqaga bo’lgan hislarni ifodalovchi ishqiy qo’shiq. Italiyada paydo bo’lib (16-a.), jan. roman xalqlari orasida keng tarqalgan. Keyinroq kamer vokal musiqa janriga aylangan va operada ham qo’llanilgan (M. Glinkaning «Bolero» romani, V. Motsartning «Don Juan» operasidagi S. va b.); 2) S. qo’shiqlarining o’ziga xos tomonlarini ifodalovchi cholg’u pesa; 3) 17-18-a.larda cholg’u ansambllari uchun yaratilgan turkum asarlar; 4) 17-18-a.larda tantanavor yig’inlar uchun yozilgan asar (ko’pincha yakkaxonlar uchun kantata ko’rinishida bo’lgan).

SIMVOL, ramz – biror g’oya, tushuncha va his-tuyg’ularning shartli belgilar, ishora, yordamida ifodalanishi (mas., kabutar – tinchlik ramzi).

SIMFONIK MUSIQA – asosan, simfonik orkestr ijrosiga mo’ljallangan musiqa

asarlari. Muhim janrlari: simfoniya, uvertyura, konsert, simfonik syuita, simfonik poema, rapsodiya, fantaziya.

Simfonik orkestr paydo bo'lgungacha, 17-a.da va 18-a.ning 1-yarmida ommalashgan turli raqs syuitalari, konserto-grosso cholg'u konserti (ansambl-orkestr konserti), opera uvertyuralari orkestr musiqasining asosiy janrlari bo'lgan (ular faqat shartli ravishda S. m. ga kiritiladi). 18-a. oxirida simfonik orkestr, yangi S. m. janrlari (birinchi navbatda simfoniya yaratilishi b-n) yuzaga keldi. Janr jihatidan S. m. fantaziya, kaprichchio, poppuri, skerso, marsh, turli raqs musiqalari, shuningdek, opera, balet, spektakl va kinofilmlarga yozilgan musiqalar evaziga boyidi. S. m. rivojiga ko'p kompozitorlar o'z ulushini qo'shgan (Mangeym maktabi, Vena klassik maktabi vakillari, F. Shubert, F. List, M. Glinka, A. Dvorjak, P. Chaykovskiy, N. Rimskiy-Korsakov, G. Maler, R. Shtraus, YA. Sibelius, D. Shostakovich, A. Onegger, S. Prokofev, B. Martinu, I. Stravinskiy va b.).

O'zbekistonda 1920- (V. Uspenskiy va b.) va 1930-y.larda (V. Zolotaryov, R. Glier, S. Vasilenko va b.) yaratilgan ilk simfonik asarlar simfonik orkestr uchun qayta ishlangan xalq kuylari yoki ular asosida yozilgan syuita, poema, uvertyura va b. dan iborat bo'lgan. 1930-y.larning 2-yarmida o'zbek kompozitorlaridan M. Burhonov, M. Ashrafiy, M. Leviev, shuningdek, A. Kozlovskiy, G. Mushel o'zlarining dastlabki Sm. asarlarini yozdilar. Keyinchalik O'zbekistonda Sm. ning barcha turlari rivoj topdi. M. Ashrafiy, D. Zokirov, S. YUdakov, R. Hamroev, B. Gienko, Ik. Akbarov, R. Vildanov, Sayfi Jalil, N. Zokirov, M. Tojiev, R. Abdullaev, A. Latifzoda va b. Sm.ning turli janrlarida ijod qilishdi.

SIMFONIK ORKESTR – torli, puflama va urma cholg'u asboblardan tuzilgan eng boy va murakkab turdagi orkestr. Uning shakllanishida yevropada tarqalgan cholg'u asboblari hamda xalq va professional cholg'u ansamblari muhim rol o'ynagan. 18-a.ning 2-yarmida klassik S.o. tashkil topgan; u kichik S.o. deb ham yuritiladi. Unga 8-10 birinchi va 4-6 ikkinchi skripka, 2-4 alt, 3-4 violonchel, 2 kontrabas, 2 tadan fleyta, goboy, klarnet, fagot, valtorna, keyinchalik, 2 tuba va litavralar kirgan. 19-a.da mazkur orkestrga boshqa cholg'ular (mas., trombonlar, tuba va b.) qo'shilishi hamda ijrochilar soni (mas., birinchi skripkalar 14-16 tagacha) ko'paytirilishi natijasida katta S.o. paydo bo'lgan. 19-va 20-a.da S.o. tarkibi o'ziga xos tembr va ifodaviy imkoniyatlarga ega bo'lgan boshqa (mas., kichik va basklarnetlar, arfa, chelesta, organ, fortepiano, ayniqsa, turli urma cholg'ular va b.) musiqa asboblari hisobiga kengaytirilgan.

O'zbekistonda S.o. 19-a.ning oxirida paydo bo'ldi. Hozir O'zbekiston milliy simfonik orkestri, O'zbekiston davlat konservatoriyasi qoshidagi musiqali teatr-studiyasining S.o.lari chet el mumtoz hamda zamonaviy kompozitorlar asarlarining targ'ibotchilari sifatida tanilgan. Bulardan tashqari, Navoiy teatri, Muqimiy teatri va b. musiqali drama va komediya teatrlarida S.o.lar mavjud.

SIMFONIYA (yun. symfonia – ohangdoshlik) – simfonik musiqaning yetakchi

janri, kompozitorlik yo'nalishidagi cholg'u musiqaning oliy shakli. Simfonik orkestr ijrosiga mo'ljallangan; ba'zi S.larda xor va yakkaxon xonandalar ham jalb etiladi. Bundan tashqari, torli orkestr, puflama sozlar orkestri va b. orkestrlarga mo'ljallangan S.lar ham uchraydi. S.ning mumtoz shakli umumiy g'oya va yaxlit dramaturgiyaga asoslangan 4 qismli turkumni tashkil etadi: 1-qismi – mavzularning qarama-qarshiligi hamda jadal rivoji b-n bog'liq bo'ladi; 2-qismi – lirik chekinish vazifasini bajaradi; 3-qismi – menuet yoki skersso xarakterida yoziladi; 4-qismi – ko'pincha tantanavor, jo'shqin xotimadir.

«S». atamasi yevropa mamlakatlarida turli ma'nolarda qo'llanilgan. Y. Gaydn, V. Motsart va, ayniqsa, L. Betxovenlar S.ning klassik namunalarini yaratdi. 19-a. kompozitorlaridan F. Shubert, G. Berlioz, I. Brams, A. Dvorjak, S. Frank, A. Brukner, G. Maler, A. Borodin, P. Chaykovskiy, A. Skryabin va b. S. rivojiga muhim hissa qo'shgan, janrning mavzu va mazmunini boyitgan. 20-a. kompozitorlari ijodida S. yangi bosqichga ko'tarildi. N. Myaskovskiy, D. Miyo, S. Prokofev, YA. Sibelius, P. Xindemit, D. Shostakovich, I. Stravinskiy, B. Martinu, A. Onegger, A. Shnitkelar S. ustalari sifatida tanilgan.

O'zbekistonda 1930-y.lardan simfonik musiqaning jadal rivojlanishi S.ning paydo bulishiga zamin bo'ldi (G. Mushelning 1-S.si, 1938). Keyingi y.larda yirik mavzular, falsafiy g'oyalarni mujassamlantiruvchi janr sifatida S.ga qiziqish kuchaydi (Mushelning 2- va 3- S.lari, M. Shteynbergning 5- S.-rapsodiyasi, M. Ashrafiyning 1-va 2-S.lari va b.). 1960-y.larning 2-yarmida O'zbekistonda dasturli S. ravnaq topib, B. Zeydman, R. Hamroev, B. Gienko va boshqalar S.lar ijod qilishdi. 1970-2000-y.larda R. Vildanov (4 ta), Sayfi Jalil (2 ta), T. Qurbonov (10 ta), M. Tojiev (19 ta), I. Akbarov (3 ta), M. Mahmudov (3 ta), N. G'iyosov (12 ta) va b. kompozitorlar S. yaratganlar.

S.ga yaqin uslubda yaratilib, undan hajman kichikligi, mazmuni va bayoni soddaligi b-n farq qiluvchi asar simfoniatta deb ataladi.

SKERSO (ital. scherzo – hazil) – dastlab (16 – 17-a.larda) hazil matnlarga yozilgan vokal hamda o'ynoqi xarakterli cholg'u pesalar nomi (mas., K. Monteverdening «Scherzi tnusicale», 1607). Keyinchalik cholg'u syuita (I. S. Bax klavir partitalari) hamda sonata-simfonik turkumi (Y. Gaydn, L. Betxoven asarlari)ning tarkibiy qismi. S.ga 3 hissali o'lchov, jadal sur'at, qarama-qarshi (ko'pincha, o'ynoqi, hajviy yoki hazil) obrazlarning keskin almashinuvi xos. 19–20-a.larda S. mustaqil asar sifatida (F. Shopen, R. Shuman, I. Brams, P. Chaykovskiylarning fortepiano S. lari, P. Dyukaning «Sehrgar shogirdi», I. Stravinskiyning «Fantastik S.»si kabi orkestr S.lari) ham keng rivoj topdi. A. Brukner, G. Maler, D. Shostakovich simfoniylari dramaturgiyasida S. qismlari alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston kompozitorlari ijodida S. ning barcha turlari uchraydi. Ik. Akbarov, G. Mushel, M. Tojiev, N. G'iyosov va b. simfoniya, konsert, sonata kabi turkumli asarlarida, A. Kozlovskiy, F. Nazarov, B. Gienko va b. ayrim sozlar uchun mo'ljallangan S.lar yaratganlar.

SKRIPKA (ital. violnio) – torli-kamonli turdagi eng yuqori tovushlarga ega bo'lgan musiqa cholg'usi; 15–16-asrdan boshlab qo'llanilgan; 17-asrdan keng tarqaladi. Ijro texnikasi juda yuksak va imkoniyatga boy. S. kamon bilan va ba'zan barmoqlar bilan chalinadi. Barmoqlar bilan chalish –*pitssikato* deb ataladi. S.da qo'sh notalar va akkordlar chalish mumkin bo'lishiga qaramay, u bir ovozli bo'lib hisoblanadi. S. yakka (solo) ijro etiluvchi musiqa cholg'ulari ichida juda keng tarqalgan. U turli cholg'u ansambllarda qo'llaniladi. Simfonik va torli musiqa cholg'ulari orkestrida ikki guruh skripkachilar, ya'ni birinchi skripkachilar va ikkinchi skripkachilar guruhi bo'ladi. Simfonik orkestr partiturasida S. notalari urma musiqa cholg'ulari partiyasi tagiga yoziladi.

SOZANDA – musiqachi, biror musiqa cholg'usida ijro etuvchi.

SOLIST (lot. solus – bir, yagona) – qo'shiq yoki ashulaning yakka ijrochisi.

SONATA (ital. sonata, lot. sonare – yangramoq) – kamer-cholg'u musiqasining asosiy janrlaridan. 3 qismli turkum asar, ba'zan 1, 4, 5 qismlilari ham uchraydi. 3 qismli mumtoz S.ning 1- va 3- qismlari tez, 2-qismi vazmin sur'atlidir. 1-qismi (sonata allegrosi) 3 yirik bo'limdan tashkil topadi: qarama-qarshi musiqiy mavzularni namoyon qilish (ekspozitsiya), ularni bir-biriga taqqoslab rivojlantirish (2-bo'lim), so'ngra asosiy kuylarni o'zaro yaqinlashtirib birlashtirish (repriza). «S.» atamasi 16-a.dan ma'lum bo'lib, avvalboshda kantatadan farqli o'laroq har qanday cholg'u pesa ham S. deyilgan. 17-a. boshlarida S.ning 2 ko'rinishi (cherkov S.si va kamer S.) shakllandi. 18-a. o'rtalarida D. Skarlatti, F. E. Bax klavir S.lar yozishgan, Y. Gaydn, V. Motsartlar S.ning mumtoz namunalarini yaratdilar. S. rivoji va yuqori cho'qqilarga chiqishida L. Betxoven S.lari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. L. Betxoven S.ni rang-barang mavzu va mazmun, murakkab shakl b-n boyitib, janr imkoniyatlarini kengaytirdi. F. Shopen, R. Shuman, F. List, I. Brams, E. Griglar S. rivojiga katta hissa qo'shdilar. Romantizm davri va 20-a. kompozitorlari ijodida ham S. asarlari muhim o'rin egalladi. O'zbekistonda ilk S.larni 1940-50 y.larda I.Akbarov, F. Nazarov, G. Mushel, A. Kozlovskiy kabi kompozitorlar yaratishgan. Keyinchalik, E. Solihov, N. Zokirov, A. Ergashev, D. Saydaminova, H. Rahimov, N. G'iyosov va b. kompozitorlar ijodida rivojlangan. S.ning kichik hajmdagi turi – *sonatina* o'zining soddaligi, ijro uslubining oddiyligi b-n ajralib turadi.

SONET (ital. sonetto) – 14 misradan iborat turg'un she'riy shakl. S. qat'iy qonun-qoidalar asosida yaratiladi. U 4 banddan iborat bo'lib, 1- va 2- bandlar 4 misradan (katren), 3- va 4- bandlar 3 misradan (terset) tashkil topadi. Katrenlar, ko'pincha, avav avav yoki avva avva shaklida, tersetlar esa cdc dcd yoki cde cde shaklida qofiyalangan bo'ladi. Eng muhimi – qofiyalar to'la va jarangdor bo'lishi lozim. S faqat shaklan emas, mazmunan ham shunday talablarga javob berishi kerak. Mas.,

uning 1-bandida asosiy fikr

aytiladi, 2-bandda bu fikr rivojlanadi, 3-bandda yechim, 4-bandda esa xotima ifodalanadi. S 13-a.da vujudga kelgan. S.ning mustaqil she'r turi sifatida shakllanishida F. Petrarkaning xizmati katta. Dante, P. Ronsar (1524-85), V. Shekspir, I. Gyote kabi shoirlar S.ning mumtoz namunalarini yaratganlar. Rossiyada ilk bor 18-a.da V. Trediakovskiy, A. Sumarokovlar, keyinchalik A. Pushkin, M. Lermontov, A. Fet kabi shoirlar, 20-a.da A. Blok, B. Bryusov, A. Axmatovlar S.lar yaratganlar. S. o'zbek she'riyatida 30-y.larda paydo bo'ldi. Usmon Nosir, Barot Boyqobilov, Rauf Parfi va boshqalar S. yozganlar.

SOFIT – sahnani old tomonidan va yuqoridan yoritishga xizmat qiluvchi bir necha yoritqichlardan tuzilgan osma moslama.

SPEKTAKL (lot. spectaculum – tomosha) – teatr san'ati asari. Postanovkachi-rejissyor boshchiligida teatr jamoasi (aktyorlar, rassom, kompozitor, baletmeyster va h.k.) tomonidan yaratiladi. S. asosida pesa (opera va balet kompozitor partituras, libretto, ssenariy) mazmuni b-n belgilanuvchi g'oyaviy niyat yotadi. Tanlangan pesaning talqin rejalari, dekoratsiya va liboslarning eskizlari, rollar taqsimoti teatr badiiy kengashida muhokama qilinadi. Rejissyor pesa va obrazlarning talqin vositalarini muayyan g'oya va badiiy shaklga bo'ysundiradi, S.ning ko'rinishlari, yechimi va ramziy ishoralarini rassom b-n hamkorlikda hal qiladi. Aktyorlar b-n ishlash, mizan-sahnalarni belgilash, sahnaviy obrazlar va ular o'rtaqidagi munosabatlarni shakllantirish S. yaratish jarayonining hal qiluvchi shartlaridan biridir. S. sintetik asar bo'lgani uchun undagi bezak, jihoz, libos, pardo, musiqa va raqs vositalari, chiroklar va turli effektlar uni yanada boyitadi.

STEREOTELEVIDENIE (stereo... va televidenie) – tomoshabinda kuzatilayotgan tasvirlar chuqurligi va hajmiyligi taassurotini paydo qiladigan televidenie tizimi. Chuqurlik va hajmiylik taassuroti odamning ko'rish binokulyarligi (ikki ko'z b-n ko'rish) xususiyati oqibati. S.da aynan bir ob'ektning tasviri bir-biridan ma'lum masofada joylashgan ikki vaziyatdan turib uzatiladi. Shunda ob'ektning stereojuftlikni hosil qiladigan ikki tasviri shakllanadi. Televizor ekranida bu tasvirlar tomoshabinga alohida-alohida ta'sir qiladi, ya'ni chap ko'zga stereojuftlikning chap tasviri, o'ng ko'zga o'ng tasviri ko'rinadi. Oq-qora va rangli hajmiy televideniening bir necha tizimi mavjud. Bular televizion ko'rsatuvlarni uzatish uchun ham (ba'zan), amaliy maqsadlarda ham (ko'proq) qo'llanadi.

STOL ATROFIDA O'QISH – pesa ustida boshlang'ich ish bo'lib, unda aktyorlar stol atrofida o'tirib o'z obrazlarini ovoz orqali yaratadilar va qahramon xarakteri ishlanadi.

STUDIYA (ital. studio – o'qish, o'rganish) – 1) rassom yoki haykaltarosh ustaxonasi; 2) rassom yoki aktyorlar tayyorlaydigan maktab; 3) ijodiy faoliyat b-n

bir qatorda sahna (yoki tasviriy) san'ati asoslarini o'rganadigan, asosan, yoshlardan tashkil topgan teatr (yoki rassomlar) jamoasi. S.ning professional va havaskorlik turlari bor; 4) badiiy va b. filmlar yaratuvchi ijodiy va texnik kino xodimlari jamoasi; 5) radioeshittirish va teleko'rsatuvlar olib boriladigan maxsus bino (radiostudiya, telestudiya); 6) ovoz yozish xonasi. Musiqiy asarlar ijrolarini elektr (magnitofon kabi) va elektron (sintezator va b.) vositalar yordamida yozib olib fonogramma tayyorlaydigan maxsus joy (mac, «Tarona rekord» S.si va b.).

SURDINA (frans. sourdine; lot. surdus – jarangciz so'zidan) – musiqa cholg'u asboblari to'vush kuchini pasaytirish hamda tembr (tovush tusi)ni qisman o'zgartirish (yumshatish) uchun mo'ljallangan moslama. Torli-kamonli sozlarda S. uch tishli «taroq» shaklida bo'lib, xarak ustidan torlarni Surdinalar bosib turadi. Mis (ba'zan yog'och) puflama cholg'u asboblarda esa S. noksimon yoki konus shaklida yasali, sozlarning rastrubi («katta og'zi»)ga o'rnatiladi. Fortepianoda S. vazifasini chap pedal b-n ishga tushiriladigan moderator bajaradi.

SURNAY (fors, sur – to'y, bayram va nay; to'yda chalinadigan nay) – puflama-tilchali musiqa cholg'u asbobi. O'zbek, tojik, uyg'ur va b. xalqlarda keng tarqalgan professional sozlardan. Asosiy tanasi 400–550 mm uzunlikdagi mevali daraxt (o'rik, tut, yong'oq) yog'ochidan, ichki tomoni silindr, ba'zida konus shaklida, karnaychasi kengaytirilgan holda yasali. Barmoq b-n bosiladigan 8 ta teshigi bor: 7 tasi yuza (ustki), 1 tasi orqa (pastki) tomonida joylashgan. S.ning tilchasi (naypachoq, dudik) oddiy qamishdan pachoqlanib ip b-n qattiq bo'g'ilib, bir-biriga qapishtirib yasali va mil(nil)iga kiygiziladi. Mil cholg'u tanasiga o'rnatilgan bachka (fors, bacha – bola so'zidan; S.ning tanasiga nisbatan boshqacha yog'ochdan ishlangan silindr)ga kiygiziladi. Milga esa ijrochi labiga tiralib, uning nafasini tashqariga chiqishidan muhofazalab turadigan ellips shaklidagi (hayvon shoxi, suyak, sadaf yoki metallardan ishlangan) halqa – sadaf o'rnatiladi. Surnay diapazoni bir yarim - ikki oktavani tashkil etadi (cis-d dan h3c3 gacha va undan yuqori). S.ning tovushi jarangdor, kuchli va juda o'tkir. Farg'ona, Andijon, Toshkentda S.ning menzurasi (ichki teshigi diametri) kengroq bo'lganligi sababli tovushi mayinroq va nolali, Xorazm S.i tovushi keskin va chiyildoq. S.da tovush hosil qilish murakkab bo'lib, sozandaning uzluksiz nafas olish jarayoniga asoslanadi. Mazkur ijro turi O'zbekistonda «qaytarma nafas» (Xorazmda «dam aylantirish») deyiladi. Bunda ijrochi lunjini shishirgan holda zaxira havoni og'zida saqlaydi va burundan nafas olayotgan paytida zaxiradagi havoni chakka mushaklari yordamida surnay naychasiga yo'llaydi. Natijada S.ga havo yuborilishida tovush uzilishiga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekistonda S. ijrochiligida, asosan, 2 (Farg'ona-Toshkent va Xorazm) yo'nalishi mashhur bo'lib, bir necha mahalliy markazlar mavjud bo'lgan; Andijon (Buloqboshi)dan Hojimat mehtar, Rustam mehtar YUsofalizoda, Ashurali mehtar, O. Rustamov va b., Farg'onadan Otajon surnaychi, Qo'qondan Hamroqul surnaychi, Ahmadjon qo'shnay Umrzoqov va b., Toshkentdan Ubaydullaevlar,

Mirzaevlar, Sobirovlar sulolalari va b., Xivadan Sariq mehtar, Bobojon surnaychi, Xudoybergan Qurbon, keyingi paytda Y. Tojiev, M. Matyoqubov va b. tanilgan. S. karnay, nog'ora yoki doyra jo'rligida ommaviylashgan maxsus ansamblni tashkil qilib, milliy an'anaviy tomoshalarda («Surnay yor-yori»), dorboz, qo'g'irchoqboz o'yinlarida («Duchava», «Dor o'yin», «Ufarlar», Xorazmda «Qum pishig'i», «To'rg'ay», «Zuvoniy», «Rotollo» va b.), turli marosim, yig'in va sayillarda, raqlarda («Shodiyona», «Katta o'yin», «Dilxiroj», «Tanavor», «Munojot», Xorazmda «Orazibon», «Norim-norim», «El-pasalandi» va, ayniqsa, «Surnay lazgisi») keng qo'llaniladi. S. yakkanavoz cholg'u sifatida ham mashhur. Ijro imkoniyatlarining boyligi va o'ziga xos xususiyatlarga egaligi tufayli unda chalinadigan kuylar alohida ajralib turadi. Shashmaqomdagi Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq maqomlari sho''balari asosida yaratilgan surnay yo'llari «Surnay Buzrugi», «Surnay Navosi», «Surnay Orazi», «Surnay Dugohi» (savg' va ufari b-n) g'oyat sevimlidir. «Mushkiloti Segoh va Ufari», «Surnay Irog'i» kabi kuylarning ko'pchiligi yirik turkumli asarlardir. Ayniqsa, Navo maqomining S. yo'llari keng tarqalgan bo'lib, asosan, nikoh to'ylarida ijro etiladi. Xorazmda S. uchun maxsus S. maqomlari mavjud bo'lib, ular Tanbur chizig'ida o'z aksini topgan («Muxammasi Rost», Navo maqomidan «Peshrav zanjiri», «Ufari Navo» va b.), shu yerda, shuningdek, maqom yo'llari negizida yaratilgan mumtoz kuylari ham mashhur («Nadramaddin», «Birollayim» va b.). S. hozirda an'anaviy va ba'zi milliy estrada ansambllari, xalq cholg'u asboblari orkestrlarida ishlatilmoqda. O'zbekiston kompozitorlaridan A. Kozlovskiy («Lola» syuitasi), Sayfi Jalil (1-simfoniyasi), M. Tojiev (4- va b. simfoniyalari) va b. S.ning o'ziga xos tembrini simfonik orkestri vositalari yordamida yetuk badiiy mavqeda ifoda etganlar. S. ga yaqin sozlar Kavkaz (ozarbayjon, arman va b.) xalqlari va turklarda zurna, Xitoyda sona, Hindistonda shexnay deb ataladi.

SURXONDARYO-QASHQADARYO MUSIQA USLUBI – o'zbek an'anaviy musiqasining mahalliy uslublaridan biri. Mazkur hududda yashayotgan xalqning etnik tarkibi, kelib chiqishi, tarixan qaror topgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari ushbu uslubning o'ziga xosligini belgiladi. Jumladan, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari o'zbek aholisining ko'pchilik qismi azaldan yarim ko'chmanchi hayot kechirib, asosan chorvachilik va dehqonchilik b-n shug'ullanayotganligi sababli aynan shu jarayonlarga bog'liq xalq qo'shiqlari salmoqli o'rin tutadi. Mac, O'zbekistonning boshqa hududlarida kam uchraydigan «sog'im qo'shiqlari» («Xo'sh-xo'sh», «Turey-turey», «Churey-churey») sog'ilayotgan jonivorlarni tinchlantirish, erkalash va ularni iydish maqsadlarida keng qo'llaniladi. Dehqonchilik b-n bog'liq qo'shiqlar esa yer haydash («Qo'shchi qo'shig'i», «Shox moylash», «Qo'sh haydash»), hosilni o'rish («YOzi»), xirmonda bug'doy yoki arpani yanchish («Mayda»), bahor kelishi («Navro'z» va b.) va b. paytlarda kuylanadi. Ayniqsa, turli yig'in va to'ylarda erkaklar tomonidan ijro etilayotgan «qarsak» («beshqarsak») davra o'yin qo'shiqlari mashhur. An'anaviy musiqa cholg'ulari esa asosan cho'ponlar ijodiga xos sibizg'a, g'ajir nay, ayollar

tomonidan keng qo'llaniladigan changqo'biz, baxshilarga jo'r bo'lgan do'mbira (yaqin o'tmishda – qo'biz) b-n chegaralangan. Musiqa hayotida boshqa hududlardan farqli o'laroq baxshi-shoirilar va do'mbirakashlar asosiy o'rin tutadi. Do'mbirada ijro etilayotgan cho'ponlar mehnati b-n bog'liq cholg'u kuylar («Cho'poncha», «Qo'ylarni sudrash», «Qo'ylarni yig'ish», «Cho'ponni chaqirish» kabi), doston kuy («Baxshi kuy»)lar keng tarqalgan. Baxshilar ijodidagi «Alpomish», «Go'ro'g'li» kabi qahramonlik dostonlari hamda turli mavzudagi termalarnpng ijrosida maxsus «ichki ovoz» uslubi qo'llaniladi. S.-Q.m.u.da dostonchilikning 2 yirik markazi – Shahrizabz dostonchilik maktabi va Sherobod dostonchilik maktabi shakllangan. So'nggi davrlarda boshqa mahalliy musiqa uslublariga xos musiqiy an'analar (mas., maqom ijrochiligi san'ati) ham yoyila boshlagan. Hozirda S.Q.m.u. ko'pgina folklor-etnografik ansambllar («Shalola», «Boysun» va b.), estrada xonandalari (M.Nomozov, S. Qozieva) ijodiga asos bo'lmoqda, baxshilar tanlovlari, xalqaro folklor festivallari orqali jahon sahnasiga chiqmoqda.

SUR'AT (musiqada) – musiqa asari ijrosining tezlik darajasi. Odatda, asarning mazmuni va umumiy xarakteriga bog'liq holda (muallif tomonidan) belgilanadi. Nota yozuvida 17-a.dan italyansa atamalar b-n (lotin alifbosida) ko'rsatila boshlagan. Asosiy S.lar (tezlanish tartibida) largo, lento, adagio (sekin S.lar), andante, moderato (o'rtacha S.lar), allegro, allegretto, vivo, presto (tez S.lar). Dastlab, ba'zi S.lar musiqa asarlarining mazmun-ifodaviyligini bildirgan (mas., allegro – sho'x, largo – vazmin, vivo – jonli va h.k.), ularning ayrimlari hozirgacha shu ma'noni saqlagan. Ba'zan, S.lar barchaga ma'lum janrlar in'ikosi sifatida ham ko'rsatiladi (mas., marsh, vals, polka va h.k. S.ida). Ba'zan maxsus nomi bo'lmagan, lekin ayni shu S.dagi pesa yoki uning mustaqil qismlarining nomi bo'lib xizmat qilishi mumkin (mas., sonata allegrosi). Aniq S. muayyan vaqt (odatda, bir daqiqa) davomida ijro etilayotgan metr hissalarining soni b-n ko'rsatiladi. S.ni aniq o'lchash uchun (mas., og'zaki an'anadagi musiqa asarlarini notaga olishda) metronom ishlatiladi.

SUST XOTIN – mavsum-marosim qo'shig'i; folklor janri. Qurg'oqchilik munosabati b-n yomg'ir chaqirish marosimida aytilgan. O'rta Osiyo, Kavkaz va b. xalqlar o'rtasida uchragan. «So'z xotin», «Sut xotin», «Suv xotin» deb ham yuritilgan. Qo'shiq, asosan to'rtliklardan iborat bo'lib, barmoq tizimidagi yetti hijoli vaznda yaratilgan, matnida murojaat, xitob ohanglari hukmron. «S.x.»da o'zbek xalqining uzoq o'tmishdagi mehnat tajribalari, orzu-istaklari badiiy shaklda ifodalangan. Hozir urfdan chiqib ketgan. Tili, ritmi, badiiy vositalari jihatidan xalq so'z san'ati hodisasi sifatida o'rganiladi.

SUFLYOR – aktyorga rolining so'zlarini aytib berib turuvchi teatr xodimi.

SSENARIY (ital. scenario) – 1) pesa mazmunining qisqa bayoni, improvizatsiya

teatri, tomoshasi, balet spektakllari, ommaviy tomosha va b. o'yinlar yaratiladigan syujet tuzilishi; 2) kino san'ati va televidenie vositalari yordamida gavdalanirib ko'rsatishga mo'ljallangan adabiy asar. Dastlabki filmlarda syujetlar o'ta sodda bo'lib, qog'ozga tushirilmagan, film ijodkorlari ularni o'z miyasida saqlagan. Keyinroq filmlar mazmuni chuqurlasha borgan sari S. yozishga ehtiyoj tug'ildi. «Ovozsiz kino» davrida S. shakli reja-sxema tarzida bo'lib, suratga olinishi kerak bo'lgan ob'ektlargina kadrma-kadr belgilanib, qaerdan va qanday suratga olinishi ko'rsatilgan xolos. S.lar «texnik», «raqamli», «temir» nomlari b-n yuritilgan. Suratga olinayotgan voqea nimadan boshlanib, nima b-n tugallanishi, aktyor o'zini qanday tutishi, kadr nimani anglatishi qayd etila boshlagandan so'nggina kinossenariy adabiyotning alohida janri sifatida kino asariga aylandi. Shunday qilib, 20-a. boshlarida ssenariynavis (kinodramaturg) termini paydo bo'ldi. O'zbek kinosining dastlabki yillarida L.Sayfulina, V. Sobberey, D. Bassaligo, N. Klado va b. ssenariychilar yetakchilik qilgan. Birinchi o'zbek kinossenariychisi S. Xo'jaev bo'lgan. O'zbekistonda S. janrining rivojlanishida kinorejissyor Nabi G'anievning xizmatlari alohida. E. Hamroev, A. Sharopovlar ham dastlabki o'zbek ssenariychilaridan. Keyinchalik K. YAshin, S.Abdulla, A. Qahhor, M.Shayxzoda, T.To'la, R.Fayziy, O. YOqubov, S. Ahmad, S. Abduqahhor, K. YOrmatov, M.Melkumov, Sh.Abbosov, U.Nazarov, F.Musajonov, Sh.Boshbekov, U.Azim, O.Agishev, R. Muhammadjonov, YU. Roziqov va b. yetakchi ssenariychilardan.

SYUJET (frans. – predmet, mazmun, narsa) – badiiy asar mazmunini tashkil etadigan, bir-biri b-n o'zaro bog'liqlikda kechadigan, qahramonlar o'rtasidagi aloqalardan tarkib topgan voqealar tizimi. Barcha epik, dramatik va liro-epik turdagi badiiy asarlarda S. mavjud bo'ladi. Har bir adabiy turda S. o'ziga xos xarakterga ega. Ko'pgina lirik asarlarda ko'zga yaqqol tashlanib turadigan S. tizimi yo'q. Ulardagi his-tuyg'u, o'y-kechinmalar rivoji qaysidir ma'noda lirik asar S.ini tashkil etadi. Ayrim adabiyotshunoslar syujetlilik umuman lirik turga xos xususiyat emas, deb hisoblaydi. Chunki lirik asarda voqealar tizimi bo'lmasligi ham mumkin. Ayni choqda, S. faqat voqealar tizimidan ham iborat emas.

Badiiy asarda tasvirlangan voqealar tizimining o'zaro munosabatiga ko'ra S asosan xronikal (voqeaband) va konsentrik (voqeaband bo'lmagan) turlarga bo'linadi. Xronikal S. da voqealar orasidagi vaqt munosabati yetakchilik qiladi (mas., D. Defoning «Robinzon Kruzo», Servantesning «Don Kixot», Oybekning «Navoiy», P. Qodirovning «YUlduzli tunlar» asarlari). Konsentrik S.da esa asarda tasvirlangan voqealar orasidagi sabab – natija muhim ahamiyat kasb etadi (mas., Pushkinning «Evgeniy Onegin», O. YOqubovning «Muqaddas», «Ulug'bek xazinasini» asarlari). Ammo badiiy asarlarda yuqoridagi S.larning har ikki turi uyg'unligidan tarkib topgan shakli ko'proq uchraydi (mas., Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar», Cho'lponnint «Kecha va kunduz» asarlari).

Badiiy asar S.i tasvirlanayotgan voqelik va asarda ishtirok etadigan qahramonlar masalasiga bevosita bog'liq. Chunki S. asosidagi voqelikda qahramonlar harakat qiladi va, eng muhimi, haqiqiy badiiy asarlarda avvalo

qahramonlar o'z dardi-dunyosi b-n namoyon bo'ladi. F.M. Dostoevskiynint «Jinoyat va jazo» romanida Raskolnikov, A. Qahorning «Sarob» romanida Saidiy, Tog'ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» romanida Dehqonqul obrazlari atrofida voqealar san'atkorona tarzda uyushtirilgan.

Badiiy asar S. i ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim singari bir qator unsurlardan tarkib topadi. Mas., Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidagi Xudoyorxon b-n Anvarning to'qnashuvi epizodi asarning kulminatsion nuqtasi sanaladi. So'ngra voqealar yechimi keladi. Badiiy asarda S. unsurlari ba'zan turlicha hajm va turlicha tartibda kelishi mumkin. Shuningdek, ayrim asarlarda ekspozitsiya yoki yechim singari S. unsurlari bo'lmasligi ham mumkin. Bu aslo kamchilik emas, aksincha, o'quvchini badiiy tafakkurga chorlaydi, tasavvurini kengaytiradi. Ba'zi adabiyotshunoslar prolog (muqaddima) va epilog (xotima)larni ham S. elementi sifatida ko'rsatadilar (A.Qodiriy romanlarida bu unsurlar mavjud). S. kompozitsiya, konflikt, fabula kabi adabiy tushunchalar b-n ham mustahkam bog'langan.

SYUITA (frans. suite –qator, izchillik) – cholg'u musiqaning asosiy turkumli shakllaridan biri va musiqiy janr. Qismlar tartibi, soni, xarakterining ma'lum qonun-qoida b-n qat'iy chegaralanmaganligi, aksariyat hollarda qo'shiq va raqs b-n uzviy bog'liqligi S.ni sonata va simfoniya dan ajratib turadi. Bir necha mustaqil (odatda, kontrast) qismlardan tashkil topib, ular umumiy badiiy maqsadda birlashtiriladi. S.ning ilk ko'rinishlarida 16-a.ga xos sekin va tez sur'atli raqslar qiyoslangan. 17-a.da I.YA. Froberger ijodida qadimiy raqs S.ning mumtoz namunasi yuzaga kelgan. U 4 raqs – o'rtacha sur'atli allemanda, tez – kuranta, sekin –sarabanda va jadal – jigadan tashkil topib, lyutnya, klavesin, orkestr va b. uchun mo'ljallangan. Klassik S.ning yuksak namunalarini I.S.Bax va G.F.Gendellar yaratgan (18-a.). Dramatik spektakllarga yozilgan musiqiy lavhalardan tuzilgan S.lar (E. Grigning «Per Gyunt», J. Bizening «Arlezianka»), shuningdek, balet S.lari (P. Chaykovskiy, D. Shostakovich, I. Stravinskiy va b.), kinofilmgga yozilgan musiqiy lavhalardan tanlangan S.lar (S. Prokofev, G. Sviridov) ham keng o'rin olgan. «S.» atamasi bir qancha raqslardan iborat musiqali xoreografik kompozitsiyani ham bildiradi. 19–20-a.larda raqsiy bo'lmagan (R. Shuman, «Karnaval»; A. Shyonberg, Fortepiano uchun S. va b.), ba'zan dasturli (N. Rimskiy-Korsakov, «Shahrizoda»; M. Musorgskiy, «Ko'rgazmadan suratlar»), vokal (D. Shostakovich, «M.Svetaevaning 6 ta she'ri») S.lar yaratildi. O'zbekiston kompozitorlaridan V. Uspenskiy, A. Kozlovskiy, M. Burhonov, M. Ashrafiy, S. YUdakov, D. Soatqulov, D. Zokirov, B. Gienko, S. Boboev, Sayfi Jalil kabilar simfonik va o'zbek xalq cholg'u asboblari orkestri, shuningdek, fortepiano va b. sozlar uchun turli S.lar yaratishgan.

SYURREALIZM (frans. surrealisme – o'ta realizm) – 20-a.ning 10–20-y.larida fransuz adabiyotida paydo bo'lib, tasviriy san'at, haykaltaroshlik, teatr, kino sohalariga, keyinchalik boshqa mamlakatlar (Belgiya, Chexoslovakiya,

YUgoslaviya, AQSh, Meksika, YAponiya)ga ham tarqalgan avangardlik yo'nalishi. Markiz de Sad, J. Nerval, shuningdek, A. Rembo, Lotreamondan A. Jarri, G. Apolliner va S. Reverdiga qadar bo'lgan yozuvchilar ijodi S.ning paydo bo'lishida manba vazifasini o'tagan. S. vakillari aqliy faoliyatdagi, hatto jamiyat hayotidagi shakllangan tizimni tubdan o'zgartirish da'vosi b-n chiqqanlar. S.ning yangi adabiy yo'nalish sifatida maydonga kelishida «Litterature» («Adabiyot», 1919 –24) jur. muhim rol o'ynadi. Bu jur. atrofida birlashgan L.Aragon, L. Breton, F. Supo kabi yozuvchilar S.ga Syurrealistik yo'nalishdagi asar namunasi: S. Dali. «Madonna Port-Ligat» (1950) asos soldilar. Ko'p o'tmay, ular davrasiga P. Elyuar, R. Desnos, A. Arto va b. kelib qo'shilishdi.

S. miyaga ilk bor kelib qolgan so'z, nutq parchalari, turli-tuman xayollarning dastlabki, kutilmagan bir holatdagi ajabtovur shaklini har qanday ijodiy faoliyatning xamirturushi, asosi, deb e'lon qilgan. Syurrealistik teatr (asoschisi A. Arto) va kinematografiyada qam ayrim sahna va kadrlarning bir-biri b-n mantiqsiz bog'lanishi va umuman aql-zakovat doirasidan chetga chiqish «haqiqiy reallik» sifatida tan olingan. Dastlab syurrealistlarning turfa to'garagiga S.ning isyonkorlik ruhiga uchgan, tevarak-atrofdagi dunyo tartibotini xush ko'rmagan, insonning jamiyatdagi hayotida uchrab turadigan qiyinchiliklarni o'rganish va bartaraf etish xayoli b-n yashagan yirik yozuvchilar xam a'zo bo'lishgan. S.ning ijtimoiy tizimni qayta qurish haqidagi niyati afsonavor uydirma ekanligini tushungan, S. estetikasidagi badiiy asarga xos ma'nodorlik va yaxlitlikning bekor qilinganini ko'rgan katta iste'dod egalari syurrealistlar safini tark etganlar. 30-y.larning oxiriga kelib, mistikaga oshkora ravishda berilgan A. Breton boshchiligidagi ayrim shoirlargina S.ga sodiq bo'lib qoldilar va ular safi taqlidchilar hisobiga kengaydi. 40-y.larning boshlarida A. Breton, S.Dali, I. Tangi va b.ning muhojirlikka ketishi b-n S.ning markazi AQShga ko'chdi. Fransiyada S.ni qayta tiklashga qaratilgan urinish samara bermadi.

S. adabiy-badiiy yo'nalish sifatida o'z umrini o'tagan bo'lsa-da, uning gullagan davrida ishlab chiqilgan ayrim badiiy usul va vositalardan tasviriy san'at, teatr va kinodan tashqari, amaliy san'atda ham istifoda etilmokda.

“T”

TABLA (arab, tabl – urma cholg'u) – hind urma musiqa cholg'usi. Ikkita – odatda kattaroq (past tovushli) *dayyan* hamda kichikroq (yuqori tovushli) *bayyan* deb ataluvchi nog'orachalardan iborat. YOg'och, sopol yoki misdan ishlangan kosaxonalari 2 qatlamli teri b-n qoplanadi. Ijrovan avval bular terisi ustiga un, temir qirindisi va yelim aralashmasidan tayyorlangan maxsus kukun suriladi. Ijrochi T.ni qo'l barmoqlari va kaftlar b-n urib, turli usullar chaladi. T. yakkanavoz hamda Tabla. turli mumtoz musiqa (jumladan, raga) ansambllarida asosiy jo'rnavoz cholg'u sifatida keng qo'llaniladi.

TABULATURA (lot. tabula – taxta, jadval) – 1) nota yozuvining ilk shakllaridan. Muayyan cholg'u asbobiga mo'ljallangan bo'lib, unda musiqa asari jadval

shaklida, musiqiy tovushlar esa harflar, raqamlar va b. maxsus belgilar yordamida ifodalanadi. Musulmon Sharqi musiqa ilmida 10-a.dan ma'lum. Forobiy, Safiuddin al-Urmaviy, ash-Sheroziy, Komil Xorazmiy tanbur pardalariga moslashtirilgan T.larni yaratgan; yevropada 14–18 a.larda qo'llanilib, organ, lyutnya, klavir kabi cholg'ular uchun mo'ljallangan; 2) klavishli musiqa cholg'u asboblari uchun qayta ishlangan ko'p ovozli vokal-xor asarlar to'plami. 16–17-a.larda joriy etilgan.

TAJNIS (arab. – o'xshash, shaklan o'xshash, hamjins, hamshakl) – og'zaki va yozma adabiyotdagi badiiy san'atlardan. T.da omonimlar nozik so'z o'yinlarini ishlatishga imkon beradi. Sharq badiiyot ilmida T.ni lafzdoshlik darajasi va imlosiga qarab bir necha turlarga ajratganlar. Agar T. birikma lafzdoshligiga asoslangan bo'lsa «tajnisi murakkab» (mas., yoqildi - yo qildi, yozaman - yoza men), agar T.ning tuzilishi bir xil bo'lib, yozilishi har xil bo'lsa «tajnisi lafz» deb atalgan. O'zbek adabiyotida T.ni she'riy san'at sifatida ishlatishning 7 turi borligi qayd etilgan. U, ayniqsa, yozma she'riyatning deyarli barcha janrlarida badiiylikni yuzaga keltirish, so'z o'yinlari hosil qilish, so'z ma'nolarining xilma-xil tovlanishlarini namoyish qilish maqsadlarida qo'llangan. Mumtoz she'riyatda qofiyalarida T.li (omonimli) so'zlar ishlatilgan nomalar, g'azallar, qitalar, tuyuqlar, fardlar ko'p. Shoirilar she'rda, misra yoki baytda bir-biriga shaklan o'xshash, jinsdosh so'zlarni turli ma'nolarda qo'llashib, chiroyli T. lar yaratganlar. Ayniqsa, T. turkiy xalqlar she'riyatining o'ziga xos janrlaridan biri bo'lgan tuyuqlarda keng qo'llangan.

T.li qofiyalar tuyuqning janr komponentlaridan biridir. Bobur ijodidan boshlab 2 misrasida T. so'zlar qofiya bo'lib keluvchi fardlar ham yaratila boshlagan. T. 15-a. o'zbek she'riyatida YUsuf Amiriy, Lutfiy, Navoiy yaratgan tuyuqlarda keng qo'llanilgan. Uning san'at sifatidagi namunalari Bobur, Ubaydiy, Munis, Uvaysiy, Komyob, Ogahiy, Amiriy, Rojiy Marg'iloniy she'riyatida ham uchraydi. Keyinchalik: Habibiy, Charxiy, G'afur G'ulom, Vosit Sa'dulla va b. T.larning original turlarini topishib, she'riyatga kiritdilar. T. xalq og'zaki ijodida ham badiiylikni yuzaga keltirish omillaridan biri bo'lib kelgan.

TAJOHULI ORIFONA (arab. – bilib turib bilmaslikka olish) – mumtoz she'riyatda o'xshatish usullaridan biri; shoir o'xshatish manbaini kuchaytirib, bo'rttirib ko'rsatish maqsadida o'sha manbaga (odatda yorga, mahbubaga) nisbatan bir yoki bir necha o'xshatish qo'llaydi, lekin go'yo o'zini nodon kishilarcha tutib, o'zini bilmaslikka solib, ushbu o'xshatishlarining to'g'ri-noto'g'riligi haqida boshqalardan so'raydi. Aslida esa shoirning o'zini bilib bilmaslikka solishi shartli bo'lib, uning o'xshatishlarida kamchilik, xatolik yo'q; uning asl maqsadi yor qiyofasini mubolag'ali tavsifu o'xshatishlar asosida kishi ko'z o'ngida aniq gavdalantirishdan iboratdir. Mas., Lutfiyning

Malak yo hur, bilmom, yo parisan?

Bu raftor ila yo kabki dariysan?

baytida shoir ma'shuqa siymosini malak, hur, parilarga, uning yurishini esa kabki

dariy (kaklik turi) yurishiga o'xshatadi-yu, o'zini bilmaslikka solib, ayni qaysi o'xshatish to'g'riligini bilmaganday, bu haqda so'rab ko'radi. To'g'ridan-to'g'ri o'xshatishga nisbatan bu xil yashirin o'xshatish, qiyoslash baytning ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchiga zavq bag'ishlaydi.

T.o. san'ati ko'pincha g'azalning matlasidan maqtasigacha davom ettiriladi, ya'ni barcha baytlar shu san'at asosida yoziladi. Mac, Atoiyning

Mengiz yo ravzai rizvonmidur bu?

Og'iz yo g'unchai xandonmidur bu?

bayti b-n boshlanadigan g'azali oxirigacha shu san'atga asoslanib yaratilgan. T.o. san'ati mumtoz she'riyatimizda keng qo'llangan bo'lib, undan deyarli barcha shoirlar foydalanganlar.

TAZMIN (arab. – she'rdan bir parcha olish, ko'chirish) – poetik san'at turi. Shoir fikr va his-tuyg'usini tasdiqlash, isbotlash yoki davom ettirish uchun biror kimsa ijodidan shohbayt – aforizm darajasiga ko'tarilgan mashhur misrani o'z she'rida keltirishi. T. misra gazalning 1-misrasi yoki matlai sifatida keladi. Epigraf - tezis sifatida keltirilgan shu misra yoki bayt T.chi shoir yaratayotgan misra va baytlar uchun qolip, moya rolini o'taydi. T. misra fikrni tasdiqlash b-n birga uni mantiqiy davom ettirish imkonini yaratadi, ko'pchilikka ma'lum va mashhur T.ning muallifi ataylab eslatilmaydi, aks holda muallifga ishora qilinadi. T. bir necha xil: misraning yarmi, to'liq satr, ikki, uch, olti bayti T. qilinishi mumkin. Ba'zan shoir T.ni o'z ijodidan olish hollari ham uchraydi. Mac., Bobur o'zining:

Gar vasl muyassar o'lmasa netgaymen, Boshimni olib qay sorig'a ketgaymen?

baytini «Jamoling vasfini», «Vasfingni necha ulusdin eshitgaymen», «Ishqing yo'lida...» she'rlarida T. qilgan.

TAZOD, mutobiqa, mutazod (arab. – zidlash) – badiiy tasvirning ta'sirchan va keng qo'llanadigan vositalaridan. Nasrda ham, nazmda ham uchraydi. O'zaro zid tushunchalarni ifodalovchi so'z yoki iboralarni ishlatishda ko'zga tashlanadi:

Gahe tobtim falakdan notavonlig', Gahe ko'rdim zamondan komronlig'.

Base issig'-sovug' ko'rdim zamonda, Base achchig'-chuchuk tottim jahonda.

(Navoiy).

«Notavonlig'-komronlig'», «issiq-sovuq», «achchig'-chuchuk» so'zlari vositasida T. yaratilgan. T., dastlab folklor va qadimgi badiiy adabiyotda ishlatilgan. Navoiy asarlarida yuksak she'riy san'at darajasida taraqqiy etgan. Zamonaviy o'zbek shoirlari ijodida ham T. uchraydi.

TAKT (lot. tactus – tegish, ta'sir etish) – bir kuchli hissadan shu kabi ikkinchi kuchli hissaga qadar bo'lgan oraliq, metrning har doim qaytarilib turishi. T. chizig'i – besh yondosh chiziqni birlashtiruvchi to'g'ri chiziq. Bu chiziq bir T.ni ikkinchisidan ajratadi. T.lar oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy T.da bir kuchli hissa bo'lib, murakkab T.da ikki va undan ko'p kuchli hissalar bo'ladi. T.

o'lchovlari 2, 3, 4, 5, 6, 7 va undan ham ko'p bo'lib, bular bir butunning 4 yoki 8 ga bo'linganidan olinadi.

TALMIH (arab. – ishora qilish, biror narsa tomonga yengil nazar tashlash) – mumtoz she'riyatda keng qo'llangan badiiy san'atlardan biri. Bunda shoir mashhur bir qissa, voqea yoki asarga ishora qilish orqali o'z fikrini muxtasar hikoya qiladi. Shunga ko'ra, T. she'rda oz so'z b-n ko'p ma'noni ifodalash san'ati deyiladi. Mac, Atoiy

Sen buti Chin ishqida holimni ayb etkan kishi
«Mantiqut-tayr» ichra ko'rsun Shayx San'on qissasin.

baytida o'zining bir go'zal ishqida ne holga tushganini batafsil bayon qilib o'tirmay, Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» dostonidagi mashhur «Shayx San'on qissasi»ga ishora qiladi: Shayx San'on voqeasidan xabardor kishi mening holatimni sira ayb qilmaydi, deydi. Shu tariqa, butun bir kitobga jo bo'ladigan fikr bir baytga singdiriladi.

T. 3 ko'rinishda namoyon bo'ladi: *ejoz*, *musovot* va *bast*. Ejoz – oz so'z b-n ko'p ma'noni ifodalash. Musovotda so'z va ma'no teng. Bast esa ma'noni ko'p so'z b-n ifodalashdan iborat. Istiora va tashbih ejoz jumlasidan bo'lib, ortiqcha bayon va shubhani bartaraf etish uchun batafsil ma'lumot keltirish b-n bog'liq san'atlar bast hisoblanadi. Bu san'atlardan eng ko'p qo'llanadigani – ejoz.

Sharq mumtoz adabiyotida T. san'atiga ko'p shoirlar murojaat qilgan. Zamonaviy shoirlar ijodida ham T.ning go'zal namunalari mavjud.

«**TANAVOR**», «Tanovar» (fors. – jasur, qudratli, kuchli) – 1) o'zbek xalq lirik kuyi; Farg'ona vodiysida keng tarqalgan. O'n beshdan ortiq ashula va cholg'u yo'llari ma'lum. Ashula yo'llaridan ommaviylashgan «T.-1» xalq she'ri («Qora sochim») b-n, «T.-2» Muqimiy she'ri («Endi sendek...») b-n aytiladi. T. ashulalarida o'zbek ayolining ma'naviy go'zalligi o'z aksini topgan. T.ning cholg'u yo'llaridan «Gulbahor» kuyi b-n ketma-ket ijro etiladigan varianti ommaviylashgan. «T.-1»ni 1937 y. A.Kozlovskiy H.Nosirova ijrosida notaga olib, xonanda va simfonik orkestr uchun qayta ishlagan, keyinchalik «T.» nomli simfonik poema (1952) va balet (1968) yaratgan. «T.-2»ni T. Sodiqov xonanda va orkestr uchun, M.Burhonov jo'rsiz xor uchun qayta ishlagan. T. variantlari va ularning ohanglaridan S. Vasilenko va M. Ashrafiy («Bo'ron»da Norgul, «Sevgi tumori»da Izzat partiyalarida), G.Mushel («G'azallar» siklida) va b. foydalanishgan, T. asosida YU. Rajabiy «YUzni oydek...» qo'shig'ini yaratgan. T. kuyining turli yo'llarini A. Kozlovskiy (10 ga yaqin variantini), YU. Rajabiy (5 dan ortiq variantini) va b. notaga olgan. Bularning ayrimlari J.Sultonov, B.Mirzaev, T.Qodirov talqinida ommaviylashgan; 2) an'anaviy o'zbek xalq raqsi. T. kuyining turli yo'llari asosida ijro etiladi, 1943 y. M. Turg'unboeva sahnalashtirgan T. raqsi keng tarqalgan. Unda o'zbek qizining sevgilisi b-n

uchrashish va visolga yetishi muqarrarligi aks ettirilgan.

TANBUR – qadimgi torli musiqa cholg’u asbobi. Forobiyning musiqa risolasida Xuroson T.ining parda tuzilishi keltirilgan. O’zbek, tojik, uyg’ur va b. xalqlarda professional soz sifatida keng tarqalgan. Noksimon o’yma kosasi yo’g’on va uzun dastasi b-n birga yaxlit tut yog’ochidan yasaladi; umumiy uz. 110–130 sm. Kosasining qopqog’i, ko’pincha, yupqa yog’och taxtachadan qilinadi, unda rezonator teshikchalari bor. Pay ip b-n bog’langan 16–19 pardasi bo’lib, oltinchisi, odatda, ijro etiladigan asarning ladtonallik xususiyatiga ko’ra yuqori yoki pastga surib qo’yiladi. Kosa qopqog’ida cho’pdan yana 4 ta xas pardasi bo’ladi. T.ning 3 ta toridan birinchisi (yuqoridan) asosiy, 2 tasi yordamchidir; birinchisi va uchinchisi unisonga, ikkinchisi ularga nisbatan kvarta, ba’zan kvinta yoki sekunda past sozlanadi. T. qo’lning ko’rsatkich barmog’iga kiyiladigan noxun b-n turli uslubda (torlarni yuqoridan va pastdan urib) chalinadi. T. O’zbekistonda boshqa torli chertma sozlardan farqli o’laroq, diatonik tovushqatorga ega. T.ning torlari uzun va ingichka, pardalari yo’g’on (diametri 3 mm gacha) bo’lganligidan torni turlicha kuch b-n bosib, tovush balandligini yarim tongacha o’zgartirish mumkin. Mazkur yo’l b-n T.da kuylarga o’ziga xos tebratma sayqal, nolalar beriladi. T.ning o’ziga xos nozik va ta’sirchan ovozi, keng diapazoni tufayli Buxoro Shashmaqomi ijrosida asosiy yakkanavoz va (vokal qismlarda) jo’rnavoz soz hisoblanadi. T.ning keng badiiy imkoniyatlari T. Alimatov va uning shogirdlari talqinida namoyon bo’lmoqda. T.ning chortor (4 torli), panjtor (5 torli), anurshashtor (6 torli) turlari bor. T.ning elektr adapter b-n jihozlangan turlari estrada ijrochiligida qo’llaniladi. O’zbek bastakorlaridan Hoji Abdulaziz, J. Sultonov, F.Mamadaliev, O.Hotamov, kompozitorlardan Sayfi Jalil («Qalbimda»), M.Mahmudov («Navo» simfoniyasi), M.Bafoev («Lison ut-tayr») va b. T. imkoniyatlaridan ijodiy foydalanishgan.

TANBUR ChIZIG’I, Xorazm tanbur chizig’i – Xorazm tanbur chizig’i – 19-a.ning 2-yarmida Xorazmda yuzaga kelgan nota yozuvi. Tabulatura turi. Shoir va sozanda-bastakor Komil Xorazmiy joriy qilgan. Tanburning 17 ta pardasi va ochiq simiga mo’ljallab chizilgan 18 gorizontal chiziqlarga joylashtirilgan nuqtalardan iborat. Chiziq ustiga qo’yilgan nuqtalar kuy ijrosi jarayonida tanburning muayyan pardasida noxunning tepadan pastga, chiziq ostidagi nuqtalar pastdan tepaga chertilishini bildiradi. Vertikal chiziqlar pardalar yo’nalishini ko’rsatadi. T.ch.dagi nuqtalar asosan nimchorak va ba’zan chorak notalar cho’zimiga teng. Chiziqlarning osti-ustiga nuqtalar qo’yilib, ularning ustma-ust yoki yonma-yon joylashishi tanbur zarblari («yakka zarb», «qo’sh zarb»lar)ga ishora deb bilinadi. Pauza (jimlik) alomati, «skun» (o) b-n ifodalanadi. Doira usullari uzun-qisqa zarblarni anglatuvchi bo’g’inlar vositasida ko’rsatiladi: «gul», «taq», «ta-qa», «taqqa» va h.k. Kuy bo’laklari («xona», «bozgo’y», «hang»), to’xtovlar yoyli chiziq (strelka) ishorasi yordamida belgilab yuboriladi. Tanbur chizig’ida she’riy matnlar ham berilgan. Ular to’liq yoki lavha tarzida kuy yo’lini anglatuvchi

nuqtalardan alohida, bir chekkada yoziladi. Aksariyat hollarda she'rlarning faqat boshlang'ich misralari keltiriladi. Unga qarab ashulachilar g'azalning qolgan qismlarini esga solib oladilar. Tanbur notasi arab yozuviga o'xshab, o'ngdan chapga o'qiladi. Komil Xorazmiy T.ch. yordamida Xorazm maqomlaridan Rostning boshlang'ich qismini, uning o'g'li Muhammad Rasul Mirzo mazkur maqomning qolgan qismlarini hamda Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq maqomlarining 19-a. oxirida ma'lum bo'lgan cholg'u (chertim) va ashula (aytim) yo'llarini yozib olgan. Uning o'ndan ortiq ko'chirilgan nusxalari bizgacha yetib kelgan. 2002 y. topilgan Hozorasp nusxasida yuqorida nomlari keltirilgan maqomlardan tashqari Zihi Nazzora, Qaddim xamlig'i (Urganjiy), Miskin, Rahoviy, Sadri Iroq, Oxyor, Choki giribon deb nomlanuvchi aytim yo'llaridagi turkum yozib qoldirilgan. Bular «Dutor maqomlari», ya'ni dator jo'rligida aytiluvchi mumtoz yo'llar hisoblanadi. Xorazmlik musiqashunoslar oldindan qad. Sharq nota yozuvi namunalari xabardor bo'lganlar. T.ch. ixtiro qilinishidan avval Muhammad Sharif Qanbar Bobo ismli datorchi – dator uchun shunday nota yaratishga uringan, ammo o'ng qo'l xarakatlarini qog'ozga tushira olmaganligidan bu ish amalga oshmay qolgan. Shuningdek, T.ch.da Safiuddin al-Urmaviy nota jadvalidagi o'xshash unsur (element)lar mavjud. T.ch.ning tiklanishi, tadqiq qilinishi, zamonaviy nota yozuviga ko'chirilishiga V. Belyaev, V. Uspenskiy, T.Sodikov, M.YUsupov, Il. Akbarov, keyinchalik bu ishning rivojiga va bevosita ijro qilinishiga (amalda sadolantirilishiga) O.Bobonazarov, al-Xorazmiy nomidagi Urganch davlat un-ti o'qituvchilari B.Rahimov, R.Boltaev, M.Matyokubov, S.Xudoyberganov va b. hissa qo'shganlar.

TANGO (ispan. tango) – 1) 18–19-a.lar oralig'ida Lotin Amerikasida qora tanli aholining raqs va qo'shiqlar b-n o'tkaziladigan har qanday bayram hamda shu bayramlar o'tadigan joy ifodasi; 2) zamonaviy bal raqsi. 19-a. 2-yarmida andalusiycha T., kreolcha T., argentincha T. kabi turlari ommalashgan. Musiqa o'lchovi 2G'4, sur'ati o'rtacha, ritmikasi o'ziga xos urg'u (sinkopa)lar bilan ajratiladi. Ijrochilar juft bo'lib, bir-birining yelkalarini ushlab raqsga tushadi. 1910-y.larda Parijda argentincha T. asosida yevropacha T. rivoj topib, o'ziga xos, alohida ehtiros b-n ijro etiladigan salon va estrada raqsi (keyinchalik, kuy va ashula) sifatida butun dunyoda tarqaldi. Ritmikasi oxirgi sakkiztalik hissadagi keskin urg'usi b-n ajralib turadi. O'zbek estrada san'atiga 1950-y.lar oxirida B. Zokirov ijrosidagi «Arabcha tango» (suriyalik bastakor Daris al Atrashning YA. Frenkel kanta ishlagan ashulasi) b-n kirib qoldi. Keyinchalik, A. Nazarov («Ket, muhabbat», N. Hamroqulov), A. Rasulov («Dilorom», G'. YOqubov) va b. kompozitorlar turli T.larni yaratgan.

TANQIDIY REALIZM – 19-a.ning 20-30-y.larida jahon adabiyoti va san'atida shakllangan badiiy metod, realizmnint bir ko'rinishi. Klassitsizm adabiyoti vakillarining o'z davrini o'tagan va eskirgan tasvir usullariga qarshi, o'tgan asrlardagi ilg'or adabiyotlarning eng yaxshi an'analarini davom ettirish va

yangilash maqsadida maydonga kelgan. Hayot hodisalarini badiiy mujassamlashtirishda bu hodisalarning ijtimoiy-tarixiy ildizlarini ochish T.r.ning asosiy maqsadidir. T.r. yozuvchidan insonni har tomondan cheklovchi, ezuvchi, buzuvchi va ma'naviy inqirozga olib keluvchi hayotning ijtimoiy asoslarini tanqidiy aks ettirishni talab etadi. T.r. adabiyoti va san'atida tarixiylik prinsipi hayotiy voqealar, kishilarning xarakterlari va ularni qurshagan sharoitning muayyan davr uchun muhim voqealar, xarakterlar va sharoitlar sifatida tasvir etilishida zuxur beradi. T.r. asarlaridagi personajlar «ortiqcha kishilar», «otalar» va «bolalar» yoki yangilik va eskilik tarafdorlari bo'ladimi – ular o'z davrining mahsulidir. Ammo tarix harakati, ijtimoiy taraqqiyot jarayoni T.r.ning aksar asarlarida kishilar sub'ektiv faoliyatining natijasi sifatida talqin etiladi. Shuning uchun ham bu asarlarda faqat kishilarning ruhiy olami, ishonch va e'tiqodi ulardagi ijobiy (ezgu) ibtidoning manbai bo'lib xizmat qiladi. T.r. insoniyatni baxtli va nurli hayotga olib boruvchi yo'lni ko'rsatmaydi, balki kishilarning shunday xayot sari intilishlarida ularga duch kelgan to'siqlar, illatlar, sharoitni ko'rsatadi. Shuning uchun ham badiiy tasvirning bu usuli T.r. deb ataladi.

Sovet adabiyotshunosligi T.r.ning shakllanishini proletar harakatining paydo bo'lishi b-n bog'lab, mazkur badiiy metod vakillarini kapitalizmga qarshi ongli ravishda kurashgan yozuvchilar sifatida talqin etib keldi. T.r. vakillari esa shu jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlik va shu jamiyatda yashovchi ayrim kishilar hayotidagi ma'naviy buzilish hollarini xalqqa badiiy tasvir orqali ko'rsatish va jamiyatni shu yo'l b-n davolashni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan edilar. T.r.ning G'arbiy yevropadagi Balzak, Dikkens, Tekkerey, Flober singari vakillari voqelikni inqilobiy o'zgartirish g'oyasidan mutlaqo uzoq bo'lishgan. Shuning uchun ham ular ijodidagi ayrim kishilarga xos illat va qusurlar tasviri, sovet adabiyotshunosligi talqin etib kelganidek, kapitalistik jamiyatni fosh etish pafosi darajasiga olib chiqilmagan.

T.r.ning 20-a.da yaratgan asarlarida 2 tamoyil ko'zga tashlanadi. Birinchisi - kishilarning kundalik hayotini, ularning baxtli hayot yo'lidagi intilishlarini tasvirlash. Remark, Steynbek singari yozuvchilarning shu yo'nalishdagi asarlaridan, Fellini, Antonioni singari mashhur italyan kinorejissyorlarining filmlaridan chiqadigan xulosa shuki, inson hayotini yaxshilash, taqdirni o'zgartirish mumkin emas. Ikkinchisi - xalq ozodlik harakatlari, shu jumladan, 20-a.dagi inqilobiy harakatlarni badiiy idrok etish va shu hol tufayli ijtimoiy taraqqiyot istiqboliga umid b-n qarash. Rollan, London, Drayzer singari yozuvchilarning ayrim asarlarida ana shu ikkinchi tamoyil ustuvorlik qiladi va xuddi shu tamoyil ular ijodini sotsialistik realizm b-n yaqinlashtiradi.

Sovet adabiyotshunosligi L.N. Tolstoy, F.M.Dostoevskiy, A.P.Chexov kabi yozuvchilarning 1917 y. gacha bo'lgan rus vokeligi tasvirlangan asarlarinigina T.r.ning namunalari sifatida baholab, 1917 y.dan keyingi davr voqealariga bag'ishlangan rus yozuvchilarining asarlarini esa sotsialistik realizm metodiga nisbat berib keldi. Holbuki, xuddi shu davr rus adabiyotida T.r. yetakchi metod

sifatida rivojlandi va hattoki sovet davri rus adabiyotida T.r. metodi tamoyillari asosida ko'pgina asarlar yaratildi. M.Bulgakovning «Tarki dunyo» («Beg»), M.Sholoxovning «Tinch oqar Don», A.Pasternakning «Doktor Jivago», A.Soljenitsinning «GULAG arxipelagi» singari asarlari T.r. metodiga asoslanganligi b-n farqlanib turadi.

19-a.ning 2-yarmida hajviy yo'nalishning katta mavqe kasb etishi b-n o'zbek adabiyotida ham T.r.ga xos belgilar yetakchilik qila boshladi. Ammo bu davr va, ayniqsa, jadidchilik davri adabiyotida xalqni ma'rifatga chaqirish g'oyalari ustuvor ahamiyatga ega bo'lgani uchun adabiyotshunoslar bu davr adabiyotining badiiy metodini ma'rifatparvarlik realizmi deb baholaganlar. Ma'rifatparvarlik g'oyasi esa shu davrda jaholatga, diniy bid'at va xurofotga qarshi qaratilganligi sababli jaholat tanqidi M.Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Hamza, Tavallo kabi jadid yozuvchilarining asarlarida fosh etuvchi pafos darajasiga ko'tarildi. 20-y.larda bolsheviklar tufayli O'zbekistonda sodir bo'lgan mudhish voqealarni, mustamlakachilikning chidash mumkin bo'lmagan ko'rinishlarini tasvir etishda Abdulla Qodiriy («O'tgan kunlar»), Fitrat («Mirrix yulduziga», hikoyalar) va Cho'lpon («Buzilgan o'lkaga», «Vayronalar orasidan», «Kecha va kunduz», «Novvoy qiz», «Oydin kechalar») kabi yozuvchilar T.r. metodidan mahorat b-n foydalandilar. Ammo keyinchalik adabiyot va nashr ishlarini qattiq nazorat ostiga olgan Sovet davlati o'zbek adabiyotida T.r. ning avj olishiga mutlaqo imkon bermadi. Natijada sotsialistik realizm o'zbek adabiyotining yagona badiiy metodi sifatida uzil-kesil shakllandi.

20-a.ning 70-y.larida sotsialistik realizmning «ochiq metod» deb e'lon qilinishi o'zbek adabiyotida T.r. ga xos pafosning jonlanishiga sababchi bo'ldi. Abdulla Qahhor shu davrda sovet jamiyati hayotida avj ola boshlagan poraxo'rlikni keskin fosh etuvchi «Tobutdan tovush» satirik komediyasini yaratdi. Ichkilikbozlik, ko'zbo'yamachilik, laganbardorlik, muttahamlik kabi ijtimoiy illatlarni fosh etuvchi asarlar yaratila boshlandi (I.Sultonning «Imon» pesasi, S.Zunnunovanning «YAngi direktor» qissasi, «Tashnalik» hikoyasi va b.). Ammo mavjud ijtimoiy tuzum, hukmron mafkura o'zbek adabiyoti va san'atidagi jamiyatni tozalash va davolashga qaratilgan bunday tamoyilning kuchayishiga yo'l qo'ymadi.

Umuman, realizm adabiyotning asosiy metodi sifatida jamiyat va kishilar hayotidagi urchishi va jamiyatning rivojlanishiga to'siq bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday illatlarni tasvir etishni, binobarin, T.r. metodiga xos unsurlarning ham bo'lishini taqozo etadi.

TARIXIY JANR, tarixiy mavzudagi asarlar – adabiyot va san'atdagi asosiy janr yoki mavzulardan biri; tarixiy o'tmish mavzuida yozilgan asarlar turkumi. Badiiy adabiyotning asosiy vazifalaridan biri tarixiy o'tmishda sodir bo'lgan voqealar, yaqin yoki olis o'tmishda yashagan tarixiy shaxslarga bag'ishlangan asarlar yaratishdir. Ilmiy tadqiqotlardan farqli o'laroq, yozuvchi yoki shoir tarixiy mavzudagi asarda tarix haqiqatiga suyangan holda to'qimadan ham samarali

foydalanadi. YOzuvchi yoki shoir tarixiy shaxslar b-n birga shu shaxslar obrazini yorqin mujassamlantirish, tasvir etilayotgan davr manzarasini keng va atroflicha yoritish maqsadida to'qima qahramonlar obrazini asarga olib kiradi. Tarixiy mavzuda asar yozuvchi muallifdan tasvir etilayotgan davr hayotini yoki tarixiy shaxsning hayoti va faoliyatini tarix hujjatlari (arxiv materiallari, xotiralar va h.k.) asosida o'rganish, shu davrning tarixiy koloritini haqqoniy ifodalash, personajlar nutqida o'sha davr kishilari tiliga xos xususiyatlarni aks ettirish talab etiladi. YOzuvchi yoki shoirning tarixiy mavzuga murojaat etishdan maqsadi, kitobxonlarni tarixiy o'tmishdagi muhim voqealar, tarixiy shaxslar hayoti va faoliyati b-n tanishtirish, ularda o'z xalqining tarixiy o'tmishiga nisbatan hurmat tuyg'usini uyg'otish va shu yo'l b-n ma'rifatli avlodni tarbiyalash; zamondoshlarni tarixiy o'tmish voqealaridan, tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyatidagi ibratli tomonlardan saboq olishga undash; bugungi voqelikdagi ayrim noxush voqea va hodisalarga tarixiy o'tmish voqealarini tasvirlash orqali munosabat bildirishdir.

Tarixiy o'tmish mavzui asosan nasrning roman, qissa va hikoya, dramaturgiyaning tragediya va drama, shuningdek, she'riyatning doston, ballada, lirik she'r kabi janrlarida yoritiladi. Jahon adabiyotida tarixiy o'tmish mavzui U. Shekspir tragediyalari, V.Skott, J.Golsuorsi, L.N. Tolstoy va b. yozuvchilarning romanlarida katta mahorat b-n yoritilgan.

Jahon adabiyotidagi tarixiy o'tmish hayotidan olingan ayrim asarlar, mas., A.Dyuma romanlari yoki A.S. Pushkinning «kichik tragediyalar»ida tarixiy haqiqatdan chekinish, hatto tarixiy haqiqatga zid hodisalarni tasvirlash hollari uchraydi. A.S.Pushkin «Motsart va Saleri» asarida buyuk nemis kompozitorini Saleri tomonidan zaharlangan, deb Motsartning o'limi sababini mutlaqo noto'g'ri talqin qilgan. Bunday hollar jahon adabiyotida shu vaqtgacha yozuvchining badiiy niyati b-n bog'liq holda izohlab kelinadi. Ammo T.j.ning taraqqiy etishi b-n yozuvchi yoki shoirdan tarix haqiqatiga sodiqlik talab etila boshladi.

O'zbek adabiyotida zamonaviy tarixiy asar birinchi marta Abdulla Qodiriy tomonidan yaratildi. YOzuvchining «O'tgan kunlar» romani b-n o'zbek adabiyotida tarixiy roman janri maydonga keldi. Oybek «Qutlug' qon» romanida Qodiriy boshlab bergan tarixiy roman an'alarini rivojlantirdi va «Navoiy» romani b-n tarixiy-biografik roman janriga tamal toshini qo'ydi. Keyinchalik O.YOqubov «Ulug'bek xazinasi», P.Qodirov «YUlduzli tunlar», Muhammad Ali «Sarbadorlar» romanlari b-n tarixiy roman janrini yangi bosqichga olib chiqdilar. Dramaturgiyada tarixiy mavzuda asar yozish tajribasini Fitrat «Abulfayzxon» tragediyasi b-n boshlab berdi. Keyinchalik shu janrda Uyg'un va Izzat Sultonning «Alisher Navoiy», Hamid Olimjonning «Muqanna», Shayxzodaning «Jaloliddin Manguberdi» va «Mirzo Ulug'bek», Abdulla Oripovning «Sohibqiron» singari tragediyalari vujudga keldi va bu asarlar tarixiy shaxs obrazini yaratishda dramaturgiyaning badiiy imkoniyatlari katta ekanini namoyish etdi. She'riyatda esa turli davrlarda Rafiq Mo'minning «Qapchig'ay», Oybekning «Navoiy» va «Hamza», Sulton Jo'raning «Bruno», Usmon Azimning «Xalil Sulton», Azim Suyunning «Sarbadorlar» singari dostonlari yaratilib, ular tarixiy mavzudagi

dostonlarning badiiy tamoyillarini belgilab berdi.

Shoirilar tarixiy o'tmish manzaralarini hayotiy voqealar va qahramonlar obrazi orqali tasvir etish b-n birga ko'plab ertak-dostonlar ham yaratdilar. Ammo ularni T.j.ga kiritib bo'lmaydi. Negaki, tarixiy mavzudagi har qanday asarda tarixiylik asosiy badiiy mezon bo'lishi va yozuvchi o'z asarida tarix haqiqatiga qat'iy rioya qilishi lozim. Mas., Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida Iskandar Zulqarnayn (Aleksandr Makedonskiy) obrazi mavjudligiga qaramay, uni tarixiy yoki tarixiy-biografik asar, deb bo'lmaydi.

Tasviriy san'atda T.j. jamiyat tarixidagi ijtimoiy siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy voqealar va arboblarni tasvirlashga asoslanadi. Odatda o'tmishni tasvirlaydigan T.j., shuningdek, yaqin o'tmishda ro'y bergan va tarixiy ahamiyati zamondoshlar tomonidan tan olingan voqealarni aks ettirishni ham o'z ichiga oladi; ko'pincha maishiy janr, portret, manzara kabi boshqa janrlar b-n, ayniqsa, harbiy voqealarning tarixiy mazmunini yorituvchi batal janri b-n chatishib ketadi. T.j. rivoji tarixiy nuqtai nazarlar, ijtimoiy-siyosiy qarashlar taraqqiyoti b-n, yuksalish davrlari esa ijtimoiy qarama-qarshiliklar sharoiti, ijtimoiy harakatlar, millatlarning o'zligini anglashining o'sishi, san'atda ilg'or ijtimoiy g'oyalarni aks ettirilishi b-n bog'liq. T.j.da ko'pincha tarixiy kuchlarning dramatik to'qnashuvi, milliy ozodlik kurashlari, xalqqa tarixni harakatga keltiruvchi faol kuch sifatida qarash kabilar o'zining badiiy ifodasini topadi. T.j. qadimdan - ibtidoiy jamoa davridan bo'lib o'tgan muhim voqealarni eslash, xotirlash va shu xotiralarni tasvirlash zaminida yuzaga kelgan. Old Osiyo, K.ad. Misr, O'rta Osiyo, Eron hududlarida harbiy yurishlar, podsho, harbiy qo'mondonlarning faoliyatini madh etuvchi ko'p jussali murakkab kompozitsiyali asarlar yuzaga kelgan; mamlakatlar ichki hayoti, tashqi aloqalar, elchilar qabuli va b. voqealar rassomlar va haykaltaroshlarning asarlarida o'z ifodasini topdi. Jumladan, Tuproqqal'a devoriy rasmlari va haykallari, Afrosiyob devoriy rasmlari va b. YUnonistonda muhim voqealar, tarixiy shaxsning qiyofalari afsonaviy obraz va kompozitsiyalarda ifodalandi. Qadimgi Rimda T.j. o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarildi, asarlar o'zining o'ta realligi va tafsiloti b-n diqqatga sazovor, bu jihatlar, ayniqsa, relefli kompozitsiyalarda namoyon bo'ldi. O'rta asrlarda diniy mavzulardagi asarlarda tarixiy voqealar ham tasvirlandi. Osiyo mamlakatlarida T.j.da salmoqli asarlar yaratildi, bu ayniqsa, devoriy rasmlar va voqeaband releflarda ko'p uchraydi, miniatyura va monumental san'atda keng rivojlandi.

Uyg'onish davrida T.j. mustaqil janr sifatida shakllandi, 17–18-a.larda yetakchi janr darajasiga ko'tarildi (D.Velaskes, P. Rubens va b.), tarixiy portretlarga e'tibor kuchaydi (haykaltarosh J. Gudon, rassom J. Reynolde, J. David va b.), 19-a.dan T.j.da insoniyat tarixida bo'lib o'tgan muhim voqealar, xalq boshiga tushgan og'ir musibatlar asarlarda o'z ifodasini topdi (F. Goyya, O.Delakrua va b.). 19-a. 2-yarmi yevropa san'atida yaratilgan asarlarda romantik ruh kuchli bo'lsa, peredvijniklar asarlarida tanqidiy ruh yetakchi bo'ldi. 20-a. bo'sag'asida ramziy umumlashma asarlar yaratish, tarixiy portretlar ishlash keng yoyildi. 20-a. jahon madaniyatida mavjud bo'lgan turli oqim va yo'nalishlar T.j.

asarlarida ham namoyon bo'ldi (P. Pikasso, A. Fujeron, O.Diks, G.Gros, R.Guttuzo, D.Rivera, D.Sikeyros va b.).

O'zbekiston tasviriy san'atida T.j. qadimdan shakllangan va taraqqiy etgan. T.j.ning dastgoh shakllari 20-a. 30-y.laridan rivojlandi. Mahalliy rassomlardan B.Hamdamiy, A. Abdullaev, Sh. Hasanova va b. ijodida tarixiy shaxslarni gavdalandirish muhim o'rin tutadi. 50-60-y.lardan o'zbek tasviriy san'atiga keng ko'lamda mahalliy rassomlarning kirib kelishi T.j. mavzu va uslubining rang-barangligini ta'minladi. M.Nabiev, R. Choriev, J. Umarbekov va b. rassomlar ijodida T.j.ga oid asarlar yuzaga keldi. Mustaqilliqdan so'ng tarixga, o'tmishga murojaat etish va e'tiborning ortishi T.j.ni yanada yuksalishini belgilab berdi: Jaloliddin Manguberdi, Al-Farg'oniy, Amir Temur kabilarga bag'ishlangan tarixiy turkum asarlar yaratildi.

TASVIRIY SAN'AT – rangtasvir, haykaltaroshlik, grafikani birlashtirgan nafis san'at turi; voqelikni uning osongina ilg'ab olinadigan fazoviy shakllarda ko'rgazmali obrazlarda aks ettiradi. T.s. turlari o'z xususiyatlariga qarab real borliqni ob'ektiv mavjud sifatlari – hajm, rang, fazo, shuningdek, predmetning moddiy shakli va nur-havo muhiti, harakat va o'zgarishlari hissini yaratadi, bunda tasvirning hissiy konkretligidan illyuzionizmga o'tish mumkin. T.s. faqat ko'rish mumkin bo'lgan narsalarnigina tasvirlab qolmay, balki asarlarida hodisalarning vaqtinchalik rivoji, uning u yoki bu qismi (fabula), erkin hikoyanavislik, dinamik harakatlarni ham aks ettirib, dunyoni g'oyaviy o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. T.s. insonning ruhiy kiyofasini, uning o'zgalar b-n o'zaro munosabatlarini, tasviriy holatning psixologik va emotsional mazmunini ham yoritadi. Ba'zan mavjud bo'lmagan, rassom tasavvurining mahsuli bo'lgan obrazlarni ham yuzaga keltiradi. Insoniyat tarixidagi turli davrlarni aks ettiradi. Davrning faqat hissiy holatigina emas, balki uning g'oyaviy mohiyati, siyosiy, falsafiy, estetik va etik g'oyalari ham T.s.ning mazmuniga aylanadi. T.s. obrazlarining ko'rgazmaliligi rassomga hayotning muayyan hodisasiga o'z munosabatini yuksak darajada ifodalashiga imkon beradi; shu tufayli hayotni bilishning faol shakli sifatida jamiyatning ijtimoiy hayotida, ma'lum tizimning ommaviy ongini qaror topishida muhim rol o'ynaydi. Olamni bilishning shakllaridan biri sifatida ijtimoiy ongni shakllantiradi hamda xalq orzu-umidlarini ifodalash shakli sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy sharoitda umumg'oyaviy kurashlarning bir bo'lagi sifatida namoyon bo'ladi.

Insoniyatning mehnat faoliyati, e'tiqodlari, diniy qarashlari zaminida T.s. paydo bo'lgan va rivojlangan. Qadimgi tosh asrining ilk bosqichidayoq inson o'z ehtiyoji uchun zarur bo'lgan buyumlarni yaratish, libos, turar joylar tayyorlash jarayonida qulaylik, maqsadga muvofiqlik tushunchalari rivojlanib, ritm, simmetriya hissi ortdi. Marhumlar b-n vidolashuv, dafn marosimlarida marhumlar qabriga turli buyumlar ko'yish odatlarida T.s.ning fazoviy fikr yuritish, fazoviylik, kenglik, olam tushuncha va tasavvurlari shakllanib bordi. Tosh, suyak, keyinchalik sopoldan ishlangan turli shakl va haykallarda, qoyatoshlarga, g'or devorlariga

chizilgan, rangda ishlangan rasmlarda ibtidoiy insonning mehnat faoliyati, dunyo, borliq haqidagi o'y-xayollari, o'zga dunyo to'g'risidagi tasavvurlari mujassamlashgan.

Ijtimoiy jamoa tuzumining inqirozi hamda mehnat taqsimotining yuzaga kelishi, aqliy mehnat jismoniy mehnatdan ajralishi T.s. rivojida muhim o'rinni egallaydi. T.s. inson faoliyatining ma'lum sohasiga aylanib davr ruhiyati, uning siyosiy, ma'naviy va nihoyat estetik qarashlarini aks ettiruvchi manbaga aylandi. Qadimgi Sharq mamlakatlarida, jumladan Qadimgi Misrda T.s. insonning dunyo, borliq to'g'risidagi tushuncha va tasavvurlarini, xudolar darajasiga ko'tarilgan fir'avnlarni ulug'lash quroliga aylandi. YUnonistonda T.s. jamiyatning erkin fuqarosiga qaratilgan va antik mifologiyaning g'oyalarini plastik moddiylashtirilgan ko'rinishida kamol topdi, Qadimgi Rim realizmida murakkab inson jismi namoyon bo'ldi.

Insoniyat sivilizatsiyasining muhim o'choqlaridan hisoblangan O'rta Osiyo, uning ajralmas qismi O'zbekiston hududida ham T.s. ijtimoiy hayotda muhim o'rin egallab, davr hamda inson tafakkuridagi nozik o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Zarautsoy rasmlari, Xorazm, Sug'd, Baqtriya mahobatli haykal va rangtasvirlari shuning dalilidir.

O'rta asrlar T.s.i uslub jihatidan rang-barang, turlari keng va xilma-xil, bu davrda mahobatli haykaltaroshlikning nodir namunalari yuzaga keldi. Hindiston, Indoneziya, Hindi-Xitoy o'lkalarida betakror haykaltaroshlik asarlari yaratildi. O'rta Sharq mamlakatlarida miniatyuraning o'ziga xos turi yaratilgan bo'lsa, O'rta asr yevropa madaniyatida haykaltaroshlik va rassomlik diniy e'tiqod va dunyoqarashlar zaminida o'ziga xos yo'nalish va mazmun kashf etdi, ikona san'ati ravnaq topdi. Roman uslubi va gotika barpo etilgan me'moriy obidalarda san'atlar sintezining ajoyib namunalari yaratildi.

13–16-a.lar T.s.ida dunyoviy mavzu va qarashlarning kuchayib borishi tasvirlarda borliqda mavjud shakl va ko'rinishlarning ortishi b-n belgilanadi. Shu harakat va taraqqiyotda T.s.ning qonun-qoidalarini ilmiy asosda o'rganishga qiziqish ortdi. Optika, anatomiya, perspektiva, nursoya nazariyasiga oid muhim tadqiqotlar qilindi. Moybo'yoq texnikasi mukammallashdi, ijodkorlar antik san'at an'alariga tayangan holda Uyg'onish davri insonparvarlik g'oyalarini moddiylashtirishga harakat qildilar.

17–19-a.larda T.s. uslub jihatidan rang-barang, milliy mahalliy maktablar rivoji b-n san'at olamining kengayishi boshlandi. Bu davrda, ayniqsa, monumental san'at o'zining haqiqiy gullash davrini boshidan kechirdi, rassomlar, me'morlar, haykaltaroshlar, hunarmandlar san'atlar sintezining ajoyib namunalari yaratdilar. Bu yutuqlarda rassom va haykaltaroshlarning o'rni alohida. T.s. tur va janrlari ko'paydi, realistik yo'nalishdagi janrlar (portret, manzara, natyurmort, maishiy janr) yetakchi o'ringa chiqqan boshladi. Uyg'onish davri T.s.iga xos bo'lgan vazminlik, chiziq, rang, faktura mutanosibligi o'rnini jo'shqin shakl va ranglar o'yini egallab bezakdorlik xususiyatlarining ortishi kabilar kuzatiladi. 17-a.dan T.s.da klassitsizm yo'nalishi hukm surgani holda borliqni o'ziga o'xshash

shakllarda aks ettiruvchi asarlar yaratilishi ortib bordi. Akademik ta'lim tizimining yo'lga qo'yilishi prof. san'at maktablarining taraqqiyotini ta'minladi. Mumtoz (klassik) realistik (akademik) san'at uslublaridan chekinish, noan'anaviy uslublar izlashga intilish boshlandi. Bu hol impressionizm, postimpressionizm va b. uslublarning shakllanishi va rivojlanishida o'z ifodasini topdi.

20-a. T.s.i murakkab va ziddiyatli. Bir tomonda klassik realistik san'atning talab va uslublari saqlangani holda uni ifodaviyligiga e'tibor qaratilishida, ishlangan har bir obrazni chuqur majoziy mazmunlar b-n to'ldirishga intilish kuzatilsa, aksincha noan'anaviy T.s. uslubida yangi ifoda va tasvir vositalarini topishga, butunlay yangicha san'at yaratishga intilish harakati kuchliligi namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston T.s. i jahon hamjamiyatida sodir bo'layotgan jarayonlar b-n hamnafas bo'lib, har bir ijodkor o'z qarash va kechinmalarini yangicha uslub va shakllarda ifoda etishga intilishi b-n xarakterlanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov tashabbusi b-n Toshkent sh.da O'zbekiston tasviriy san'ati galereyasi barpo etilib 2004 y. avgust oyida ochildi.

TASNIF – 1) Shashmaqom cholg'u bo'limida birinchi, mohiyati bo'yicha bosh qism. T.lar maqom nomi b-n qo'shilib, Tasnifi Buzruk, Tasnifi Rost, Tasnifi Navo, Tasnifi Dugoh, Tasnifi Segoh va Tasnifi Iroq deb yuritiladi. Ushbu namunalarning aksariyati qad. ko'rinishga ega doira usuli jo'rligida yangraydi. T.lar maqom ijrochiligida yetakchi cholg'u bo'lmish tanbur mashqlaridan kelib chiqqan. Har bir T.da muayyan maqomning tayanch pardalari negizida o'ziga xos kuy-ohanglar bayon etiladi. «Xona» va «bozgo'y» kuy tuzilmalarining navbatma-navbat almashinuvi natijasida T.larning umumiy shakli gavdalanadi, rivoji jarayonida esa «peshrav» uslubi yetakchilik qiladi; 2) Eron va Ozarbayjonda (tesnif) kichikroq shakldagi maqom sharonyalariga o'xshash lirik ashulalar.

TAShXIS (arab. – shaxslantirish) – jonlantirish badiiy san'atining bir turi; turli narsalar, hayvonlar, qushlar, o'simliklar va b.ga insoniy xususiyatlarni ko'chirish san'ati. T. og'zaki nutqda ham, badiiy asarlarda ham keng qo'llanadi. T. badiiy tasvirning aniqroq, yorqinroq bo'lishiga xizmat qiladi. O'zbek folklori, mumtoz adabiyoti hamda hoz. she'riy va nasriy asarlarda T.ning go'zal namunalari uchraydi. Mas.:

Bahor elga ayshu manga iztirob, Kulub holima barq, yig'lar sahob.

Ushbu baytda barq (chaqmoq) va sahob (bulut) jonlantirilmoqda.

TAQLID – xalq teatrida aktyor o'yini uslublaridan biri, hayotdagi aniq kulgili voqea, xatti-harakat qiliq, mimika, tovush va sh.k.larning qiziqchi va masxarabozlar tomonidan ijodiy o'zlashtirilishi.

TEATR (yun. theatron – tomoshagoh) – 1) san'at turi; uning o'ziga xos ifoda vositasi aktyorning omma oldidagi o'yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy

voqeadir. T. san'atida ham boshqa san'atlarda bo'lganidek, xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi aks etib, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviyati, madaniyati b-n bog'liq holda o'zgarib, takomillashib boradi. T. asosida og'zaki yoki yozma dramaturgiya yotadi. T. sintetik san'at bo'lib, jamiyat hayotida, tomoshabinlarning ma'naviy va estetik tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Unda dramaturgiya, musiqa, tasviriy san'at, raqs, me'morlik ajralmas birlikni tashkil etadi. T.ning muhim vositalaridan biri sahna nutqidir. Aktyor qahramonning pesadagi so'zlarini o'zlashtirib olar ekan, qahramon qiyofasida, holatlarda turib uning nutqiy tavsifini yaratadi, boshqa personajlar b-n muloqotga kirishadi. Sahna nutqi xarakterlarning ochilishida, asar mazmuni, konfliktining yoritilishida muhim o'rin tutadi. Sahna asarlarining yaratilishida teatr rassomligi (ssenografiya)ning hissasi katta. Rassom asar mazmuni va rej. yechimidan kelib chiqib, dekoratsiya yaratadi. T.da musiqaning ham o'rni katta, tomosha turi va janriga bog'liq holda u turli vazifani bajaradi: dramatik spektakllarda yordamchi vosita bo'lsa, operetta, musiqali drama so'z b-n barobar huquqga ega, opera va baletda esa hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

T. san'ati uzoq tarixga ega bo'lib, uning asosiy unsurlari (boshqa qiyofaga kirish, dialog, to'qnashuv kabi) insoniyatning ibtidoiy davrlarida ovchilik, mehnat va diniy marosim, bayramlar b-n, totemizm, animizm kabi ibtidoiy dunyoqarash va ajdodlarning ruhlariga sig'inish b-n bog'liq holda shakllangan. YUnoniston, Hindiston, Turonda mil. av. 5-asrdayoq T. jamiyat hayotida muhim o'rin tutgan. Hindistonda T. sanskrit T., xalq T.i shakllarida hamda «Mahobhorat» va «Ramayana» dostonlari b-n bog'liq holda rivojlangan; dramaturgiya va sahna san'ati haqida «Natyashastra» nomli risola yaratilgan. Keyinroq T. YAqin Sharq va Rimga ham yoyildi. Ayniqsa, Rimda T.ning yangi shakl va turlari yaratildi. G'arbiy yevropada T. san'atining dastlabki namunalari sayyor aktyorlar-jonglyorlar ijodida, Rossiyada-skomoroxlar faoliyatida yuzaga kelgan. Uyg'onish davrida vujudga kelgan drama yangi shakldagi fessional t-rning shakllanishiga zamin yaratdi. 16-a.dan opera, 18-a. o'rtalaridan balet, 19-a. o'rtalaridan operetta mustaqil T. turi sifatida rivojlana boshladi. T.ning keyingi taraqqiyoti klassitsizmning keng yoyilishi b-n bog'liq. 18-a. da ma'rifatchilik oqimidagi T. taraqqiy etdi. Asta-sekin realistik tendensiya kuchaydi. Ayniqsa, K. Golsoni, G. Lessing, P. Bomarshe, F. Shiller ijodida realizm yorqin namoyon bo'ldi. 18-a.ning oxirlariga kelib, drama, melodrama, vodevillarda satirik yo'nalishning yuzaga kelishi T.da demokratik asosning kuchayishiga sabab bo'ldi. T. g'oyaviy va badiiy kurashlar maydoniga aylandi.

19-a.ning 1-yarmida vujudga kelgan romantik yo'nalish T.da gumanistik ideallar va ko'p hollarda xayoliy orzularning yoritilishiga olib keldi. Drama taqlidgo'ylikdan iborat klassitsizmga qarshi, o'ziga xos milliylik, xalqchilik, tarixiylik va ijtimoiy adolat uchun kurash ohanglari keng quloq yoydi. 19-a. oxirlaridan T.ni isloh qilishning yangi davri boshlandi. T. badiiy adabiyot (proza, poeziya), yangi drama (A. Chexov, G. Ibsen, B. Shou va b.) b-n yaqinlashdi. 19-a. oxirlarida 20-a. boshlarida T.da, aktyorlik san'atida yangi ta'lim uslubi Stanislavskiy sistemasini qo'llash boshlandi. 20-y.larda V. Meyerxold, V. Tairov,

V. Vaxtangovlarning rej.lik faoliyati T.ning rivojiga katta hissa bo'lib qo'shildi. 20-a. o'rtalarida G'arb rejissurasi va sahna san'atiga B. Brextning ijodiy uslubi katta ta'sir ko'rsatdi. Zamonaviy T. dunyo teatrining demokratik, xalqchil an'analarini muttasil o'zlashtirib borishi, sahnaviy talqinlarning rang-barangligi b-n ajralib turadi.

O'zbekiston hududida an'anaviy T. juda qadimiy va boydir. Uning kurtaklari ibtidoiy jamoa davridayoq ov va b. mehnat jarayoni aks etgan taqlidiy raqslar, jangovar va xalq o'yinlari, tabiat kuchlariga topinish oqibatida yuzaga kelgan marosimlar shaklida namoyon bo'lgan. Mil. av. 7-6-a.lardayoq Turonda zardushtiylik va uning muqaddas kitoblari to'plami – Avesto b-n bog'liq 2 toifa – kulgili va qayg'uli tomoshalari shakllangan. YUnon – Baqtriya podsholigi davrida Oyxonim, Niso, Shahri G'ul'ulada maxsus teatrlar bo'lib, ularda yevripidning «Alkesta», «Ippolit» kabi tragediyalari ko'rsatilgani ma'lum. Mil. av. 1 -a.dan mil. 4-a.gacha Kushon davlatida Budda dini b-n bog'liq turli teatrlashgan tomoshalar mavjud bo'lgan. Ayritom ibodatxonasi peshtoqidagi cholg'uchi qizlarning tasvirlari shuni ko'rsatadi. Asta-sekin Turon T. san'ati diniy marosimlar qobig'idan chiqib, dunyoviy mazmun kasb etadi - inson hayoti, ijtimoiy munosabatlarni tasvirlashga e'tibor kuchayadi. 6-7-a.lar Turon mulkidan chiqqan cholg'uchilar, aktyor va raqqosalar Buyuk ipak yo'li orqali qo'shni yurtlarga ijodiy safar qiladilar. 9–12-a.larda xalq bayramlari, marosimlari, urf-odatlar va ular b-n bog'liq tomoshalar tiklanibgina qolmay, aholi orasida keng tarqaldi. Masxara va taqlid T.i. rivojlandi. Amir Temur davlati davri (14–15-a.lar)da T.san'atida keskin yuksalish ro'y berdi. Sharafiddin Ali YAzdiy, Ibn Arabshoh, Klavixolarning ma'lumotlaricha, bu davrda poytaxt - Samarqandda va b. nufuzli shaharlarda teatrlashgan tomoshalar uyushtirilgan. An'anaviy T. va b. san'at tomoshalari, ayniqsa, Mirzo Ulug'bek davrida (1394–1449) Movarounnahrda, Husayn Boyqaro davrida (1469–1506) Xurosonda taraqqiy topdi. G'iyos masxara, Xoja Dehdor, Abdulla Devona, Abdulvose' Munshi, Sayd Badr kabi T. san'atining atoqli namoyandalari faoliyat ko'rsatgan. An'anaviy T.ning kulgili turlari (masxara, taqlid, zarofat), qo'g'irchoq o'yin 18-a. oxiri 19-a. boshlarida T.ning asosiy turlari saqlanib, repertuar va ijro uslubida o'ziga xos xususiyatlar rivojlandi. Shaharlarda ijrochi san'atkorlarning kasabai sozanda (mextarlik) degan uyushmalarining faoliyati kuchaydi. Xorazmda «Xatarli o'yin», «To'kma» tomoshalari keng yoyildi. Farg'ona vodiysi va Toshkentda qiziqchilik va askiya taraqqiy etdi. 19-a.ning 2-yarmida Qo'qonda Zokir Eshon boshliq 30 ga yaqin qiziqchilar to'dasi, Buxoroda Tula masxara boshliq 20 ga yaqin masxarabozlar to'dasi shuhrat qozondi. Keyinchalik o'zbek madaniyatining ilg'or namoyandalari (Furqat, Behbudiy, Avloniy va b.) rus, tatar va ozarbayjon teatr truppalari tomoshalariga qiziqish b-n qarab, mahalliy ziyolilarni ulardan o'rganishga chaqirdilar. Shu tarzda yangi milliy T. yaratish harakati yuzaga keldi. 1914 y. Samarqand (15 yanv.) va Toshkent (27 fev.) da «Padarkush» dramasini sahnalashtirish b-n yangi o'zbek teatri o'z faoliyatini boshlaydi. Ayniqsa, A. Avloniy rahbarligida «Turon» T.ning 1915 y. O'zbekiston shaharlariga qilgan ijodiy safarining ahamiyati katta bo'ldi.

1916 y. Hamza Qo'qonda T. tuzdi. Birin-ketin Andijon (1919), Xiva (1922), Buxoro (1922)da T.lar tashkil qilindi. 1918 y.dan Mannon Uyg'ur «Turon» teatri (hoz. O'zbek milliy akademik drama teatri)ga rahbarlik qilib, uning professional teatrga aylanishida, repertuarini tuzish, ijro uslubini yaratishda muhim rol o'ynadi. T.ning birinchi bo'g'in aktyor va rej.lari 1924-27 y.lar Moskvada O'zbek Maorif uyi qoshida ochilgan dramstudiyada tahsil olishgan. 20-y.lar so'ngida Rus yosh tomoshabinlar T.i. (1928), O'zbek yosh tomoshabinlar T.i. (1929) tashkil topdi. Keyinroq Namangan (1931), Qashqadaryo (1932), Surxondaryo (1935) viloyati teatrlari, o'nlab tuman va shahar T.lari yuzaga keldi. Toshkent va Samarqandda Davlat rus drama teatri (1934, 1938). Respublika ko'g'irchoq teatri (1939). Navoiy nomidagi davlat opera va balet teatri (1939) o'z faoliyatini boshladi, shu yili Davlat komediya teatri tashkil bo'ldi va u bir yil o'tib Muqimiy nomidagi Respublika musiqali drama va komediya teatriga aylantirildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Moskva, Leningrad, Kiev, Xarkov sh.laridan ko'chib kelgan teatrlar mamlakatimiz shaharlarida o'z faoliyatini olib bordi. 50-60-y.larda Hamza nomidagi akademik drama teatri va b. teatrlarda turli mavzu, sarmazmun, ijtimoiy-psixologik, maishiy va falsafiy, rang-barang uslubda spektakllar sahnalashtirildi. 1968 y. «YOsh gvardiya» teatri (hoz. Abror Hidoyatov nomidagi O'zbek davlat drama teatri) tashkil qilindi.

70–80-y.lar T.da ziddiyatli davr bo'ldi; bir tomondan, milliy an'analarga e'tibor kuchaygan bo'lsa, ikkinchidan, dabdababozlik, hayotni xas-po'shlab ko'rsatish avj oldi. 1976 y. «Ilhom» teatr-studiyasi ish boshladi. 1986 y. Respublika Satira teatri tashkil topdi. 80-y.larning 2-yarmida hayotni haqqoniy aks ettirish, janrlar rang-barangligi, tomoshaviylikka intilish mayllari yuzaga kelib, asta-sekin kuchayib bordi. Bu davrda Abror Hidoyatov nomidagi T. yetakchi o'ringa chiqib oldi.

O'zbekiston mustaqil davlat deb e'lon qilingach, o'zbek T. i hayotida ham yangi davr boshlandi. Istiqlof tufayli milliy merosga tayanib ijod qilish, milliy qadriyatlar, an'analarni tiklashga intilish jiddiy tus oldi. Bu davrda o'zbek T.da quyidagi ilg'or tendensiyalar, ijodiy izlanishlar ko'zga tashlanadi: birinchidan, T.lar repertuarida tarixiy mavzuning salmog'i oshdi. Buyuk ajdodlarimiz - allomalar, shoirlar, davlat arboblari, lashkarboshilarning hayoti va taraqqiyot uchun kurashini yorituvchi o'nlab sahna asarlari yaratildi. Sahnalarda sho'rolar davrida hatto tilga olish man etilgan Bahouddin Naqshband, Hakim at-Termiziy, Imom al-Buxoriy kabi allomalar, «Avesto» kitobi asosida Zardushtiy hayotini yorituvchi sahna asarlari vujudga kelib, davrimiz tomoshabinlari ma'naviyatini boyitdi, tarixiy, diniy e'tiqodga nisbatan qarashlarni o'zgartirdi. Ayniqsa, Amir Temur va temuriylar haqida yaratilgan 20 ga yaqin sahna asarlari ma'naviy va madaniy hayotimizda katta voqea buldi. Ikkinchidan, zamonaviy o'zbek T.da tasavvuf b-n bog'liq «Muhabbat sultoni», «Mashrab» (Milliy teatr), «Xitoy malikasining siri» (rus teatri), «Umar Xayyom», «Ato etilgan muhabbat tariqati» (O'zbekiston yoshlar teatri), «Na falakman, na farishta» (Muqimiy teatri), «Shayx San'on», «Raqsu samo'» («Eski masjid» teatr studiyasi) kabi spektakllar

T.larimizning eng murakkab mavzularga dadil qo'l urayotganlari, yangi manbalarni ochayotganlaridan dalolatdir. Shu yo'nalishda Alisher Navoiy asarlarini T. sahnasida yangicha talqin etish boshlandi. Uchinchidan, jahon va milliy mumtoz dramaturgiya namunalarini zamonaviy talqin va vositalarda sahnalashtirish boshlandi. Navoiy, Shekspir, Moler, Ayniy, Behbudiy, Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon, Avloniy, G'afur G'ulom asarlarining sahnaviy talqinlari shundan guvohlik beradi. To'rtinchidan, T.larda ilgari qoloqlik belgisi sifatida qarab kelingan etnografiya va folklor manbalari vositalaridan foydalanish butun bir uslubiy yo'nalish sifatida ko'zga yaqqol tashlanib, sahna san'atining milliy o'ziga xosligini kuchaytirishga xizmat qilmoqda. «Alpomish» qahramonlik dostoni asosida poytaxt va viloyat T.lari sahnalarida yaratilgan 10 ga yaqin spektakllar ham bu yo'nalishning istiqbolidan nishonadir. Beshinchidan, dramaturgiya va T.da zamonaviy mavzularda asarlar yaratilib, sahnalashtirish yildan yilga sezilarli tus olib bormoqda. Zamonaviy mavzular ko'proq melodrama, komediya, tragikomediya janrlari doirasida ishlanmoqda. Ayniqsa, maishiy-axloqiy komediyalar T.lar repertuaridan keng o'rin egalladi.

Mustaqillik yillarida Farg'ona, Xiva, Qarshi, Namangan, Termiz sh.larida qo'g'irchoq T.lari ish boshladi. Abbos Bakirov nomidagi jamoatchilik asosida ishlab kelayotgan yoshlar teatri davlat tasarrufiga olinib, Andijon bolalar va yoshlar teatri ga aylantirildi (1990).

O'zbekistonda o'tkazilgan «Sharq va G'arb» T. san'ati festivali, «Xumo» xalqaro yoshlar teatrlari festivali, «Navro'z», «Andijon bahori» respublika T. festivallari, Germaniyaning «Ander Rur» teatri b-n «Muloqot» teatri studiyasi hamkorligida tuzilgan «Ipak yo'li - teatr sayohati» loyihasi asosida o'tkazilayotgan ikki tomonlama anjumanlar, qo'g'irchoq T.lari festivallari T. san'atining yangi ijtimoiy sharoitda rivojlanishida muhim rol o'ynamoqda. O'zbek teatri jamoalari dunyodagi bir qator mamlakatlarda ijodiy safarda bo'lib, o'zbek T. san'ati yutuqlarini namoyish etishdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 y. 26 martda e'lon qilingan «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi farmoni va O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining shu asosda qabul qilgan «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi qarori T. san'ati strategiyasini belgilab berdi. Shu asosda «O'zbekteatr» ijodiy ishlab chiqarish birlashmasi, uning qoshida «Artmadad» jamg'armasi, Teatr ijodkorlari uyushmasi tuzildi. «Teatr» jur. nashr etila boshladi. Muntazam ravishda turli seminar va festivallar o'tkazilmoqda. Davlatlararo shartnomalarga muvofiq xorijiy mamlakatlardagi ijodiy tashkilotlar, xalqaro birlashmalar b-n aloqalar o'rnatilmoqda Amerikalik rej. Devid Kaplan, britaniyalik Maykl Berkut va b. o'zbek teatrida, B. Yo'ldoshev Fransiyada, N. Abdurahmonov Isroilda, M. YUsupov AQShda asarlar sahnalashtirdilar. Hamza teatri ga eski bino o'rniga zamonaviy muhtasham bino qurib berildi va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001 y. 21 sentyabrda e'lon qilingan maxsus farmoni b-n ushbu teatrga «Milliy teatr» maqomi berildi. O'zbekiston Respublikasida davlat

tasarrufidagi 37 ta T. va teatr studiyalar, o'nlab nodavlat va xususiy T.lar faoliyat ko'rsatadi (2004).

TEATR DEKORATSIYASI SAN'ATI, ssenografiya – tasviriy san'atning teatr san'ati b-n bog'liq sohasi; dekoratsiya, liboslar, yorug'lik, sahna texnikasi vositasida spektaklning tomosha obrazi (ko'rinishi)ni yaratish san'ati. Teatr rassomi sahnada ko'rsatiladigan har bir ko'rinish, joy, kiyim va b.ning eskizlarini yaratadi, shu eskizlar asosida dekoratsiya va liboslar tayyorlanadi. Rassom illyuziya yordamida tomoshabinda turli taassurotlar tug'diradi, tarixiy davr, tarixiy sharoit to'g'risida to'g'ri tasavvurlar hosil qilinishiga erishadi. T.d.s. teatr, dramaturgiya, tasviriy san'at taraqqiyoti b-n bog'liq holda rivojlandi. Qadimgi marosim, o'yinlarda uning ilk ko'rinishlari (libos, niqob va b.) namoyon bo'ldi. YUnoniston teatrida mil. av. 5-a.dayoq yordamchi qurilmalardan tashqari hajmli shakllar b-n tasviriy dekoratsiyalar qo'shib ishlatilgan; Qadimgi Rim teatrida bu san'at rivojlantirilgan, ilk bor parda qo'llanilgan. O'rta asrlarda Osiyo (Hindiston, Xitoy, Yaponiya va b.) mamlakatlarida sahnani shartli-ramziy tarzda bezash hukmron bo'lgan. Uyg'onish davrida Italiyada perspektivali dekoratsiyalar shakllandi, shahar maydoni yoki uzoqlarga ulanib ketgan ko'chalar, o'zgarmas joylar romlarga tortilgan rasmlar yordamida yaratildi (Bramante, B. Perutssi, S. Serio va b.). 17-a. boshlarida sahna mexanizmlari keng qo'llanila boshlandi, aylanuvchi 3 tomonli prizma shaklidagi qurilma tomoshabin ko'z oldida dekoratsiyalarni almashtirish imkonini berdi. Texnikaning takomillashishi sahna orti (kulis) va sahna-qutini yuzaga keltirdi. 17-a. o'rtalaridan sahnada yon dekoratsiyalar paydo bo'ldi va butun yevropaga tarqaldi. Buyuk Britaniyada (sahna maydoni yuqori, quyi va orqa sahnalar, tomoshabin tomon turtib chiqqan sahna oldi-prosseniundan iborat) maxsus teatr binosi shakllandi. Klassitsizm davrida voqeaning joy va vaqt birligi qonuniga bo'ysundirilishi o'zgarmas dekoratsiyalar prinsipini qaror topishiga olib keldi. Hindiston, Hindixitoy mamlakatlari teatrlarida spektaklni bezatish libos, niqob, grimlar b-n cheklandi (bu an'ana 20-a. gacha davom etdi). 19-a. 1-choragida Fransiya, Buyuk Britaniya teatrlarida diorama va panorama gazli yoritgichlarning yangi shakllari b-n uyg'unlashtirgan holda qo'llaniladi. Texnikaning murakkablashishi bo'lim (akt)lar orasida parda, elektr yoritgich (1849)ni qo'llashga, zamonaviy mavzudagi asarlarni sahnaga qo'yilishi real hayotni aniq aks ettirishga olib keldi. 19-a. oxiridan rassomlar teatr b-n hamkorlikda sahna san'atining boshqa san'atlar qatorida tutgan o'rnini belgilovchi o'ziga xos qonuniyatlarini tadqiq qildilar. 20-a.da T.d.s. sahna texnikasi-sintetik materiallar, lyuminessent bo'yoqlar, kollaj, foto va kinoproeksiya, ko'zgular tuzilmasi, murakkab yorug'lik qurilmalari va h.k. bilan boyidi. 60-y.lardan deyarli hamma yerda «sahnadan tashqari» dekoratsiyalar, «sahna-arena»larga e'tibor kuchaydi. 70-y.lar T.d.s. xalq san'ati b-n yo'g'rilgan ohanglarni qo'llashi b-n ajralib turadi, marosim niqob-grimlari, qo'g'irchoq liboslari dekoratsiyaning ajralmas qismiga aylandi. T.d.s. ustalarining dramaturgiya asosida rej. va rassom tasavvuridagi erkin sahna asarini yaratishga intilishi ortdi. 20-a. T.d.s. rivojlanishi

jarayonida sahnalashtiruvchi rassom spektaklning mualliflaridan biriga va «T.d.s.»ni spektaklning tasviriy rejissura (ssenografiya)si degan tushunchaga aylantirdi. Bu xususiyatlar turli oqimlar kurashi jarayonida rivojlandi, hajmli-fazoviy dekoratsiyalar, spektaklning tomosha obrazi rangtasvirni qo'llash hisobiga ko'rkamlashdi va ta'sirchanligi yanada ortdi. T.d.s.ga dastgoh rang-tasviri ustalari katta hissa qo'shdilar. Xalq san'atining uslublashtirilgan shakllariga qiziqish o'rnini sahna voqealarining ichki mantig'iga bo'ysundirilgan bezak tuzilishini izlash egalladi. T.d.s.da keksa avlod rassomlari b-n bir qatorda yosh rassomlar ham muvaffaqiyatli ijod qilmoqda.

O'zbekistonda T.d.s. jahon T.d.s.ning eng yaxshi an'analari ta'sirida rivojlandi. 20-a. ma'rifatparvarlar teatri dastlabki spektakllarida hayotiy voqelikni sahnada aynan ko'rsatish, libos va pardozlarni ham hayotdagiday rasmiy tarzlarda ishlatish uslubini qo'llagan, joylarni rasmana qilib qurish odat tusida bo'lganini ko'rish mumkin, liboslar masalasida ham shunday yo'l tutilgan. Tajriba biroz ortgach, teatr asar konfliktidan kelib chiqib ziddiyatli ikki tomonni bir-biriga qarama-qarshi (kontrast) tasvirlashga o'tdi, yutuqlar b-n birga kamchiliklar ham mavjud bo'lgan: har bir spektakl uchun maxsus dekoratsiyalar kam ishlangan, teatrdan rassomning o'zi bo'lmagan, spektakllar ko'pincha yig'ma dekoratsiyalar b-n shartli ko'rsatilgan; spektakllarga kerakli libos, buyum va ashyolar uyma-uy yurib terib kelingan, ijaraga olingan.

T.d.s.ning dastlabki professional namunalari 20-a. (boshlari)da O'zbekistonda yashagan rus rassomlari (S. YUdin, S. Milenin, V. Ufimsev va b.) tomonidan yaratildi, ulardan ta'lim olgan va ularning ijodiy rahbarligida o'zbek teatr rassomlari yetishib chiqdi (Sh. Shorahimov, H. Ikromov, M. Musaev va b.). Xalq hayoti, urf-odatlarini, amaliy bezak san'ati, liboslarini yaxshi bilganligi rassomlarning ishlarida o'z aksini topdi, spektakllarga liboslar ularning chizmalari asosida tayyorlandi. Hayotni aynan aks ettiruvchi uslub illyuziyali dekoratsiya va ko'p jihatdan shartli liboslarni yaratilishiga olib keldi, aktyorlarga turmush tarzini, personajlar qiyofasini batafsil va umumlashma tarzda ko'rsatish imkonini berdi. O'zbek teatri erishilgan yutuqlarini mustahkamlash b-n birga dekoratsiya san'ati va liboslar bobida jiddiy izlanishlar olib bordi, tasviriy san'atning ba'zi tamoyil va uslublarini ishga soldi, obrazli yechim, mahobatli tasvir yo'li D. Safoev «Imom al-Buxoriy» spektakli uchun yaratgan sahna eskizidan bordi, kino va televidenie vositalaridan foydalandi.

60-y.lar oxirlaridan Toshkent teatr va rassomlik san'ati ins.tining teatr rangtasviri (ssenografiya) bo'limini tugatgan bir guruh rassomlarning respublika teatrlariga kirib kelishi b-n sahna asarlarining tarkibiy qismi bo'lgan tasviriy vositalar (dekoratsiya, libos, grim)da yangi davr boshlandi. I. Valdenberg, V. Riftin va b.dan saboq olgan G. Brim, A. Jiboedov, R. Tumankov, A. Shibaev, bir oz keyinroq O. Ollaberganov, V. Mixaylichenko, T. Shorahimov, U. Saydaliev va b. dekoratsiya san'ati va u b-n bog'liq libos, grim sohalarida tub o'zgarishlar yasashga va T.d.s.ni dastgoh va monumental rangtasvir darajasiga ko'tarishga intildilar. O'zbek T.d.s. tom ma'nodagi professional yo'lga tushib oldi. Rassom

endi spektaklning sahnalashtiruvchi rejissyori b-n xammuallifga aylandi. Jumladan, G. Brim sahnalashtirilgan spektakllarning sahna makonini asarlar mazmuni va janriga mos bezashda me'morlik ohanglari, tamoyillarini qo'llab katta yutuqlarga erishdi («Mariya Styuart», «Boy ila xizmatchi», «Shoh Edip», «Abu Rayhon Beruniy», «Buxoro», «Istehkom» va b.). 80-y.larning oxiri va ayniqsa, 90-y.lar, ya'ni O'zbekistonning mustaqilligi davrida o'zbek teatri tarixni idrok etish va o'zlashtirishda, buyuk allomalar va davlat arboblari hayoti va faoliyatini yoritishda katta yutuqlarga erishdi, bunda teatr rassomlarining xizmati katta: tarixiy shaxslarning sahnaviy obrazlarining to'laqonli va teran mazmunga ega bo'lishida muhit tasvirini yaratgan teatr rassomlarining xizmati salmoqlidir. Respublika teatrlarida rassomlarning keksa, o'rta va yosh avlodi bir-biridan ta'sirlangan holda ijod qilmoqda. V. I. Ligay (Andijon), D. Safoev (Samarqand), T. Shorahmedov, A. Jiboedov, B. Qurbonov, B. To'raev, 3. Botirov, Sh. Abdumalikov, N. Glubokina (Toshkent), F. Rajabov (Farg'ona) va b. T.d.s. taraqqiyotiga katta hissa qo'shmoqda.

TEATR KOSTYUMI – tomoshabin va aktyorga bo'layotgan voqea va davrni tushunishga, uning ruhiga singdirishga yordamlashuvchi muallif g'oyasini ochib beruvchi kiyim, parik va grimlar.

TEATR MUSIQASI – 1) keng ma'noda – barcha musiqali (opera, balet, operetta, musiqali drama, musiqali komediya, vodevil, myuzikl va b.) hamda dramatik spektakllar uchun yozilgan musiqa; 2) tor ma'noda - dramatik teatr spektakli (drama, komediya, tragediya)lari musiqasi. Odatda, vokal, cholg'u, xor va orkestr musiqiy lavhalaridan iborat.

Musiqa katta o'rin egallagan drama san'ati shakllari qadimdan ma'lum. O'zbekistonda qiziqchi-masxaraboz va qo'g'irchoqboz tomoshalari va b. musiqa b-n ijro etilgan. Kompozitorlik san'ati rivoji natijasida T.m. yangi pog'onaga ko'tarildi, erkin almashinuvchi musiqiy lavhalar o'rniga muayyan spektakllarga maxsus musiqa asarlari yozila boshlandi (V.A.Motsart, Y.Gaydn, L.Betxoven, keyinchalik F.Mendelson, R.Shuman, M.Glinka, G.Berlioz, E.Grig, J.Vize va b.). 20-a.da teatr spektakllaridagi musiqaning mavqei yanada kuchaydi, ba'zi musiqa (kantata, oratoriya kabi) janrlarining sahnaviy turlari yuzaga keldi (K.Orf, I.Stravinskiy, A.Onegger va b.), yangi sintetik janrlar paydo bo'ldi (I.Stravinskiyning «Shoh Edip», «Askar tarixi» va b.). T.m. sahna raqs harakatlarini ifodalovchi, dramatik holatlarga izoh beruvchi, ramziy yoki majoziy ma'noga ega lavhalar, shuningdek, qahramonlarning ichki his-tuyg'ularini bayon etuvchi epizodlardan iborat bo'ladi. Ayni paytda, u asar sahnalarini o'zaro bog'lab, dramaturgik vazifalarni ham bajaradi. O'zbekistonda Hamza, Xurshid, G'.Zafariy va b. dramaturglar o'z spektakllarida o'zbek musiqa merosidan keng foydalanishgan; ilk professional (maxsus yaratilgan) T.m. namunalari 1940- y.lar oxiri - 60-y.larda paydo bo'lgan («Alisher Navoiy», M. Burhonov 1948; «Yo'lchi yulduz», I.Akbarov, 1957; «Hamza», 1960, «Mirzo Ulug'bek», 1964,

M.Leviev va b.). Keyinchalik, A.Malaxov («Varshava kuyi», «Sevgi uchun 10 kecha-kunduz», 1968), F.YAnov-YAnovskiy («Iztirob va umid kunlari», 1974), A.Berlin («Otello», 1972), 1980–2000-y.larda A.Ergashev («Ufq», 1995, «O'tgan kunlar jangnomasi», 2003), A.Ikromov («Qirol Lir», 1998), D.YAnov-YAnovskiy («Malikai Turandot», 2000, «Rezina sotuvchilar», 2004), A.Kim («Iso va YAxuda», 2002) va b. kompozitorlar T.m. sohasida ijodiy muvaffaqiyatlarga erishgan.

TEATRLASHTIRILGAN OMMAVIY TOMOSHALAR – noan'anaviy sahnalarda o'tkaziladigan, biror mavzu yoki sanaga bag'ishlangan, teatr elementlari bilan boyitilgan, ko'pchilik ishtirok etadigan tadbir.

TEATRShUNOSLIK – teatr tarixi va nazariyasini o'rganuvchi fan. Mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida teatr san'atining umumiy taraqqiyoti bilan bog'liq holda 20-a.da shakllangan. T. dastlab, asosan drama teatrlari faoliyati b-n bog'langan bulsa, keyinchalik opera va balet, operetta, musiqali drama, bolalar teatri, qo'g'irchoq teatri, teatr ta'limi, sahna nutqi, dekoratsiya san'ati, teatr libosi va pardozi, sahna harakati, havaskorlik teatri sohalari va yo'nalishlarini o'z ichiga oladi.

T. kurtaklari Sharq va G'arb mamlakatlarida teatr san'atini shakllanishi va taraqqiyoti b-n bog'liq holda turli davrlarda, ko'p hollarda tarix, falsafa, adabiyotshunoslik fanlari ichida vujudga kelib, mukammalashib borgan. Teatr amaliyotini nazariy jihatdan umumlashtirish YUnoniston, Rim, Hindiston, Xitoyda paydo bo'lgan. Aristotelning «Poetika»si san'at, jumladan, drama va teatr nazariyasi bo'yicha birinchi tajribadir. G'arbiy yevropada dramaturgiya va teatr san'atini tadqiq etish Uyg'onish davrida antik davrda yaratilgan qo'lyozmalarni o'rganishdan boshlangan. Angliyada 16-a.da gumanistlar teatr san'atining axloqiy tarbiyadagi o'rne, estetik ahamiyatini yoqlab bir qator ilmiy asarlar yozishgan. Alohida yo'nalish sifatida drama nazariyasi rivojlanadi. 18-a. teatr tanqidchiligi ham rivojlana boshlaydi. 19-a.ning 2-yarmida Angliyada T.ning ilmiy uslub va tamoyillari qaror topadi. Germaniyada T.ning ilmiy poydevori 18-a.da qo'yildi: I.K.Gotshed tadqiqotlaridan boshlandi. 18-a. oxiri va 19-a. boshida Gyote va Shiller T. taraqqiyotiga muhim hissa qo'shdi. 19-a.ning 2-yarmida ko'plab T. ishlari, memuarlar, bibliografik manbalar nashr qilindi. 90-y.lardan Bonn va Leypsig un-tlarida maxsus T. kurslari o'qitilib, Kyoln va Kilda T. ilmiy tadqiqot in-tlari ish boshladi. 1902 y. Berlinda teatr tarixini o'rganish jamiyati tuziladi. Fransiyada T. yozuvchi va faylasuf D.Didro asarlarida (18-a.) yorqin ko'rindi. 19-a.ning 2-yarmi, 20-a. boshlarida teatr tarixi, dramaturgiya va aktyorlik san'ati bo'yicha fundamental tadqiqotlar yaratildi. 1933 y.da Fransiyada teatr tarixi jamiyati tuzildi. Rossiyada 19-a.da P.I.Sumarokov, A.Pushkin, N.Gogol, V.Belinskiy va b. T. rivojiga katta hissa qo'shdilar. 1939 y. Peterburgda Teatr, musiqa va kinematografiya in-ti ish boshlaydi. 20-a.ning 60-80-y.larida mazkur dargohlarda bir qator o'zbek teatrshunoslari nomzodlik va d-rlik dissertatsiyalarini

himoya qilishgan. Sobiq ittifoq doirasida boshqa milliy teatrlar qatorida o'zbek teatri bo'yicha ham monografiya va maqolalar e'lon qilingan. Bu o'rinda O.Olidor (Kaydalova), M.Grigorev kabilarning xizmatlari alohida.

O'zbekistonda T. mustaqil fan sifatida 20-a.ning 50-y.larida shakllandi. Bunda hoz. San'at in-tining o'rni katta. In-t malakali teatrshunos kadrlarni tayyorlab yetishtira boshlashi b-n etnografiya, adabiyotshunoslik doirasida tetapoya qila boshlagan ilmiy yo'nalish professional yo'lga chiqib oldi. Biroq T.ning dastlabki ko'rinishlari Furqat, M.Behbudiy va b.ning ma'rifatchilik yo'nalishidagi maqolalarida yevropa shaklidagi yangi teatr yaratish harakati b-n bog'liq holda paydo bo'lgan. 1914 y. Toshkent, Samarkand va b. shaharlarda teatr jamoalari tarkib topib, xalq madaniy hayotidan o'rin ola boshlashi b-n, teatr tanqidchiligi ham paydo bo'ldi. Mirmulla, Mirmuhsin Shermuhamedov, Fitrat, G'.YUnus, S.Husayn, Cho'lpon, S.Siddiq kabi tanqidchilar aniq spektakllarga taqriz yozish b-n cheklanmay, teatr jarayoni, tajribalarni umumlashtirishga kirishadilar. Shu tariqa T.ning dastlabki ko'rinishlari maydonga keladi. 20-y.lardayoq T.da 2-yo'nalish ko'zga tashlanadi: biri - an'anaviy teatr tarixini o'rganish (G'.Zafariy va b.), ikkinchisi - yangi teatr tajribalarini umumlashtirish (S.Husayn, Cho'lpon va b.). 1929 y.da S.Husaynning «O'zbek teatri» to'plami, 1935 y.da M.Solihovning «O'zbek teatri tarixi uchun materiallar» kitobi bosilib chiqdi. 40–50-y.larda teatr tarixini o'rganishga asosan 2 tashkilot – San'atshunoslik ilmiy tekshirish instituti, Teatr va rassomlik san'ati instituti qoshida tashkil topgan teatr va xoreografiya bo'limi (1940) va teatrshunoslik kafedrası xodimlari tomonidan olib borildi. T.ning keyingi taraqqiyotida shu institutni bitirib chiqqan M. Rahmonov, M. Qodirov, T.Bayandiev, F.Jo'raev, L.Avdeeva, T.Tursunov, V.Dyachenko, S.Tursunboev, E.Ismoilovlar teatr tarixiga oid turli mavzularda tadqiqot ishlari olib bordilar. Bu ishga Moskva teatr san'ati in-tini tugatgan X.D.Ustaboeva, A.Ribnik, YA.Feldman kabilar ham o'z hissalarini qo'shdilar. 50-80-y.lar an'anaviy va yangi o'zbek teatri tarixi bo'yicha manbalar to'plash va ularni tartibga solish avj oldi. «Hamza nomidagi teatr» (o'zbek va rus tilida, 1957), M.Rahmonovning «Hamza va teatr» (o'zbek va rus tilida, 1958), YA.Feldmanning «Xarakter naroda i ssenicheskie obrazo'» (1962), M.Qodirovning «O'zbek xalq og'zaki dramasi» (1963), mualliflar guruhi tayyorlagan «Uzbekskiy sovetkiy teatr» (1966), S.Tursunboevning «Andijon teatri» (1970) kitoblari shular jumlasidan. T.Tursunovning dramaturgiya tarixi, T.Bayandievning qoraqalpoq teatri tarixi bo'yicha tadqiqotlari bosildi. Keyinchalik M. Rahmonov, M. Qodirovlarning monografiyalari tufayli O'zbekistan hududida o'tmishda an'anaviy teatr uzluksiz faoliyat ko'rsatib kelganligi isbot qilindi. Teatrshunoslarning 2-bo'g'ini T.Izlomov, E.Muxtorov, M.To'laxo'jaeva, M.Hamidova, ye.Panova, T.Yo'ldoshev, I.Rahimjonov, N.Zohidova, N.Kim, R.Azizova, H.Ikromov, K.Umurzoqovlar aktyorlik san'ati, rejissura, musiqali drama janri, dramaturgiya, bolalar teatri, sahna nutqi sohalarida ilmiy tadqiqot ishlari olib bordilar. S.Qodirova, S.Ahmedov, O.Rizaev, D.Rahmatullaeva, Sh.Rizaev, N.Qurbonboeva, O.Tojiboeva, B.Shodievlardan iborat

teatrshunoslarning 3-bo'g'ini ham T. fani metodologiyasi va yutuqlariga tayangan holda teatr san'atining turli yo'nalishlarida i.t. ishlari olib bormoqdalar. T. fani ichida raqsshunoslik va sirkshunoslik tarkib topdi. Dastlab raks san'atini G'.Zafariy b-n etnograf Iraidax Vaxta o'rganishga harakat qildilar. Musiqashunos ye. Romanovskaya hamkorligida Farg'ona mumtoz raqsi «Katta o'yin» yozib olindi. Lekin haqiqiy raqsshunoslikning paydo bo'lishi Lyubov Avdeeva nomi b-n bog'liq. Uning «Tamara Xanum» (1956), «Mukarrama Turgunbaeva» (1958), «O'zbekiston raqs san'ati» (rus va o'zbek tilida, 1963, 1966), «Balet Uzbekistana» (1973) monografiya va ijodiy portretlari nashr etilgan. Roziya Karimova «Ferganskiy tanes» (1973), «Xorezmskiy tanes» (1975), «Buxarskiy tanes» (1977) nomli kitoblarida o'zbek an'anaviy raqs san'atining asosiy yo'nalishlariga xos raqs harakatlarini tizimli bayon etgan va shularga tayangan holda «Tanso' ansamblya Baxor» (1979), «Tanso' Ravii Atadjanovoy» (1983), «Uzbekskie tanso' v postanovke Isaxara Akilova» (1987) raqs to'plamlari yuzaga keldi.

O'zbek sirki tarixini o'rganish bo'yicha To'lqin Obidov (1933 – 1997)ning xizmati katta. Uning «Dorbozlar qissasi» (1963), «Mastera uzbekskogo sirka» (1973), «Arena Akrama YUsupova» (1976), «O'zbek polvonlari» (1979) risolalari sirkshunoslikning tarkib topishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 20-a. sirk tarixini o'rganishda Po'lat Toshkanboevning ishlari e'tiborlidir.

Mustaqillik davrida demokratik g'oyalar, milliy g'urur, Vatan tuyg'usining kuchayishi teatrshunoslarni an'anaviy teatr tarixiga alohida e'tibor berib, mavjud kemptiklarni to'ldirishga, 20-a. teatr tarixini qayta ko'rib chiqish, uni uzluksiz tarixiy jarayon sifatida qarashga da'vat etdi. Tomosha san'ati, bayramlar tarixini o'rganish sezilarli darajada o'sdi. 20-a. o'zbek teatrini yaxlit holda tadqiq etishda M. Rahmonov, M. Qodirov, E. Muxtorov, M. To'laxo'jaeva, T. Islomov, M. Hamidova, S. Qodirova, D. Rahmatullaeva, ye. Panova va b.ning ishlari e'tiborli bo'ldi. Ayniqsa, M. Rahmonovning 2000 y. O'zbek milliy akademik drama teatri tarixining 1-kitobi nashr qilinishi, M. Rahmonov, M. To'laxo'jaeva, E. Muxtorov tomonidan shu tarixning 2-kitobi nashrga tayyorlanishi T.da katta voqeadir. Shuningdek, L. Avdeevaning «Bernora Qorieva» (1995), «O'zbek milliy raqsi tarixidan» (o'zbek va rus tillarida, 2001), L. Avdeeva, M. Qodirov, YU. Ismatovalarning «Tanavor raqsi jilolari» (o'zbek va rus tillarida, 2002), R. Karimovanning «O'zbek raqslari» (2003) kitoblari raqsshunoslikka muhim hissa bo'lib qo'shildi. Teatrshunoslar bevosita mustaqillik yillarida teatr san'atida yuz bergan o'zgarishlarni, oqim va tendensiyalarni chuqur o'rganish, istiqbolini belgilash ishiga ham muhim hissa qo'shmoqdalar. San'atshunoslik instituti tomonidan chiqarilgan «O'zbekiston san'ati (1991–2001)» tadqiqotidan teatr, raqs va sirk san'ati o'rin olgan. Ayniqsa, 2002 y. «O'zbekteatr» tomonidan nashr etilgan «Istiqlol va milliy teatr» to'plami muhim voqeadir. T. sohasida yuqori malakali ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlarni yetishtirishda San'atshunoslik instituti va O'zbekiston davlat San'at va madaniyat instituti muhim o'rin egallab kelmoqda.

TELEVISION SAN'AT – borliqni televidenie orqali tasvirlovchi san'at turi. T.s. «badiiy televidenie» ahamiyatini bildiruvchi atama sifatida qo'llaniladi. San'atning boshqa turlari (kino, teatr, adabiyot, tasviriy san'at, musiqa va b.) b-n to'qnash holda yuzaga kelgan. T.s. nafaqat ularning asosiy tasviriy ifoda vositalarini meros qilib oldi, balki tasvirlanayotgan voqeaga maksimal yaqinlashuv, mahsulotlarni montaj qilish, boshlovchi yoki teleko'rsatuv qatnashchilarining tomoshabinlarga murojaati, shuningdek, tomoshalarni davriy yoki seriallarga bo'lib ko'rsatishdek o'ziga xos san'at yaratdi. Televizion ko'rsatuvlarda ma'lum g'oya va maqsad ko'zda tutiladi. Bu g'oyani muayyan voqea-hodisa zahirida amalga oshirish uslubiga qarab 2 yirik turga: informatsion (hujjatli) va badiiy televideniegga ajratiladi. Informatsion televideniedagi turkum ko'rsatuvlarda voqelik hech bir ortiqcha bo'yoqsiz, tomoshabinga asl holda yetkaziladi («Axborot», «Davr», «YAngiliklar» va b.). Badiiy televideniening mahsulotlari esa badiiy san'at va yuksak estetik talablarga javob beroladigan, voqelikni nafis san'at vositalari, obrazlar orqali ifoda etuvchi televizion drama va ko'rsatuvlarga asoslanadi.

TELEFILM – televidenie uchun mo'ljallab ishlangan film, ekran san'atining bir turi. Asosan, televidenie bazasida yaratiladi. Hujjatli, badiiy, musiqiy, ilmiy-ommabop, manzarali, tarixiy bo'ladi. To'liq va qisqametrajli filmlar ishlanadi. Katta kinodan ko'p qismli televizion film va teleseriallar yaratishi b-n farqlanadi.

TEMP – 1) musiqa asarini ijro etishdagi tezlik darajasi; 2) ishdagi, harakatdagi sur'at, tezlik.

TERMA – xalq qo'shiqlari turi. O'zbek, qozoq, qoraqalpoq, uyg'ur, qirg'iz folklorida keng tarqalgan. Paydo bo'lish davriga ko'ra an'anaviy va zamonaviy turlarga bo'linadi. Ikki asosiy ko'rinishi mavjud. Birinchisi– shoir-baxshilar tomonidan maxsus «tomoq» usulida («ichki ovoz» uslubida) aytiladigan, nisbatan rivojlangan, ritm-o'lchov jihatidan ma'lum erkinlikka ega epik mavzuli T. Ikkinchisi – shoir-baxshilar b-n birga xalq qo'shiqchilari (mas., qozoqlarda – «termeshi») tomonidan ijro etiladigan, turli (nasihatomuz, lirik, hazil va b.) mazmunda, tor hajmli, ritm-o'lchov jihatidan aniq kuylardan iborat, muayyan darajada kuychanlikka ega T. Har ikkala turining she'riy asosini 7-8 va, ba'zida, 5 bo'g'inli misralardan iborat barmoq vaznidagi xalq she'rlari tashkil etadi. Ko'p bo'g'inli misrali she'rlar esa maydaroq (7Q4 yoki 3Q5Q3 kabi) turoqlarga bo'linadi. T.larniig she'riy bo'linishi kuylarning tuzilishida ham o'z aksini topadi: kuy bo'lak (ohang)larining o'zaro nisbatlari (soni, hajmi) she'riy matni qurilishi (mas., turoqlar soni va hajmi) ni qaytaradi. T.da ohangdorlik b-n rechitativ xususiyatlari qorishib ketgan. Odob va axloq, oshiq-ma'shuqlar to'g'risida, so'z va soz ta'rifi haqida («Do'mbiram», «Qo'bizim » kabi) qator T.lar yaratilgan. Doston T.lari 50–150 misra atrofida bo'ladi. «Kunlarim» an'anaviy T.si Go'ro'g'lining epik biografiyasidan iborat. Bunday T.lar Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Abdulla shoir, Saidmurod Panoh o'g'li, Madraim

Shaman o'g'li va b.ning «Kunlarim», Islom shoirnint «Baxtiyor avlodlarga» kabi avtobiografik liro-epik asarlarining yaratilishiga asos bo'ldi. Baxshilar tomonidan ayrim T.lar dostonlar tarkibiga singdirib yuborilganidek, dostonlarning ba'zi she'riy parchalari ham T.lar sifatida kuylangan. T.lar baxshi va xalfalar tomonidan hozir ham kuylanib, ularning yangi-yangi namunalari yaratilmoqda.

TOVUSH (musiqada) – musiqaning ifoda kuchiga ega eng kichik tarkibiy qismi. Musikiy T.lar ma'lum musiqiy tizimni tashkil etib, muayyan baland-pastlik (lad), uzun-qisqalik (ritm va metr), dinamika va tembrga ega bo'ladi. Odatda, musiqada 16 gs - 4500 gs (S2-d5) orasidagi, 0,015 sek-2-3 min. uzunligidagi T.lardan foydalaniladi. Shuningdek, musiqada muayyan balandlikka ega bo'lmagan (aleatorika, sonoristika, usul) T. lardan ham qo'llaniladi. Musiqiy T.larning o'ziga xosligi, shuningdek, badiiy talqin jarayonidagi (agogika, artikulyatsiya, sur'at, melizmlar va b.) xususiyatlar b-n belgilanadi.

TORLI MUSIQA CHOLG'ULARI, xordofonlar – musiqa cholg'u asboblari guruhi; tovush manbai sifatida to'plap qo'llaniladi. Tovush chiqarish usuliga qarab torli-kamonli (kamon yoki smichok b-n chalinadigan skripka, g'ijjak kabi), torli-mezrobli (mezrob yoki nohun yordamida chalinadigan tanbur, ud, rubob), torli-chertma (dutor, do'mbira, qonun), torli-urma (chang, fortepiano) kabi asosiy turlarga ajratiladi.

TRAGEDIYA (yun. tragos – echki, ode – qo'shiq; tragodia – echki qo'shig'i) – dramatik tur janrlaridan biri. T. qahramonlar o'rtasidagi kuchli ziddiyatlar asosiga quriladi; undagi qahramonlar taqdiri fojia b-n yakun topadi. T.da voqelik ancha jiddiy, ichki qarama-qarshiliklar o'tkir tarzda tasvirlanadi; konflikt shiddatli va keskin tus oladi. T. badiiy g'oyani ifodalovchi qahramonlar xarakterining yorqinligi, ichki harakatning yuksakligi hamda personajlararo konfliktning kuchliligi b-n o'ziga xoslik kasb etadi. T. ning janr xususiyatlari tragik konflikt, tragik holat va tragik qahramon tushunchalari b-n belgilanadi. T. jahon adabiyoti tarixida mavjud barcha ijodiy metodlarda janr sifatida o'z mohiyatini saqlab qoldi; ayni chog'da yangidan-yangi imkoniyatlari yuzaga chikdi. Garchand T.da qahramonlarning taqdiri fojia b-n yakun topsa ham, ushbu mohiyatida T. optimistik pafos, adolat va haqiqatning qaror topishi, yuksak insoniy tuyg'ularning maromiga yetkazib tarannum etilishi b-n ajralib turadi.

T.ning paydo bo'lishi antik davr marosimlariga borib taqaladi. Yunonlar «ma'bud» Dionis sharafiga echki so'yib, bayram tomoshalari o'tkazganlar. «T.» so'zidagi «echki qo'shig'i» degan lug'aviy ma'no o'sha marosimlarga daxldor. Mil. av. 5-a.ga kelib, yunon T.si kamolat bosqichiga ko'tarildi: Esxil («Zanjirband Prometey»), Sofokl («Shoh Edip»), yevripid («Elektra») kabi antik davr adabiyoti namoyandalari T. rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

G'arbda T. Uyg'onish va undan keyingi asrlarda ham rivoj topdi. Xususan, Lope de Vega, Kalderoy (Ispaniya), V. Shekspir (Angliya), L. Korpel, J. Rasin,

Volter (Fransiya), F. Shiller, I. V. Gyote (Germaniya), A. S. Pushkin (Rossiya) kabi ijodkorlar ijodida T. janrlari o'zining yuksak imkoniyatlarini namoyon qildi. O'zbek adabiyotida esa T.ning go'zal namunalari A. Fitrat («Adulfayzxon»), M. Shayxzoda («Jaloliddin Manguberdi», «Mirzo Ulug'bek») lar tomonidan yaratildi.

TRAGIKOMEDIYA – tragediya va komediyaga xos xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan dramatik janr. T.da hayot haqidagi barcha mezonlar nisbiy xarakterga ega bo'ladi. Bunda tragediya va komediya uchun odatiy hol bo'lgan o'lchovlar mutlaqo inkor qilinishi mumkin. Voqelikni tragikomik tarzda qabul qilish va tasvirlashda insonning kundalik turmushidagi qat'iy axloqiy qoidalar buziladi. Bu janrda ijod qiladigan san'atkor voqelikni tragikomik tarzda qabul qiladi. San'atkor mavjud ijtimoiy tuzum va urf-odatlarini tanqid ostiga olishi, kinoya, piching, yumor va satiradan foydalanib, mavjud fojia-ijtimoiy illatlar ustidan istehzoli kulishi mumkin. T.da har ikkala janrga xos xususiyatlar o'zaro almashinib, biri ikkinchisining mavjudligi shartiga aylanadi. Fojia-ijtimoiy holatlar b-n komik personajlar bir paytda sahnaga chiqadi. Ushbu janrdagi voqelik tasviri oxir-oqibatda fojia-ijtimoiylik o'rnini kulgi va kulgili holatlar o'rnini fojia egallashi b-n yakun topadi. T. o'zaro zid janrlarning dialektik birligidan yuzaga keladigan kuldirib yig'latish va yig'latib kuldirish holatlari asosiga quriladi. Bu janrdagi asarlar o'quvchi yoki tomoshabinni kuldiradi va ayni paytda chuqur tafakkur uchun manba bo'lib, ichdan yig'latadi. Insonni o'z mohiyatiga yoki o'zi yashab turgan jamiyatga teran nazar b-n qarashga o'rgatadi. T.da voqelik tizimi tubdan o'zgarishi, kutilmagan mubolag'ali yoki allegorik epizodlar o'rta qat'ida chiqishi mumkin.

T.ning dastlabki namunalari yevripid ijodida uchraydi.

19-a. oxiri va 20-a. 1-yarmidagi yevropa adabiyotida, xususan, G. Gauptman, A. P. Chexov, G. Lorka, E. Ionesko, S. Bekket ijodida T. namunalari mavjud. O'zbek adabiyotida Sh. Boshbekovning «Temir xotin» asari T.ga misol bo'ladi. San'atshunos olimlar Ch. Chaplin suratga tushgan filmlarda tragikomik unsurlar mavjudligini ta'kidlaydilar.

TREMOLO (ital. tremolo – titrab turuvchi) – bir tovushni ko'p marta tez-tez qaytarib chalish. T.ni hamma musiqa cholg'ularida ijro etib bo'lmaydi. Kamoncha bilan chalinadigan torli cholg'ular, litavralar, o'zbek xalq cholg'ularidan g'ijjak, dutor, tanbur, rubob, doira, nog'oralarda ijro etish imkoniyati bor.

TUYDUK – turkman xalq puflama musiqa cholg'usi. 3 ta turi mavjud. Gargi T. (qarg'a – qadimgi turkiycha – qarg'alash, ins-jinslarni haydash so'zidan) – to'g'ri ushlab chalinadigan nay. Qozoq sibizg'asi, boshqird qurayiga yaqin. Qamishning maxsus turidan ishlanadi. Uz. 750-800 mm, diametri - 18-20 mm. Tovushi kuchli emas, o'ziga xos xiraroq tusga ega; asosiy tovush b-n birga qo'shimcha shipillaydigan tovush eshitiladi. Oldingi davrlarda tabobat (davolash), jodu marosimlarida keng qo'llanilgan (nomi shundan).

Hozirda muayyan mavzuli kuylar, afsona va doston kuylari ijro etiladi. Dilli T. (tilchali T.) – tilchali nay. Uz. 160 mm atrofida, diametri - 6-8 mm. 3-4 ta teshigi mavjud. O'tkir va ping'illagan ovozga ega. Xalq qo'shiqlari, oddiy kuylar ijro etiladi. Goshadilli T. (qo'shaloq tilchali T.) – o'zbek qo'shnayiga yaqin.

TO'RTINCHI DEVOR – teatr pardasining qizil chizig'igacha bo'lgan makon. Odatda shu parda ortida tomoshabin borligi nazarda tutiladi.

TO'RTLIK – 4 micradan iborat band. Qofiyalanish tartibi: avav, avva, aavv. T.ni uzaytirish (avavav) yoki unga boshqa bandni ulash (avavcs) va b. yo'llar bilan bir nechta T.dan iborat she'r shakli vujudga keladi. Bunday she'r tuzilishi o'zbek xalq og'zaki ijodida, qad. va hoz. yozma adabiyotda ham uchraydi. Ruboiydan vazni, kompozitsiyami, aruzda yozilganligi va fikrning quyma holda berilganligi b-n farq qiladi.

“U”

UD (arab. – qora daraxt) – torli-mezrobli qadimgi musiqa asbobi. Arab, turk, fors, Kavkaz (ozarbayjon, arman) va Markaziy Osiyo (o'zbek, tojik) xalqlarida keng qo'llaniladi. Katta, noksimon va yupqa qopqoqli kosaxona, kalta va enli dastaga ega. Tovushi yumshoq va mayin. Ayritom xarobasidan udsimon cholg'uni ushlab turgan sozanda ayol tasvirlangan friz topilgan. 9 – 15-a.larda Sharq musiqa nazariyasi (tovushqator, parda, maqomlar) masalalarini sharhlab berishda Forobiy, Ibn Sino, Safiuddin al-Urmaviy, ash-Sheroziy va b.ning risolalarida U. yetakchi soz hisoblangan. Uning dastlab 4 tori bo'lganligi, Ziryob ismli (9-a.) sozanda (ayrim manbalarda – Forobiy) tomonidan 5- tor qo'shilganligi ma'lum. Torlar kvartaga sozlanib forscha va arabcha – hodd, zir, masna, maslas, bam deb nomlangan. Ud pardalari esa mutlaq (ochiq tor), zoid (ochiq torga nisbatan orttirilgan), mujannab (qo'shni parda), sabbob (ko'rsatkich barmoq b-n bosiladigan), vustai furs (o'rta barmoq b-n bosiladigan fors pardasi), vustai zalzal (Zalzalga nisbat berilgan parda), binsir (to'rtinchi barmoq b-n bosiladigan parda), xinsir (jimjiloq b-n bosiladigan parda) deb yuritilgan. Risolalarda pardalar abjad tartibida arabcha harflar b-n belgilangan. Hozirda qo'llaniladigan U. pardasiz va 11 torli. Ulardan 5 tasi juft torlardan, pastki tori bitta bo'ladi. O'zbekistonda musiqa kollejlari va O'zbekiston davlat konservatoriyasida U. sinflari mavjud. U., asosan, jo'rnavoz (mumtoz musiqa ansambllari) va yakkanavoz soz sifatida qo'llaniladi. U. asosida yevropada lyutnya cholg'usi kashf etilgan.

USUL – 1) Sharq musiqa nazariyasida musiqiy ritm asoslarining umumiy tushunchasi. Qadimgi mumtoz musiqada aruz vaznlari b-n musiqiy vaznlarning umumiylikini ifoda etgan. She'rning uzun-qisqa bo'g'inlar almashinuvi U.larda «t» va «n» unsiz harflar yordamida belgilangan: ochiq «ta», «na» bo'g'inlari qisqa, yopiq «tan», «nan» bo'g'inlar orqali – uzun zarb (naqr)lar o'z ifodasini topgan.

Mas.: tan ta-na-nan tan tan.

2) doira va nog'oralarda ijro etiladigan zarb tuzilmalari. Forobiy, Safiuddin al-Urmaviy, ash-Sheroziy va b. ning musiqa risolalarida juda ko'p qad. usullar keltirilib, ular davri avsat, davri turkiy, davri ravon, davri asl, davri kabir, davri saqil, duyak, chorzarb, miatayn, ufar, zarbul fath, muxammas, hafif singari nomlar b-n atalgan. Bu usullarning ko'pi bizgacha ustoz san'atkorlar ijodi orqali yetib kelgan. O'zbek an'anaviy musiqasida «Katta o'yin», «Shodiyona» kabi U. turkumlari mavjud.

UShShOQ (arab. – oshiq so'zining ko'pligi) – O'n ikki maqom tizimida birinchi maqom. Lirik kuy va ashulalardan iborat bo'lgani uchun U. deb nom olgan. Qadimgi risolalarda U. Umm ul-advor (Maqom davrlari onasi) va Tarona deb ham atalgan. U. O'n ikki maqomda lad sifatida ham ma'lum bo'lib, uning tovushqatori hoz. miksolidiy ladiga mos keladi. O'n ikki maqom tizimidagi 24 murakkabotdan biri - Ushshoqi Moya U. maqomi va Moya ovozası pardalari asosida yaratilgan. O'zbek, tojik musiqa merosida U. mustaqil maqom sifatida yetib kelmagan. Shashmaqomning Rost maqomi tarkibida bir necha sho''ba va qismlar mavjud bo'lib, ular Muhammasi U. (cholg'u qism), Talqini U., Nasri U., Ufari U., Savti U. (6 qisimli) deb nomlangan. U. ashula yo'llari ancha murakkab, avjlarida Namudi Uzzol va Namudi Muhayyari Chorgohdan foydalanilgan. U. ashula yo'llari xalq orasida keng tarqalgan. O'zbek va tojik bastakorlari U.ning turli variantlarini yaratgan: Hoji Abdulazizning «Samarqand Ushshog'i», Sodirxon Bobosharifovning «Sodirxon Ushshog'i», shuningdek, «Qo'qon Ushshog'i», «Toshkent Ushshog'i» va h.k. Bu U. yo'llari bir xil doyra usulida ijro etiladi. U.ning patnusaki varianti va surnay yo'llari ham keng tarqalgan. U. yo'llari jozibali va ta'sirchan. Ularning boshlanish jumalari boshqa maqom va sho''balarda namud sifatida ham qo'llanilib, Namudi U. deb ataladi. U.dan, asosan, Buzruk va Rost maqomi sho''balarida, yirik shakldagi og'zaki professional musiqa asarlarida, shuningdek, bastakor va kompozitorlar ijodida (jumladan, R. Glier va T. Sodiqovning «Layli va Majnun», «Gulsara» operalarida, V. Uspenskiy va keyinchalik YU. Rajabiyning «Farhod va Shirin» operasi va musiqali dramalarida, M. Ashrafiyning «Dilorom» operasida va b. ko'pgina asarlarida) ham foydalanilgan.

“F”

FABULA (lot. fabula – masal, ertak, hikoya) – epik, lirik-epik va ba'zan dramatik asarlarda tasvirlangan voqea va hodisalarning bayoni, hikoya qilinish usuli. Ular mantiqan sababiy-davriy izchillikda bayon qilinadi. F. bayonida ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim bir-biridan farqlanadi. F. syujetdan quyidagi tomonlari b-n ajralib turadi: 1) voqealar bayonining tartibi qahramonlar hayotida bo'lib o'tganidek emas, balki ayrim o'rin almashuvlar, ba'zi voqealarni tushirib qoldirish yoki keyin aniqlash tarzida amalga oshiriladi. Mac., Ch.

Aytmatoviing «Alvido, Gulsari» asarida shunday; 2) voqealar bayonining sub'ekti hadeb o'zini namoyon qilavermaydigan (Balzak, «Gorio ota») yoki o'zining emotsional kayfiyatlarini oshkora ifodalaydigan (Gyugo, «Kulib turuvchi kishi») muallifgina emas, balki tasvirlanayotgan voqealar guvohi bo'lgan hikoyachi (Mann, «Doktor Faustus») yoki asardagi biror qahramon (Xeminguey, «Alvido, qurol») bo'lishi ham mumkin; 3) voqealar bayonining motivi asarda esdalik xotira sifatida (Ayniy, «Esdaliklar»), kundalik shaklida, maktub shaklida (Gyote, «YOsh Verterning iztiroblari»), yilnoma tarzida (Saltikov- Shchedrin, «Bir shahar tarixi») va b. bo'lishi mumkin. F. b-n syujetning farqi ba'zi asarlarda yaqqol va ravshan ko'rinishi, ba'zan esa kamroq sezilishi ham mumkin. F. vositalari orqali muallif asarda voqealar rivojini jonlantirishi, qahramonlar xarakteri tahlilini chuqurlashtirishi, nafasni kuchaytirishi mumkin.

FANTAZIYA (musiqada) – badiha uslubidagi janr; muayyan kompozitsion qoliplarga bog'lanmagan (ko'pincha cholg'u) musiqa asarlaridan iborat. 16–17-a.larda improvizatsiya namunalari asosida yuzaga kelgan. 18-a.da klavir va organ uchun (ayniqsa, turkumli asarlarda muqaddima ko'rinishida) F.lar keng rivoj topdi (I.S. va K.F.E. Baxlar, V. A. Motsart va b.). Romantik kompozitorlar F.ga alohida ahamiyat berib, unda turli (jumladan, turkum va sonata) shakl va janr xususiyatlarini mujassam etgan (F. Shubert, F. Shopen, R. Shuman). 19-a.dan ko'p F.lar xalq kuylari yoki biror kompozitor asarlari mavzulariga asoslanadi (F. List, N. Rimskiy va b.). Shuningdek, muayyan mavzuli, simfonik F.lar ham uchraydi (M.Musorgskiy, R. Raxmaninov, P. Chaykovskiy va b.). O'zbekiston kompozitorlaridan S. YUdakov, B. Gienko, S. Karimhoji, A. Latifzoda va b. turli F.lar yaratishgan.

FANTASTIKA (yun. phantastike – xayolan tasvirlash san'ati) – badiiy san'at turi. F. realizm va naturalizm yo'nalishidagi san'at, adabiyotlarning aksi. Ayrim o'rinda F. realizm b-n ham qo'shilib ketadi. F.ning shakli mifologik tushunchalarni, ertaklarni tasvirlashda ko'rinadi. Inson tasavvurida hayron qoldirarli xayoliy obrazlar va hodisalar, to'qima holatlar, ajoyibotlar olami badiiy asarda voqelikka, hayot haqiqatiga qarama-qarshi qo'yib tasvirlanadi. F.ning adabiyot, san'atning boshqa tur va janrlaridan farqi shuki, uning tasvir sohasi amalda mavjud bo'lgan hayot emas, balki turmush haqidagi umumiy tasavvurdan kelib chiqadigan hayotdir. Shuning uchun hamma narsa va hodisalar jiddiy o'zgargan, bo'rttirilgan, taajjublantiradigan darajada bo'ladi. F.ning maqsad va vazifalari faqat inson orzusini emas, balki kelajakda kutiladigan xatardan ogoh qilish, estetik zavq berish hamdir. F. ko'pincha xalq og'zaki ijodida uchraydi. Lof, latifalar va dostonlarda F.ni o'ta bo'rttirilgan shaklda kuzatish mumkin («Alpomish», «Go'ro'g'li», «Manas» va b.). Gomerning «Iliada» dostoni, M. Servantesning «Don Kixot» asari, F. Rablening «Gargantuya yoki Pantagryuel» hajviy asari, J. Sviftning «Gulliverning sayohati», A. Dantening «Ilohiy komediya»si, M. Tvenning «Tom Soyerning sarguzashtlari», Gyotening «Faust»,

M. Bulgakovning «Itiyurak» va b. asarlari F. yo'nalishining ajoyib namunalari sanaladi. K. Chukovskiyning ertaklari, A. Kazansevning «YOnuvchi orol», A. Grinning «Alvon yelkanlar» asarlari, X.K. Andersenning ertaklari ham kattalarga va bolalarga mos F. janrida yozilgan. Hoz. zamon chet el badiiy F.sining namoyandalari sifatida yaponiyalik Kabo Abe, amerikalik Ayzek Azimovni, polshalik Stanislav Lem va b.ni ko'rsatish mumkin. F. nafaqat adabiyotni, balki faylasuflarning yirik ijodiyotini ham tashkil qiladi. F.da obrazlar ko'p hollarda yaxlit mazmunda bo'lsa, yana ayrim o'rinlarda ramziy ma'no kasb etadi. Hoz. zamon o'zbek adabiyotida T. Malikning «Hikmat afandining o'limi», T. Hobilovning «Oyga safar», X. To'xtaboevning «Sariq devni minib», «Sariq devning o'limi», X. Shayxovning «Rene jumbog'i» asarlari F. janrida yaratilgan. F. badiiy adabiyotdan tashqari folklorda, falsafiy utopiyada, kino va teatrdagi tasviriy san'atda ham mubolag'ali bo'rttirish b-n aks ettiriladi. F. syujet qurilmalari va ramziy ma'nolarda ifodalanar ekan, muallifning yoki bir davrning dunyoqarashi, turmush tarzi va undagi muammolar mo'jizali, g'ayritabiiy shaklda tasvirlanadi.

19–20-a.larda ilmiy F. taraqqiy etdi. Ilmiy F.ning asosiy vazifasi - kelajakni bashorat qilib, badiiy ifodalashdan iborat. Asosiy tasvir usuli - fikriy eksperiment (tajriba). 20-a.da ilmiy F.ning ravnaqi jamiyat taraqqiyotida fan va texnikaning tobora o'sib berayotganligi b-n bog'liq. Shartli ravishda ijtimoiy upotiya va «antiutopiya» janrlari, falsafiy, «maishiy», yumoristik, «texnik» janrlar farqlanadi. Ilmiy F. umumadabiy va o'ziga xos tasviriy vositalardan foydalanadi.

FARG'ONA RAQSI – o'zbek xalq raqs uslubi. Farg'ona vodiysida shakllanib, rivojlanib kelgan. Qaddi-qomatni erkin tutish, yengil va ifodali yurishlar, ko'p qirrali, puxta ishlangan va aniq ma'nolarga ega bo'lgan qo'l, bilak, barmoq harakatlari, nigohlar, nafis bosh harakatlari F.r.ning asosini tashkil etadi. Erkaklar raqslarida mardonavor harakatlar, aylanishlar, ayollar raqslarida jilvalar yetakchilik qilgan. Shuningdek, F.r.da uforlar (usul-harakatlar) ning ahamiyati katta. Asosan, shaharlarda yashovchi, raqs san'atini kasb qilib olgan malakali raqqos va raqqosalar F.r.da yetakchi mavqega ega bo'lib, raqs merosini, ijro uslubini, o'z tajribalarini shogirdlariga o'rgatish orqali raqs san'ati an'alarining davomiyligini ta'minlaganlar. F.r., asosan, maydonlarga mo'ljallangan «Katta o'yin» va mehmonxonalar va hovlilarda ijro etiladigan «Mayda o'yin» turkum raqslaridan tashkil topgan. «Katta o'yin»da raqs vositalari b-n syujetli voqealar aks ettirilgan, 280 usulni o'z ichiga olgan. Muayyan raks shakli va harakatlarini hosil qiluvchi rez, titratma, shox, gul o'yin, yo'rg'a, sarbozi, charx, haqqoni, orom, jilvoni, saxta, duchoba, rog, katta samo, yallama, qaytarma, dupoya (oqsatma), olma-anor kabi bizgacha yetib kelgan usullar shu jumladandir. Usullar, asosan, doiralarda (ba'zan nog'oralar qo'shilgan) chertilgan va shunga mos raqslar goh bir kishi, goh guruh o'yinchilar tomonidan bajarilgan. «Mayda o'yin» esa yalla va laparlar jo'rligida ijro etiladigan lirik raqslar, kulgili-taqldiy raqslardan tashkil topgan bo'lib, doira, dutor jo'rligida havaskor va professional o'yinchilar tomonidan ijro etilgan. F.r.da

yallachi degan ayol ijrochilarning raqslari (jumladan, «Tanavor» raqs turkumi), shuningdek, uyg'ur raqsi ta'sirida vujudga kelgan «Andijon samosi» (19-a. oxirida «Andijon polkasi» nomini olgan) yigitlar raqsi alohida ajralib turadi, Raqs ustalarining liboslari raqslar mazmunini kuchaytirgan. Erkaklar surp va beqasamdan tikilgan yaktak va kamzullar, shoyi sholvorlar, belbog' va do'ppilar, o'tkir uchli maxsus rangdor etiklar (mokki)dan, ayollar xonatlas, olacha ko'ylaklar, nimchalar, lozimlar, kavush-maxsilar, ro'mollar, durrallar, xilma-xil taqinchoqlardan foydalanganlar. 20-a. boshida Makkaylik (Usta Muhammadjon), Hamdamxon, Solih hoji Baratov, Otaxo'ja Saidazimov, YUsofjon qiziq Shakarjonov, Mahkam hofiz, Kamolaxon Muhammadjonova, Nazirxon, Cho'ntak bachcha, Adolxon, Sharofat satang singari mohir raqqos va raqqosalar faoliyat ko'rsatgan. F.r.ni 20-a. davomida sahnaga olib chiqib, uni yanada rivojlantirish va boyitishda Usta Olim Komilov, Tamaraxonim, Mukarrama Turg'unboeva, Roziya Karimova, Gavhar Rahimova, Qunduz Mirkarimova, Dilafruz Jabborova, Qizlarxon Do'stmuhamedova, Ma'mura Ergasheva va b.ning xizmati katta.

FARG'ONA-TOSHKENT MUSIQA USLUBI – Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasida qaror topgan mahalliy musiqiy an'analar majmui. Mazkur uslubning o'ziga xos jihatlari o'zbek xalq musiqa ijodiyoti (bolalar qo'shiqlari, ayollar folklori, terma, lapar, yalla, ashula va b.) hamda mumtoz musiqa (doston, ashula, katta ashula, maqom va b.) namunalarida kuzatiladi. O'zbek an'anaviy musiqasining muhim tarkibiy qismi bo'lgan ushbu uslub doirasida xalq musiqasining eng qad. davrlarga mansub kuy-ohang va usul namunalari ham o'z aksini topgan. Jumladan, bolalar («Laylak keldi», «Ola-toy», «Oftob chiqdi» va b.) va mavsumiy-marosim qo'shiqlari («Boychechak», «Binafsha» va b.)da xalq musiqiy tafakkurining ilk bosqichlariga oid quyi (birlamchi) tuzilma va darakchi ohang alomatlari, parda asoslarida esa angemitonika xususiyatlari yaxshi saqlanib qolgan. Shuningdek, inson nutqi, so'z aytish talaffuziga yaqin ohanglar dostonchi baxshilar ijodida ham muhim o'rin tutadi. F.-T.m.u.gagina xos bo'lgan katta ashula janrida esa nutqdosh ohanglarning mumtoz g'azallar obrazlariga hamohang kuychanlik b-n payvasta bo'lgan.

Odatda, so'zdosh toifali ohanglar qo'llangan janrlar doira usullari qo'llanilmaydi. Bulardan farqli o'laroq, kuychan xususiyatli janrlar (ashula, yalla, maqom va b.)da jo'rnavoz cholg'ular keng qo'llanilishi kuzatiladi. Xususan, xotin-qizlar davralarida raqsga tushib yalla va lapar aytish, ashula kuylash (yallachilik) odat tusini olgan. YAKka holda yallachilar o'z qo'shiqlariga dutor yoki doirada jo'r bo'lishadi. Ansambl shaklida ijrochilar esa odatda 2-3 ayoldan iborat bo'lib, ular asosan doira jo'rligida kuylashadi. YAllachilarning repertuari yalla, qo'shiq, lapar va to'y-marosim («YOr-yor», «Kelin salom», «O'lan» va b. asar)laridan tashkil topadi. YAllachilikning yana bir ko'rinishi Namangan an'anasida «satang» deb atalib, bular ko'proq turkumli (2 va undan ortiq qismli) «katta yalla»larni doira jo'rligida (odatda raqsga tushib) kuylaydilar.

F.-T.m.u.da so'lim tabiatli kuy-ohanglar ham shakllangan bo'lib, ularning

namunalarini mahalliy ashulalarda ko'rish mumkin. Bular ikki xil bo'ladi: xalq og'zaki musiqa ijodida yuzaga kelgan ashulalar hamda bastakorlar tomonidan ijod etilgan ashulalar. «Tanavor», «Ey nozanin», «Oydek to'libdur», «Farzoni», «Ul parivash» singari xalq ashulalari nafaqat hofizlar, balki ziyolilar, hunarmandlar va boshqa kasb egalari, shuningdek, xotin-qizlar tomonidan ham ijro etib kelingan. Ayni paytda, «Nigorim», «Galdır», «Nisor», «Fig'on», «Chaman yalla» singari ashulalarni, asosan, hofizlar mukammal ijro etib kelmoqda. Bunda tanbur va dutor jo'rnavozligi ko'p qo'llaniladi. Bu turdagi uslubni shakllantirishda T. Jalilov, K.Jabborov, J. Sultonov, G'.Toshmatov, Fahr.Sodiqov kabi bastakorlar katta hissa qo'shganlar.

F.-T.m.u.ga xos xususiyatlar Farg'ona-Toshkent maqom yo'llarida ham o'z aksini topgan. Xususan, ularda ashula, katta ashula, yalla singari janrlarning muhim sifatlari o'zaro uyg'unligi kuzatiladi. F.-T.m.u. doirasida qariyb barcha xalq cholg'ulari (dutor, tanbur, rubob, chang, sato, g'ijjak, nay, qo'shnay, surnay, karnay, doira, nog'ora va b.) namoyon bo'ladi. Ular yakka yoki ansambl tarkibida qo'llaniladi. Xususan, ommaviy bayram, xalq tantanalari va to'y marosimlarida surnay, karnay, nog'ora va doiralardan iborat ansambl sadolari yangrasa, uy-xona sharoitlarida dutor, tanbur, g'ijjak kabi nisbatan mayin sadoli cholg'ular qo'llaniladi. Binobarin, xalq madaniy hayotida har bir cholg'u o'z o'rnini, vazifasi va ijro etish uchun maxsus («Qo'shtor», «Chertmak», «Dutor Bayoti» kabi) kuylar bo'lishi b-n birga mazkur sozdan ashula, lirik qo'shiqlarga jo'rnavoz sifatida ham foydalanilgan. Bu cholg'u (doira kabi) xotin-qizlar orasida ham keng ommalashgan. Ammo tanbur, sato, nay, qo'shnay, g'ijjak, chang singari sozlar, asosan, kasbiy musiqachilar cholg'usi sifatida namoyon bo'ladi. F.-T.m.u.da «Dilxiroj», «Andijon polkasi», «Farg'ona rezi», «Tanavor», kabi jozibali raqs kuylari ham mashhurdir.

FILM (ing. film – plyonka), kinofilm – birin-ketin plyonkaga tushirilgan foto tasvirlar majmui, ular bir syujet asosida suratga olinib, ekran orqali ko'rsatishga mo'ljallanadi; kino san'ati asari.

FILARMONIYA (yun. philos – do'st, tarafdor, harmonia – garmoniya) – yuksak badiiy musiqa asarlari va ijrochilik san'atini targ'ib etuvchi konsert tashkiloti.

FIKRLAR YUKI – sahnaviy qahramon tomonidan yechilishi qiyin bo'lgan vazifa. F.yu. – shubha va umid tug'diruvchi chuqur o'ylar yuritish uchun hamda vazifa yechimini topish uchun diqqatni yig'ishga olib keladi. F. yu.ayniqsa, qahramon o'z fikrini ochiq aytishga yo'l qo'yilmagan sharoitlarda sezilarli bo'ladi.

FLAJOLET (frans. flageolet – kichik fleyta) – 1) puflama musiqa cholg'u asbobi, bo'ylamasiga chalinadigan yuqori registrlı fleyta. Silindr yoki konussimon kanalining uz. 30–45 sm. YUqori qismida hushtakcha, yon tomonida barmoq (yoki klapan)lar b-n yopiladigan 6 ta chalg'ich teshigi mavjud. Diapazoni 2 oktava

atrofida; 2) organ, fisgarmoniya registri; 3) torli sozlarning o'ziga xos (chiyillaydigan) tembrga ega, toriga barmoq b-n sal tegish orqali hosil qilinadigan yuqori ton (oberton)lar. F. cholg'usi tovushini eslatgani uchun shunday nom olgan.

FOKSTROT (ing. fox – tulki va trot – yo'rtish, tez yurish) – salon raqsi. 20-a. boshida AQShda jaz raqslari asosida paydo bo'lib, 1-jahon urushidan so'ng ommaviylashgan yevropa raqsi. O'zbekistonda 1930–40-y.lardan kinoteatr, bog'-park konsert hamda raqs maydonchalari va b.da faoliyat ko'rsatgan harbiy, estrada orkestr va ansamblari repertuaridan keng o'rin olgan. F. kuylari 4G'4 o'lchovida, marshsimon, bir oz sinkopalashgan ritmi b-n ajralib turadi («tulki qadamlari»). 2 turi mavjud – shoshmasdan ijro etiladigan «slow» F. va tez sur'atli «quickstep». F. ritm va ohanglaridan kompozitorlar ham keng foydalanishgan (J.Puchchini, F.Pulenk, I.Stravinskiy, D.Miyo, D. Shostakovich, O'zbekistonda V.Saparov va b.).

FONOGRAMMA (yun. phone – tovush va gramma) – maxsus texnik vosita (fonograf, magnitofon, raqamli rekorder kabi)lar yordamida yozilgan tovush sadolari yig'indisi. Tayyorlanish usuli (mexanik, foto, elektromagnit, elektron-raqamli va b.)ga ko'ra turli shakllarda namoyon bo'ladi: grammofon plastinkasi, magnit tasma, kinotasma, trek, elektron fayl va b. YOzish jarayoni xususiyatlariga binoan mono, stereo, kvadro va b. turlari ajratiladi. F., odatda, maxsus ovoz yozish studiyasi hamda kinostudiyalarda tayyorlanadi. F. yuqori akustik sifatleri, eng yaxshi ijrolarni tanlash hamda ulardan uzoq muddat mobaynida foydalanish imkoniyatlari tufayli radio (1940-y.lar oxiri), televidenie (1950-y.lardan), ommabop musiqa madaniyati (ayniqsa, pop-musiqa)lan keng o'rin olgan.

O'zbekistonda ovozli kino, radio va televidenie, gramplastinkaga ovoz yozish (Toshkent gramplastinka zavodi, 1945) tizimlari tashkil topishi F. tayyorlash jarayoniga asos soldi (ovoz rej.lari A. Timoxin, YU. Salnikov va b.). 1962 y.dan N. Hasanov tashabbusi b-n stereo F.lar tayyorlana boshlandi («Shashmaqom» yozuvlari va b.). Keyinchalik A. Tojiev, R. Umarxo'jaev, V. Gushchinlar va keyingi yillarda «Mustaqillik», «Navro'z» kabi davlat bayramlari, yirik shou-konsertlar uchun sifatli F.larni tayyorlashda I. Iosis, I. Minichlar alohida xizmat ko'rsatdilar. Ayni paytda, O'zbekistonda F.lar ochiq konsert va turli marosimlarda odat tusini olib, jonli ijrolar kamayib ketishi, musiqiy ijod jarayoniga muayyan (ayniqsa, G'arb pop-musiqasiga oid) uslubiy qoliplarning singdirishiga sabab bo'lmoqda.

FONUS XAYOL – o'zbek xalq qo'g'irchoq teatrining turi. Navoiyning «Hayrat-ul abror» dostonida berilgan va b. ma'lumotlarga qaraganda, F.X. 14–16- a.larda yaxshi taraqqiy etgan. Qo'g'irchoqlar charm yoki taxtadan yassi qilib ishlangan, kiyim-kechaklari tikish va rang b-n belgilangan. Qo'g'irchoqlar dastcho'plarga o'rnatilgan. Dastcho'plarni harakatlantirish va ularning bo'g'inlariga bog'langan iplarini tortish orqali ular jonlangan. Tomoshalar kechqurun va tunda bino ichida

ko'rsatilgan. Ular yupqa oq parda ortida, unga juda yaqin masofada (5–7 sm) harakatlantirilgan. Qo'g'irchoqlarning ortidan sha'm o'rnatilgan yoki zig'ir yog'i quyilgan bir necha fonuslar yoritib turgan. Natijada qo'g'irchoqlarning aksi pardaga tushgan. F.x. tomoshalarida qahramonlik dostonlarining syujetlari aks ettirilgan va u ko'pincha saroylarda ko'rsatilgan.

FORTEPIANO (ital. forte-piano – qattiq-sekin) – torli-klavishli urma musiqa cholg'usi. Italiyada Bartomeo Kristofori (1709 – 1711 yillarda) urib chalinadigan mexanizmlarni o'ylab topib, yasagan. Unga qadar mavjud bo'lgan klavishli klavesinga nisbatan ijro etishdagi texnik qulayliklarning kengayishi, dinamik imkoniyat tug'ilishi F.ning keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Klavisinda tovushlar torlarni tirnash yo'sinida olinsa, F.da torlarga yog'och bolg'achalar bilan urilib olinadi, tovushlar faqat uzoq muddat cho'zilish imkoniyatiga ega bo'libgina qolmay, juda sekidan juda qattiqqa qadar turli tovushlar hosil qilish imkoniyati bor. F. 18-asrning oxirlariga kelib klavesin va klavikordlarni deyarli butunlay amaliyotdan chiqardi.

FRESKA (ital. fresco – yangi) – rangtasvir asari yaratish usuli; asarlari yangi nam suvoqqa quriganda yupqa shaffof kalsiy karbonat qatlami hosil qiluvchi suvli yoki ohak suvi qo'shilgan bo'yoqlarda ishlanadi. Bunda bo'yoqlar mustahkamlanib, F.ning uzoq saqlanishini ta'minlaydi. Shu usulda yaratilgan rangtasvir asari ham F. deb ataladi. Me'morlik b-n bog'liq holda monumental kompozitsiyalar yaratish imkonini beruvchi F. devoriy rassomlikning asosiy usullaridan. F. uchun suvoq asos bir necha qatlam - 1 qism so'ndirilgan ohak va 2 qism mineral to'ldiruvchilar (qum, ohak, g'isht yoki sopol kukunlari)dan iborat bo'ladi, ba'zan suvoqni yorilishdan saqlaydigan organik moddalar (somon, po'kak, kanop va h.k.) qo'shiladi. Odatda, ohak b-n kimyoviy reaksiyaga kirishmaydigan bo'yoqlar ishlatiladi. F. rang tuslarining barcha imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi, faqat bunda bo'yoqlar quriganda o'ta oqarishini nazarda tutish kerak. O'simlik bo'yoqlar quruq suvoqqa yelim yordamida yotqiziladi. F.da lessirovka muhim rol o'ynaydi, biroq ko'p bo'yoq qatlamida rang xiralashadi va oqaradi. F.dan tashqari quruq suvoqqa ishlanadigan rangtasvir usuli ham qadimdan ma'lum bo'lgan.

F. mil. av. 2-ming yilliqdan ma'lum: Egey san'atida tarqalgan, antik badiiy madaniyatda yuksak darajada rivojlangan. Milodning dastlabki asrlarida F.ga yaqin bo'lgan bo'yama devoriy rasmlar Sharq (Hindiston, O'rta Osiyo va b.) xalqlarida yaratila boshlandi. Antik davr ustalari F.ni, odatda, tempera yordamida tugatganlar; bu usul O'rta asrlar F.si (Vizantiya, Qadimgi Rus, Italiya va b.)ga ham xos bo'lgan. Uyg'onish davrida italiyalik rassomlar (Jotto, Mazachcho, Rafael, Mikelanjelo va b.) ijodida F. yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi, 16-a.dan tempera qo'llanilmagan «sof» F. tarqaldi. 20-a.ning ilg'or rassomlari (Italiyada A. Borgonsoni, Meksikada D. Rivera, Rossiyada V.A. Favorskiy va b.) F.da ijod qildi, F. palitrasi ko'pgina yangi sintetik bo'yoqlar b-n boyidi. O'zbekiston hududida qadimdan quruq suvoqqa ishlanadigan F. usuliga yaqin devoriy rasmlar yaratilgan

(Afrosiyob devoriy rasmlari va b.), 20-a.dan F. keng tarqaldi. F. san'atining O'zbekistonda rivojlanishiga Ch. Ahmarov, N. Kashina, A. Gan va b. katta hissa qo'shdi.

FRONTISPIS (lot. frontis – old tomon va spicio – qarayman), sarrasm – kitob sarvarag'ining chap tomonida beriladigan bezakli sahifa. Unda asarning asosiy g'oyasi ifodalangan bezak, ayrim hollarda esa muallif yoki kitob bag'ishlangan shaxs rasmi beriladi.

FUTURIZM (lot. futurum – kelajak) – 20-a. boshlarida yevropa adabiyoti va san'atida maydonga kelgan avangardizm oqimi. F. g'oyalari, ayniqsa, Italiya va Rossiyada adabiyot, teatr, musiqa va kino san'atlaridan tashqari, adabiyotshunoslik va san'atshunoslik fanlarida o'z ifodasini topdi. Shuningdek, F. yevropadagi qator adabiyot va san'at namoyandalarini ham ta'sir doirasiga tortdi. 1909 y. 20 fev.da «Figaro» (Parij) gazetasida «Futurizm manifesti»ning e'lon qilinishi Italiyada F.ning vujudga kelishiga sababchi bo'lgan. F.ning nazariyasi va poetikasi 1909 - 15 y.larda shakllangan. Milandagi ilk futuristlar guruhi rahbari F.T. Marinetti «Futurizm manifesti» (1909), «Oy nurini o'ldiramiz!» (1911), «Futuristik adabiyotning texnik manifesti» (1912), «Sintaksisning yemirilishi...» (1913) maqolalari, shuningdek, rassomlar - U. Bochchoni, K. Karra, kompozitor Pratelli va b. o'z manifestlari b-n F. estetikasiga asos solishgan. 20-a.da yuzaga kelgan boshqa avangardlik oqimlari singari, F. ham mavjud dunyo b-n aloqani uzib, dunyo madaniyatini rad etgan, o'zining aksil estetikasini an'anaviy adabiy did va maktablarga qarshi qo'ygan. Futuristlarning yangi nutqiy ifoda vositalarini axtarishlari («erkin» sintaksis, tovush taqlid va b.) poetik til sohasidagi islohot bo'la olmagan. Italyan futuristlari badiiy merosdan voz kechish b-n birga kuch va zo'ravonlikni targ'ib qilib, urushni «dunyo gigienasi» sifatida madh etgan, ayrimlari esa keyinchalik Mussolini tomoniga o'tib ketgan.

Rus F.i mustaqil badiiy harakat sifatida maydonga keldi. Rus F.ining tarixi «Gileya» yoki kubofuturistlar (V. V. Xlebnikov, D. D. va N. D. Burlyuklar, V. V. Kamenskiy, V. V. Mayakovskiy va b.), «Egofuturistlar uyushmasi» (I. Severyanin, I. V. Ignatev, K. K. Olimpov va b.), «She'riyat shiyponi» (V. Shershenovich, R. Ivnev va b.) hamda «Sentrifuga» (B. L. Pasternak, N. N. Aseev va b.) guruhlarining o'zaro munosabatlari va kurashi tarixidan iborat. «Gileya» boshqa guruhlardan avval tuzilgan va dastur xarakteridagi bir necha to'plamlarni nashr etgan uyushma sifatida o'zida rus F.ining qiyofasini ko'proq aks ettirgan. Eskilikning muqarrar yemirilajagini, «jahon to'ntarishi» va «yangi insoniyat»ning tug'ilishini san'at orqali sezish va oldindan aytib berishga urinish mazkur harakatning umumiy asosini tashkil etgan. Badiiy ijod, rus futuristlarining fikricha, taqlid emas, balki tabiatning davomi; tabiat esa insonning ijodiy kuchi yordamida yangi dunyoni barpo etadi. Adabiy janr va uslublarning shartli tizimini buzish, til tabiatning tarkibiy qismi bo'lgan davrga, folklor-mifologik manbalarga qaytishning boisi shundadir. Futuristlar jonli rus tili zaminida tonik she'r va fonetik

qofiyani ishlab chiqdilar, yangi soʻzni «ijod etish»ga mahliyo boʻlib, hatto yangi sheva yaratishgacha bordilar.

1917 y.dan keyin Rossiyada «LEF», «Kommuna san'ati», Ukrainada «Aspanfut», Gruziyada «41» singari guruhlar tuzildi. V. V. Mayakovskiy singari futurist shoirlarning dovuq qozonishi b-n O'zbekistonda ham ularning izdoshlari paydo bo'ldi. Ular (Oltoy, Sh. Sulaymon, U. Ismoilov) ma'lum vaqt tovush taqlidiga asoslangan, shaklbozlik ko'rinishlaridan iborat she'riy tajriba b-n mashg'ul bo'ldilar. Ammo sotsialistik realizm metodining qaror topishi b-n bunday hollarga barham berildi. Adabiy-badiiy taraqqiyot avangardlik oqimlarining o'tkinchi davr samarasi ekanini isbotladi.

“X”

XALFA (folklorda) – Xorazm vohasida mahalliy og'zaki ijod namunalarini ijro etuvchi ayol. X.lar faoliyat ko'rsatish sharoitiga ko'ra ikki yo'nalishga bo'linadi: to'y va bazmlarda qo'shiqlar ijro etuvchi «sozi xalfa» hamda «kitobiy xalfa» – ta'ziya va marosimlarda kitob o'quvchi ayol, otin (otinoyi). Ularning ikkalasi ham «ichkari»da ayollarga xizmat qilgan.

«Sozi X.»lar san'atida jo'rnavozli va yakka ijrochilik mavjud. Ansambl uch kishidan tarkib topadi: X. (garmon chaladi va qo'shiq aytadi), doirachi (qo'shiqlarga jo'r bo'ladi, ba'zan raqs tushadi) va o'yinchi (raqs tushadi va lapar aytadi). X.lar repertuaridan asosan dostonlardan parchalar, Mahtumquli va b. shoirlarning she'rlari asosidagi nasihat va raqsbop qo'shiqlar o'rin olgan. Ijodkor X.lar zamonning muhim masalalariga bag'ishlangan asarlar yaratib, ularga o'zlari kuy bastalaganlar

XALQ DRAMASI – q. Og'zaki drama.

XALQ IJODI – xalq ommasining badiiy, ijodiy-amaliy va havaskorlik faoliyati; an'anaviy moddiy va nomoddiy madaniyatning xalq og'zaki badiiy ijodi (folklor), xalq musiqasi (musiq folklori), xalq teatri (tomosha san'ati), xalq o'yinlari (raqs), qo'g'irchoqbozlik, dor va yog'och oyoq o'yinlari (xalq sirki), xalq tasviriy va amaliy bezak san'ati hamda texnikaviy va badiiy havaskorlik kabi ijodiyot turlari. Yaratilishi va ijodiy jarayonida ko'pchilikning ishtiroki bo'lgan X.i. ning turlari xalq turmush tarzi, yashash sharoitlari, ijtimoiy mehnat darajasiga mos ravishda shakllanib, avloddan-avlodga, ustozdan shogirdga o'tib, doimiy ravishda mukammallashib, sayqallashib, tobora an'anaviylashib borgan va nihoyat, kasbiylik (professionallik) xususiyatiga ega bo'lgan, jonli ijro sharoitlari va kundalik amaliyotda bizgacha yetib kelgan. Shuningdek, X.i.ning bir qator qadimiy namunalari yozma manbalarda, tarixchi va yozuvchilarning asarlarida, qoyatoshlarda (Sarmishsoy, Zarautsoy rasmlari kabi), arxeologiya va arxitektura yodgorliklarida, uy-ro'zg'or buyumlarida saqlanib kelgan.

X.i. namunalarida xalqning turmush tarzi, ijtimoiy va maishiy hayoti, mehnat faoliyati, tabiat va jamiyatga qarashlari, e'tiqodi va diniy tasavvurlari, inson va olamga nisbatan his-tuyg'ulari, badiiy olami, bilim darajasi, baxtli va adolatli zamon haqidagi o'y-fikrlari o'z ifodasini topgan. X.i. qadimdan rivojlanib kelgan. Jamiyat taraqqiyoti va mehnat taqsimotining kuchaya borishi b-n X.i. janrlariga nisbatan ayrim iste'dodli shaxslarning ixtisoslashuvi osha borgan. Shu tariqa baxshilar, masxarabozlar, qiziqchilar, qo'g'irchoqbozlar, raqqoslar, mashshoqlar, naqqoshlar, kulollar, o'ymakorlar, kashtado'zlar va h.k. san'ati yuzaga kelgan, korfarmon va ishboshilar paydo bo'lgan. Ammo uning yaratilishi va o'zlashtirilishida ko'pchilikning ishtiroki, har bir ijro yoki amaliyot qadimdan qaror topgan mustahkam an'analar doirasida voqe bo'lishi saqlanib kelgan. Har qanday badiha, ijodiy xatti-harakat, yangilik barqaror an'analar va ustoz-shogird munosabatlari doirasida ro'y bergan. Bir tomondan, an'analarning o'zi rivojlana borgan, ikkinchi tomondan, har bir ijro yoki amaliyot davomida o'zgartirishlar, yangiliklar kiritilgan, yangi asarlar, variantlar yuzaga kelgan. Qay birlari unutilib, ijro va amaliyotdan tushib qolgan.

X.i. professional san'atning yuzaga kelishi va rivojida katta o'rin tutadi. O'z navbatida, professional san'at ham X.i. rivojiga ta'sir ko'rsatib, uni boyitib kelmokda. Jamiyatda X.i. namunalarini saqlash va rivojlantirish, yo'qolganlarini tiklash ehtiyoji o'zining estetik talablarini qondirish, yaxshi yashash va hayotini mukammallashtirishga bo'lgan intilishidan kelib chiqqan. Bugungi kunda X.i.ni saqlash va rivojlantirish uchun katta imkoniyat va sharoitlar yaratilgan. Umumdavlat miqyosidagi muzeylar va qo'riqxonalarining ishlayotganligi, X.i. namunalarining ilmiy o'rganilishi va nashr etilayotganligi, ko'plab folklor-etnografik ansambllarning mavjudligi, badiiy havaskorlikni yuksaltirishga qaratilgan tadbirlarning amalga oshirilayotganligi buning tasdig'idir.

Xalq og'zaki badiiy ijodi (folklor). Inson nutqi shakllanishi b-n xalq og'zaki badiiy ijodining qadimgi tur va janrlari ham qorishiq holda yuzaga kela boshladi. Kishilik badiiy tafakkurining turli shakllarini o'z ichiga olgan bu sinkretik ijod namunalari ibtidoiy inson maishati va faoliyatining barcha jihatlarini b-n mahkam bog'langan bo'lib, qadimgi odamlarning diniy-e'tiqodiy va mifologik qarashlarini, boshlang'ich ilmiy (empirik) bilimlarini, tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan. Biroq qadimgi folklorning bunday namunalari bizgacha yetib kelmagan, balki ularning izlari va ayrim qismlari xalqning yashash va turmush tarzi b-n bog'liq turli-tuman tasavvur va qarashlarida, xalq urf-odatlarini, udumlari, marosimlari, bayramlari tarkibida, ba'zi bir yozma manbalarda, keyingi davrlarda yozib olingan folklor asarlarida qoldiq holdagina saqlanib qolgan. YOzuvning yuzaga kelishi natijasida xalq og'zaki badiiy ijodi b-n tarixan bog'liq adabiyot ham paydo bo'ldi. Badiiy matnning ayrim ijodiy (yozuvchi, shoir, dramaturg) faoliyat b-n bog'lanishi, muayyan ijodiy harakat sifatida yozuv b-n mustahkamlanishi adabiyotning asosiy xususiyati bo'lib, insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyotidagi o'ziga xos burilish nuqtasidir. Adabiyot o'zining taraqqiyoti davomida folklordan barcha estetik tushunchalar va badiiy shakllarni olganligiga qaramay, o'ziga xos

badiyat qonuniyatlari asosida mustaqil ravishda rivojlana bordi. Soʻz sanʼatining mustaqil turi sifatida folklor ham u b-n birgalikda yonma-yon yashab keldi. Chunki kishilik jamiyatining umumiy estetik talabi va ehtiyoji uzoq yillar davomida faqat adabiyot b-n emas, balki folklor b-n ham mustahkam bogʻliq boʻldi. Soʻz sanʼati bu 2 turining mustaqil rivoji, adabiyot va folklor asarlari yaratilgan ijtimoiy muhitdagi farqlar, ijodiy jarayonning xilma-xilligi ularning oʻzlariga xos spetsifik xususiyatlarini yanada kuchaytirdi. Natijada adabiyot va folklor oʻzlariga xos muayyan estetik tizim, janrlar tarkibi, badiiy xususiyatlarga ega boʻlgan soʻz sanʼatining mustaqil 2 turi – ogʻzaki va yozma turi sifatida rivojlanishda davom etdi.

Yaratuvchilik va ijrochilik jarayonining ogʻzakiligi va unda koʻpchilikning ishtirok etishi (jamoaviylik) xalq ogʻzaki badiiy ijodining asosiy xususiyatidir. Uning anʼanaviylik, oʻzgaruvchanlik, variantlik, ommaviylik, anonimlik (muallifning nomaʼlumligi) kabi koʻpdan-koʻp belgilari folklorga xos ijodiy jarayonning ana shu bosh xususiyati doirasida namoyon boʻladi. Folklor namunalari ogʻzaki yaratilib, ajdodlar va avlodlar aloqadorligida ogʻzaki tarqalar hamda ommaviy repertuardan keng oʻrin olar ekan, bunda badiiy shakllarning barqarorligi (turgʻunligi), matndan matnga oʻtuvchi umumiy oʻrinlarning qatʼiylashganligi, oʻxshash sayyor syujetlarning koʻpligi imkoniyat yaratadi. Har bir ijodkor (qayta ijod) va ijroda anʼanaviy asardagi nimalardir oʻzgaradi, nimalardir avvalgisidan boshqacharoq talqin etiladi, nimalardir qoʻshiladi yoki tushib qoladi. Bunday oʻzgaruvchanlik ijtimoiy muhit, maishiy sharoit, eshituvchilar talabi va ijrochi (ijodkor) salohiyatiga bogʻliq. Lekin har qanday oʻzgarish, ijro davomidagi qayta ijod asrlar davomida katiylashgan puxta anʼanalar doirasida sodir boʻladi. Demak, jonli ogʻzaki anʼana doirasidagi badihagoʻylik folklor asarlarining koʻp variantlarida tarqalishiga olib keladi.

Xalq ogʻzaki badiiy ijodining deyarli barcha janrlari turli-tuman ijrochi va ijodkorlar faoliyati b-n bogʻliq. Isteʼdodli ijodkorlar folklor namunalarini saqlab qolish va keng ommalashtirish b-n birga ogʻzaki anʼanalar doirasida uni yanada mukammallashtiradilar, baʼzan yangilarini ham yarata oladilar. Biroq bunda barqarorlashgan va qatʼiylashgan jamoaviylik anʼanalari yetakchilik qiladi. Ayrim janrlar (mas., topishmoq, maqol kabi) ommaviy xarakterga ega boʻlsa, yaʼni ularning namunalaridan har bir kishi ozmi-koʻpmi ayta olsa, boshqalarining (mas., doston, ogʻzaki drama singari) ijrosi muayyan tayyorgarlikni talab qilgan. Shu tariqa xalq ogʻzaki badiiy ijodi namunalarini yaratish va ijro etishda oʻziga xos kasbiy ijodkorlik yuzaga kelgan. Oʻzbek folklorida ijodkor va ijrochilarning kasbiylashuvi nihoyatda rivojlangan. Baxshilar, ertakchilar, askiyabozlar, qiziqchilar, dorbozlar ijrochiligi professional sanʼat boʻlib, uni egallash uchun boʻlgʻuvchi ijodkor maxsus tayyorgarlik koʻrishi va muayyan ustozdan taʼlim olishi zarur boʻlgan.

Afsona, rivoyat, lof, latifa, maqol, topishmoq, ertak, doston, qoʻshiq, askiya, ogʻzaki drama va b.lar xalq ogʻzaki badiiy ijodining asosiy janrlari boʻlib, ular soʻz sanʼati namunalari boʻlish b-n birga muayyan ijtimoiy-maishiy funksiyalarni ham

ado etadilar. Mas., ho'p mayda, ho'sh-ho'sh, turey-turey, churey-churey kabi qo'shiq turlari mehnat jarayonlariga aloqador bo'lsa, yor-yor, o'lan, lapar, kelin salom, yig'i-yo'qlov, badik, sust xotin singarilar har xil marosimlar b-n bog'liqdir. Folklor janrlari g'oyaviy-badiiy xususiyatlari b-n emas, balki ijro usullari (yakka ijrochilik, jamoaviy ijrochilik, sozli, sozsiz kabi) jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Ularning biri kuylash uchun, ikkinchisi aytib berish, hikoya qilish uchun, boshqasi ko'rsatish, namoyish etish uchun yoki ham kuylash, ham o'ynash, ham aytish uchun mo'ljallangan bo'ladi. Folklor janrlari qanchalik xilma-xil, ba'zan o'ta funksionallashgan va qat'iy vazifador bo'lishiga qaramay, ular yaxlit badiiy tizimni tashkil etadi.

Folklor janrlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot b-n uzviy bog'liq. Xalq hayotidagi tarixiy o'zgarishlarga ko'ra, ular ham o'zgara borgan. Qay bir janrlar yoki namunalar butunlay yo'qolgan, yangilari yuzaga kelgan. Shuning uchun ham ularda ko'p qatlamlilik mavjud bo'lib, uzoq ijro davomida bir necha davrlar o'z izini qoldirgan. Janrlarning bosqichli taraqqiyoti va tarixiy-tipologik nuqtai nazardan qaraganda, eng qadimgi davrlarda ko'pchilik xalqlarda miflar, urug' va qabilalar haqidagi afsona va rivoyatlar, topishmoq va maqollar, olqish va qarg'ishlar, mavsum-marosim folklori namunalari, mehnat qo'shiqlari keng tarqalgan. Keyingi davrlarda esa, ertaklar, eposning arxaik shakllari yuzaga kelgan. Patriarxal-urug'chilik munosabatlarining yemirilishi va ilk davlatlarning shakllanishi davrida qahramonlik dostonlari yaratilgan. Keyinroq romanik epos, lirik va tarixiy qo'shiqlar, og'zaki drama, latifa va loflar paydo bo'lgan.

Xalq og'zaki badiiy ijodi milliy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida juda katta ijtimoiy qiymatga ega. U xalqning tarixi, maishati, urf-odatlar, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari, orzu-umidlari haqida keng bilim beradi. Unda xalq badiiy didi, voqelikka nisbatan xalqona estetik munosabat ifodalangan. Estetik sezgilar rivojida, go'zallikni, badiiy so'z qadri va qimmatini, ona tili boyliklarini his qilishda uning ahamiyati beqiyosdir. Folklor professional san'at turlari – adabiyot, teatr, musiqa, kino va b. taraqqiyotida muhim rol o'ynadi.

Xalq musiqasi (musiqiy folklor) – og'zaki an'anadagi musiqa turi. Ibtidoiy san'atda paydo bo'lgan o'yin usullari, jodu aytimlari, tovushli signallardan tortib xalq ashula va cholg'u kuylargacha kabi shakllardan iborat. Boshqa musiqa turlaridan, asosan, turmush jarayoni (urf-odat, marosim, bayram va b.)ga bevosita bog'langanligi b-n ajralib turadi. Aksariyat musiqiy folklor namunalari sof estetik hodisalar ma'nosida emas, kundalik hayot (maishiy, mehnat, marosim va b.) vazifalarini bajaradigan badiiy shakllar sifatida qaror topadi. Ko'pgina xalq musiqasi namunalari sinkretik shakllar bo'lib, bularda kuy-ohanglar so'z (ko'shiq, terma, lapar), raqs (o'yin-raqs kuylari), tomosha (musiqiy tomosha) b-n uyg'unlashgan holda yuzaga keladi. Muayyan badiiy an'ana va shakl (mas., ohang) andozalariga asoslangan xalq musiqa namunalari turli davr va sharoitda (mas., tinglovchilar yoki ijrochilar tarkibi, ijro etish vaqti, joyi va muhitiga qarab) o'zgaradi. Shuning uchun har bir musiqiy folklor namunasining bir necha varianti mavjud bo'ladi. Xalq musiqasida mintaqaviy, milliy va mahalliy uslublar ajratiladi

(mas., o'zbek xalq musiqasida Buxoro– Samarkand musiqa uslubi, Surxondaryo– Qashqadaryo musiqa uslubi va b.).

Musiqiy folklor namunalari badiiy mazmun jihatidan epik (terma, musiqiy ertak, maddohlik, qissaxonlik, afsona kuylari kabi), dramatik (musiqiy tomosha va b.) va lirik (qo'shiq, lapar, yalla, madhiya va b.) turlarga, ijro etish sharoitiga qarab – maishiy, marosim qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari va b. turlarga ajratiladi. Xalq musiqasi namunalari xalq (omma) badiiy ongining mahsuli sifatida hayot kechirib, yakka holda havaskor xonanda (go'yanda, xalfa va b.), sozanda (do'mbrakash, dutorchi kabi) tomonidan, shuningdek, ansambl yoki jamoaviy tarzda ijro etiladi. Xalq musiqasi milliy musiqa uslubining asosi, bastakor va kompozitorlar ijodi, ommabop musiqaning muhim manbaidir. Musiqiy folklor, o'z navbatida, professional musiqa san'ati b-n o'zaro chambarchas aloqada rivojlanadi. Hozirgi davrda xalq musiqa namunalarining qadimiy va o'zgartirilgani, shuningdek, ular asosida yangidan yaratilganlari mavjud.

Xalq musiqa cholg'u asboblari xilma-xil. Ular bir xalqqa (mas., qirg'izlarda qo'muz, ukrainlarda bandura) yoki asriy tarixiy-madaniy aloqadagi turli xalqlarga (mas., o'zbek, tojik, uyg'ur, turkman, qoraqalpoqlarda dutor va b.) mansub bo'lishi mumkin. Xalq musiqasi namunalarini ijro etish muhiti va b. xususiyatlarini yozib olish b-n musiqiy etnografiya, tadqiq etish b-n musiqiy folkloristika (etnomusiqashunoslik) shug'ullanadi.

Xalq teatri – xalq og'zaki ijodi b-n bog'liq san'at turi. Ilk ko'rinishlari ov o'yinlari, dehqonchilik va chorvachilik b-n bog'liq qadimgi marosim hamda bayramlarda paydo bo'lib, taraqqiy etgan, xalq san'ati darajasiga ko'tarilgan. Dastlabki davrlarda xalq teatrida so'z va o'yin b-n bir qatorda qo'shiq, raqs, nayrangbozlik va b. aralash bo'lgan. Keyinchalik jamiyat taraqqiyoti davomida xalq teatri mustaqil ijodiy soha sifatida ajralib chiqqan. Jahon xalqlari xalq teatrida jonli aktyorlar teatri va qo'g'irchoq teatri mavjud. Xalq qo'g'irchoq teatri qo'g'irchoqlarning ko'rinishi, ularni o'ynatish usuliga ko'ra xilma-xil. Ularda ko'proq ertak, afsona va b. sahnalashtiriladi. Xalq teatri to'la ma'noda professional bo'lmasa-da, qatnashchilari malakali, iste'dodli kishilardir. Mas., Qadimgi Rimda mimlar, G'arbiy yevropada shpilmannlar, jonglyorlar, Rossiyada skomoroxlar, O'rta Osiyoda masxarabozlar, shuningdek, turli mamlakatlardagi qo'g'irchoqbozlar va b. Xalq teatri aktyorlari yolg'iz yoki to'dalarga uyushib, shaharma-shahar va qishloqma-qishloq yurib, to'y, sayil va bayramlarda, ko'pincha ochiq maydonlarda tomosha ko'rsatishgan. Ular repertuaridan xalq og'zaki ijodiga asoslangan tomoshalar, keyinchalik turli adabiy asarlarning xalq teatriga moslashtirilgan variantlari o'rin olgan. Kiyim va jihozlar, harakat va holatlardagi yaqqol shartlilik xalq teatri uchun (umuman, folklor san'ati uchun ham) xos xususiyatlardan. Xalq teatrida aktyorlar o'yin davomida tomoshabinlar b-n bevosita muloqotda bo'ladi. Xalq teatrining, odatda, na sahnasi, na dekoratsiyasi bo'lgan. Unda diqqat, asosan, tomosha qahramoni xarakterini ochishga emas, balki vaziyat, holatlarning kulgili va fojiaaviy chiqishiga qaratilgan. Xalq dramasida ikki – dramatik (qahramonlik yoki romantik) va komik personaj mavjud. Dramatik personajlarga, asosan,

dabdabali muomala uslubi, komik qahramonlarga esa xazil va hajviy usullar, soʻz oʻyini xosdir.

Xalq teatri negizida muayyan ijodiy anʼanalarga asoslangan professional teatrlar maydonga kelgan. Sharqda anʼanaviy teatr xalq ogʻzaki ijodi, raqsi va pantomimaga tayangan. Mas., Hindistonda kaxakali, Yaponiyada gigaku va No, Indoneziyada vayang-topeng, vayang-orang va b., Xitoyda szatszyuy, chuansi va b., Oʻrta Osiyoda masxara va muqallid va b. Xalq teatrining oʻziga xos badiiy va ijro usullari ayrim zamonaviy teatr aktyorlari ijodiga zamin boʻlgan.

Xalq raqsining qadimiy namunalari kishilarning hayvonot va tabiat olamini kuzatishlarini aks ettirgan. Ovchilik, chorvachilik b-n shugʻullanuvchi xalqlarning raqslari yovvoyi va uy hayvonlari, qushlarning xatti-harakatlari, qiliqlariga taqlidan yaratilgan: pomircha «Burgut», «Tulki», turkmancha (laylak harakatlarini ifodalovchi) «Ximmil», xorazmcha «Chagʻaloq» («Baliq qush»), «Toʻrgʻay», yoqutcha «Ayi», Shim. Afrikadagi «Tuya», Amerika hamda Markaziy va Janubiy Afrikada ommalashgan «Ovchilar» raqslari va b. raqslarda turli mehnat jarayonlari badiiy ifodasini topgan. Mas., latishcha oʻrimchilar, gutsulcha oʻtin yoruvchilar, beloruscha zigʻirkorlar, oʻzbekcha «Pilla» raqslari va h.k. Hunarmandchilik va b. mehnat turlari yuzaga kelishi b-n yangi xalq raqslari paydo boʻlgan: ukraincha bondar, karelcha toʻquvchilar, oʻzbekcha chevarlar raqsi va b. Xalq raqsLARining koʻpligi marosim va ibodatlar b-n bogʻliq boʻlgan. Kishilar raqsning sehrli kuchiga ishonib, oʻyin-raqslar b-n ajdodlar ruhiga, tangrilarga sigʻinishgan, yomon jinlarni haydashgan va h.k. Xalq raqsi orasida jangovarlik va bahodirlikni ulugʻlovchi raqsLAR ham koʻp uchraydi (gruzincha xorumi, oʻzbekcha qilich va tayoq b-n oʻynaladigan raqsLAR va b.). Har bir xalqda oʻz raqs anʼanalari mavjud. Gʻarbiy yevropa xalqlarining raqslari aksar oyoq harakatlariga asoslanadi. Oʻrta Osiyo va b. Sharq mamlakatlarida diqqat koʻpincha qoʻl va tana harakatiga qaratilgan. Xalq raqsi negizida yevropada sahna raqsi, Sharqda (jumladan, Oʻzbekistonda) mumtoz raqs yuzaga kelgan. Hozirda xalq sahna raqsi ansambllari deyarli barcha mamlakatlarda faoliyat koʻrsatmoqda. Oʻzbekistonda qadimgi ommaviy (Beshqarsak kabi) oʻyin-raqslari b-n birga yakka xalq raqslari ham keng oʻrin olgan. 1920-y.lardan boshlab Ashula va raqs ansamblining havaskor va professional jamoalari faoliyat koʻrsatmoqda.

Xalq sirkining kelib chiqishi qadimgi marosim, oʻyin va maishiy hayot b-n bogʻliq. Mas., Xitoy hunarmandlari toʻqilgan arqonning mustahkamligini koʻrsatish maqsadida uni tortib, ustidan yugurgan. Shu tarzda dorbozlik sanʼati yuzaga kelgan. Akrobatika dastlab ibodat marosimlari b-n bogʻliq edi. Professional akrobat, ekvilibrist, jonglyorlar YUnonistonda, Qadimgi Rimda, Xitoy, Vizantiyada maʼlum boʻlgan. Oʻrta asrlarda sayyoh artistlar shahar va qishloq maydonlarida chiqishlar qilib, akrobatika nomerlarini namoyish qilgan.

Tarixiy manbalarga koʻra, Oʻzbekiston hududida qadimgi zamonlardan xilma-xil sirk tomoshalari keng tarqalgan. Xalq bayram va sayillarida, bozor maydonlarida va toʻy-bazmlarda xonanda, sozanda, qiziqchi va masxarabozlar b-n bir qatorda sirk artistlari ham tomosha koʻrsatishgan. Xalq sirki janrlari boy, rang-

barangligi va o'ziga xosligi b-n ajralib turadi. Xususan, dorbozlik, simbozlik, yog'ochoyoq, yog'ochot, nayrangbozlik, besuyak va muallaqchilik, jonglyorlik, hayvon o'ynatish kabi an'anaviy sirk turlari keng rivoj topgan.

Hozir O'zbekistonda 20 dan ortiq oilaviy sirk guruhlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Xalq sirki jamoalari barcha ko'rik-tanlovlarda qatnashib keladi. Ko'pgina xalq sirki jamoalari chet el gastrollarida bo'lib qaytmoqdalar.

O'zbekistonda xalq ijodining turli yo'nalishlarini rivojlantirish, targ'ib etish, xalq ijodi sohasida turli ko'rik-tanlov, festival va ommaviy bayramlarni tashkil etish b-n Respublika xalq ijodiyoti va mada-niy-ma'rifiy ishlar ilmiy-metodik markazi shug'ullanadi. Shu jumladan, O'zbekistonda muntazam ravishda fol'klor-etnografik jamoalari, askiyachi va qiziqchilar, to'y-marosim qo'shiqlari ijrochilarining Respublika ko'rik-tanlovlari, milliy dorbozlar, an'anaviy sirk san'ati va havaskor qo'g'irchoq teatrlarining Respublika ko'rik-festivallari, xalqaro ochiq folklor festivali va b. o'tkaziladi.

Xalq me'morligi insonning o'zini tashqi muhitdan muhofaza qilish, o'ziga yashash uchun qulay sharoit yaratish yo'lidagi izlanishlari natijasida yuzaga kelgan. Ibtidoiy davrdan boshlab odamlar yashab turgan joyning iqlim sharoiti, landshaftini inobatga olgan holda boshpana qurgan. Qurilgan uylarda imorat tarhining qulayligi, konstruktiv asoslarining mustahkamligi, mahalliy xom ashyolardan keng foydalanish yo'llari, imoratning tabiat injiqliklariga bardoshligi takomillashib borgan. Inson tafakkurining boy olami unda imoratning estetik jihatdan bezash orzu-havasini ham uyg'otadi. U xonalardan ayrimlarini rang-barang naqshlar b-n bezay boshlaydi. Sinfiy jamiyat shakllangach, mehnat taqsimoti natijasida imorat qurish, uni bezash b-n bog'liq alohida sohalar yuzaga kelgan (ganchkorlik, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, tosh o'ymakorligi). Bu sohalarni egallagan xalq ustalari, me'morlari asrlar davomida sinovdan o'tgan tarh, tarz va konstruktiv asoslardan foydalanib kelgan. Natijada xalq me'moriy an'analari yuzaga kelgan, ayrim imoratlar san'at durdonasiga aylangan. Xalq me'morligi insonning nafaqat ijtimoiy-maishiy va ma'naviy talablarini qondirish, balki uning hayot xavfsizligini ham ta'minlab kelgan. Shuning uchun har bir o'lka, viloyat, shahar, tog' vohasi xalq me'morligi tarh, tarz, kompozitsiya jihatidan bir-biridan farq qiladigan an'analarga ega. Xalq me'morligi an'analari 19-a. oxiri – 20-a. boshlarida qurilib, hozirgacha saqlanib kelgan turar joylarda yaqqol seziladi. Mas., Buxoro uylari ikki-uch (darun– ichkari, berun – tashqari va xo'jalik) hovlidan tashkil topgan. Asosiy yashash xonalari yozgi va qishkiga bo'linadi. YOzgi xonalar oldida baland ayvon bo'lishi odat bo'lgan. Hovli kompozitsiyasi bir-biriga mutanosib joylashtirilgan baland ayvon va ayvonchalar hamda xushbichim ustunlar b-n boyitilgan. Xona kompozitsiyasida shohnishin – mehmon o'tiradigan bo'linma did b-n bezatilgan. Boy xonadonlarda mehmonxonalar yon devorlari poldan shiftgacha ko'tarilgan tokchalarga ega bo'lgan.

O'zbekiston tog' hududidagi turar joylari ham o'ziga xos me'moriy an'analarga ega. Tog'ning qiya yon bag'rida joylashgan qishloqlar panoramasi uzoqdan ko'p qavatli yaxlit kompozitsiyali uyga o'xshab ketadi. Uylarning

tuzilishi, loyihasi ko'proq o'sha joy tabiiy iqlim sharoitiga va landshaftiga bog'liq holda shakllangan. Shu sababli har bir viloyat tog' vohasi va daralarda qurilgan uylar mujassamotini bir necha turga bo'lish mumkin. Jumladan, Nurota tog' qishloqlari xalq me'morligida pillapoya tuzilishidagi yoki ustma-ust qurilgan ikki qavatli uylar, kam nishab maydonda bir qavatli qurilgan uylar asosiy o'rin tutadi. Qashqadaryo tog' turar joy binolarida sovuq ob-havosidan himoyalash maqsadida yashash xonalari, asosan, ayvon (ba'zida ikki, uch yoki hamma tomoni berk bo'lgan peshayvon) atrofida joylashgan. Ikkinchi qavatda uch tomoni xona bilan o'ralgan kichik hovlichalar tashkil etilgan. Surxondaryo tog' uylari ko'pincha cho'zinchoq shaklda qurilgan, old tomonidan uzun ayvonga ega bo'ladi. Birinchi qavat tomi ikkinchi qavat uchun hovli vazifasini o'taydi. Qashqadaryo va Surxondaryo tog' xalq me'morligida qishki xona kirish eshigi yonidagi devor oldi yana bir devor bilan to'silgan. Ikki devor oralig'ida o'choq nazarda tutilgan. Farg'ona, Toshkent viloyati tog'li hududlarida ham o'ziga xos xalq me'morligi an'analari rivoj topgan, jumladan, uylar tarxida tomonlari teng katta xonalar ko'p uchraydi. Tog' xalq me'morligida qurilish materiali sifatida sinch, paxsa, guvala bilan birga toshdan ham keng foydalanilgan.

XALQ KITOBLARI – q. Qissa.

XALQ KUYLARI – xalq ijodiyotiga mansub qo'shiq va cholg'u kuylari.

XALQ KUYLARINI QAYTA ISHLASH – professional musiqa – bastakorlik va kompozitorlik ijodiyoti sohasi, muayyan janr. Ko'p ovozli musiqa zaminida aranjirovka, garmoniyalashga qisman yaqin, lekin usluban birmuncha murakkab. Kompozitorlik maktablari shakllanishida X.k.q.i. muhim ahamiyatga ega bo'lib, dastlabki bosqich vazifasini bajaradi, zero milliy musiqa uslublarini o'zlashtirishda ijodiy laboratoriya vazifasini o'taydi.

O'tmish o'zbek musiqa ijrochiligi va ijodiyoti o'zgaruvchanlik, og'zakilik kabi omillarga asoslangan bo'lib, unda xalq hamda mumtoz cholg'u kuy yoki ashula yo'llarining variantlarini yaratish keng o'rin olgan. Mazkur an'anani bastakorlik ijodiyotining tarkibiy yo'nalishiga aylantirib, T. Jalilov, YU. Rajabiy va b. ijodkorlar X.k.q.i.ning monodiya zaminidagi yetuk namunalarini yaratishgan.

XALQ MUSIQA CHOLG'ULARI – xalqlar o'rtasida keng tarqalgan musiqa cholg'ulari. Har bir xalqning o'ziga xos X.m.ch. – torli, puflama va urma turlari bor; ruslarda–domra, balalayka, gusli, jaleyka, bayanlar; ukrainlarda– bandura, kavkazliklarda – tar, soz; italyanlarda– mondalina; ispanlarda – gitara. O'zbek cholg'ulari ham nihoyatda rang-barang bo'lib, ular qatoriga nay, do'mbira, dutor, tanbur, sato, g'ijjak, chang, qo'shnay, karnay, surnay, nog'ora, doira va b. kiradi. Xalq musiqa madaniyatining tobora taraqqiy qilib borishi bilan X.m.ch. ham takomillashib bormoqda. Bularidan ayrimlari o'zgartirilib talabga javob beradigan holga keltirilgan bo'lsa, ayrimlari talabga javob bera olmay, o'z-o'zidan yo'qolib

boradi, o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Har bir xalq o'zining X.m.ch. dan turli ansambl va orkestrlar tuzgan.

XALQ OG'ZAKI POETIK IJODI – q. Xalq ijodi.

XALQ ChOLG'ULARI ORKESTRI – orkestr turi; ko'p ovozli musiqa asarlarini ijro etish uchun moslashtirib qayta ishlangan milliy sozlardan iborat. Bir turdagi (mas., faqat torli-chertma) cholg'ulardan va turli (mas., torli, puflama va urma) cholg'ular guruhlaridan tashkil topishi mumkin. Turli xalqlarda keng tarqalgan milliy cholg'u ansamblar tarkibida oiladosh cholg'ular (mas., dutorning prima, alt, bas, kontrabas turlaridan iborat) guruhlarining mavjudligi, garmoni va polifoniya uslubidagi asarlarning muayyan kuy yo'llarini ijro etish imkoniyatlari b-n ajralib turadi.

XARAKTER – adabiyot va san'at asarlarida xususiy belgilari mukammal tasvirlangan va o'zida fe'l-atvor (xatti-harakat, kechinma, fikriy va nutqiy faoliyat)ning tarixan aniq tipini mujassamlantirgan, shuningdek, muallifning ma'naviy-estetik konsepsiyasini ifodalagan inson obrazi. Badiiy X. umumiy (takrorlanuvchi) va xususiy (takrorlanmaydigan); ob'ektiv (badiiy X.ga proobraz bo'lib xizmat qilgan kishi hayotining ijtimoiy-psixologik asoslari) va sub'ektiv (proobrazning muallif tomonidan idrok va talqin etilgan) belgilarning o'zaro uyushgan hosilasidir. Adabiyot va san'at asarlaridagi X. tushunchasi falsafa, sotsiologiya va psixologiyadagi ayni tushunchadan inson obrazining konsepsiyaviyligi b-n ajralib turadi.

Adabiyot va san'at asarlarida qahramon shaxsining tashqi va ichki mohiyati uning X.ini belgilaydi hamda bu qahramon X.i muallifning va b. personajlarning u haqdagi tavsifnomalari, shuningdek, syujet rivojida o'rni va roli b-n inkishof etiladi. Mas., Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanidagi Otabek X. i, bir tomondan, yozuvchi b-n birga marg'ilonlik birodarlarning tavsifnomalari, baholari, munosabatlari, ikkinchi tomondan, mazkur qahramonning asar syujetida, voqealar rivojida o'ynagan roli orqali aniq qirralar kasb etadi. Shu fikr romandagi boshqa yetakchi qahramonlar X.iga ham oiddir.

Adabiyot va san'at asarlarida tasvirlangan qahramonlar har doim ham X. darajasiga ko'tarila barmaydi. X., obrazdan farqli o'laroq, yozuvchidan katta mahoratni, qahramonning muayyan tarixiy-ijtimoiy va madaniy-ma'rifiy sharoitdagi o'ziga xos o'rni va xususiy belgilarini teran ochishni taqozo etadi. Shu ma'noda epik janrlar yozuvchiga qahramon X.ini yorqin yaratish imkonini beradi.

Har bir milliy adabiyotning boyligi qahramonlar X.ining rang-barangligi b-n ham belgilanadi. Agar Abdulla Qodiriy o'zbek adabiyotiga Otabek va Kumush, YUsof bek hoji va O'zbek oyim singari o'z siymosida o'zbek xalqi tarixining muayyan tarixiy davrini va shu xalqning muayyan qatlamini ifodalagan X.larni olib kirgan bo'lsa, Oybek Navoiy, Husayn Boyqaro, Nizomulmulk, Majididdin singari tarixiy, Sultonmurod, Zayniddin, To'g'onbek singari to'qima qahramonlar

X.ini kashf etdi («Navoiy»). Badiiy kashfiyot darajasiga ko'tarilgan X., ijobiy yoki salbiy mohiyatga ega bo'lishidan qat'i nazar, har bir adabiyotning badiiy boyligini tashkil etib, o'zi mansub bo'lgan xalqning milliy X.ini, milliy o'ziga xosligini badiiy mujassamlantirgani b-n ahamiyatlidir.

XATTI-HARAKAT , aktyorning xatti-harakati – sahnada yoki suratga tushirish maydonchasida aktyorda hayotiy his-tuyg'ularni vujudga keltiradigan holatlar.X.-h aktyor ijodining asosi bo'lib, u sezgi va tafakkurga qarama-qarshi o'laroq, aktyor ijodiy faoliyatining moddiylashgan ko'rinishidir. YA'ni, X.-h. aktyor mexnatining mahsuli hisoblanadi. Aniq X.-h. qilinganda aktyorda ichki kechinma o'z-o'zidan tug'iladi.

XATTOTLIK (arab. – husnixat yozuvchi), kalligrafiya – yozuv (xat) san'ati, kitob ko'chirish hamda me'moriy inshootlar, badiiy buyumlarning kitobalarini yaratish kasbi. YO'zuvning paydo bo'lishi natijasida yuzaga keldi. Ayniqsa, arab yozuvining keng tarqalishi tufayli X.ning rivojlanishi jadallashdi. Sharqda, jumladan, O'rta Osiyoda kitob bosish vujudga kelguniga qadar qo'lyozma kitob tayyorlash, ularning nusxalarini ko'paytirish (matn ko'chirish) b-n xattotlar shug'ullangan. Xattotlar saroylarda, ayrim amaldorlar huzurida guruh bo'lib ishlagan. Jumladan, temuriy shahzoda Boysung'ur Mirzo (1397– 1433) Hirotida tashkil qilgan kutubxonada musavvir, naqqosh va b. ustalar b-n bir qatorda 40 dan ortiq xattotlar qo'lyozma kitoblar tayyorlash, yaroqsiz holga kelganlarini ta'mirlash b-n mashg'ul bo'lgan. X. san'atiga bag'ishlangan ko'plab risolalar 10 xil asosiy xat uslublari (nasx, kufiy, muhaqqaq, nasta'liq, suls, tavqe, ta'liq, devoniy, riqo, riq'iy) mavjudligi haqida darak beradi.

O'rta Osiyoda arab yozuvlari tarqalguniga qadar turli yozuv usullari bo'lgan [mas., sug'diy, urxun-enisey (qadimgi turkiy xoqon yozuvlar) va b.]. Qadimgi yozuvlardan bo'lgan kufiy yozuvi ko'pgina me'moriy va b. yodgorlik obidalarining bezagida saqlanib qolgan. Jumladan, O'zbekiston musulmonlari diniy idorasida saqlanayotgan Usmon Qur'oni ham ana shu kufiyda ko'chirilgan. Qur'on ko'chirishda nasx, buyruq va farmonlar yozishda tavqe, maktublar bitishda riqo ishlatilgan. Bularidan tashqari tumor, g'ubor, shajariy, tug'ro va b. yozuv usullari ham bo'lgan. 15-a.dan kitob ko'chirish (fors, eski o'zbek tillari)da nasta'liq xati rasm bo'lgan. X. Markaziy Osiyoda Temuriylar, Shayboniylar va so'nggi sulolalar (ashtarxoniylar, mang'itlar) davrida yuksak darajada taraqqiy etgan. Amir Temur davrida Mavlono Shamsuddin Munshiy, sangtarosh va xattot Oltun juda mashhur bo'lgan. Alisher Navoiyning shaxsiy kutubxonasida 11 ta yirik san'atkorlar (Sultonali Mashhadiy, Abduljamil Kotib, Darvesh Muhammad Toqiy va b.) X.da samarali ijod qilgan. «Xattotlar sultoni» Sultonali Mashhadiy, Mir Ali Tabriziy va b. nasta'liq xatini san'at darajasiga ko'targan. Bosmaxona paydo bo'lguniga qadar kotib, xattotlar mehnati kitob tayyorlashda muhim o'rin tutgan. 1943 y.da O'zbekiston FA Sharqshunoslik in-ti tashkil topgach, malakali xattotlar (Ibodulla Odilov, Abduqodir Murodov, Abdulla Nosirov, Usmon Karimov va b.)

shu yerga to'plandi: ular ko'hna qo'lyozmalarni tiklash, ko'chirish, tavsif varaqalari tuzish b-n shug'ullana boshladilar. 20-a. 80-y.lariga kelib kitobat san'ati bir guruh kishilar tomonidan qayta tiklandi. Bunda Habibulla Solih, Abdulla Mirsoatov, To'xtamurod Zufarov, Alisher Shomammedov va b. ning xizmatlari katta. X. hozirgi kunda Toshkent sharqshunoslik instituti, Toshkent islom universiteti, Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutida o'rgatiladi.

XONA – o'zbek, tojik, uyg'ur mumtoz (maqom va b.) cholg'u kuylarida muntazam o'zgaruvchan va rivojlanib boruvchi tuzilmaning ifodasi. X.lar vositasi b-n kuy shaklan kengayadi va mazmunan boyib boradi. X.lar kuyning o'zgarmasdan takrorlanuvchi bozgo'y tuzilmasiga ulanadi. Kuylarning boshlanishidagi asosiy tuzilmasi sarxona, keyin keladigan bo'lagi miyonxona deb ataladi.

XONABAZM – o'zbek xalq raqsining turi; bazmning uy ichida o'tkaziluvchi shakli. Kichik davraga mo'ljallangan bo'lib, ko'pincha yakka raqqos yoki raqqosa san'atini namoyish etishga qaratilgan, qo'l, yelka, ko'krak, bel harakatlari, mimika vositalari, nigohlar, jilvalar keng ishlatiladigan raqslar turkumi. X. (ba'zan «kichik o'yin») deb ataladi. Ular orasida yalla, lapar va baytlar b-n ijro etiluvchi lirik, xarakterli, kulgili o'yinlar ko'p uchragan. Hukmdorlarning qasrlarida uyushtiriladigan bazmlarda raqslardan tashqari kuy tinglangan, ashula aytilgan, she'rxonlik, badihago'ylik bo'yicha musobaqalar o'tkazilgan, ko'zbog'lovchilar, nayrangbozlar tomosha bergan va h.k. 20-a.da X. raqslaridan ba'zilar qayta ishlanib, sahnaga olib chiqildi. Muhiddin Qoriyoqubov rahbarligidagi etnografik ansamblida tiklanib, ijro etilgan «Oyijon», «Qorasoch ukam», «Olmacha anor», «Hiliyla yorim», «Chilvir soch» kabi lapar-o'yinlar shular jumlasidan.

XONANDA OVOZI – odamning ovoz a'zolari yordamida musiqali tovushlarni hosil qilish qobiliyati. Musiqa uquvi rivoji natijasida bolalik davridan qaror topadi; odatda, 13 yoshida yetilib, to'liq hajmi (1,5 oktava)ga erishadi. O'g'il bolalar X.o. rastalik davridan keyin bir oktava pasayib yo'g'onlashadi, o'zgaradi, ba'zan xonandalik xususiyatlari ham yo'qoladi. X.o. xususiyatlari uning jarangdorligi, shiradorligi, uzoq sadolanishi va kuchliligiga bog'liq. Odatda, mashq qildirilmagan ovoz va professional X.o. bo'ladi. Har bir X.o. tabiiy xususiyatlarga qarab, opera-konsert, kamer, estrada yoki an'anaviy mumtoz ashulalar ijrochiligiga muvofiqlashtirilib, tarbiyalanishi mumkin. X.o. sadosining ravon, tekis yoki, aksincha, siqilib chiqishi ashulachilik usullariga ham bog'liq.

X.o. diapazoni bir nechta registrga ajratiladi. Turli registrdagi tovushlar har xil tembr va yangroqlikka ega. Mas., erkaklar ovozining pastki diapazoni (ko'krak registri) shirali va kuchli yangraydi, baland tovushlar registri esa jarangli va quruqroq sadolanadi. Ayollar ovozi esa pastki tovushlar (ko'krak registri), markaziy (o'rta balandlikdagi) va baland tovushlar registrlariga bo'linadi. Professional X.o. diapazoni 2 oktavaga ega bo'lishi, registrlar o'rtasidagi tovushlar

esa tekis sadolanishi kerak. X.o. yo'g'on-ingichkaligiga va shiradorligiga qarab yevropa xonandaligida 6 turga bo'linadi. Ayollar X.o. – soprano, messo-soprano va kontralto, erkaklar X.o. – tenor, bariton va bas. Erkak ovozlari nisbatan baland va ochiqroq yangraydiganlari lirik, yo'g'on va quyuqroq eshitiladigan ovozlari dramatik turlarga ajratiladi (mas., lirik tenor). O'zbek milliy xonandaligida tovushlar ko'lami keng, salobatli kuchga ega «nor ovoz», barcha pardalarda aniq eshitiladigan «jarangdor kuvrak ovoz», shuningdek, «tik ovoz», «pang ovoz», «xasta ishkami ovoz» kabi tushunchalar qo'llaniladi.

X.o. sadosi, ko'pincha, so'z talaffuz etilishi b-n bog'liq. Ijrosida badiiy matnni tinglovchilarga ravshan qilib yetkazishda, xususan, unli tovushlarni aniq aytish va X.o.ni nutq intonatsiyasi unsurlari b-n uzviy bog'lay olish muhim ahamiyatga ega.

XONANDALIK USLUBI – vokal musiqa asarlarini ijro etish yo'li. Xonanda ovozini chiqarish va ishlatish usullari, ovozning tusi, kenglik ko'lami, kuchi, jarangdorligi va b. sifatlar b-n ajralib turadi. yevropa professional vokal san'atida tovushni ko'krakdan, tanglaydan chiqarish kabi usullar qo'llaniladi (q. Belkanto). O'zbek va tojik an'anaviy ashulachiligida binigi (dimog'dan chiqariladigan ovoz), guligi (tomokdan chiqariladigan ovoz), ishkami (ko'krak-qorin diafragmasi vositasida hosil qilinadigan ovoz) usullari mavjud. Asosiy X.u.lari: kuychan uslub, unda keng, ravon ohangdorlik – kantilena asosiy o'rin egallaydi; deklamatsiya uslubi – nutq intonatsiyasiga yaqin (rechitativ); koloraturali uslub, unda kuylash o'z xarakteriga ko'ra kuyning sozdagi ijrosiga yaqin bo'ladi va xonandalikning matn b-n aloqasi bir oz yo'qoladi.

XOR MUSIQASI – musiqa turi; xor ijrosi uchun mo'ljallangan musiqa asarlaridan iborat. Xalq va professional, diniy va dunyoviy X.m.ga ajratiladi. Professional X.m.da messa, motet, madrigal, kantata, oratoriya, rekviem kabi janrlar mavjud. O'zbekistonda X.m. 1930-y.larda yuzaga kelgan. Ilk namunalari o'zbek xalq qo'shiqlarining xor aranjirovkalari (mas., ye. Romanovskayaning «Paxta teradi»), o'zbek musiqali drama va ilk o'zbek operalaridagi xorlardan iborat. Mustaqil X.m. asarlari (kantata, oratoriya va b.) 1940– 60- y.larda rivoj topdi (S. YUdakov, M. Ashrafiy, Ik. Akbarov, M. Burhonov va b.). Keyingi yillarda o'zbek va b. xalq kuylarini kayta ishlash janrida M. Burhonov. S. Boboev, B. Umidjonov, N. Sharafieva va b. samarali ijod qilishgan. M. Bafoev, B. Lutfullaev, H. Rahimov, F. YAnov-YAnovskiy, N. G'iyosov, D. Omonullaeva va b. oratoriya, poema, kantata, xor simfoniyasi va b. turkumli asarlar yaratishgan.

XOREOGRAFIYA (yun. choreia – raqs va ... grafiya) – 1) shartli belgilar asosida yoki so'zlar b-n bayon etish orqali raqsni yozish. 15-a. oxiridan raqsni yozish bo'yicha urinishlar bo'lgan bo'lsa-da, asosan, 17-a. oxiri – 18-a. boshlaridagina bal va sahna raqsi nazariyasini ishlab chiqilgani tufayli bir guruh fransuz baletmeysterlari va raqs o'qituvchilari raqsni yozib olish tizimini ishlab

chiqdilar. «X.» atamasi dastlab R. Fyoye tomonidan «Xoreografiya, yoxud raqs yozuvi san'ati» kitobi (1700)da qo'llanilgan. 20-a. davomida dunyoning turli mamlakatlarida raqs yozishning 70 dan ortiq tizimlari joriy qilingan bo'lib, shu asosda xalq raqslari, balet spektakllarini yozib olish yo'lga qo'yilgan. Ularni, asosan, 3 toifaga bo'lish mumkin: raks harakatlarini shartli belgilar b-n ifoda qilish, so'z b-n bayon etish va nota yozuvida shartli belgilar qo'shib yozish. Oxirgi bandi Xitoy va Janubiy Koreyada keng tarqalgan. O'zbekistonda garchi raqs asrlar davomida yashab, rivojlanib kelgan bo'lsa-da, o'tmishda raqs yozilmagan. Natijada qanchadan-qancha mumtoz va xalq raqslari izsiz yo'qolib ketgan. 1936–41 y.lardagina etnograf Iraida Vaxta «Katta o'yin» nomli Farg'ona raqs turkumini so'z b-n yozib olgan. Unga G'ulom Zafariy va musiqashunos ye. Romanovskaya yaqindan yordam bergan. Shu davrda Usta Olim Komilov b-n Tamaraxonim «Doira darsi» mashg'ulotlarini yaratib, shu asosda yosh ijrochilarni tarbiya qila boshlagan. Ammo raqs yozuvini yaratish uchun muayyan bir tizim ishlab chiqish lozim edi. Bu ishni Roziya Karimova raqs harakatlari asosida ishlab chiqdi. «Farg'ona raqsi», «Xorazm raqsi», «Buxoro raqsi» qo'llanmalari, «O'zbek raqslari» darsligi va b.; 2) xalq raqsi yo'nalishidagi va balet spektakllarini ijod qilish san'ati. Shu ma'noda «X.» atamasi 19-a. o'rtalaridan qo'llana boshlagan. Shu sababli «baletmeyster» atamasi o'rniga ba'zan «xoreograf» atamasi ishlatiladi; 3) san'atshunoslikda 19-a. oxiri – 20-a. boshlaridan «X.» atamasi umuman raqs san'atini, balet teatrini ifodalovchi keng ma'noda ishlatila boshlandi.

XOTAMBANDI – yog'ochga yog'och, suyak, sadaf qadab bezak, naqsh yaratish usuli; shu usulda yaratilgan bezak ham X. deb ataladi. Amaliy bezak san'atida keng qo'llaniladi. X. usulida bezatilgan badiiy buyumlar (musiqqa asboblardan chang, tor, rubob va b.) respublika muzeylarida saqlanadi.

XOTAMKORI, muqatta – qadama naqsh turi; turli shakldagi va hajmdagi yog'och bo'laklaridan tuzilgan naqsh bezak.

XOTIMA – badiiy, ilmiy asarlarga yakun sifatida yoziladigan qo'shimcha qism. Badiiy asar X.sida yozuvchi asar qahramonlarining keyingi taqdiri haqidagi mulohazalarini qisqa bayon qiladi. Teatr-dramatik asarlar (ko'proq komediyalar)da aktyor-personajlarning namoyish qilingan voqealar mazmuni haqidagi yakuniy xarakteristikasi yoki ularning tomoshabinlarga qarata nasihat, minnatdorchilik, iltifot ko'rsatish ma'nosidagi murojaati tushuniladi. YUnon dramaturgiyasida X. vazifasini xorning yakuniy monologi bajargan. Ko'pgina roman va qissalarning X.sida qahramonlarning syujet yechimidan so'ng ma'lum vaqt o'tgandan keyingi hayoti tasvirlanadi. Ayni bir paytda X.da tasvirlangan voqealarning axloqiy, falsafiy, estetik jihatlari haqida mulohaza yuritiladi. L.Tolstoyning «Urush va tinchlik», Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar», Abdulla Qahhorning «Sinchalak» asarlarida X. namunalari mavjud.

XUSRAVONIY (fors. – shohlarga mansub) – Oʻrta Osiyo va Eron qadimiy bastakorlik sanʼati, xususan, Borbad ijodiga nisbat etilgan musiqiy asarlar turkumi. Dastlab, 7 qismdan iborat boʻlib, 7 xil pardada kuylanuvchi shohona (jasorat, mardlik va b.) mavzularga oid (ayrimlari «Avesto» matnlaridagi) qoʻshiqlardan tuzilgan. Keyinroq bular asosida oʻzga mavzular qamrovidagi turkumli asarlar yuzaga kelgan (mas., «Arus Ganji» – «Gov ganji» – «Shaboda ganji» – «Afrosiyob ganji»; «Eraj qasdi» – «Siyovush qasdi» – «Gʻamdor» – «Dodu faryod»; va b.). X. turkumlari Sharq badiiy (Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy va b.) va ilmiy (Forobiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Muhammad Nishopuriy, Xoja Abdulqodir Marogʻiy va b.) asarlarda keng taʼriflangan. Risolalarda koʻrsatilishicha, turli ommaviy tadbirlar, xususan, Navroʻz bayrami va hatto harbiy yurishlar X. turkumidagi kuy va qoʻshiqlarsiz oʻtmagan. X. keyinchalik Oʻn ikki maqom tizimi va oʻzga mukammal turkumlar shakllanishida omil vazifasini oʻtagan.

“S”

SIVILIZATSIYA (lot. cuvilis) – fuqarolikka, davlatga taalluqli), tamaddun – 1) keng maʼnoda – ongli mavjudotlar mavjudligining har qanday shakli; 2) madaniyat soʻzining sinonimi. Bu termin koʻpincha moddiy madaniyat maʼnosida xam qoʻllaniladi; 3) madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi (Misr S.si, Mesopotamiya S.si va b.); 4) yovvoyilik va vahshiylikdan keyingi ijtimoiy taraqqiyot bosqichi. «S.» tushunchasi 18-a.da «madaniyat» tushunchasi b-n uzviy bogʻliq ravishda paydo boʻlgan. Fransuz faylasuf maʼrifatparvarlari aql va adolatga asoslangan jamiyatni S.lashgan jamiyat deb bilganlar. Koʻpchilik faylasuflar «S.» deganda jamiyatning moddiy-texnika yutuqlarini, «madaniyat» deganda esa faqat uning maʼnaviy qadriyatlarini tushunishgan. Ulardan ayrimlari bu tushunchalarni bir-biriga qarama-qarshi qoʻyganlar. Chunonchi, O. Shpengler fikricha, «S.» har qanday madaniyat taraqqiyotining muayyan tugal bosqichini bildiradi. S.ni bunday davr tanazzuli sifatida tushunish madaniyatning bir butunligi va tabiiyligiga ziddir.

SIRK (lot. circus – doira, aylana) – sanʼat turi. Akrobatika, gimnastika, ekvilibristika, klounada, jonglyorlik, polvonlik, illyuzionizm, ot oʻyinlari, dorbozlik, hayvon oʻrgatish kabi janrlarni oʻz ichiga oladi. Sirk artisti aql bovar qilmaydigan oʻyinlar koʻrsatib, insonning cheksiz imkoniyatlarini namoyish etadi, uning aqli, epchilligi, jasurligi, kuch-qudratini ulugʻlaydi va S.ning oʻziga xos badiiy ifoda vositalari orqali ruhan va jismonan barkamol insonning umumlashgan badiiy obrazini yaratadi. Bu obraz – tryuklar, yaʼni mohirlik va epchillik b-n bajariladigan harakatlar yordamida ochiladi, artistning boshqa ifoda vositalari – aktyorlik mahorati, plastikasi, imo-ishorasidir. Har bir sirk tomoshasi – sirk sanʼatining mukammal badiiy asari. Turli janrdagi bir necha tomoshalardan sirk dasturlari tuziladi.

Sirk sintetik san'at bo'lib, teatr, xoreografiya, vokal, rassomlik, kino elementlaridan foydalanadi. Insonparvarlik, baynalmilallik g'oyalarini targ'ib etib, xalqchilligi, ommaviyligi, demokratik yo'nalishi b-n ajralib turadi. S. qadimdan ma'lum bo'lib, odamlarning mehnat jarayoni, urf-odatlar, tomoshalari, harbiy va sport mashqlaridan yuzaga kelgan. Xalq sayillarida namoyish etiladigan maydon tomoshalari va teatrlashtirilgan sport musobaqalari takomillasha borib, san'at turiga aylangan. S.ning alohida janrlari Qadimgi Misr, Rim, YUnoniston, Xitoy va b. mamlakatlarda mil. av. 1-ming yillikdan boshlab rivojlangan. Qadimgi Rimda mil. av. 6-a.dan boshlab, ellips shaklidagi otchoparlarda o'tkaziladigan chavandozlik musobaqalarida akrobatlar, dorbozlar, jonglyorlar, gladiatorlar, hayvon o'rgatuvchilar va b. o'z tomoshalarini namoyish etishgan. Qadimgi Xitoyda (mil. av. 3– 2-a.lar) akrobatika, gimnastika, ekvilibristika, illyuzionizmning o'ziga xos o'yinlari keng tarqalib, ular an'anaviy teatr tomoshalari b-n uyg'unlashib ketgan. O'rta asrlarda S. ning rivojlanishida xalq sayyor artistlari alohida rol o'ynagan. 12-a.dan boshlab, avval Italiyada, so'ng yevropaning boshqa mamlakatlarida maxsus ot minish maktablari ochildi va bu yerda dastlabki sirk chavandozlari ta'lim oldi. 1770 y. F. Astley Londonda chavandozlik maktabini ochadi, 1780 y. esa alohida amfiteatr qurib, o'rgatilgan otlar ishtirokida tomoshalar ko'rsata boshladi. Bu tomoshalarda hayvon o'rgatuvchilar, klounlar, dorbozlar katnashadilar hamda tarixiy mavzudagi teatrlashtirilgan sahnalarda rollar ijro etishgan. F. Astley amfiteatri jahonda birinchi statsionar sirk hisoblanadi. 1807 y. A. Franko Parijda «Olimpiya sirki»ni ochdi va shu yildan boshlab «sirk» atamasi keng ishlatila boshlandi. 19-a.ning 2-yarmida yevropa mamlakatlarida hamda Shimoliy Amerikada S. keng rivojlandi. 19-a.ning oxiriga borib, hozirgi tushunchadagi ko'p janrli sirk dasturlari shakllandi.

S. Sharq mamlakatlari, xususan, O'zbekiston hududida qadimdan ma'lum bo'lgan. Afrosiyob, Parfiya, Xolchayon, Panjikent, Xorazmda mil. av. 3-a. – mil. 2-a.ga oid qazish ishlari jarayonida topilgan bir qator tasviriy san'at asarlari va polvon, muallaqchi, masxarabozlarning haykalchalari, o'rta asrlarga oid adabiy manbalar bu yerda sirk tomoshalarining keng tarqalganligini ko'rsatadi. Ba'zi manbalar Amir Temur saroyida dorbozlar, polvonlar, muallaqchilar hamda o'rgatilgan fillar va otlar tomoshasi ko'rsatilganini tasdiqdaydi.

Asrlar mobaynida o'zbek sirki maydon tomosha san'ati sifatida rivojlanib kelgan. Xalq bayram va sayillarida, bozor maydonlarida dorbozlar, simbozlar, chig'iriqchilar, «besuyak» muallaqchilar, hayvon o'rgatuvchilar, nayrangbozlar, yog'ochoyoq va b. an'anaviy sirk janrlari o'yinchilari tomosha ko'rsatganlar. 18–19-a.lar o'zbek sirki artistlari qo'shni mamlakatlar – Xitoy, Hindiston, Afg'oniston, Eron, Rossiya shaharlarida o'z san'atini namoyish etganlar.

20-a. boshida Baratboy, Mullaboy Mansurov (Mullaboy Mansurov sirki), Latofat Sarimsoqova, Rahmon Abduxalilovlar rahbarligidagi dastlabki milliy professional sirk jamoalari tashkil bo'ldi. Ularning repertuari, asosan, an'naviy o'yinlardan iborat bo'lib, ayrim hollarda yevropa tomoshalarini ham o'z ichiga

olgan. 1920– 30- y.larda O'zbekistonda davlat sirkleri b-n bir qatorda xususiy sirkler ham faoliyat ko'rsatgan. 1942 y.da Toshkentda Toshkanboy Egamberdiev badiiy rahbarligida birinchi milliy jamoa tashkil etildi. 20-a.da o'zbek sirkining rivojlanishiga Toshkanboevlar, Zarifovlar sulolasi, Xo'jaevlar, Madalievlar sulolasi, Akrom YUsupovlar salmokli hissa qo'shdilar.

Mustaqillik davrida o'zbek sirki xalqaro sirk maydoniga chiqib, munosib o'rin egalladi. Uning repertuari birmuncha kengayib, zamonaviy tomoshabinlar talabiga mos yangi sirk tomoshalari b-n boyidi. Milliy ruhda sahnalashtirilgan, an'anaviy va zamonaviy tomoshalar 20 ga yaqin mamlakatlarda namoyish etildi. Nufuzli xalqaro festival va ko'rik-tanlovlarda muvaffaqiyatli qatnashdi. 1991 y.dan «O'zbekdavlatsirk» Respublika birlashmasi faoliyat ko'rsatmoqda.

“Ch”

ChANG – 1) qadimgi va O'rta asr Sharq (Ossuriya, Misr, Shim. Hindiston, Eron, Markaziy Osiyo) madaniyatida qo'llanilgan torli tirnama musiqiy soz. Burchakli yoki yoysimon shaklda bo'lib, unga 13 va undan ortiq torlar o'rnatilgan. Hozirgi O'zbekiston va Tojikiston hududida taxminan 17-a.gacha qo'llanilgan. O'rta asrlarda Noqus Changiy, Mavlono Mirak Changiy Buxoriy, Xoja Bobo Changiy, Hofiz Changiy, Darvishali Changiy va b. Ch. ijrochilari tanilgan. Gruzinlarda changi, abxazlarda ayume va h.k. deb ham yuritiladi; 2) o'zbek, tojik, uyg'ur xalqlari torli urma musiqa cholg'u asbobi. O'zbekistonda keng ishlatiladigan hozirgi turi trapesiya shakldagi tovushxonaga ega. Sim torlari 2 xarak vositasida 2 guruhga bo'linadi: o'ng xarak ustidan o'tkazilgan simlar past registrda, chap xarak ustidan o'tkazilganlari 1 va 1,5 oktava yuqori registrlarda ovoz chiqaradi. Umumiy diapazoni 2,5 oktava. Bambukdan ishlangan ikki cho'p yordamida urib chalinadi. 1930 y.larda yangi (xromatik tovushqatorga ega) turlari yaratildi (prima, tenor, bas). Jarangdor tembr, keng dinamik va texnik imkoniyatlari tufayli turli ansambl, xalq cholg'ulari orkestri tarkibida hamda yakkanavoz cholg'u sifatida keng tarqalgan.

ChANGQO'BIZ, changqovuz – tilchali cholg'u asbobi. Plastinkasimon va yoysimon turlari bor. Suyak, yog'och, qamish, g'arov, metallardan yasaladi. Osiyo (Sibir, Uzoq Sharq, O'rta Osiyo), Afrika va yevropa xalklarida turli nomda tarqalgan bo'lib, musiqiy folklor qatlamiga mansub cholg'udir. Ch. tishlarga yaqin ushlab yoki bosib turib, tilchasi (turiga qarab) unga bog'langan ip yordamida tortib yoki qo'l barmoqlari (odatda, ko'rsatgich barmoq) b-n tirnab chalinadi. Undan ma'lum balandlikdagi doimiy bir ovoz va shu ovoz obertonlaridan og'iz artikulyatsiyasi yordamida muayyan ohanglar chiqariladi. Ovozning baland-pastligi og'iz bo'shlig'ining katta-kichik ochilishiga, cholg'u tilchasining uzun va qalinligiga bog'liqdir. Ch. o'ziga xos past ovozi, nisbatan tor (oktava doirasidagi) diapazoni b-n ajralib turadi. O'tmishda o'zbeklarda suyak Ch. («Alpomish»

dostoni) va temir Ch. turlari bo'lib, asosan, xotin-qizlar tomonidan qo'llanilgan. Hozir O'zbekistonda, asosan, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Surxondaryo, Qashqadaryo, shuningdek, Samarkand va Buxoro viloyatlarida temir Ch. tarqalgan. 1990-y.lardan boshlab ba'zi folklor-etnografik jamoalar tomonidan keng ishlatiladigan bo'ldi. Ch. ma'lum marosim b-n bog'liq bo'lmay, unda oddiy (ba'zida badiha uslubidagi) kichik kuylar («Ch. kuy» yoki «Ch. chertish») chalinadi. Shuningdek, Ch.da turli hayvonlarning ovozlari o'xshatmalar qilinadi.

ChAPANDOZ (fors. – teskari, chapaqay) – 1) o'zbek va tojik musiqasida 3G'4Q3G'8 takt o'lchovidagi murakkab doira usuli. Talqin usulining aksi bo'lib (teskari ijro etilishi uchun) shunday nom olgan; 2) shu nomli doira usuli jo'rligida ijro etiladigan mumtoz kuy va ashulalar. Ko'proq hazaji musammani solim (mafoilun-mafoilun...) vaznidagi g'azallar b-n ijro etiladi. Ch.lar muayyan kuy va ashulaning Ch. usuliga tushirilgan varianti bo'lib, asosiy ashula yo'li va nomi b-n qo'shib ataladi (mas., «Chapandozi Navo», «Chapandozi Iroq»). Hozirda Ch. usuli va kuy yo'llari talqinlaridan deyarli farq qilmaydi.

ChARX – 1) qadimgi doira usullaridan biri; shu usulda ijro etiladigan o'zbek xalq kuylari. Ch. kuyining surnay yo'li ham bo'lib, dorbozlik o'yinlari vaqtida surnay, nog'ora kabi sozlardan iborat ansambllarda ijro etiladi. «Shodiyona» surnay turkumining bir qismi ham Ch. deb yuritiladi; 2) o'zbek xalq qo'shig'i. O'tmishda charxda ip yigirish jarayonida aytilib, xotin-qizlarning his-tuyg'ularini ifoda etgan; 3) xalq raqslarida chir aylanib ijro etiladigan o'yin harakatlaridan biri.

ChINDOVUL – o'zbek va tojik xalqlarida dubulg'a shaklidagi, bir tomonidan teri b-n qoplangan urma cholg'u. Harbiy yurishlar va turli marosimlarda qo'llanilgan. Ch. otliq askar egariga boylangan, tayoq yoki qamchi dastasi b-n chalingan.

ChODIR JAMOL – o'zbek an'anaviy qo'g'irchoq teatrining turi. Unda qo'g'irchoqlar qo'lga kiyib o'ynatiladi. Shunga ko'ra, u «qo'l qo'g'irchoq» deb ham yuritiladi. Uning tomoshalari asosan kunduzi ko'rsatilgan. Sahnasi ko'pincha qizil yoki sariq tusli qattiq gazlamalardan xaltasimon qilib tikilgan bo'lib, chodir deb ataladi. Qo'g'irchoqboz chodir ichiga kirib quyi qismini beliga bog'lab oladi, boshi uzra turadigan yuqori qismi esa oshiq-mashuqli bolorcho'p, ostona, ikkita yon cho'p va tirgovuchlar yordamida to'rtburchak sahna tusini oladi. Qo'g'irchoqboz o'zi ko'rinmasdan cho'kkalab yoki tik turgan holda chodir ichiga tikilgan cho'ntakda taxlab qo'yilgan qo'g'irchoqlardan har gal ikkitasini chiqarib o'ynatadi. Qo'g'irchoqlar qo'ndirilgan barmoqlar harakatlanishi b-n qo'g'irchoqlarga «jon» kiradi. Ch.j. O'zbekiston hududida taxminan 5-a.da yuzaga kelgan. 14– 16-a.larda keng taraqqiy etgan. U, asosan, real hayotdan olingan voqealarni aks ettirgan.

20-a.da xalq qo'g'irchoqbozlari, asosan, Ch.j. turida ishlab keldilar. Yangi shakldagi professional va havaskor qo'g'irchoq teatrining tashkil topishida ham

Ch.j. muhim rol o'ynaydi.

ChODIR XAYOL – o'zbek an'anaviy qo'g'irchoq teatri turi. Odatda, qo'g'irchoqlarning boshi, iyagi, kindigi, tirsagi, bilagi, tizzasi, to'pig'i iplar b-n bog'lanib, bir uchi dastcho'pga ulanadi. Parda ortida turgan qo'g'irchoqboz dastcho'pdan ushlab qo'g'irchoqni sahnaga olib chiqadi va iplarni tortish orqali ularni harakatga keltiradi. Sayilgoh, ko'cha yoki hovlida orti tabiiy to'sinli joy tanlanib, uzunligi 5– 6 m, bo'yi 2– 2,5 m keladigan rangdor yoki yo'l-yo'l chitdan parda tutiladi. Uning o'rtasi kesilgan bo'ladi. Chodir deb atalgan bu joyning ortida uzunligi 3– 3,5 m., bo'yi 20– 25 sm keladigan ichki qora chodir bo'lib, uning ham pastki tomoni 180 sm uzunlikda va 70– 75 sm balandlikda kesiladi va o'yin joyi hosil qilinadi. Ichki chodir ostona, ustun, bolor, tirgovuchlardan iborat moslama b-n tiklanib turadi. YArim metrgacha ichkarida qora orqa parda bo'ladi. Tomoshalar, odatda, kechqurun ko'rsatilib, 50 tacha qo'g'irchoq o'ynatilgan. Ch.x. O'zbekiston hududida taxminan 6-a.da maydonga kelgan. 14-a.ning 2-yarmidan 16-a.ning boshigacha keng taraqqiy etgan. Dastlab xalq afsonalari, mifologik syujetlar yoritilgan bo'lsa, 18– 19-a.larda unda satirik bo'yoqlar b-n saroy hayoti, bozor manzaralari aks etgan.

ChOYMOMO – o'zbek folklorida shamol homiysi sifatida tasavvur qilingan mifologik obrazlardan biri. Surunkali esgan shamolni to'xtatish uchun Ch.ga murojaat qilish b-n bog'liq turli xil ishonch-e'tiqodlarni o'z ichiga olgan marosim. Chimkent viloyatida yashovchi o'zbeklar tomonidan o'tkazib kelingan.

Ch. marosimining qadimiy ko'rinishi ayollar tomonidan o'tkazilishi hamda ijro etiladigan «Ch.» qo'shig'ining matnida epiklik va emotsionallik aks etib turishi b-n xarakterlansa, ma'lum o'zgarishlarga uchragan ko'rinishi shamol to'xtatish amallarining faqat erkaklar tomonidan bajarilishi va «Chuy-chuy momo» qo'shig'i ijro etilishi b-n farqlanib turadi.

Ch. marosimining o'tkazilish tartibi va unda aytiladigan qo'shiqlarning bir necha xil tiplari mavjud. Mas., uning bir ko'rinishida keksa ayollar b-n 5– 7 ta bo'y yetgan qizlar ishtirok etsa, boshqa bir variantida chodrali kampir b-n 7 yetim qiz qatnashgan. Marosimning uchinchi lokal variantida esa barcha udumlar 3 nafar kampir tomonidan bajarilgan: ulardan biri o'qlog'ini minib olsa, ikkinchisi supurgi ushlab olgan, uchinchi kampir xonadonlardan yig'iladigan masalliq'larni (un, bug'doy va shu kabini) to'rvaga solib ko'tarib yurgan. Uch kampir ana shu holatda qishloqdagi har bir uy oldiga borib, «Ch.» qo'shig'ini aytishgan.

ChOKA PARDOZ, yorma pardoz – o'ymakorlikda pardoz turi; ganch va yog'och o'ymakorligida keng qo'llanadi. O'yma naqshning chetidan markaz tomon qiya qilib chuqur o'yib borib hosil qilinadi; chuqur o'yma keskin nursoya o'yini hosil qilib, naqshga jozibadorlik baxsh etadi. Bo'rtma (relief) yuzaga ishlov berishda boshqa pardoz turlariga nisbatan ustalar (ayniqsa, Farg'ona, Toshkentda) keng qo'llaydi; Ch.p. ustalar tomonidan yorma pardoz ham deb ataladi.

ChOLG’U YO’LI – 1) maqom cholg’u namunalarining umumiy ifodasi; 2) o’zbek ashula va qo’shiqlarining muayyan musiqa cholg’ularida ijro etishga mo’ljallangan ko’rinishi (mas., dutor yo’li, surnay yo’li va b.); 3) atoqli sozanda – bastakorlarning ijrochilik-ijodkorlik uslubiga xos asarlar (mas., «Saqili Islimxon» «Saqili Ashkullo», «Saqili Niyozjonxo’ja»).

ChOLG’U MUSIQASI – musiqa cholg’ularida ijro etishga mo’ljallangan asarlar. YAkkanavoz sozanda (mas., prelyudiya, kuy), ansambl (trio, kvartet) va orkestr tomonidan chalinadigan (simfonik musiqa kabi) turlari bor.

ChOLG’ULASHTIRISH – musiqiy ijod turi; musiqa asarini muayyan cholg’u ansambl yoki orkestr (orkestrlash) tarkibi va ijrosiga mo’ljallab moslashtirish. Ch. jarayonida kompozitor cholg’ular xususiyati va ifodaviy imkoniyatlari, shuningdek, asarning badiiy mazmunidan kelib chiqqan holda ovoz yo’llarining qaysi sozda ijro etilishini belgilaydi. Ch. yangi asarni ijod etish paytida hamda mavjud asarni boshqa musika jamoasi ijrosiga moslashtirish (aranjirovka) jarayonida namoyon bo’ladi. Ch. maxsus musika o’quv yurtlarida ixtisoslashgan fan sifatida o’qitiladi.

ChOLG’UCHI – musiqachi, sozanda; musiqa cholg’u asboblarda ijro etuvchi.

ChOCh RAQSI – mil. 1-ming yillik o’rtalarida Xitoyda shuhrat qozongan raqs turi. Chjehji (Choch – Toshkent) nomi b-n atalgan. Ch.r.ni, asosan, qiz-juvonlar ijro etgan. Raqsga avval bir kishi tushgan, ya’ni yakka o’yin hisoblangan. Mil. 5–6-a.larda esa, 5 kishi, keyingi asrlarda esa 24 kishi o’ynagan. Ch.r. davra qilib, aylanib o’ynalgan, u milliy musiqa, maqom va xonanda ashulasi b-n ham qo’shib yuborilgan. Raqqosalardan biri davraning markazida o’ynab, o’yinni boshqarib borgan. U xuasini («gulning markazi») deb atalgan. Raqqosalar qimmatbaho matolardan tikilgan, dur va javohirlar, chiroyli kashta nusxalar b-n bezalgan liboslarda chiqishgan. Ch.r. xitoyliklarni o’ziga maftun etgan. O’sha davrlarda yozilgan musiqa risolalarida bu o’yinga juda yuqori baho berilgan. Mas., Chyan YAn o’zining «Musiqa kitobi» asarida «Xitoyliklar chjehji raqsini ijro etishda xuslar (xorijiyalar) b-n tenglasha olmaydilar», deb yozgan. Xitoy shoirlari Ch.r.ning maftuni bo’lib, unga bag’ishlab 29 ta she’r va qasidalar yozganlar.

«ChO’LI IROQ» – Iroq maqomi bosh kuy mavzui asosida yaratilgan yirik shakldagi mumtoz cholg’u asar. U g’amgin, qayg’uli ruhiy holatni ifoda etgani b-n teran falsafiy ma’no va mazmunga ega. «Ch.I.» saraxbor usulining tezlashtirilgan variantiga bog’langan. Kuy tuzilishida cholg’u qismlarga xos bozgo’ylar uchrasada, asosan, maqom sho’balaridek murakkab kuy tuzilmalaridan tarkib topgan. «Ch.I.»ning shakli daromad, 2 ta miyonxat, avjida Muxayyari Chorgoh namudi ishlatilishidan iborat. Asar yakkanavozlikda ko’proq nay, g’ijjak, tanbur, sato,

dutor, qo'shnay singari cholg'ularda, shuningdek, turli xil ansambllarda ijro etiladi. O'zbekiston bastakorlari va kompozitorlari o'z asarlarida «Ch.I.» kuy va ohanglaridan unumli foydalanishgan.

“Sh”

ShARMANKA – organ turidagi musiqa cholg'usi, klavishlar o'rniga qo'l bilan aylantiriladigan maxsus mexanizm o'rnatilgan. Sh. kichik bir qutidan iborat bo'lib, uning ichiga ovoz beruvchi turli naylar o'rnatilgan. Bir necha musiqa pesalari ayrim aylanuvchi moslama (valik) larga yozilib, yashikka joylashtirilgan. Sh. G'arbiy yevropada 18-asr boshlarida paydo bo'lib, tez vaqt ichida ko'cha sozandalarining sevimli musiqa cholg'usi bo'lib qoladi. Rossiyada 19-asrda keng tarqalgan.

ShARQ NOTA YOZUVI - zamonaviy nota yozuvi manbai; qadimgi va o'rta asrlar Sharq musiqa madaniyatida qo'llanilgan kuy-ohanglar yozib olish usullaridan iborat. Ilk namunalari Qadimgi. Misr (mil. av. 2-ming yillik o'rtalari, piktografiya usuli), Bobil (bo'g'inlar yozuvi), Qadimgi Xitoy (ideografik yozuv)da joriy etilgan. Forobiy YUnonistonda qo'llanilgan harfli nota yozuvini ud pardalariga moslashtirgan. Safiuddin al-Urmaviy (tabulatura uslubida) ikki xil nota yozuvini kashf etgan. Tanbur chizig'i (19-a.)da Xorazm maqomlari to'laligicha yozilgan.

ShAShMAQOM (fors. – olti va maqom) – o'zbek va tojik xalqlari musiqiy merosida markaziy o'rin tutgan maqomlar turkumi; parda, ohang, usul, shakl, uslub kabi vositalar b-n o'zaro uzviy bog'langan mumtoz kuy va ashulalar majmui. U muayyan shart-sharoitlarda musiqiy folklor hamda kasbiy musiqa yo'nalishlarida orttirilgan ko'p asrlik ilmiy-ijodiy tajriba hamda izlanishlar natijasida yuzaga kelgan. Sh. milliy hamda mintaqaviy mumtoz musiqa an'analariining tarixan uzun taraqqiyot jarayoni natijasida bir qator bastakorlar avlodi san'atining qomusiy mahsulidir.

O'rta asr YAqin va O'rta Sharq xalqlari musiqa ilmida maqom, asosan, parda tuzilmalari tushunchasini hamda ularga mos holda yaratilgan kuy va ashulalarni ifodaladi. Maqomlar dastlabki davrda tarqoq shakllarda rivojlandi, 13-a.da esa Safiuddin al-Urmaviy ularni o'n ikki asosiy maqomdan iborat nazariy tizim shakliga keltirdi. 17-a.dan so'ng O'n ikki maqom tizimi inqirozga uchrab, uning negizida Sharq xalqlari orasida maqomlarning yangicha milliy va mahalliy shakllari vujudga kela boshladi. Xususan, 18-a.ning o'rtalarida O'rta Osiyoning yirik madaniy markazlaridan biri Buxoro shahrida saroy sozanda, xonanda va bastakorlari ijodiy-ijrochilik faoliyatida Sh. uzil-kesil shakllanib, Buxoro maqomlari, Buxoro Shashmaqomi nomlarida ham yuritildi. O'zbek maqom turlaridan Xorazm maqomlari, Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari, shuningdek, yovvoyi (erkin ko'rinishdagi) maqomlar, surnay, dator yo'llari va b. Sh. ta'sirida

rivojlandi. O'tgan zamon bastakorligida keng qo'llanilgan amal, kor, naqsh, peshrav, savt, tarona, qavl kabi janrlarning noyob namunalari Sh. tarkibida bizgacha yetib keldi.

Sh. Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq maqomlaridan tashkil topgan bo'lib, jami 250 dan ortiq har xil shakldagi kuy va ashula namunalaridan iborat. Shu kunga qadar sozanda, hofiz va bastakorlar maqom yo'llarining ko'plab ijroviy talqinlarini kashf etdilar, ovoz, tanbur, surnay, dutor va b. maqom yo'llarida bir qismli va turkumli asarlar ijod qildilar, ular asosida yangi kuy va ashulalar yaratdilar.

Maqomlar sozanda va xonandalar tomonidan yakka tarzda, shuningdek, jo'rovozlik va jo'rnavozlikda ijro etib kelingan. Xususan, Buxoro amirlari saroyida eng so'nggi davrda jo'rnavozlik asosan, 2 tanbur, 2 doira (doirachilar xonanda ham bo'lgan), afg'on rubobi, sato yoki qo'biz, imkonga ko'ra bo'lamon cholg'ularidan iborat bo'lgan. Maqom ijrochiligida tanbur yetakchi soz hisoblanadi. Chunki u torlarini maqom pardalariga moslab sozlashda va maqom yo'llarini mukammal yangratishda birmuncha qulayliklarga ega. Doira esa sozanda va xonandalarning Sh. qismlarini belgilangan usul negizida ijro etishlari uchun zarur vosita bo'lib xizmat qiladi.

Har bir maqomning bosh tovushqatori o'ziga xos va nisbatan barqaror bo'lib, turkumning to'liq musiqiy ijro jarayonida uning pardalarida ayrim o'zgarishlar ham sodir bo'lib turadi. Chunki Sh. shakllanishida maqomlar tarkibiga 12 maqomdan mazkur maqom pardalariga yaqin, kuy mavzui tabiatiga ohangdosh o'zga sho'ba va maqom yo'llari ham kiritilgan. Ularning lad-tonalligi asosiy maqom yo'llariga ba'zan mos kelmasligi ham mumkin.

Sh.ni tashkil etgan maqomlarning har biri ikki – cholg'u (mushkilot) va ashula (nasr) yirik bo'limlaridan iborat. Cholg'u bo'limlarida bir xil nom bilan ataluvchi cholg'u qismlari mavjud bo'lib, ohanglari o'zlari mansub bo'lgan maqom kuyiga xos, doira usullari esa bir xildir. Ulardan asosiylari Tasnif, Tarje, Gardun, Muxammas va Saqil deb ataladi. Bu qismlar maqom nomlariga qo'shib (mas., Tasnifi Buzruk, Tarjei Dugoh, Garduni Segoh kabi), ayrimlari esa bastakorlar nomi bilan birga (mas., Muxammasi Nasrullovi, Saqili Islimxon) ataladi. Ba'zi cholg'u qismlari alohida nomga ega (mas., Nag'mai Orazi Navo), Dugoh va Segohda esa maqom nomi bilan qo'shib aytiladi (mas., Peshravi Dugoh, Samoi Dugoh, Xafifi Segoh). Sh.ning cholg'g'u qismlari xona va bozgo'y kuy tuzilmalaridan tashkil topadi. Bunda muntazam ravishda o'zgaruvchi xonalarning rivojlanishi uchun qo'llanadigan peshrav uslubi alohida ahamiyat kasb etadi. Tasnif, Tarje, Nag'mai Oraz, Samoi, Xafif kabi cholg'u qismlari bir-biriga o'xshash, kichik hajmli; Gardun va Peshrav birmuncha rivojlangan; Muxammas va Saqil yo'llari uzun va murakkab doira usullari negizida ijod etilgan. Sh. cholg'u yo'llarining ichki tuzilishi murakkab bo'lsa-da, o'zining ravon ohangdorligi va rang-barangligi bilan shu maqom kuy mavzulari bilan bevosita bog'liqdir. Bu asarlar teran falsafiy va turfa lirik kayfiyatlarni ifodalaydi, tinglovchilardan esa eshitish ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etadi.

Odatda, Sh. cholg'u qismlari birin-ketin yaxlit tarzda ijro etilgandan so'ng uning «Nasr» bo'limiga o'tiladi. Ashula qismlari ancha murakkab shakldagi sho''balar, ularning tarona yoki shoxobchalaridan iborat. Bular ham yaxlit turkum tarzida ijro etiladi. Sh. ashula bo'limlari tuzilish jihatidan bir-biridan farqlanadigan ikki toifa sho''balar guruhidan tashkil topgan; birinchisiga Saraxbor, Talqin, Nasr deb nomlanuvchi sho''balar va yakuniy Ufar qismi, ikinchisiga esa, asosan, Savt va Mo'g'ulcha nomli sho''balar va ularning hoxobchalari kiradi. Sh.dagi nomdosh sho''balar (Saraxbori Buzruk, Saraxbori Navo va b.)ning kuy-ohanglari turlicha bo'lsa-da, doira usuli va kuylariga bog'lab aytiladigan she'r vaznlari bir xildir. Sho''balarining ikkinchi guruhida Talqincha, Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar deb nomlanadigan shoxobchalar mavjud va ular shu nomdagi o'ziga xos doira usullarida yangraydi. Sh. sho''balarining rivojlanishida avj va namudlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ular ashulaning yirik shakl olishi va mazmunan chuqurlashishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Namudlar maqom yo'llarida yakka avj yoki guruh tartibida erkin ishlatiladi. O'tmishda hofizlarning xohish va imkoniyatiga qarab namudlar soni (bir sho''bada 4 tagacha) o'zgarib turgan.

Sh. ashula bo'limi sho''balari shaklan barkamol bo'lib, ichki tuzilmalar tarkibi turlicha bo'lishi mumkin. Mas., har bir sho''ba yo'li cholg'u. muqaddimasi b-n boshlanadi. Keyin daromad nomli bosh xat ijro etiladi va o'rta pardalarda bayon etiluvchi miyonxat jumllariga o'tiladi. O'rniga qarab dunasr tuzilmasida yuqori pardalar zabt etiladi. So'ngra sho''balarga xos avjda namudlar aytilib, ashula yo'li miyonxat orqali yoki usiz ulanib ketadigan furovard (tushirim) tuzilmasi bilan yakunlanadi. Ba'zi sho''balar tuzilishi boshqacharoq bo'lishi ham mumkin.

Sh. ashula bo'limining birinchi guruh sho''balari turkumli tarzda yaxlit ijro etilganida, Saraxbor b-n boshlanib, so'ng uning taronalari (6 tagacha) o'qiladi. Taronalarning oxirgisi talqin doira usulida aytiladigan suporish qismi vositasi b-n Talqin sho''basiga silliq ulanib boradi. Talqin taronasi ijro etilib, nasr doira usulidagi suporish orqali Nasr sho''basi va uning taronalariga o'tiladi (Nasr sho'ba namunalari bitta maqomda 2– 3 tagacha yetadi). Oxirgi Nasr sho''basi, odatda, taronasiz o'qilib, bevosita Ufar ashula yo'llariga qo'shiladi va oxirgi suporish b-n turkum yakunlanadi.

Sh. ashula bo'limining ikkinchi guruhidagi sho''balar o'zaro bog'lanmagan tarzda mustaqil ashula yo'llari hisoblanib, ularning har biri, asosan, 5 qismli turkumni tashkil etadi. Mas., asosiy Savt yoki Mo'g'ulcha ashula yo'lidan keyin unga ushbu kuy mavzuining yangicha vazn-usulli (Talkincha, Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar) namunalari navbatma-navbat ulanadi.

Maqomlarning tarixiy, nazariy, estetik masalalari uzoq o'tmishdan shu kunga qadar musiqashunoslar tomonidan har tomonlama o'rganilmoqda. Xususan, O'rta asrlar musiqa risolalarida Sharq mumtoz musiqasiga xos parda-lad tuzilmalari keltirilib, maqomot hamda xalq musiqasiga xos tovushqator va usullar tuzilishi haqida mulohazalar yuritilgan. 19-a. boshi va o'rtalarida Sh.ga oid maxsus yozma she'riy to'plam – bayozlar yuzaga keldi. Ularda maqomlarga aytilgan g'azal matnlari keltirilgan, maqom va sho'balar nomlari hamda ijro etiladigan

ashulalar turkumining tartibi ko'rsatilgan. Komil Xorazmiy va uning o'g'li Muhammad Rasul tanbur chizig'i yordamida yozib olgan Xorazm maqomlari ham Sh.ning 19-a. namunalari haqida qimmatli ma'lumot beradi.

Sh. ashula yo'llarida o'zbek hamda fors mumtoz shoirlaridan Rudakiy, Jomiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Hofiz, Amiriy, Nodira, Zebunniso, Ogahiy va b.ning ishqiy-lirik, falsafiy, nasihatomuz, diniy mazmundagi g'azallari, shuningdek, xalq to'rtliklari jalb etilgan.

Sh., asosan, og'zaki tarzda avloddan-avlodga ustoz-shogird an'anasida o'tib keldi. 1920-y.larda Buxoro, Samarqand, Toshkent shaharlarida maxsus musiqa maktablari, bilim yurtlari tashkil qilinib, ularda maqom va xalq musiqa namunalari o'zlashtirishga e'tibor qaratildi; Ota Jalol, Ota G'iyos Abdug'aniev, Domla Halim Ibodov, Shorahim Shoumarov, Abdusoat Vahobov, Usto Shodi Azizov kabi maqomdon sozanda va hofizlar yoshlarga saboq berish uchun jalb etildilar.

Sh.ni ilk bor V.A.Uspenskiy Ota Jalol va Ota G'iyos ijrolaridan hozirgi nota yozuviga olib nashr ettirdi («Shashmakom, Shest muzo'kalno'x poem», M. – Buxoro, 1924). Mulla Bekjon Rahmon o'g'li va Muhammad YUsuf Devonzodaning «Xorazm musiqiy tarixchasi» (M., 1925), Fitratning «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi» (Samarqand – T., 1927) risolalari 20-a. maqomshunosligining dastlabki namunalari bo'lib, qimmatli ma'lumotlarga ega. Sh.ni o'rganishga, ayniqsa, 1950-y.lardan ko'proq ahamiyat berila boshlandi. YUnus Rajabiy Sh. ni o'zi va b. sozanda va xonandalar ijrosidan yozib olib, ikki marta – «O'zbek xalq musiqasi» va «Shashmaqom» nomi b-n nashr ettirdi.

O'zbek xalqi musiqa boyliklari asosida yuzaga kelgan Sh., o'z navbatida, zamonaviy musiqa san'ati rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatdi. O'zbekiston bastakorlari va kompozitorlari o'z ijodida Sh.dan keng ko'lamda foydalanishni davom ettirmoqdalar.

Hozirgi davrda O'zbekiston bo'ylab Sh.ni ijro etishga ixtisoslashgan professional ansambllar, havaskor badiiy jamoalar maqomlarni ijodiy o'zlashtirish hamda targ'ib etish borasida samarali faoliyat ko'rsatmoqdalar.

ShAHARSOZLIK (shahar qurish) – memorlikning yirik sohasi; shahar bunyod etish nazariyasi va amaliyoti – aholi yashaydigan hududlar (typap joylar)ni loyiha asosida rejalashtirish. Sh. ijtimoiy-iqtisodiy, sanitariya-gigiena, qurilish-texnika, badiiy-me'moriy masalalar majmuini qamrab oladi. Sh. majmui me'morlik va qurilish bunyodkorligi, jamiyatning ijtimoiy tizimi va ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi, madaniyati, tabiiy iqlim sharoitlari va milliy o'ziga xosligi b-n belgilanadi. Sh. o'z navbatida qishloq aholi turar joylarini rejalash, landshaft me'morligi, bog' barpo etish, tumanlarni rejalash, sanoat korxonalari, dam olish mintaqalarini ratsional ravishda joylashtirish, ekologiya masalalari kabi bir necha tarmoklarga bo'lingan. Sh.da turar joylarning nafaqat me'moriy-badiiy qiyofasiga, estetik jihatlariga, balqi obodonlashtirishga – yo'llar, ayniqsa, avtomobil yo'llariga, infratuzilma (suv, oqava – kanalizatsiya, gaz, elektr

va b. muhandislik ta'minotlari)ga katta e'tibor beriladi. Sh.da yangi shahar, shaharcha, qishloqlarni qurish, qadimiy shaharlarni muhofaza qilish (rekonstruksiya qilish), me'moriy majmualar (ko'proq turar joy mavzelari)ni bunyod etish bosh reja asosida amalga oshiriladi, bunda loyihalarni ishlab chiqish (tuzish) muhim o'rin tutadi.

ShE'R (arab, shuur – sezgi) – fikrning his-tuyg'uga qorishiq ifodasi sifatida vujudga kelgan, hayajonli sheri nutq b-n ifoda etilgan, ma'lum ichki ohangga ega badiiy asar. «Sh.» atamasi o'rniga ba'zan «nazm» so'zi ham qo'llanadi. U badiiy adabiyotning qadimiy turi bo'lib, insoniyat eng birinchi badiiy asarlarni Sh.da yaratgan. Rivoyat qilishlaricha, birinchi Sh.ni bevaqt o'ldirilgan o'g'li Hobilning dardida kuygan Odam alayhissalom yaratgan ekan. Shuning uchun ham unda, deyarli hamisha, muallifning oniy kayfiyati, lahzalik porloq kechinmalari ustuvorlik qiladi. Sh.da fikrning kutilmagan va sezimlarga kuchli ta'sir ko'rsatadigan yo'sinda ifodalanishiga e'tibor qilinadi. Shu bois ham har bir Sh.dan o'ta muhim ijtimoiy g'oya ifodasini kutish maqsadga muvofiq emas. Ularda tuyg'ular po'rtanasi qudratli, sezimlar miqyosi keng va ta'sirchanlik, yuqumlilik darajasi yuqori bo'lishi muhimdir. Sh.ning uzoq yashashini ta'minlaydigan asosiy omillar: tuyg'ular samimiyati va ifoda tabiiyligidir.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida «Sh.» atamasi ma'nosini erkinroq tushunish, oldingi shakliy qoliplarni o'zgartirgan holda yangi poetik kashfiyotlar qilishga intilish tamoyili kuchli. Shuning uchun ham o'zbek nazmida «oq Sh.», «sochma Sh.», «nasriy Sh.», «tasbih», «uchchanoq» singari Sh. shakllari paydo bo'lmoqda. Sh.ning qofiya, tinish belgilari va grammatik qoidalar iskanjasida qolishini istamayotgan bir qator shoirlar qofiyasiz, grammatik qoidalar va tinish belgilariga rioya etilmay yozilgan Sh.lar yaratmoqdalar. She'rning eng kichik ko'rinishi mumtoz adabiyotda 1 baytdangina iborat bo'lsa (fard), o'zbek folklorida 4 qatorni tashkil etadi (to'rtlik). Bir misradan iborat Sh. yaratishga ham urinishlar bo'lgan (rus she'riyatida «monostix» – bir she'r deb nomlangan).

O'zbek xalq og'zaki ijodida Sh.lar, asosan, kuylash uchun yaratilganligi uchun «qo'shiq» deb atalgan. Og'zaki Sh. qat'iy shakliy-mundarijaviy qoliplarga tushmaydi va yo'nalishiga ko'ra mavsum, marosim, sevgi qo'shiqlari kabi turlarga ajratiladi. Mumtoz Sh.lar qofiyalanish va banddagi misralarning miqdoriga ko'ra maxsus janrlarga bo'lingan. Agar Sh. bandi 2 misradan iborat bo'lsa – masnaviy, 3 misradan iborat bo'lsa – musallas, har bir band 4 misradan tashkil topsa – murabba', 5 qatorli bandlardan tashkil etilsa – muxammas, bandlari 6 satrdan tashkil topsa – musaddas, 7 misrali bandlardan iborat bo'lsa – musabba', 8 misrali bandlardan tashkil topsa – musamman, 9 qatorli bandlardan iborati – tasne' (mustasne'), 10 qatorli bandlardan iborat poetik asarlar muashshar (mashru') deyilgan.

Hozirgi o'zbek shoirlari turlicha bandlardan tashkil topadigan an'anaviy barmoq vaznining turli poetik kombinatsiyalaridan tashqari, jahon she'riyati tajribasidan o'zlashtirilgan sonet, romans, xoyku, tanka, elegiya, barokko, rondel

va b. janrlarda Sh.lar yaratishmoqda va ularda o'zbeklarga xos milliy tuyg'ularni ta'sirli ifodalashga erishmoqdalar.

ShE'R TUZILISHI – she'riy nutqning davomiyligi, ritmi va musiqiyligini uyushtiradigan usul; adabiy-badiiy vosita. Nazm vositasidagi nutq, ya'ni she'riy nutq nasriy nutqdan Sh.t. qonuniyatlariga ko'ra va shu qonun-qoidalariga qat'iy amal qilinishi b-n farqlanadi. Sh.t. aslida o'ziga xos murakkab tizimni tashkil etadi. Chunki she'rning yaratilishida juda ko'plab g'oyaviy va badiiy unsurlar ishtirok etadi. Jumladan, mavzu, g'oya, band, naqarot, ritm, vazn, qofiya, intonatsiya, pauza, urg'u, poetik timsollar, fonetik usullar, badiiy san'atlar, syujet, timsol, kompozitsiya, konflikt va b. unsurlarning aniq, yagona bir tizimga birikuvidan she'r paydo bo'ladi.

Sh.t.dagi mazkur jihatlarni shartli ravishda 2 guruhga ajratish mumkin: mazmunga oid unsurlar va shaklga oid unsurlar. She'r to'qimasida bu unsurlar bir-biriga chambarchas bog'liq va ularni sira bir-biridan ajratib bo'lmaydi. She'rda bir unsur ikkinchisiga, ayni damda, ikkinchisi birinchisiga o'tib turishi, ba'zi hollarda esa bir unsur ham mazmun, ham shakl vazifasini o'tashi mumkin (mas., timsol). She'rda mazmun va shakl bir butun holda voqe' bo'ladi.

Sh.t.da, asosan, 5 shakliiy unsur ishtirok etadi, bular: vazn, qofiya, band, takrir va tajnis. Bu jihatlarni nasrda ham uchrashi mumkin. Biroq ular nasrda muntazam ravishda mavjud emas. Vazn – she'r o'lchovi yoki me'yorini bildiradi. U she'riy nutqni nasriy nutqdan ajratib turuvchi asosiy unsurlardandir. Vazn ba'zan saj'da va aruzning bahri ta'vil shaklida ham uchrashi mumkin. Qofiya esa ohangdosh so'zlarni she'r misra (bayt, band)larida tizimli bo'lib kelishidir. U saj' va b. shakldagi asarlarda ham qo'llanadi. Band – she'rning alohida qofiyalanish tartibiga ega ritmik bo'lagi. U qofiya va intonatsiya b-n birikkan misralarning muayyan tartib asosida takrorlanishidir. Vazn va bandni tildan ajralgan holda, turli jadvallar va belgilar b-n ham ko'rsatish mumkin. Ammo qofiya, takrir (so'z takrori) va tajnis (jinsdosh so'zlar) til materialidagina ko'rinadi.

Sh.t. tarixiy taraqqiyot, davr uslubi va madaniy-adabiy an'analar b-n uzviy aloqada yashaydi. Bir Sh.t.da turli she'r tizimlarining imkoniyatlari mavjud bo'lishi va ular tarixiy taraqqiyot natijasida birin-ketin ro'yobga chiqishi mumkin.

Har qanday Sh.t.dagi vazn asosida bo'g'in turadi. Biroq she'r tizimlarining xarakteri bo'g'inning qaysi xususiyatiga tayanishiga bog'liq. Sillabik tizim, shu jumladan, o'zbek barmoq tizimi bo'g'inlarning soniga, tonik tizim urg'usiga, sillabik-tonik tizim esa bo'g'inning urg'uli va urg'usizligiga tayanadi, aruz esa bo'g'inning cho'ziq-qisqaligiga qaraydi.

O'zbek Sh.t. tarixida quyidagi holatlar nazarda tutilishi she'rshunoslar tomonidan ta'kidlanadi: 1) turkiy xalqlar, xususan, o'zbek Sh.t.ning «folklor tipi» davri. Bunda sintaktik parallelizmga tayanilgan. Misralar dastlab bo'g'in soni jihatidan teng bo'lmagan, ularni she'riy alliteratsiya, tovush usullari va so'z takrori uyushtirgan, qofiyalar b-n so'z takrorlari aralash holda misra ichida joylashgan (qofiyaning misra oxiriga chiqishi keyingi davrlarga xos hodisadir). Buni o'ziga

xos barmoq she'r tizimi davri, deyish ham mumkin; 2) aruz vazniga asoslangan Sh.t. davri. Aruz arab xalq og'zaki ijodi negizida 8-a.da shakllangan va islom dinining yoyilishi b-n avval Eronga, keyin O'rta Osiyo xalqlari, xususan, o'zbek adabiyotiga kirib kelgan va 11-a.dan qo'llana boshlagan. Juda ko'plab durdona asarlar shu Sh.t.da yaratilgan; 3) erkin vaznga asoslangan Sh.t. o'zbek adabiyotiga 20-a.ning 20-y.larida rus tonik she'r tizimi ta'sirida kirib keldi. Biroq bu vazn o'lchov, qofiya, band jihatidan erkin bo'lsa-da, alohida tizim emas, balki barmoq vaznining sodda, qo'shma, aralash, murakkab kabi vazn turlaridan biridir; 4) bo'g'in-urg'u, miqdor-urg'u va qorishiq she'r tizimlari. Bular nisbatan keyinroq paydo bo'lgan tizimlardir. Biroq yuqorida sanalganlardan faqat 2 tasi – barmoq va aruz tizimlari o'zbek Sh.t.ning asosini tashkil etadi. Negaki, o'zbek she'riyati, asosan, barmoq va aruzda yaratilgan. Qolgan she'r tizimlari – erkin vazn, bo'g'in-urg'u, miqdor-urg'u va qorishiq tizimlar u qadar keng tarqalmagan.

ShE'RIY NUTQ – badiiy nutqning nasriy (sochma) va she'riy (tizma) tarzidagi ikki shaklidan biri bo'lib, tilning muayyan ichki o'lchamga solingan, ma'no ko'chishiga asoslangan, hissiyotga to'yingan alohida ko'rinishi. Sh.n. she'rning yaratilishi uchun eng muhim birlamchi vosita bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra nasriy nutqdan qadimiydir. U inson tamaddunining dastlabki paytida uzoq vaqtgacha badiiy nutqning yagona shakli bo'lgan. Chunki Sh.n. qurilishidagi tartiblilik, musiqiylik, hissiylik, o'lchovlilik uni kundalik qora so'zdan farqlagan, u orqali ifodalanayotgan axborotning san'atga tegishlilikini ko'rsatib turgan.

Sh.n. muayyan o'lchov asosida takrorlanib turadigan tartibli zarb (ritm) ga qurilgan, inson sezimlarini uyg'otishga yo'naltirilgan, hissiyotga to'yingan ko'tarinki nutqdir. Uning o'ziga xosligini ritmik bo'lak va ritmik vositalar ta'min etadi. Butun borliq harakati zarblarning izchil takroriga asoslangani kabi Sh.n. ham qat'iy ritmga tayanadi. Tabiatdagi tartibli takrorlar kun va tun hamda fasllar almashinishini ta'minlagani, inson tanasining ritmikasi yurak urishi, nafas olishi maromini tashkil etgani kabi bo'g'in, turoq, rukn, misra va band shaklidagi ritmik bo'laklar takrori Sh.n.ning ta'sirli va yashovchan bo'lishiga olib keladi. Uni shakllantirishda pauza, qofiya va qofiya tizimi singari ritmik vositalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, Sh.n.ni yuzaga keltirishda poetik sintaksisning inversiya, sintaktik parallelizm kabi ko'rinishlari, fonetik vositalarning vokal va konsonans alliteratsiya, anafora, epifora, gradatsiya singari turlari ham katta samara beradi.

ShE'RIYAT, poeziya – she'riy asarlar majmui. Dastlab Sh. deyilganda, umuman badiiy adabiyot tushunilgan. Sh. badiiyatga daxldor sanalgan. Insoniyat tarixida fakat she'r shaklida yozilgan bitiklargina so'z san'atiga tegishli hisoblab kelingan. Garchi qadim zamonlarda ham nasrga oid asarlar yaratilgan bo'lsa-da, ular nafis san'atga, badiiy adabiyotga tegishli emas, deb qaralgan. She'rning muayyan ichki tartib asosiga kurilganligi, oddiy so'zlashuvga o'xshamasligi, hamma ham fikru tuyg'ularini bu shaklda ifodalay olmasligi unga qandaydir sirlilik, mumtozlik

maqomini beradi. Bunday qarash butun dunyoda hukmron bo'lgan. yevropada Uyg'onish davriga kelibgina nasriy asarlar badiiy adabiyotga tegishli ekanligi tan olingan.

O'zbek adabiyoti tarixida Sh. ustuvor o'rin tutadi. Sh.ning axborot berish vositasigina bo'lgan so'zlashuvdan yoki fikrni tushuntirish yo'li bo'lmish ilmiy bayondan o'zining alohida qurilishi, nutqning odatdagi talablariga bo'ysunmasligi b-n ajralib turishi, kishida hissiyot uyg'otadigan ohangga egaligi ajdodlarimizda unga nisbatan ehtiromli munosabat uyg'otgan. Sh.ga xos musiqiylik, tartiblilik, shartlilik uni o'z-o'zidan ijodga, badiiyatga daxldor qilib ko'rsatgan. Sh. tufayli inson nutqi jarangdor musiqiylik, tugallik, butunlik va uyg'unlik kasb etadi. Chunki Sh.da so'zning sehrli jozibasi, odam ruhiyatiga ta'sir ko'rsata oladigan darajadagi ko'tarinkiligi namoyon bo'lgan. Qadimda Sh.ga ijro etiladigan, binobarin, kishilar tomonidan bevosita idrok qilinadigan hodisa sifatida qaralgan. Minglab yillar mobaynida III., asosan, inson tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatish vositasi sanalgani uchun ham uning musiqiyliigi, ohangdorligi va jarangdorligiga alohida e'tibor berilgan. Sh. namunalari faqat mazmuni b-n emas, balki ifoda tarzi orqali ham o'quvchilar va tinglovchilarni rom etgan. Bu hol Sh. namunalarining kuylaydigan darajadagi qat'iy akustik xususiyatlarga ega bo'lishini taqozo qilgan. Sh.da muayyan musiqiy zarb (ritm) va qofiya, poetik sintaksis va inversiyalar qo'llanishi so'zlarning harakatchanligi, ohangdorligi va yoqimlilikini ta'minlaydi. Bu hol mazmun tovlanishlariga erishish borasida Sh.ga tuganmas imkoniyatlar beradi. Sh. uchun voqea va tafsilotlar tasviri emas, balki inson ruhiyati ifodasi muhimdir. Bu borada o'zbek Sh.i ayriicha yuksak maqomda turadi. Shu bois milliy Sh. uchun voqeabandlikdan ko'ra inson tuyg'ulari jilvasi, chigal kechinmalarini hissiyotga ta'sir etadigan, uni titroqqa soladigan yo'sinda ifoda etish muhimdir. Qat'iy poetik qoliplarga amal etilgan holda she'riy kashfiyotlar qilish zaruriyati o'zbek Sh.ining mukammallashuviga olib keldi.

Shoir she'riy olamining tamomila o'zgachaligi, muayyan she'rda ifodalangan poetik mazmunni boshqa asarlarda, bo'lakcha yo'sinda berish deyarli mumkin emasligi Sh.da universallikning ko'zga ko'rinmaydigan, ilg'ab bo'lmaydigan darajada kam ekanligiga sababdir. Har bir she'r o'zigagina mansub qoida b-n tug'iladi va shunga ko'ra yashaydi. Cho'lpon qalamiga mansub quyidagi misralarda Sh.ga xos ayni shu xususiyatlarni ko'rish mumkin:

Bir tutam sochlaring mening qo'limda,
G'ijimlab o'paymi yo tarab ochay?
Sir deb saqlaganing mening qo'ynimda.
Sir deb saqlayinmi yo yelga sochay?
Sochilgan sochingday sochilsa siring,
Anor yuzlaringni kimga tutasan?
O'zing-ku ularda vafo yo'q deding,
Nimaga ularni tag'in kutasan?

Bu misralar nasriy matnga aylantirilsa, undagi sirlilik, ta'sirchanlik, mukammallik butunlay yo'qqa chiqib, oddiy so'zlarning unchalik ham mantiqli

bo'lmagan yig'indisiga aylanib qoladi. Sh.ning sehri uning mohiyatini anglash mushkulligida, mazmunning tutqich bermasligidadir. Shoirning o'zigagina xos jonli ohang, faqat o'zigagina tegishli betakror ruhiy holatning ifodalanishi Sh.ni yuksak darajaga ko'taruvchi omildir.

So'z san'atining alohida shakli sifatida nasrning paydo bo'lishi o'zbek Sh.ining mohiyatini o'zgartirib, taraqqiyotini susaytirib qo'ymagan bo'lsa-da, uning tabiatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. YAngi o'zbek Sh.i yanada nafislashdi, yanada turfalashdi. Sh. jamiyat va tabiatda ro'y bergan hayotiy hodisani badiiy hodisaga aylantirish vositasi hamda shaxsiy kechinmalarni, shoirning betakror va haqiqiy hislarini ifoda qilishning yo'li sifatida shiddat b-n rivojlanmoqda. Shubhasiz, yangi o'zbek Sh.i ko'proq lirik mohiyat kasb etayotir.

ShIRU ShAKAR, san'ati mulamma' – ma'lum tartib b-n 2 tilda yozilgan she'r; shunday she'r yozish usuli. O'zbek she'riyatidagi Sh.sh.da she'rning 1-misrasi o'zbekcha, 2-misrasi forscha yoki arabcha, fors she'riyatida esa aksincha, 1-misra forscha, 2-misra o'zbekcha (turkiy) yoki arabcha bo'lishi mumkin. O'n baytgacha arabcha, keyin forscha aytilgan she'rlar ham bor. Taxm. 15-a.dan bunday uslub «Sh.sh.» deb yuritiladi. YUsuf Amiriy «Bang va Chog'ir munozarasi» asarida Chog'ir va Bangni sut b-n shakarga o'xshatib, «Shiru shakartek bir-biri birlan qarin», deydi. Uch tilda yozilgan she'r shahdi shiru shakar deb atalgan. Sh.sh. alementlari G'arbiy yevropa va rus adabiyotida ham mavjud. 15-a.da Italiyada bu xil asarlar «makaronik poeziya» deyilgan. 18– 19-a.larda bu she'riyat namunalari Rossiya yozuvchilari ijodida ham ko'rindi. Lekin yaratilish usuli va maqsadiga ko'ra Sh.sh. b-n makaronik poeziya aynan bir hodisa emas. Odatda Sh.sh. lirik, makaronik she'rlar hajviy, yumoristik xususiyatga ega.

ShOHNAY, shexnay – surnaysimon tilchali-puflama musiqa cholg'usi. Shimoliy Hindistonning asosiy mumtoz sozlaridan. YOg'ochdan qilingan konussimon tanasida 7 ta chalg'ich (barmoq) teshigi mavjud. Qamishdan yasalgan tilchasi orqali havo yuboriladi. Baland, kuchli va jarangdor tovushga ega. Ijro jarayonida Sh.ga past ovoqli (bansuri nay kabi) puflama hamda urma (nog'ora, tabla va b.) cholg'ular jo'r bo'ladi. Turli oilaviy va diniy marosimlarda, xalq bayramlarida, hozirda esa konsert cholg'usi sifatida ham keng qo'llaniladi.

ShTRIX – torli-kamonli musiqa cholg'ularda ijro jarayonida kamoncha orqali tovush hosil qilish yo'llari; *legato*, *detashe*, *stakkato*, *spikkato* singari turlari bor. Ba'zan sozandalar orasida Sh. so'zi boshqa turli musiqa cholg'ulari ijrosi, hatto ashula ijrosiga nisbatan ham qo'llaniladi.

ShO''BA (arab. – qism, tarmoq) – 1) O'rta asr O'n ikki maqom tizimida papda tuzilmalarining muayyan tarmog'i. Sh.lar asosiy maqomlarga aloqador bo'lgan quyi tabaqadagi parda tuzilmalaridir. Sharq musiqa nazariyasiga oid adabiyotlarga ko'ra, jami 24 Sh. bo'lib, tovushqatori 2 dan 10 pog'onagacha yetgan. Ular,

asosan, Dugoh, Segoh, Chorgoh, Panjgoh, Ashiran, Navro'zi Arab, Mohur, Navro'zi Xoro, Navro'zi Bayotiy, Hisor, Nuhuft, Uzzol, Avj, Nayriz, Mubarca', Rakb, Sabo (Navro'zi Sabo), Humoyun, Zovuliy, Isfahonak yoki Ro'yi Iroq, Bastai Nigor, Nihovand, Javziy, Muxayyar deb nomlanadi. Ba'zi manbalarda Nishoburak, Mag'lub, Ajam (Navro'zi Ajam) kabi Sh. nomlari ham keltirilgan; 2) Shashmaqomda jamlangan mukammal ashula yo'llari. Sh. namunalari o'zaro farqli 2 guruhga taqsimlangan bo'lib, birinchisini saraxbor, talqin, nasr va yakunlovchi ufur, ikkinchisini esa, asosan, savt va mo'g'ulcha (tarkibiy shoxobchalari b-n) kabilar tashkil etadi.

“E”

EVFONIYA (yun. – euphonia – ohangdorlik, ohangdoshlik) – nutqning ohangdorligini ta'minlovchi turli xil fonetik usullar, holatlar majmui; fonikaning tarkibiy qismlaridan. E. fikrning estetik go'zalligini, musiqiylikni va emotsional ta'sirchanligini ta'minlaydi, she'riy ritmning izchilligini, poetik fikrning jarangdorligini ifodalaydi. Qofiya, alliteratsiya, assonans va tovush takrorlanishi E.ning usul va vositalari hisoblanadi.

EKSPUZITSIYA (lot. Expositio – ko'rsatish, bayon etish) – badiiy asar, moddiy madaniy yodgorliklar, tarixiy hujjat va b.ning ko'rgazma va muzey zallarida yoki ochiq joylarda ma'lum tizimda joylashtirilishi. Doimiy va davriy E.ning maqsadi barcha eksponatlarni ularning badiiy va ilmiy qiymati, tarixiy badiiy jarayondagi o'rni, materiallarning ahamiyatini mukammal yoritib berishdir. E. erkin yoki tomoshabinlarning tanishish yo'nalishlarini hisobga olgan holda tuziladi. Zamonaviy sharoitda E. eksponatlarni saqlash qoidalariga javob beradigan maxsus uskunalar, eksponatning qisqacha xarakteristikasi hamda E. xususiyatlari, asarlari bayon qilingan ixcham matnlar b-n ta'minlanadi.

EKSPONAT (lot. expono – ko'rgazmaga qo'yilgan) – muzey va ko'rgazmalarga qo'yiladigan va namoyish qilinadigan narsa (badiiy asar, tarixiy xujjat va h.k.).

EKSPRESSIONIZM (lot. expressio – ifodalash, izhor qilish) – 1900– 20-y.larda adabiyot va san'atda paydo bo'lgan yo'nalish; davrning o'tkir inqirozlarining aks sadosi sifatida yuzaga kelgan. E. asarlaridagi ijtimoiy tanqidiy ruhi b-n parallel mavjud bo'lgan yoki keyin yuzaga kelgan avangard san'atidan farq qiladi. Uning asarlarida zamonaviy sivilizatsiyaning inqirozi tabiat va insoniyatga yopirilib kelayotgan halokat ko'rinishi tarzida namoyon bo'ladi. «E.» termini ilk bor X. Valden tomonidan qo'llangan (1911). E.da, asosan, ijodkorning sub'ektiv tasavvurlari, his-tuyg'ulari ifodalandi, ulardagi ehtiroslilik va jiddiylik asarlarga jo'shqinlik baxsh etdi. E. taraqqiyoti qarama-qarshiliklarga ega bo'ldi, bir tomondan, modernistik an'analarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatsa, boshqa tomondan, ijtimoiy tanqidiy yo'nalishning qaror topishini ta'minladi.

Tasviriy san'atda E. o'tmishdoshlari (turli darajada simvolizmga yaqin bo'lgan) golland rassomi Van Gog, norvegiyalik E. Munk, belgiyalik J. Ensor ijodidan ta'sirlandilar. E. tamoyillari ko'proq nemis va avstriyalik rassomlar ijodida o'zini to'liq namoyon qildi. Inqilobiy mafkura ta'sirida bir qator rassomlar ijodida E. urush va inson huquqlarining poymol etilishiga qarshi bo'yoqlarga ega bo'ldi. E. grafika (dastgoh va kitob grafikasi)da ham sezilarli o'rin tutdi. Oq-qora bo'yoqlarning keskinligi, tasvirlarda erkin shakllarning ishlatilishi grafik asarlarga jo'shqinlik baxsh etish b-n birga uning ichki mohiyatini yoritishga xizmat qildi (mas., belgiyalik F. Mazarel asarlari).

O'zbekiston tasviriy san'atida E. ta'siri 20-a.ning 20– 30-y.larida M. Kurzin, V. yeremyan, V. Ufimsevlarning ayrim asarlarida seziladi. N. Kashinaning ilk ijodida shu ta'sirni ko'rish mumkin.

Musiqada E.ning ilk ko'rinishlari G. Maler (etuk simfoniylari va «Er haqida qo'shiq» turkumi) R. Shtraus («Salomeya» va «Elektra» operalari) ijodida namoyon bo'lgan. Musiqiy E. to'laligicha YAngi Vena maktabi vakillari asarlarida, keyinchalik uning uslubiy tamoyillari boshqa kompozitorlar ijodida ham o'z aksini. E.ga xos o'ta hayajonli, keskin kayfiyat qarama-qarshi (og'ir qayg'uli, g'amgin yoki xayoliy, osoyishta bo'lgan) obrazlar to'qnashuvi orqali yuzaga keladi. Ifoda vositalari atonallik, dodekafoniyaga xos unsurlarning keng tatbiq etilishi, garmoniyaning o'tkir hamohangsizligi, kuy tuzilmalari o'zaro bog'lanmaganligi, vokal partiyaning nutq intonatsiyalariga asoslanganligi b-n ajralib turadi. O'zbekiston kompozitorlaridan F. va D. YAnov-YAnovskiylarning turli janrdagi asarlari, N.Zokirovning operalari, M.Tojiev va T.Qurbonovning ayrim simfoniylarida E. xususiyatlari uchraydi.

EKSPROMT (lot. expromptus – tayyor, tez) – 1) maxsus tayyorgarliksiz, hozirjavoblik b-n yaratilgan asar, improvizatsiya. Doston, terma, she'r, askiya, so'z o'yini, lapar, yor-yor, qo'shiq va b. ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. 18-a.da Fransiyada, 18-a. oxiri va 19-a. boshlarida Rossiyada (N.Karamzin, A. Pushkin, M. Lermontov va b. ijodida) keng tarkalgan. V. Mayakovskiy, M. Svetlov, G'.G'ulom, shuningdek, o'zbek baxshilari, askiyachilari uchun xarakterli (yana q. Badiha); 2) musiqada – badihago'ylik tarzida (asosan, fortepiano uchun) yaratilgan cholg'u pesa. Mustaqil janr sifatida 19-a. boshida romantik kompozitorlar ijodida yuzaga kelgan. F. Shubert, F. Shopen, F. List E.ning mumtoz namunalarini yaratishgan. E. turli (sonata, murakkab 3 qismli, variatsiya va b.) shaklda bo'lishi mumkin.

ELEGIYA – 1) lirik poeziya janrlaridan; g'amgin ruhdagi lirik she'r. E.ning asoschisi yunon shoiri Kallin (mil. av. 7-a.ning 1-yarmi) hisoblanadi. E.larda hayotdan qoniqmaslik, hasrat motivlari ustivorlik qilgan. Fransuz Elarida emotsionallik, psixologizm, nazokat ortdi. Rus E.si 18-a.da paydo bo'ddi va V. AJukovskiy, K.N. Batyushkov ijodida rivojlandi. AS. Pushkin bu janr uslubi, mavzusini yangiladi. 20– 30-y.lar o'zbek lirikasida E.ning dastlabki namunalari

paydo bo'ldi. Hamzaning Tursunoyga, Cho'lponning o'zbek qizlari taqdiriga bag'ishlangan she'rlarida E.ga xos qayg'u motivlari, g'amgin kayfiyat o'z ifodasini topdi. Keyinchalik Oybek, H.Olimjon va b. shoirlar o'zbek E.sining eng yaxshi namunalarini yaratdilar; 2) musiqada – o'ychan, hazin, ba'zan motamsaro xarakterdagi vokal yoki cholg'u asar. Mustaqil janr sifatida 17-a.dan ma'lum (G.Pyorsell va b.). YUksak namunalarini J. Massne (ovoz, violonchel va fortepiano), M. Glinka, N. Myaskovskiy (romanslar), P. Chaykovskiy (torli orkestr uchun), S. Raxmaninov («Elegik trio» va b.), 20-a.da I.Stravinskiy, B.Bartok va b. yaratgan. O'zbekistonda M» Burhonov (violonchel va fortepiano uchun), A. Kozlovskiy (5 ta, violonchel uchun) E.lari tanilgan.

ELEKTRON MUSIQA – 1) elektron musiqa cholg'ulari, ovoz yozish hamda ovoz taratish (magnitofon kabi) qurilmalari vositasi b-n yaratilgan musiqa asarlari. Kompozitorlik ijodida konkret musiqa, maxsus kompyuter dasturlari asosida ijod etilgan kompyuter musiqasi, kinofilm, spektakl va b. uchun bastalangan amaliy E.m. kabi turlari ajratiladi. Ommabop musiqada 1970-y.lardan rivoj topib, barcha elektr va elektron musiqa cholg'ularidan keng foydalanilgan cholg'u rok musiqa («Space», «Tangerine Dream» va b. ansambllar), koinot mavzusida, asosan, sintezator uchun yaratilgan musiqa («Pink Floyd» ansambli, Jan Mishel Jarr, Klaus Shulse va b.), noaniq ritmlar, rivojlanmagan ohang parchalari, ko'p qatlamli, cho'ziq akkord va shovqinlarga asoslangan «ambient» uslubi (Brayyan Eno va b.), texnik qurilmalar tovushlarining taqlidlaridan foydalanilgan «texno» uslubi va b. ajratiladi; 2) musiqiy avangardizm yo'nalishlaridan biri. Sun'iy (obertonlarsiz) tonlarini elektron qurilmalari hamda maxsus kompyuter dastur (algoritm)lar yordamida qayta ishlashga asoslanadi. Asoschisi AQShda yashagan fransuz kompozitori E. Varez (1883– 1965) hisoblanadi («Ekvatorial» asari, 1934 va b.). 1951 y. birinchi maxsus E.m. studiyalari yevropa, keyinchalik, Amerika va Osiyo mamlakatlarida tashkil topgan, 1960– 70-ylarda E.m.ning milliy maktablari yuzaga kelgan (Germaniyada – K.Shtokxauzen; AQShda – M.Bebbit, R.Seshns; YAponiyada – T.Mayudzumi, Misrda – X.al-Dabxa, Rossiyada – E.Artemev, E. Denisov, A.Shnitke; Italiyada – L.Berio, L.Nono, Polshada – K.Pendereskiy va b.). 20-a.ning so'nggi choragidan E.m. Italiya (mas., Florensiya konservatoriyasi, 1970), AQSh, YAponiya, Niderlandiya, Germaniya va b. mamlakatlar oliy o'quv yurtlarida o'qitiladi, AQSh, YAponiya, Buyuk Britaniya, Polsha va Germaniyada umumta'lim tizimiga xam kiritilgan.

ELEKTRON MUSIKA CHOLG'ULARI – zamonaviy musiqa cholg'ulari turi; tovushi elektron qurilmalar yordamida elektr signallarni hosil qilish, kuchaytirish hamda o'zgartirish yo'li b-n paydo bo'ladi. Ilk namunasi – t y e l a r m o n i u m 1897 y.da amerikalik prof. T. Kaxill tomonidan ixtiro qilingan. Unda ijro etilgan musiqa asarlari Nyu-York telefon tarmog'i opqali uzatilgan. 1920 y.da rus muhandisi L. Termen havaskor musiqachilarga mo'ljallangan bir ovozli termenvoksni kashf qilgan. 1934 y.da L. Xammond birinchi ko'p ovozli

elektroorganni ishlab chiqqan. Keyinchalik sintezator, orkestrator, 1980– 90 y.larda klavinova, raqamli piano va royal kabi klavishli, ritm mashina, raqamli barabanlar kabi urma va b. turlari rivoj topdi. Hozirda E.m.ch. elektr signallarni hosil qilish (elektromagnit generatori yoki ossillyator), ularni o'zgartirish (modulyator, filtr, feyzer, multieffektor, miksher, turli protsessorlar, kuchaytirgichlar), yozib olish (sekvenser, sempler), xotirada saqlash (turli disklar), tovushlarga aylantirish (akustik tizimi, dinamiklar) kabi qurilmalardan iborat. An'anaviy musiqa cholg'ularidan farqli o'laroq E.m.ch. barcha (musiqiy ohang va usullar b-n birga turli tabiiy va sun'iy) tovushlarni elektron-raqamli shaklga aylantirib (mas., sempler yordamida) xotiraga oladi hamda cheksiz imkon darajasida o'zgartira oladi. E.m.ch. pop-musiqa, elektron musiqada, shuningdek, turli fonogrammalarni tayyorlashda keng foydalaniladi. O'zbekistonda, asosan, 1980-y.lardan tarqala boshladi.

EPIGONLIK (yun. epigonoi – keyin tug'ilgan) – badiiy adabiyot va san'atda yangilikka intilmaslik, an'ana shaklida paydo bo'lgan yo'nalish, uslub, janr hamda usullarni ko'r-ko'rona takrorlash, ko'chirmachilik. E. san'at va adabiyot namunalarini oldingi mazmun-mohiyat va estetik jozibadan ayirib, adabiyotni tinimsiz o'sish-o'zgarish imkoniyatidan mahrum qiladi. Bor badiiy an'analarni rivojlantirishga urinmaslik, ularga o'zgarishlar kiritishga intilmaslik, o'z yo'lidan yurishga botinmaslik orqali ijodni qolipga solish, nusxakashlik E.ning asosiy belgilaridir.

Adabiy E.u yoki bu adabiy qarash, maktab yoxud yo'nalish badiiy ijodga turtki berolmay, uning rivojiga to'siq bo'la boshlaganida kuchayadi. Badiiy didlar almashayotgan, estetik karashlar yangilanayotgan davrda E., ayniqsa, avj oladi. E. ichki va tashqi singari 2 ko'rinishda bo'ladi. Tashqi E. biror adabiyotda mavjud hodisalardan nusxa olish, ko'chirish bo'lsa, ichki E. bir muallifning o'zini o'zi takrorlay boshlashidir. Badiiy adabiyot va san'atni ommaviylashtirish, uni hammabop qilishga urinish yo'lidagi harakatlar E.ning yoyilishiga sabab bo'ladi. E. biron qilgan badiiy kashfiyotni o'zlashtirib olganligi b-ngina emas, balki o'quvchilar estetik didini o'tmaslashtirgani, ularda shaxslik xususiyatlarini yo'qotib, «ommalik» belgilarini ko'paytirgani b-n ham millat taraqqiyoti uchun xavflidir.

EPIGRAMMA (yun. epigramma – ustki yozuv) – kichik hajviy she'r. YUnonistonda ibodatxona va haykallarga o'yib yozilgan she'riy parchalar E. deb atalgan. Ularda ma'budlar va qahramonlar madh etilgan, ba'zan E.lar hikmatli iboralarni ham qamrab oladi. Birinchi yunon E.lar antologiyasi mil. av. 1-a.da tuzilgan va 6– 10-a.larda to'ldirilgan; natijada 16 kitobdan iborat majmua vujudga kelgan («Palatin antologiyasi», 4000 ga yaqin E.). Lotin adabiyotida E. janri mil. av. 2– 1-a.larda paydo bo'lgan. YAngi davr adabiyotida, xususan, klassitsizm she'riyatida E. uncha katta bo'lmagan hajviy she'r bo'lib, odatda, biron-bir shaxsga qarshi yo'naltiriladi. So'nggi davr shoirlari ham E. janriga murojaat

qilganlar, O'zbek adabiyotida H.H.Niyoziy, G'.G'ulom va b. bir qancha E.lar yozganlar.

EPILOG (epi... va logos – so'z) – badiiy asarda voqea tasviridan so'ng qahramonlarning keyingi taqdirini so'zlab beruvchi xotima qismi; qadimgi yunon dramasida xor (yoki aktyor)ning tomoshabinlarga so'nggi murojaati (bunda sahnada yuz bergan voqea-hodisalarning mohiyati sharhlanar va muallifning niyati bayon qilinardi). Uyg'onish davri dramalarida (V.Shekspir, B.Jonson), odatda, E. tomoshabinlarga murojaat-monolog bo'lib, bunda pesaning asosiy g'oyasi sharhlangan.

E. asardagi asosiy ziddiyat yechimining oqibatlarini ifodalashga, asarning goyaviy samarasini bayon qilishga xizmat etadi. Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanidagi xotima E.ning yorqin namunasi. Har bir asarda E. bo'lishi shart emas. Ba'zan E. asarning bosh qismiga ko'chirilishi ham mumkin. Musiqada ham operaning xotima kismi E. deb yuritiladi (yana q. Xotima).

EPOPEYA (epos va yun. poico – yarataman, ijod qilaman) – umumxalq muammosi tasvir etilgan yirik hajmli epik asar. Qadimgi (yoki qahramonlik) E. hamda yangi zamon E.si kabi bosqichlarga bo'linadi. Badiiy so'z taraqqiyotining ilk bosqichida E. xalq qahramonlik eposining ko'rinishlaridan biri hisoblangan. E.ning xalq og'zaki ijodi negizida yuzaga kelgan mumtoz namunalari sirasiga yunonlarning «Iliada» va «Odisseya», hindlarning «Mahabharata» va «Ramayana», fransuzlarning «Roland haqida qo'shiq», nemislarning «Nibelunglar haqida qo'shiq», o'zbeklarning «Go'ro'g'li», «Alpomish» va b. asarlari kiradi. Bu xil E.lar mazmuni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, unda muayyan xalqning shakllanish davridagi turmushi, buyuk qahramonliklar, xalq taqdirida ro'y bergan keskin o'zgarishlar aks etadi. E. qahramonlari qiyofasida u yoki bu xalqning orzu-intilishlari, qudrati va ulug'vorligi o'z ifodasini topadi. Badiiy fantaziya darajasiga ko'tarilgan obrazlilik, tasvirlanayotgan hodisalarning favqulodda mo''jizaviyligi, bayonning batafsilligi, syujet qamrovining keng va ko'lamdorligi, badiiy tasvir vositalarining yorqin hamda ta'sirchanligi qadimgi E.ga xos badiiy-estetik belgilardir.

Keyinchalik yozma adabiyotning ayrim vakillari E.ga xos miqyos va ko'lamdorlikni o'zlarining individual ijodlariga ko'chirishga urinib, hajman yirik, mazmunan xalq hayotidagi muhim hodisalarni aks ettiruvchi asarlar yaratishga tutindilar. Uyg'onish davriga kelib, yevropada ijtimoiy munosabatlarning keskin o'zgarishi yangi davrning tabiati va ehtiyojlariga mos keladigan E. yaratilishini talab etdi. Natijada Dante, Rable, Servantes va b. buyuk ijodkorlar tomonidan E.ning qadimgi ko'rinishlaridan ham shaklan, ham mazmunan farq qiladigan va yangi zamon talablariga javob bera oladigan yorqin namunalari yaratildi («Ilohiy komediya», «Gargantyua» va Pantagryuel», «Don Kixot» va b.). Forsiy va turkiy adabiyotlardagi «Xamsa» asarlari ham jamiyat oldida turgan o'ta dolzarb hayotiy muammolarning monumental yo'sinda aks ettirilishi jihatidan E. talablariga javob

bera oladi.

EPOS (yun. epos – soʻz, xikoya) – 1) badiiy adabiyot turi (lirika va drama b-n bir qatorda); 2) xalqning kahramonona oʻtmishini aks ettiruvchi asar. E. adabiyotning uch turidan biri sifatida tafsilot tasviriga tayangan badiiy asarlar jamini anglatadi. Unda muayyan makon va zamonda kechadigan voqea-hodisalar tafsiloti, albatta, mavjud boʻladi. E.da soʻz yordamida oʻquvchi koʻz oʻngida real hayot manzaralariga muvofiq keladigan badiiy voqelik yaratiladi.

E.ning eng asosiy belgisi voqea tasviri, bayoni boʻlgani uchun ham koʻpincha bu turdagi asarlar nasr yoʻlida yoziladi. Lekin bu hol sheʼriy shaklda bitiladigan epik asarlar borligi va boʻlishi mumkinligini inkor etmaydi. Qandaydir voqeani aks ettirish asosiga qurilgan sheʼriy va nasriy asarlar E.ga mansubdir. E.da muayyan makon va zamonda muayyan shaxs yoki odamlar guruhi b-n boʻlib oʻtgan biror voqea, odatda, muallif yoki hikoyachi-personaj tilidan bayon etiladi. Bu hol unda bayon, tavsif va dialogning birgalikda qorishiq holda kelishini taqozo etadi. Ayni paytda, E.da bayon, rivoyat yetakchilik qiladi. Muayyan asardagi peyzaj, portret, narsa-buyum va b. tafsilotlar tasviri rivoyatni kuchaytirish, uning taʼsir darajasini oshirish, personajlar tabiatini boʻrttirib koʻrsatishga xizmat qiladi. E.ning hozirgi bosqichida borgan sari bayonning salmogʻi kamayib borayotganligi kuzatilmoqda. Ertak, afsona, rivoyat, doston singari xalq ogʻzaki ijodi namunalari hamda ilk yozma E.larda voqea-hodisalarni bayon etish, aytib berish katta oʻrinni tutgani holda dialoglar va tafsilotlarga kam oʻrin ajratilardi. Keyingi vaqtlarda esa, E.ga mansub asarlarda dialog va tafsilotlarning salmogʻi ortib bormoqda. Bu holni, birinchidan, E.da ifoda imkoniyatlari oshgani, ikkinchidan, inson ichki olamining noziklashib, ruhiyati murakkablashib borayotgani b-n izohlash mumkin.

E. asardagi voqea-hodisalar b-n oʻquvchi (tinglovchi) oʻrtasida oʻziga xos vositachi hisoblanadigan roviy yoki hikoyachi tomonidan bayon etilganda, ayni voqealarning nima uchun aytib berilayotgani, odatda, izohlab oʻtirilmaydi. Bayon koʻpincha muallif, baʼzan esa biror personaj tilidan amalga oshi-riladi. E.da tasvirlanayotgan obrazlar tizimi katta ahamiyat kasb etadi. Obrazlar tizimi deyilganda faqat odamlargina emas, E.da tasvirlangan jonivorlar, narsa-buyumlar va tabiat hodisalari ham koʻzda tutiladi. E.da qatnashadigan obrazlarni shartli ravishda: bosh qahramonlar, personajlar yoki qahramonlar hamda yordamchi obrazlar sifatida 3 turga boʻlish mumkin.

E. badiiy tasvir qamroviga koʻra, katta, oʻrta va kichik kabi uchta janr guruhiga ajratiladi. Katta epik janrlarga roman, epopeya, epik doston; oʻrta epik janrlarga qissa; kichik epik janrlarga afsona, badia, latifa, masal, novella, ocherk, rivoyat, ertak, esse, etyud, hikoya, hikoyat kabilar kiradi. E.ni janrlarga ajratishda voqea-hodisalarning qamrovi yoki davomiyligi darajasi emas, balki tasvirning koʻlami hisobga olinadi. Shuning uchun ham odamning bir soatlik holati aks ettirilgan romanlar boʻlganidek, necha yillik voqealar tasvirlangan hikoyalar ham boʻlaveradi. Shuningdek, E.ni janrlarga ajratishda asarlarning hajmi ham asosiy oʻlchov boʻlolmaydi. E.ni janrlarga tasniflashda muallifning estetik niyati ham hal

qiluvchi o'rin tutadi. Shuning uchun ham ba'zan romandan katta hikoyalar, hikoyadan kichik qissalar yaratilishiga tabiiy hol, deb karash kerak bo'ladi. Asarlarning janr talablariga muvofiq bo'lishini qat'iy talab etish yozuvchini qolipga solishga urinish bo'lib, badiiy ijodga katta zarar keltirishi mumkin. E.ga mansub asarning qaysi janrga tegishli ekanini muallifning o'zi belgilashi maqsadga muvofiqdir.

E. tor ma'noda, xalqning qahramonona o'tmishini aks ettiruvchi asarlardir. Dastlab E. qahramonlarning atrof-olamdagi yovuz kuchlar va buzuvchi niyatli odamlarga qarshi kurashi bayon etilgan asarlarni anglatgan. Qadimgi E.larda voqea-hodisalarning talqin va tasvir etilish yo'sini o'sha davr kishilarining dunyoqarashi, e'tiqodi, ishonchlaridan kelib chiqqan. E.ning eng qadimgi namunasi sifatida ilmda oldinlari akkadlarniki deb sanalib kelingan, ammo keyinchalik barcha turkiy xalqlarga tegishli ekani aniqlangan «Gilgamish» dostoni hisoblanadi.

ERTAK – xalq og'zaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to'qima va uydirmaga asoslangan sehrli-sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Asosan, nasr shaklida yaratilgan. M. Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida yetuk shaklida uchraydi va biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilish ma'nosini bildiradi. E. Surxondaryo, Samarqand, Farg'ona o'zbeklari orasida matal, Buxoro atrofidagi tuman va qishloqlarda ushuk, Xorazmda varsaqi, Toshkent sh. va uning atrofida cho'pchak deb ataladi. E. hayot haqiqatining xayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyib-g'aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g'ayritabiiy jasorati b-n folklorning boshqa janrlaridan farq qiladi. E.larda uydirma muhim mezon bo'lib, syujet voqealarining asosini tashkil etadi, syujet chizig'idagi dinamik harakatning konflikt yechimini ta'minlaydi. Uydirmalarning turli xil namunalari ta'limiy-estetik funksiyani bajaradi, janr komponenti sifatida o'ziga xos badiiy tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea va hodisalarni hayotda bo'lishi mumkin bo'lmagan yoki mavjud bo'lgan hodisalar tarzida tasvirlaydi. Xayoliy va hayotiy uydirmalarning ishtiroki, syujet chizig'ida tutgan o'rni va vazifasiga ko'ra, E.ni 2 guruhga – xayoliy uydirmalar asos bo'lgan E., hayotiy uydirmalar asos bo'lgan E.larga bo'lish mumkin. Xayoliy uydirmalar asosidagi E. syujeti mo'jizali, sehrli; hayotiy uydirmalarga asoslangan E. syujeti esa hayotiy tarzda bo'lib, unda real voqea-hodisalar tasvirlanadi. E.da, asosan, uch maqsad hikoya qilinadi. Birinchisida ideal qahramonning jasorati, yovuz kuchlarga qarshi chiqib, xalq manfaatini himoya qilishi, ikkinchisida, asosan, bosh qahramonning o'zga yurt malikalariga yoki parizodlariga oshiq bo'lib uylanishi, kasalga dori topishi, ajdar va devlar olib qochgan kishilarni ozod qilishi, uchinchisida esa adolatsizlikka, zulmga qarshi chiqishi kabi maqsadlar bayon qilinadi. Birinchi maqsad pahlavonning faol harakati va g'ayritabiiy kuch-qudrati b-n amalga oshsa, ikkinchi maqsad passiv

qahramonga yordam beruvchi tilsim vositalari yordamida, uchinchi maqsad esa bosh qahramonning aql-idroki, tadbirkorligi b-n amalga oshadi.

E. janri obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, uydirmalarning o'rni va vazifasi, tili va uslubiga ko'ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi E.lar, sehrli E.lar, maishiy E.lar, hajviy E.larga bo'linadi.

ERTAKChI – ertak aytuvchi, hikoyachi. Repertuaridagi ertaklar xarakteri va hikoya qilish uslubiga ko'ra E.lar bir-biridan farq qiladi: ular ijrochi va ijodkor E.larga bo'linadi. Birinchisi o'zi eshitgan ertakni aynan takrorlaydi. Ikkinchisi – iste'dodli E. o'zi eshitgan, o'rgangan ertaklarni ijro etmay, ularga yangiliklar kiritadi, ertakka ijodkor sifatida yondashib, an'anani buzmaganda holda, ertakka yangi motiv va epizodlar qo'shadi, uning ta'sir kuchini oshiradi; ularni o'z didi, qobiliyati va dunyoqarashi, tinglovchilar saviyasi va talabiga moslab o'zgartiradi. Ertaklarning badiiy asar darajasiga yetishi, avloddan avlodga o'tib kelishida professional E.larning xizmatlari katta bo'lgan. E.lardan Hamrobibi Umarali qizi ko'proq qahramonlik, Hasan Xudoyberdi o'g'li sehrli, Haydar Boycha o'g'li hayvonlar haqidagi, Nurali Nurmat o'g'li (Nurali qiziq) maishiy, Rasulov Husanboy sehrli-sarguzasht, Shukurov Abdug'ofir mardlik va qahramonlik mazmunidagi ertaklarni ijro etishgan va ularning ijodi xalq orasida keng tarqalgan.

ESTRADA (ispancha estrado – taxtasupa), estrada san'ati – 1) keng ma'noda – ko'ngilochar, ommabop badiiy (abadiy, musiqiy, raqs, tomoshaviy va b.) janr va shakllarning umumiy ifodasi; 2) tor ma'noda – sahnaviy professional san'at turi. Rossiya va b. ba'zi mamlakatlarda E., Angliyada myuzik-xoll, Fransiyada varete, kafe-shantan, kabare, AQShda shou, revyu kabi atamalar b-n yuritiladi. E.ning kelib chiqishi xalq og'zaki ijodi b-n bog'liq bo'lsa-da, u muayyan (tijorat-ommabop) san'at turi sifatida 19-a.da yevropa yirik shaharlarining demokratik ijtimoiy-madaniy muhitida yuzaga kelgan. E.ning asosiy shakli – maxsus joylarda, muntazam ravishda o'tkaziladigan E. konsertidir. U bir nechta (yoki yakka) artist (so'z ustasi, xonanda, raqqos, aktyor va b.)ning badiiy tugal, turfa mazmundagi kichik chiqishlaridan iborat bo'lib, ifoda vositalarining lo'nda va yorqinligi, o'ziga xosligi, ishtirokchilarning tomoshabin b-n bevosita muloqotda bo'lishi b-n ajralib turadi. E. tomoshalari ba'zan konferanse birlashtirgan mavzuli dastur asosida tuziladi. yevropada E. tomoshalari dastlab kafe va restoranlarda, keyinchalik moslashtirilgan teatr binolari va b. joylarda o'tkazilgan. Ularda so'z ustalari, qo'shiqchilar, raqqos va raqqosalar, shuningdek, akrobat, ko'zbog'lovchilar ishtirok etgan. Hozirda estrada sahnalarida monolog, feleton, hajviy hikoya kabi nutq janrlari, E. (milliy, bal va b.) raqs, kuplet va E. qo'shig'i, ko'pgina sirk turlari (akrobatika, jonglyorlik, fokus va b.), teatr miniatyurasini, qo'g'irchoqbozlar chiqishlari, pantomima va b. mavjud.

O'zbekistonda (boshqa Sharq mamlakatlarida bo'lgani kabi) E.ning rivojlanishi quyidagi ko'rinishlarda bo'lgan: bir tomondan unda an'anaviy san'at namunalari sahna talablariga moslashtirib o'zgartirilgan (mas., Tamaraxonim va

M.Qoriyoqubov ijrosidagi xalq laparlarining sahna talqinlari, YUsufjon qiziqnint askiya an'analariga asoslangan konferanselik chiqishlari va b.) yoki milliy janrlar negizida yangi sahna turlari yaratilgan (M. Turg'unboeva Usta Olim b-n birgalikda ijod qilgan «Paxta», «Pilla» kabi ommaviy sahna raqslari). Ikkinchi tomondan O'zbekiston E.si chet el san'ati shakl va uslublari (mas., jaz, estrada orkestri, myuzik-xoll)ni o'zlashtirishi b-n boyidi. 1956 y.dan O'zbek estrada teatri, keyinchalik O'zbek davlat estrada birlashmasi (1996 y.gacha) faoliyat ko'rsatgan.

Hozirda O'zbekistonda E. san'atini rivojlantirish, E. jamoalari hamda yakka ijrochilar faoliyatini muvofiqlashtirish kabi vazifalar «O'zbeknavo» birlashmasiga yuklatilgan. E. o'quv yo'nalishi sifatida maxsus ta'lim tizimiga kiritilgan. 1996 y.dan Toshkent estrada kolleji, O'zbekiston davlat konservatoriyasi va b. san'at (musiqa) o'quv yurtlarida E. f-lari faoliyat ko'rsatmoqda.

ESTRADA ORKESTRI – orkestr turi; estrada musiqasi va jaz namunalarini ijro etuvchi ijodiy jamoa. 20-a.ning 20-y.larida jaz orkestri negizida yuzaga kelgan. Tarkibi 14 dan 30 gacha (va undan ortiq) sozandalardan tashkil topadi: kuy yo'lini ijro etuvchi melodik (asosan, mis-puflama cholg'ular – 3–4 truba, 3–4 trombon, 4–5 saksofon) va ritmik (fortepiano, elektr gitaralar, urma cholg'ular) guruhlardan iborat. E.o.ning torli-kamonli (skripka, violonchel kabi) va b. cholg'ular qo'shilishi hisobiga kengaytirilgan turi simfojaz (estrada-simfonik orkestri) deb ataladi. E.o. tarkibiga, shuningdek, xonanda, raqqos va b. san'atkorlar kirishi mumkin.

ETYUD (frans. etude – aynan mashq, o'rganish) – 1) tasviriyl san'atda borliq (natura)dan uni o'rganish maqsadida yaratilgan asar. Ijodkor badiiy asar (rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika) yaratish jarayonida E.dan yordamchi manba sifatida foydalanadi. Tugal asar E. majmuasi sifatida o'zini namoyon qiladi. Realistik tasviriyl san'at asarlarini yaratish E.dan kartinaga o'tish jarayonida amalga oshadi. 19-a. o'rtalaridan E.ga munosabat o'zgardi, E.ni badiiy qiymatga ega bo'lgan asar darajasiga ko'tarish, ijodkorning g'oyaviyl estetik qarashlarini ifodalashga intilish kuchaydi. Yirik ijodkorlarning E.lari ko'pincha badiiy qiymatga va mustaqil ahamiyatga ega; 2) musiqada – cholg'u ijrochiligining muayyan texnik usulini qo'llashga asoslangan va sozandaning malakasini oshirishga mo'ljallangan pesa. 19-a.da musiqa cholg'ulari takomillashuvi hamda virtuozi ijrochiligining yuksalishi natijasida rivoj topdi. Musiqiy romantizm vakillari (N.Paganini, F.List, F.Shopen, A.Skryabin, S.Raxmaninov va b.) ijodida E. yuksak badiiy konsert asari darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston kompozitorlaridan G.Mushel, B.Gienko, Sayfi Jalil (fortepiano uchun), T.Qurbonov (organ uchun) va b. E. yaratgan; 3) teatr pedagogikasida aktyorlik mahoratini rivojlantirish va mukammallashtirishga xizmat qiladigan mashq. O'qituvchi oldindan ishlab chiqqan yoki badiha yo'sinida yaratgan turli sahna harakatlariidan tashkil topadi.

“YU”

YUMOR (lot. humor – xilt) – kulgi b-n xayrixohlikni o'zida mujassam etgan komiklik turi. Badiiy adabiyotga mansub yumoristik asarda yozuvchi ijtimoiy hayotdagi, shaxsiy turmushdagi, xususan, ayrim kishilardagi ba'zi kamchilik-nuqsonlardan kulib, uni tanqid qiladi. Bunda yozuvchi tanqid qilinayotgan ob'ektning yo'qotilishiga tarafdor emas, unga achinadi, undagi mavjud kamchilikning tuzalishini istaydi. yengil tanqid, hazil ruhi b-n YU. satiradan farq qiladi. Satirik asarda ijtimoiy hayot hodisalari zaharxanda kulgi orqali fosh etilsa, YU.da xarakterdagi nuqsonlar hazil-mutoyiba, kinoya b-n tanqid qilinadi. Satirada YU. unsuri bo'lganidek, YU.da ham satira unsuri bor. Har qanday jiddiy asar (roman, qissa, hikoya, doston, she'r va sh.k.)da, xalq ijodi namunalarida ham YU. bo'ladi.

Tasviriy san'atda YU. voqea, narsa, jonivor, ayniqsa, kishilarning xatgi-harakati kulgili tasvirlangan, yengil tanqid etilgan, umuman ko'rinishi, ishi hazil-mutoyiba tarzida ko'rsatilgan tasvir (ko'pincha grafika asari)dir.

YUMORESKA (yumor so'zidan) – hazilomuz, kichik hajmli, odatda, cholg'u pesa; skersoga yaqin. Musiqada YU. nomini ilk bor R.Shuman qo'llagan (fortepiano uchun YU., 1839; fortepiano triosi uchun YU.; 1842). Mazkur YU.lar (nemis yozuvchisi Jan Pol asarlarida bo'lgani kabi) xayolchan, lirik va hazilchan lavhalardan tashkil topgan. E.Grig, A.Dvorjak, P.Chaykovskiy, S.Prokofev, R.Shchedrin, O'zbekistonda V.Saparov (fagot va fortepiano uchun), Hab. Rahimov (puflama sozlar orkestri uchun) va b. YU. yozishgan.

“YA”

YALLA – o'zbek xalq ijodida keng tarqalgan, raqs b-n ijro etiladigan qo'shiq turi. Xalq so'zi, mumtoz va zamonaviy shoirlar she'rlariga aytiladi. YA. yakka, ko'pincha 2 va undan ortiq ijrochi tomonidan (doira va cholg'u ansambli jo'rligida) ijro etiladi. Aksariyat YA.lar ishq-muhabbat mavzuida bo'lib, jozibali, o'ynoqi xarakterga ega. YA. 2 turga bo'linadi: 1) qo'shiq janriga yaqin, kuyi nisbatan tor diapazonli, asosiy misralar yakkaxon yallachi, naqarot esa guruh tomonidan doira jo'rligida aytiladi (mas., «Olmacha anor», «YAllama yorim», «Ho-ho, yalla», «Qizgina»); 2) kuy diapazonining kengligi va tuzilishi (ayrimlarida baland pardali avj mavjudligi) jihatidan ashula janriga yaqin. Xalq orasida «YAli-yali», «Qalam qoshligim», «Jonon bo'laman deb», «Ayrilmasun», «Fig'ondur» kabi mumtoz YA.lar keng tarqalgan. Namanganda YA. turkumlari mavjud: yallachi ayollar tomonidan doira jo'rligida «Katta yalla» va «Kichik yalla» (kuyi va usuli murakkab, ijrosi mukammal) namunalarini to'y marosimlari va bazmlarda ijro etiladi. Ashula va YA. namunalaridan («YOr istab», «Mustahzod») yoki katta ashula va YA.dan iborat («Topmadim», «So'rmaysan») turkumlar ham mavjud. Hozirgi kunda YA.lar estrada yo'nalishida ham ijro etiladi.

YARUS – teatr tomosha zalining orqa, yon devori bo'ylab joylashgan o'rindiqli

balkoni.

“O”

O'YIN – tarbiyalash va hordiq chiqarish vositalaridan biri. O'. insoniyatning butun tarixi mobaynida diniy marosim, sport, harbiy va b. mashqlar, shuningdek, san'at, ayniqsa uning ijro shakllari b-n qo'shilib kelgan. Ma'lumki, inson o'z hayotida o'yin, o'qish, mehnat, dam olish kabi mashg'ulotlar b-n band bo'ladi. Inson hayotining dastlabki davrlarida O'. asosiy faoliyat hisoblanadi, keyin u o'qish b-n baravar davom etadi, undan so'ng esa O'. kamayib, uning o'rnini o'qish va mehnat egallaydi. Odamlar tarixining dastlabki davrlarida O'.lar hayotda muhim o'rin tutgan. O'.lar yordamida insoniyat o'sgan, ulg'aygan, chiniqqan, jismonan baquvvat bo'lgan, aqlan, ruhan rivojlangan, ma'naviy kamol topgan.

O'zbek xalqi orasida milliy O'.larning quyidagi turlari keng tarqalgan: 1) tabiiy-mavsumiy O'.lar («YOmg'ir yog'aloq»; «Oq terakmi - ko'k terak», «Uloq» va b.); 2) hududiy va turli joylarga mos O'.lar (mas., uyda – boshqotirma va so'z o'yinlari; hovlida – «Tosh O'.», «Arqon O'.»; bog'da – yong'oq, danak O'.lari, «Quvlashmachoq» va b.); 3) turli yosh va jinslarga xos O'.lar (yigitlar orasida «Podachi», «Chavandoz», «Quloq cho'zma» va b., qizlar orasida «Durra», «Chorichanbar», «G'oz-g'oz» va b.). Katta yoshdagi erkaklarning kurash, uloq, chavgon kabi sport O'.lari bo'lsa, ayollarning ko'proq so'z, raqs, qo'shiqli O'.larni o'ynash odatlari bo'lgan; 4) mashg'ulot, mehnat faoliyati b-n bog'lik O'.lar, odatda, «Navro'z» kunlari o'ynalgan (mas., chorvachilikda «Ov o'yin», kamondan otish, «Kiyik ovi»; dehqonchilikda «Mashoba», «Xirmon-xirmon» va b.; hunarmandchilikda «Sartarosh», «Kovushim», «Kashtachi» va b.); 5) voqeaband O'.lar («Podsho-vazir», «Urush O'.», «Echki-cho'pon», «Bo'ri va qo'ylar» va b.); 6) harakatli O'.lar («Tepa kurash», «Qo'riqchi», «Chirkash» va b.); 7) turli vositali O'.lar. Bu O'.lar moddiy vositalar (qo'g'irchoq, o'yinchoq, tosh, tayoq, to'p, yong'oq kabilar) yordamida bajariladigan va ma'naviy, badiiy-ifodali vositalar (so'z, qo'shiq, raqs, teatr) yordamida amalga oshiriladigan O'.lar; 8) hayvonlar ishtirokida o'tadigan O'.lar. Bu O'.lar eng qadimgi hisoblanadi («Uloq», «Ot poyga», «Chavgon», «Xo'roz urishtirish», «Qo'chqor urishtirish», «Bedana urishtirish», «It urishtirish» va b.).

O'zbek xalq O'.lari avlodlarni tarbiyalashda «hayot maktabi» vazifasini o'tagan. O'.lar yosh avlodni aqlan, ruhan va jismonan barkamol bo'lib yetishishlarida muhim o'rin egallab kelgan.

O'YMA – o'ymakorlikda yog'och, ganch, marmar va b.ga o'yib, qirib, zarb qilib bezak ishlash usuli hamda shu usulda ishlangan naqsh, bezak.

O'YMAKORLIK – amaliy san'atning qadimiy va keng tarqalgan turi; yog'och, ganch, metall, tosh, suyak, terrakota va b.ni o'yish, yo'nish, kesish yo'li b-n badiiy shakl yasash san'ati. Buyumlar, turli asboblarni nafislashtirishda, binolarni bezashda, kichik shaklli haykaltaroshlik kompozitsiyalari yaratishda keng

qo'llanadi. O'.ning mustaqil janri gliptika; foydalanadigan xom ashyosiga ko'ra yog'och o'ymakorligi, ganch o'ymakorligi, tosh o'ymakorligi, metall O'. (kandakorlik), suyak o'ymakorligi kabi turlari bor.

O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekiston hududida O'. juda qadimdan rivojlangan. Ibtidoiy odamlar yog'och, suyak, hayvon shoxlaridan o'zlari uchun zarur qurollar yaratib, ularni «bezashgan», turli ramziy chiziq va belgilar ishlashgan, toshlarga rasmlar chizishgan.

O'rta Osiyoda O'. 3 yo'nalishda mavjud bo'lgan: naqsh O'. , mavzuli (odam va hayvon tasviri ishlangan) O'. hamda naqsh va mavzuli O'. uyg'unligidagi murakkab kompozitsiyalar. Afrosiyob, Fayoztepa, Ayritom va b.da qurilgan saroy, ibodatxona, zodagonlarning uy va qasrlari shunday O'. b-n bezatilgan. Arablarning bu hududga kirib kelishi b-n bezak san'atida ko'proq geometrik va islmiy naqshlar keng o'rin egallab, ular xalqning ma'naviy estetik qarashlarini aks ettiruvchi vositaga aylandi.

18– 19-alarda O'.ning o'ziga xos maktablari rivojlandi, biri-biridan jozibador san'at namunalari yuzaga keldi. O'. uslubiy rang-baranglikka xizmat qildi. 19-a.oxiri – 20-a.da Xiva (O. Polvonov, S. Bog'bekov), Buxoro (Usta Shirin Murodov, A. Boltaev), Qo'qon (Najmiddinov Haydar va uning o'g'li Q. Haydarov) va b.da mohir, qo'li gul ustalar yetishib chiqdi.

20-a.da O'. yangi mazmun va shakllar b-n boyidi, mintaqalardagi mahalliy xususiyatlar bir-biri b-n uyg'unlashib ajoyib mujassamotlar yaratildi (Navoiy teatri, Muqimiy teatri, Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi va b.). Zamonaviy O'. mustaqillik davrida bunyod etilayotgan me'moriy inshootlarning barcha turlarida qo'llanib, ular jozibador bezatilmoqda.

O'LAN, o'lang – xalq ijodi janri; qo'shiq turi. Dehqon, ayniqsa, ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi chorvador xalqlar (o'zbek, qozoq, turkman va b.) aholisi orasida keng tarqalgan. Asosan, ayollar tomonidan childirma (doira) jo'rligida yoki jo'rsiz ijro etiladi. O'zbeklarda to'y marosimi va bazmlarda qizlar bir tomon, yigitlar bir tomon bo'lib yoki ikki kishi tomonidan dialog shaklida ham aytiladi. Ba'zan savol-javobli qo'shiqlar ham O'. deb ataladi. O'.da xalqning orzu-umidlari, qayg'u va shodlik kayfiyatlari o'z ifodasini topgan, ishq-muhabbat mavzusi esa asosiy o'rin egallaydi. Hajviy O'.lar ham keng tarqalgan. Har bir to'y marosimiga xos O'.lar mavjud (beshik to'y O'.i, nikoh to'yi O'.ni va b.). O'. kuylari tor diapazonga, nutqdosh (rechitativ) va kuychan ohanglarga ega bo'lib, ravon usulda aytiladi. Lirik, jozibali, band yoki band-naqarot shaklida bo'ladi. O'. «YOr-yor» qo'shiqlariga yaqin bo'lib, ayrim O'.larda har bir misra «yor-yor» radifi b-n aytiladi (bu namunalar do'mbira yoki doira jo'rligida ijro etiladi). Qozoq va turkman O'.lari, asosan, kuychan ohangda, ba'zan o'ynoqi xarakterga ega bo'lib, yakka ijrochi yoki ayollar jamoasi tomonidan ijro etiladi.

O'LKASHUNOSLIK MUZEYLARI – ilmiy tadqiqot va madaniy-ma'rifiy muassasa. Ma'lum geografik yoki ma'muriy hududning tarixiy yodgorliklari,

tabiiy, ilmiy va badiiy to'plamlari, xalq san'ati asarlarini yig'adi, saqlaydi, ilmiy o'rganadi, ko'rgazmalar uyushtiradi va targ'ib qiladi. Muzeylarining keng tarqalgan turi bo'lgan O'm. kompleks yo'nalishga ega: unda, asosan, tabiat, tarix, ba'zilarida, shuningdek san'at, adabiyot va etnografiya, ayrimlarida qishloq xo'jaligi, iqtisod, sport kabi bo'limlar ham bo'ladi. O'm. katalog, yo'l ko'rsatkichlar va b.ni nashr qiladi.

20-a. boshida O'rta Osiyoda 4 ta O'm. bo'lgan. Hozirgi kunda O'zbekiston hududida Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar markazlarida O'm. bor va ular o'zaro hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi.

O'N IKKI MAQOM, O'n ikki maqom tizimi – 13– 17-a.larda O'rta va YAqin Sharq mamlakatlari kasbiy musiqa amaliyotida qo'llangan nazariy-amaliy tizim. Ustoz musiqachi va olimlarning bastakorlik va xalq ijodiyoti namunalarini muayyan ta'limot (tasavvuf) asosida ma'naviy va badiiy yaxlit holga keltirish ustida olib borgan izlanishlari natijasida yuzaga kelgan. Dastlab Safiuddin al-Urmaviy va Qutbiddin Sheroziylarning musiqaga doir asarlarida ilmiy jihatdan ishlab chiqilgan va keyingi asrlarda Xoja Abdulqodir Marog'iy, Abdurahmon Jomiy, Zaynulobidin Husayniy, Najmiddin Kavkabiy, Darvishali Changiy va b. tomonidan ijodiy davom ettirilgan. Ushbu ilmiy an'anaga ko'ra, tizimning tarkibi muayyan darajali pardalar uyushmalari – 12 maqom, 6 ovoza, 24 sho''ba, 3 rang va 24 murakkabot kabi guruhlarni o'z ichiga olgan. Noiniy, Darvishali Changiy va b. mualliflar ko'rsatishicha, 12 maqom guruhi payg'ambarlar (Odam Ato, Nuh, YA'qub, Ayyub, Dovud, Sulaymon, Muso, Muhammad alayhis-salom)dan qolgan ma'naviy meros asosida aniqlab olingan hisoblanadi. 12 maqomning serjihat (zohiriy-botiniy) ma'nolar b-n yo'g'rilgan umumiy va xususiy nomlari bo'lgan. Umumiy nomlari «doira», «halqa», «jam'» kabi atalib, ularning mukammallik darajasiga va, ayni paytda, cheksiz samoda mavjud barcha harakatdagi olamlarning o'zaro bog'liqligi va birligi g'oyasiga ishora etgan. Jumladan, musiqiy risolalarda O'.i.m. pardalari turli (katta-kichik) hajmdagi doiralar shaklida ustma-ust aks ettirilgan bo'lib, bir (ilk) doiradan keyingi doiralargacha izchil (navbatma-navbat) o'tilganda ularning boshlang'ich (tayanch) pardalari muntazam ravihda bir bosqichga yuksalib borgan. Natijada yuksalib boruvchi aylanma harakat yuzaga kelgan va u eng kichik doira b-n nihoyasiga yetgan.

O'.i.m.ning xususiy nomlari zanjirida ham tariqat maqomlariga bog'liq ma'naviy yuksalish g'oyasi o'ziga xos tarzda in'ikosini topgan. Bunda 1- «Ushshoq» maqomi – yo'l (tariqat)ga talabgor davrasini, 2- «Navo» – ularning ishq kuyini (navo chekishni), 3-«Busalik» (Abu Salik – Ahd otasiga ishora) – oshiqning tariqat yo'liga kirishga ahd bog'lanishini anglatadi. Keyingi 7 maqom nomlarida oshiqning «yo'l» sayrlari va manzillari ulug' haj safariga qiyos etilgan. Shunga ko'ra, 4- «Rost» – to'g'ri (tariqat) yo'lini, 5- «Husayniy» – piru murshid (yo'l boshchi)ni, 6- «Hijoz» – Makkai Mukarrama va Madinai Munavvara shaharlari joylashgan sarhad-yo'lning asosiy maqsad timsolini, 7- «Rohaviy» – yo'l (suluk)ni, 8- «Zangula» (tuya bo'yniga ilinadigan qo'ng'iroq) –

yo'ldagi karvon timsolini, 9- «Iroq» va 10- «Isfahon» – maqsadga yaqin kelish ma'nolarida keladi. Zero haj (Hijoz) yo'lida Iroq mamlakatining bepoyon cho'llaridan o'tilgan, «Isfahon» esa ana shu maqsadga yaqin kelishni ramz etadi. So'nggi ikki maqom – 11- «Zirafkand» (to'shak, yotish payti) va 12- «Buzurg» (ulug', buyuk) nomlarida safarbarlik harakati poyoniga yetganligi anglashiladi. Zirafkandning yana bir qo'shimcha nomi – «Ko'chak» (kichik) bo'lib, u o'zidan so'ng kelgan «Buzurg» (katta) b-n o'zaro nisbatda so'fiylarning kichik (inson) va katta olamning o'zaro birligi, uyg'unligi haqidagi so'fiyona qarashlariga ishora etilgan. O'.i.m. nomlari tasavvuf adabiyotida ham asosan ulug' yo'l safarini ifodalash uchun qo'llanib kelingan:

Gar Sifohonda Navo topmasang, ey yor-i Buzurg,
Qilg'asan azmi Iroq, aylab ohangi Hijoz.
(Hofiz Xorazmiy).

Ey, Navoiy, sen dog'i qilsang tama' sayri Hijoz,
Qil Iroq ohangi, tark aylab Xuroson men kabi.
(Alisher Navoiy).

O'.i.m. tizimidan o'rin olgan ovoza va sho''ba guruhlarini pardalarining sifat tuzilishi nuqtai nazaridan 12 maqomdan keyingi darajalarni tashkil etadi. Jumladan, sho'balar guruhida Sharq xalqlari (turk, eron, arab va b.) qadimiy kuy-ashulalarining ohanglari tovushqatorlar tarzida tasnif etilgan. Ular kasbiy musiqa kesimida mustaqil badiiy qiymatga ega bo'lmagan ko'rinadi. Chunki ular, asosan, ikki (Dugoh, Mubarca'), uch (Segoh, Rakb, Zovuliy) to'rt (Chorgoh) kabi tarkibi kam sonli nomukammal tovushlar uyushmasidan iborat bo'lgan. Ularni talab (komillik) darajasiga qadar rivojlantirish maqsadida 12 maqomning har biriga ikkitadan sho''ba biriktirilgan. Bunda O'.i.m.ning mukammal pardalari musiqiy yo'l (suluk) o'rnida namoyon bo'lib, sho''ba kuy tuzilmalari esa muayyan maqomning parda bosqichlariga tayangan holda rivojlantirilgan. Mac., ikki pog'onali Dugoh sho'basi Husayniy maqomiga, uch pog'onali Segoh sho'basi Hijoz maqomiga, to'rt pog'onali Chorgoh sho'basi Zangula maqomi pardalariga bog'langan. O'.i.m. tizimining O'rta Osiyoda uzil-kesil shakllanishi va uning mumtoz ko'rinishlari qaror topishi Amir Temur va Temuriylar davriga to'g'ri keladi. Mazkur tizimning tarixiy rivojlanishi pirovardida Shashmaqom, Xorazm maqomlari hamda Farg'ona– Toshkent maqom yo'llari yuzaga kelgan.

O'QUV YO'LI (musiqada) – turkumli asarlarda, odatda, cholg'u qismlar (cholg'u yo'li)dan keyin navbatma-navbat, o'zaro bog'liq tarzda ijro etiladigan ashulalar ifodasi. Mas., Miskin nomli turkumning 1-qismi cholg'u kuy, 2, 3, 4 (Adoyi, Asiriy, Chapandoz nomli doira usulida ijro etiladigan) qismlari O'y., yakuniy qismi esa soqiynoma usulidagi cholg'u yo'llaridan iborat. Katta hajmdagi mumtoz maqom namunalari (Chorgoh, Segoh, Dugoh, Farg'ona Nasrullohi, Bayot va b.)ning ko'pchiligi cholg'u yo'llari hamda O'y.dan tashkil topadi. Ularning O'y. cholg'u asar tarzida ham yakka va jurnavozlikda ijro etilishi mumkin. Bular asosida esa bastakorlar tomonidan qator bir qismli yoki turkumli ashula namunalari

(mas., I.Ikromovning «Munojot» ashulasi, F.Mamadalievning «Miskin», «Nasrullohi» turkumlari) yaratilgan.

“Q”

QAVVALI (arab, qavval – notiq, baxshi so’zidan) – Pokiston, Shimoliy Hindiston, Bangladesh, shuningdek, Eron va ba’zi arab mamlakatlarining ayrim vohalarida keng tarqalgan mumtoz musiqa janri. «Qavl» atamasi dastlab keng tarqalgan ashula shakllaridan birini anglatgan. Keyinchalik (taxm. 14-a.dan boshlab) Shimoliy Hindiston hududi (G’uriylar davlati, Dehli sultonligi)da musulmon dini tarqalishi hamda O’rta Osiyo badiiy an’alarining ta’siri natijasida Q. diniy marosimlar b-n bog’liq holda rivojlanib kelgan, darvishlarning samo’larida ham qo’llanilgan. O’rta asr risolalarida Q. janri tahlil etilgan («Dar juvoze sama’», Abu Jalil Bin Abdurahmon, 1650 va b.), Q.ning ilk mohir ijrochisi va ijodkori sifatida Xusrav Dextlaviy ko’rsatilgan («Nag’mai Ushshoq», Muhammad Nurasad Chishtiy, 1834 va b.).

Q. metr va ritm hamda raga b-n bog’liq lad asoslarining rivojlanganligi, ijro uslubi murakkabligi, shakli mukammalligi b-n ajralib turadi. Q., asosan, ikkita yetakchi (kuchli, keng diapazonli, chuqur nafasli ovozga ega) xonanda, bir necha (odatda, 5– 6) jo’rnavez xonanda, setor, sarangi, tanpura, fagarmoniya va tablo kabi cholg’ulardan tuzilgan sozandalar guruhi tomonidan turkum shaklida ijro etiladi. Q. kichikroq, asosiy parda tuzilmasi va asar kayfiyatini ifodalovchi cholg’u-vokal muqaddima b-n boshlanib, murakkab uslubidagi asosiy qism b-n davom ettiriladi. Unda yakkaxon xonandaning badihalaridan keyin butun jamoa ijro etayotgan naqarot qismlari keladi. Jo’rnavez xonandalarning naqarot qismlarida qarsak chalib turishi, sur’atning tobora tezlashishi Q.ga xos bo’lgan xususiyatlardan. 2-asosiy qism to’la guruh tomonidan ijro etilib, aniq usul va muayyan she’riy matnlarga asoslanadi. Q. hozirda diniy marosimlar b-n birga konsert dasturlari, kino musiqasidan ham keng o’rin olgan.

QADAMA, qadama naqsh – amaliy bezak san’atida naqsh, bezak yaratish usuli. YOg’och, metall buyumlarda boshqa xom ashyolar (mas., sadaf, suyak va b.)dan qadab bezak hosil qilinadi. Shu usulda yaratilgan naqsh, bezak ham Q. deb ataladi. Mas., miskarlikda mis idishlar qimmatbaho tosh yoki ostiga rangli qog’oz qo’yilgan shisha b-n Q. usulida bezatiladi.

QADRIYATLAR – borliq, jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma’naviy boyliklarning ahamiyatini ko’rsatish uchun qo’llaniladigan tushuncha. Q. b-n bog’liq masalalar hayotning eng asosiy mavzulari bo’lib hisoblanadi. Q. ni G’arbda aksiologiya fani o’rganadi. U keng tarqalgan falsafiy fanlardan biridir. Hozirgi davrda Q. to’g’risida mamlakatimizda falsafa, madaniyatshunoslik, siyosatshunoslik, psixologiya, tarix fanlari turli tadqiqotlar olib bormoqdalar. Sobiq ittifoqda qadriyat mavzusi 60-yillargacha tadqiq etilmas edi.

Hozirgi O'zbekistonda bu masalaga diqqat-e'tibor kengaydi. Negaki, Q. mustaqillikni mustahkamlaydigan ma'naviy omildir. Ko'pchilik kishilar qadrlanadigan narsalar, hodisalar, masalan, qimmatbaho buyumlarni qadriyat deyishadi. Aslida esa ana shularning ijtimoiy ahamiyati Q. ning haqiqiy bahosini aniqlaydi. Biror narsa, voqea yoki hodisaning qadri uning moddiy-iqtisodiy bahosidan katta farq qilishi mumkin. Mas., ming yil ilgari buyumni hozir ishlatish mumkin emas. Uning iqtisodiy qiymati kam, ammo, meros sifatidagi qadri ancha salmoqli bo'lishi mumkin.

Q. tarixiy va zamonaviy bo'lishi mumkin. Q. ning xilma-xil shakllari bor: moddiy, ma'naviy, umumbashariy, mintaqaviy, umuminsoniy; jamiyat hayotining sohalari bo'yicha iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy Q.; ijtimoiy ong shakllariga mos keladigan axloqiy, diniy, huquqiy, ilmiy; hayotning ijtimoiy tuzilishiga mos keladigan, milliy, sinfiy, partiyaviy Q. va boshqalar. Q. dunyoni bilishning maqsadi, bilimlarimizning haqiqatga mos kelish darajasini aniqlash mezonini yoki biror ideal tarzida ham namoyon bo'ladi. Q. ning asosiy funksiyasi ham ana shular bilan bog'liq.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Q.ga e'tibor kuchaydi, mamlakatimizda umuminsoniy Q. ning ustuvorligi e'tirof qilindi, milliy Q. hamda shaxs manfaatlarini umuminsoniy talablarga moslashtirish va uyg'unlashtirish asosiy vazifa bo'lib qoldi.

Q. insoniyat tarixi davomida asta-sekin shakllanadi. Ularning miqdori va sifatining ortishi insoniyat taraqqiyoti qanchalik ilgariilganligining ko'rsatkichidir. Qachonlardir, o'tmishda ba'zi Q. to'g'risida, mas., ma'rifat to'g'risida, umuman tushuncha bo'lgan emas. Bunday yangi tushunchalar asrlar o'tgan sari shakllanib, Q. qatorini boyitib boradi. Ayni vaqtda, Q. mahalliy, milliy, mintaqaviy va umuminsoniy bo'lishi tabiiydir. Chunki, «qadriyat» tushunchasi muayyan vaziyat va sharoitda shakllanadi. Jamiyat taraqqiy etgani sari jahonning barcha xalqlariga tegishli, ya'ni umuminsoniy Q. ko'payib boraveradi va bu o'zgarishlar insoniyat o'z rivojida qanday yangi cho'qqilarni egallayotganining belgisi bo'ladi (mas., erkinlik, tinchlik, ijtimoiy tenglik, ijtimoiy haqiqat, ma'rifat, ma'naviyat, go'zallik, yaxshilik, insonparvarlik, insoniylik, demokratiya, huquqiy jamiyat, qonunning ustuvorligi, xotin-qizlar ozodligi va b.). Qisqasi, Q. deganda, inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar tushuniladi (mas., erkinlik, tinchlik, yaxshilik). Moddiy Q. haqiqiy qadriyatlarning namoyon bo'lish vositalaridir (mas., hayotda kerak bo'ladigan turli buyumlar). Insoniyat tarixi unga xizmat qiladigan, o'zi yaratgan, suyanadigan va qo'llab quvvatlaydigan Q. dunyosining kengayish, boyish va takomillashish tarixidir. Insoniyat o'zining kundalik mehnati bilan yaratayotgan sun'iy narsalar dunyosida yashaydi. Biz yaratayotgan ushbu moddiy va ma'naviy boyliklar olamining gultoji, sarasi Q. dir. Q. va qadriyat mezonlari kishilarga, ularning xulq-atvorini tartibga solish va to'g'ri yo'naltirishga xizmat qiladi. Bunday o'ziga xos boshqarishning samaradorligi kishilarimizning Q. olamini bilishiga bog'liq. (Yana q. Milliy qadriyatlar).

QAYROQ – O'rta Osiyo xalqlari orasida tarqalgan urma cholg'u asbobi. YApaloq, tekis qilib silliqlangan to'rtta qayroq toshdan iborat; ular har bir qo'lga bir juftdan ushlanib, silkitib yoki titratib chalinadi. Odatda Q.ni raqsga tushuvchining o'zi chaladi.

QALAMDON – badiiy buyum; ichiga qalam va b. asboblari solib qo'yiladigan quticha. Amaliy bezak san'atida kandakori, o'ymakori, naqqoshlik b-n ziynatlanadi. Ayniqsa, lokli miniatyura usulida bezatilgan Q.lar badiiy qimmatga ega.

QALAMI – sopol buyumlarga qalam yordamida chizib bezak yaratish usuli hamda shu usulda ishlangan bezak, naqsh.

QALAMTASVIR – chiziqlar asosida grafika vositalari (qalam, pero, tush va b.) yordamida yaratiladigan tasvir, chizgi (q. Rasm). Tasviriylar san'at, amaliy san'at va me'morlikda muhim o'rin tutadi: asarning asosi tekis yuza (qog'oz)da uning tasviri (tarhi)ni qalamda ishlash b-n boshlanadi. Q.da sof chiziqli va tonal rasmlar hamda har ikkisi biri-biri b-n qo'shib borliqni real aks ettiradi. Q.da bo'lajak asarning tuzilishi, buyum va obrazlarni fazoda joylashishi, ko'rinish chegarasi chiziqlari, o'lcham va nisbatlari belgilab olinadi. Q. (chiziqli rasmlar va chiziqlar qorishmasidan hosil bo'ladigan tonal rasmlar, nursoyali hajmga ega bo'lgan tasvirlar) ishlashda qalamning nursiz va to'q qora tuslari hamda ular orasidagi tuslanishlardan unumli foydalanish orqali kerakli samaralarga erishiladi. Natura b-n tasvir o'rtasida to'la o'xshashlikka erishish uchun tasviriylar san'atining ifoda vositalari (kompozitsiya, perspektiva, nursoya, proporsiya va b.)dan foydalaniladi. Asliga qarab tasvir ishlashda bilim va ko'nikma hosil bo'ladi. Q. mustaqil dastgoh san'ati (portret, manzara, natyurmort va b.) hamda qo'shimcha (yirik rangtasvir, haykaltaroshlik va b. da yordamchi) manba vazifasini o'taydi. Tonal rasmlarda chizilgan buyumlarning tuzilishi, fazodagi o'rni, yuzasining fakturasi, kuzatuvchiga, nisbatan yaqin yoki uzoqligini ham ko'rsatish mumkin.

QARASH VA KO'RISH – aktyorning sahna yoki suratga olish maydonidagi ijodiy salohiyati. *Qarash* – aktyor o'zini qiziqtirayotgan manba yoki manbalarga nigohini qarata olishi. *Ko'rish* – timsoli gavdalantilayotgan shaxs nuqtai nazaridan manbaga to'g'ri munosabatda bo'lish.

QARSAK O'YIN – o'zbek xalq raqslari turkumi. «Besh qarsak» va «Mayda qarsak» bo'limlaridan iborat. «Mayda qarsak», o'z navbatida, «YAkka qarsak», «Qo'sh qarsak» va «Tez» (yoki «Uzma») nomli o'yinlarni o'z ichiga oladi. Unda qarsaklar b-n hosil qilinadigan usul, bayt, bir ovozda aytiladigan yallalar va raqs harakatlari birlashadi. Ko'p joylarda ijrochilar yonma-yon turgan yoki o'tirgan holda davra yoki yarim davra hosil qilib, o'rtadagi o'yinchiga hamohang bo'lib,

usulga mos chayqalib turadilar. «Mayda qarsak» bo'limlari bir-biridan ajratilmasdan yaxlit ijro etiladi. Har bo'limda o'nlab xalq kuylari bo'ladi, biroq bir xil qarsak usuli b-n olib boriladi. 2-bo'linga o'tgach, qarsak ritmi o'zgarib, raqs harakatlarini yangilaydi. «Besh qarsak» yonma-yon turib davra hosil qilgan holda ma'lum sur'at va usulda uriladigan besh qarsak (3-1-1) va ayrim xitoblar vositasi b-n o'ynaladigan ommaviy raqsdir. Uning katta davralarida 20 va undan ziyod kishi ishtirok etadi. Ular bir tempda qarsak urib turish b-n birga u yon-bu yonga chayqalib, o'tirib-turib, bukilib va ayni vaqtda yon b-n o'ng tomonga harakatlanib o'ynaydilar. O'yinda rechitativsimon baytlar bo'lib turadi. Davradagi o'yinchining harakatlari shiddatli va jangovar bo'ladi. U ko'proq qo'l, bel, yelka, ko'krak harakatlarini ishlatadi, yuzida son-sanoqsiz ifodalar hosil qiladi, goh bukilib, goh g'oz turib, goh cho'kkalab o'ynaydi. Ba'zan «Besh qarsak»da ichma-ich ikki halqa-davra hosil qilingan, ikki o'yinchi kuch sinashgan. Davradagi qarsakchilar ham, o'yinchilar ham badihago'y – improvizator bo'lishgan. Q.o'.ning elementlari ovchilik va zardushtiylik b-n bog'liq holda paydo bo'lib, bora-bora madaniylashgan va bazmlarda ko'rsatiladigan tomoshaga aylangan. 14– 16-a.larda u saroy bazmlarini ham bezagan. Q.o'. taxminan 18-a. oxiri – 19-a. boshida 2 ga bo'linib ketgan: «Mayda qarsak» tobora kengroq hududni egallab, vodiy madaniyatining bir qismiga aylanib boradi. «Besh qarsak», asosan, tog'li tumanlarda saqlangan. Q.o'. Jizzax, Samarqand, Buxoro va Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida saqlanib kelmoqda. Ko'p joylarda (mas., Urgutda) «Mayda qarsak»ning o'yin va ashulalari badiiy havaskorlik uchun ijod va repertuar manbaidir. «Bahor» va «Shodlik» ansambllarining ba'zi raqslarida Q.o'. an'analari kuzatiladi.

QASIDA (arab. – ko'zlamoq, niyat qilmoq) – Sharq mumtoz adabiyotidagi she'riy janrlardan biri. Q. biror shaxsning (ko'pincha hukmdorning) madhiga bag'ishlangan. Q. uchun ko'tarinki, tantanavor ohang xos. Hajmi 20 baytdan 200 baytgacha bo'lishi mumkin. G'azalga o'xshab qofiyalanadi (aa, ba, va, ...). Kompozitsiyasi g'azalga nisbatan murakkab bo'lib, nasib (yoki tashbib) deb ataluvchi lirik muqaddima, gurezgoh (qochish joyi; nasibdan asosiy qism – madhga o'tish vazifasini bajaruvchi bayt yoki baytlar), madh (maqto'v) va mamduh (maqtalayotgan shaxs) haqidagi duo va matlabni o'z ichiga oluvchi xulosa qismlardan iborat. Q. mazmuniga ko'ra, Q.i. bahoriya, Q.i. ishqiya, Q.i. holiya (o'z ahvolidan shikoyat tarzida), Q.i. hamriya (may b-n bog'liq tasvir), Q.i. hazoniya (kuz tasviri), Q.i. faxriya (shoirning o'z iste'dodidan faxrlanishi), Q.i. hajviya tipida bo'lishi mumkin. 11– 12-a.lardan uning mazmun va mavzu doirasi kengayib, falsafiy, axloqiy, ijtimoiy Q.lar ham yozilgan.

O'zbek mumtoz Q.lari arab va fors qasidachiligi zaminida yuzaga kelgan, uning ilk namunalari «Devonu lug'otit turk»da uchraydi. 15-a.da Sakkokiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Gadoiy, Amiriylar ijodida Q. o'zining yuqori bosqichiga ko'tarilgan. Keyingi davrda o'zbek adabiyotida Munis va b. shoirlar ham bu janrga murojaat qilganlar. Hozirgi o'zbek adabiyotida ham Q. janrida bir qancha asarlar

yaratilgan.

QAShQARChA – Shashmaqom sho’balarining shoxobchalari. Ayrim raqs va ashulali uyg’ur kuylari Q. nomi bilan yuritiladi.

QIYOQ (qad. turkiycha – qiya, egri), qil qiyog – qirg’izlarning qo’bizga yaqin torli-kamonli musiqa cholg’usi. Cho’michsimon kosaxonasi, sal egilgan dastasi, ot qilidan chiyratilmasdan tortilgan 2 tori mavjud. Kosaxonaning pastki qismi teri b-n qoplanadi. Umumiy uz. 60– 70 sm. Q.da xalq qo’shiqlari va doston kuylariga asoslangan asarlar hamda dasturli kuylar ijro etiladi. U, shuningdek, qirg’iz oqin-dostonchilariga jo’rnavoz soz vazifasini ham bajaradi.

QIZIQCHI – o’zbek xalq qiziqchilik teatrining aktyori.

«QIZLAR SAYLI» – o’zbeklarda Navro’z (hamal) oyi oxirlarida o’tkaziladigan qadimiy marosim. Farg’ona vodiysi, Toshkent, Jizzax va b. viloyatlarda udum bo’lgan. Asosan, qiz-juvonlar qatnashgan. «Q.s.» har yili o’rik gullab, mayiz kattaligida dovuchcha tukkan vaqtda o’tkazilgan. Sayilga bayram liboslarida, dugonalardan birining dala-bog’iga aravalarda chiqilgan. Kizlar o’zlari b-n changqovuz, dutor va childirma olib, bog’da o’yin-kulgi uyushtirganlar, taom pishirib yeb, kechga yaqin gul terib, dovuchcha yig’ib yana aravalarda uylariga qaytganlar. «Q.s.» Farg’ona vodiysida, Toshkent viloyatining ko’pgina qishloqlarida hozirgacha davom etib kelmoqda. Endilikda bu marosimga barcha yoshdagi ayollar ham qatnashmoqda. Faqat ayrim yerlarda (mas., Qo’qon va Namangan shaharlarida) bu marosim hamon qiz-juvonlar sayli bo’lib kelmoqda. Endilikda «Q.s.» ko’pgina jamoa bog’larida yoki dala shiyponlarida o’tkazilmoqda.

QISSA – badiiy adabiyotda epik janr turlaridan biri. G’arbiy yevropa va Amerika adabiyotida povest ma’nosidagi Q. tushunchasi yo’q, nasrning romandan boshqa barcha janrlari «novella» termini orqali ifodalanadi. Rus va o’zbek adabiyotlarida Q.ning hozirgi va kadimgi ma’nolari o’rtasida farq bor. Mac., qadimgi rus adabiyotida har qanday nasriy asar povest (Q.) deb atalgan. O’zbek adabiyoti tarixida rivoyat usulida nasr yoki nazmda yozilgan tarixiy-afsonaviy asarlar Q. deb yuritilgan.

QISSAXON – afsona, rivoyat va dostonlarni ifodali qilib aytish yoki badiiy o’qish mahoratiga ega bo’lgan professional ijrochi. Q.lar turli yig’inlarda yoki maxsus uyushtirilgan qissaxonlik kechalarida xalq dostonlarini, qiziqarli tarjima hikoyalarni, mumtoz adabiyot namunalarining «folklorlashtirilgan» variantlari va har xil jangnomalarni yoddan yoki matn asosida o’ziga xos ohangda o’qiganlar. Q. repertuari janr va g’oyaviy-tematik jihatdan rang-barang bo’lgan.

QISSAXONLIK – afsona, rivoyat, xalq dostonlari va qissalar aytish va eshitish an'anasi. O'tmishda Q. uchun maxsus kecha va yig'inlar uyushtirilgan. Ularda xalq dostonlarining qayta ishlangan variantlari («Hikoyati Go'ro'g'li sulton», «YUsufbek bilan Ahmadbek»), mumtoz adabiyot namunalari asosida tuzilgan hikoyalar («Bahrom va Gulandom», «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin»), tarjimalar («Rustami doston», «Qissai Jamshid», «Vomiq bilan Uzro») o'qilgan. Q. repertuarida «Zarqum», «Muhammad Hanafiya», «Sayd Battol G'ozi», «Bobo Ravshan» kabi diniy asarlar ham bo'lgan.

Qissa tuzish va Q. 13– 14-a.lardan shakllana boshlagan, 16– 17-a.larda jadal rivojlangan, 19-a.ning 2-yarmida favqulodda avj olgan. Bu jarayon, dastlab Qozonda, keyinchalik Orenburg, Toshkent, Xiva, Kogon va b. shaharlarda qissalarning ko'plab nashr etilishi b-n ham bog'liq bo'lgan.

Q., asosan, shahar, shaharga yaqin yirik qishloq va tuman markazlarida keng rivojlangan bo'lib, 20-a.ning 30-ylarigacha davom etgan. Q. omma orasida ma'rifat tarqatish vositalaridan biri, adabiyot va san'at ixlosmandlarining yig'inlari sifatida o'tmishda muhim ahamiyat kasb etgan. Hozir radio, televidenie, matbuot, teatr, kino va b. madaniy-ma'rifiy vositalarning rivoji, keng tarqalganligi bois Q. an'anasi ijtimoiy va maishiy hayotdan batamom chiqib ketgan.

QOBIZ, qovuz – torli kamoncha bilan chalinadigan qozoq xalq musiqa cholg'usi; o'yilib ishlangan kosa, bo'g'iz va dastasi bir butun yog'ochdan yasaladi; kosaning pastki qismiga tuya terisi qoplanadi; ot dumidan o'ralgan ikkita tor taqiladi. Bu torlar kvarta (ba'zan kvinta) oralig'ida sozlanadi. Q. dastasi va kosasi egib yasalgani uchun chalish vaqtida barmoqlar bilan torlar bosilganida dastaga tegmaydi. Natijada Q. da do'ng'illagan tovush chiqadi; ovoz hajmi ikki oktavaga yaqin. Umumiy uzunligi 700 mm. Qurmong'ozi nomidagi qozoq xalq cholg'u asboblari orkestri tarkibini mukammallashtirish maqsadida Q.ning prima, alt, bas va kontrabas turlari ishlab chiqilgan. Qayta ishlangan Q. torlari uch va to'rttaga qadar ko'paytirilgan. Q. yakka holda, ansamblida va orkestrda chalinadi. O'zbekistonning ayrim viloyatlarida ham uchraydigan turi *qo'biz* deb ataladi.

QOMUZ, qobuz – tirnama xalq musiqa cholg'usi; tanbur shaklida bo'lib, uzunligi 850 mm. ga yaqin. Q.da uchta tor bo'lib, bulardan birinchi va uchinchi tor – unison, o'rtadagi ikkinchi tor esa kvarta yoki kvinta yuqori sozlanadi. Q. yolg'iz chalinadi, ashulaga ham jo'r bo'ladi. Q.ning orkestrga qo'shilgan katta-kichik turlari bor.

QONUN – changga o'xshash qadimiy musiqa cholg'usi. U barmoqlar bilan tirnab chalinadi. 17-asrda Darvishali Changiy yozib qoldirgan “Risolai musiqiy”da Q.ning qadimiy cholg'u asboblaridan ekanligi qayd qilinadi.

QOR XAT – birinchi qor yoqqan kuni o'ziga yaqin kishilarga yozilgan maktub. Qadimdan Q.x. yozish an'ana bo'lgan. Q.x.ning sharti shundan iboratki, qor

yoqqanini 1-bo'lib ko'rgan odam o'ziga yaqin, ko'ngli tortgan kishiga maktub yozib, o'ziga sezdirmasdan qo'liga berishi (yoki cho'ntagiga solib qo'yishi) va qochishi kerak. Maktubni «bilmay» qabul qilgan kishi xat muallifini quvib yetib, uning qo'liga tutqaza olmasa, u xatda yozilgan shartni bajarishi kerak bo'ladi. Agar xat darhol egasiga qaytarilsa, unda xat muallifining o'zi maktubdagi shartlarni bajaradi. 1-qor yoqqanidan foydalanib, yigitlar qizlarga, oshiqlar o'z mahbubasiga xat yozishga intilishadi. Q.x. «suyunchi» uslubida yoziladi. Muallifning o'zi xat yozayotgan kishini 1-qor b-n tabriklaydi, unga sog'lik, baxt va ishlariga muvaffaqiyatlar tilaydi. So'ng o'zining istak, shartini bayon qiladi. Q.x. yozishdan maqsad «raqib»ni ziyofatga tushirishdir. Shu sababli, Q.x.da ziyofat qachon, qaerda, necha kishiga berilishi lozimligi albatta yoziladi. Ba'zi hollarda Q.x.da ziyofat emas, balki sovg'a olib berish ham so'raladi. Xalq og'zaki ijodi va adabiy-badiiy asarlarda «Birinchi qor» va «Qor xat»ga oid ko'plab namunalar mavjud.

QOFIYA (arab. – ergashish, izidan borish) – she'riy misralarning muayyan o'rnida ohangdosh so'z yoki so'z birikmalarining izchil takrorlanib kelishi. Q. she'rning mazmuni, janri, shakli va kompozitsiyasida muhim o'rin egallaydi. Q. hosil qiluvchi so'zlarning ohangdoshligi o'zak b-n o'zak yoki qo'shimcha b-n qo'shimcha o'rtasidagi uyg'unlik tufayli yuzaga keladi. Q. she'r ritmi va musiqiylikni ta'minlaydi. U ritmiklik va ohangdoshlikdan tashqari, yana bir nechta vazifani bajaradi. Ana shu vazifalardan biri Q.ning she'r g'oyaviy mazmuni b-n bog'liqligidir. Shu bois u she'r mazmunini go'zal va ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Q.da odatda she'r g'oyasini tashuvchi so'zlarni misraning she'rxon diqqatini o'ziga tortadigan o'rniga (ko'pincha oxiriga) joylashtirish taqozo etiladi. Shu b-n birga Q. badiiy takt vazifasini ham bajaradi. Badiiy takt esa she'r g'oyasining ta'sirchan va jozibali ifodalanishiga ko'mak beradi. Q.ning yana bir vazifasi she'r qurilishida kompozitsion uyushtiruvchilikdan iborat, chunki u misralarni uyg'unlik, ohangdorlik b-n bir-biriga ulaydi, bog'laydi, bayt yoki band kabi she'riy birliklarni tashkil etadi. Q.ning vazifalaridan yana biri shundaki, u she'r intonatsiyasini (ohangdorligini) yuzaga keltiradi. She'rning poetik mazmuni, undagi so'zlar ohangdorligi, ritmi, vazni, band tuzilishi b-n uzviy bog'liqlikda o'zining intonatsion vazifasini bajaradi. Q. ritmik vazifa ham bajaradi. Bunday Q.lar she'rda radif bo'lmagan hollarda misralar so'ngi (chegarasi)ni ta'kidlab, izchil ritmik qatorlarni tashkil etishda yetakchi vazifani ado etadi.

Turkiy xalqlar og'zaki ijodida Q.ning oddiy so'z takroridan tortib mukammal mustaqil turlarigacha bo'lgan shakllari uchraydi. Umuman, o'zbek og'zaki va yozma adabiyotida Q.ning vujudga kelishida saj muhim o'rin tutadi. Bunga turkiy xalqlarning ko'plab og'zaki ijod turlarida, Urxun-Enisey yodnomalarida, 11-a.da Mahmud Koshg'ariy tomonidan yaratilgan «Devonu lug'otit turk» asarida uchrovchi she'riy parchalardagi Q.lar misol bo'la oladi.

Arablar istilosidan keyin turkiy xalqlar she'riyatiga ham aruz she'riy tizimi kirib keladi. 9– 10-a.larda esa arab, fors va b. xalqlar she'riyatida mumtoz Q. nazariyasi yaratiladi. Bu nazariya monorim (fransuzcha monorime – yagona

qofiya) Q. yoki tovushlar uyg'unligiga asoslanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, Q. yagona tovush (harf)takroriga asoslanadi va bu harf raviy (arab. – qofiyadagi undosh tovush) deb ataladi. Raviy so'z o'zagi, yasama so'zlarda negiz oxiridagi undosh, cho'ziq unli, ba'zan esa qisqa unlilarning aynan takrorlanishi tufayli yuzaga keladi. Mas., «gul-bulbul» so'zlaridagi «l», «tortar-ortar» so'zlaridagi oxirgi «r», «vafo-jafo» so'zlaridagi «o», «bahona-zamona» so'zlaridagi oxirgi «a» tovush-harflari raviy hisoblanadi. Mazkur nazariya talablariga ko'ra, raviysiz Q. vujudga kelmaydi. Mumtoz Q. nazariyasida Q.lanuvchi so'zlar tarkibiga qarab raviydan oldin va raviydan keyin 4 tadan Q. unsuri ishtirok etishi mumkin. Raviydan oldin keluvchi unsurlar: qayd – raviydan oldin kelgan harakatsiz undosh tovush («baland-qand» so'zlaridagi «n» tovushi); ridf – undosh raviydan oddin kelgan cho'ziq unli («shahar-sahar» so'zlarida «r» raviydan oldingi «a» unlisi); ta'sis – raviydan oldin kelgan bir harakatli undoshdan ilgari keluvchi cho'ziq unli («homil-qotil» so'zlaridagi «o» tovushi); daxil – raviy b-n ta'sis orasida keluvchi harakatli undosh («zoyil-qoyil» so'zlaridagi «y» undoshi). Raviydan keyin keluvchi Q. unsurlari ham 4 ta: vasl – raviyga vositali yoki vositasiz tirkalgan tovushlar («ulfatim-suhbatim» so'zlaridagi «m» undoshi va «bulog'i-qulog'i» so'zlaridagi «i» unlisi); xuruj – vasldan so'ng takrorlanuvchi harakatsiz undosh yoki cho'ziq unli; mazid – xurujdan keyin keluvchi undosh yoki cho'ziq unli; noipa – maziddan so'ng kelgan undosh va cho'ziq unlilar.

20-a. boshlaridan o'zbek she'riyatida barmoq tizimi yetakchilik qila boshladi. Natijada Q. tarkibini nozik hamda asosli tahlil kilishga imkon beruvchi mumtoz Q. nazariyasiga murojaat etish asta-sekin kamaydi. Bu holat Q. haqida yangi – polirifma nazariyasini keltirib chiqardi. Ushbu nazariyaga ko'ra, Q. tirgak tovushga asoslanadi. Tirgak tovush esa raviy singari injiq emas. Q.lanuvchi so'zlar tarkibidagi talaffuz usuli va o'rni jihatdan bir-biriga yaqin barcha tovushlar tirgak tovush bo'la oladi. Polirifma nazariyasiga ko'ra, Q.ning to'liq (to'q), noto'liq (och), sodda, murakkab, ochiq, yopiq, taxminiy kabi shakllari mavjud.

Q.lanuvchi so'zlarning uyg'unligi, miqdori, mazmuni, o'rni va fonetik tarkibiga qarab, Q.ning zulqofiyatayn (qo'sh Q.lilik), tarse'li (baytning har 2 misrasidagi barcha so'zlarning o'zaro ohangdosh, vazndosh bo'lib kelishi), tasviriy, kinoyaviy, kontrast, metaforik, tajnisli kabi turlari farqlanadi va ularning har biri o'zbek she'riyatida ham muhim evfonik, semantik vazifa bajaradi. She'riy misraning boshlanishi yoki o'rtasida, oxirida kelishiga qarab esa Q.ning anaforik, ichki va epiforik turlari farqlanadi.

Umuman, Q. odatda she'riy misralar oxirida kelib, ularni ohangdoshlik, uyg'unlik va mazmuniy yaxlitlik asosida birlashtiradi. Bugungi kunda o'zbek she'riyatida sarbast tizimining ham ko'proq mavqe egallab borayotganligi bu xildagi poetik asarlarda Q.ning tutgan o'rni, tabiati va g'oyaviy-badiiy vazifalarini alohida o'rganishni taqozo etmoqda.

QOChIRIM – o'zbek an'anaviy musiqasida oddiy va murakkab musiqa bezaklari (bidratma, sayqal va b.)ning umumiy ifodasi. Q.lar kuyga jilo beruvchi qisqa

tovush (ohang)lardan tashkil topadi.

QUBBA – yarim shar shaklidagi ichi bo'sh qism: 1) me'morlikda tom turi; gumbaz ustiga ishlangan g'o'lasimon bezak ham Q. deb ataladi; 2) amaliy san'atda naqsh bo'lagi, bezak. Gilamchilik, kashtachilik, kandakorlik, zargarlik, zardo'zlik va b.da keng tarqalgan. Mac., qumg'on, oftoba kabi idishlarning qopqog'i ichi bo'sh qilib qavartirib Q. hosil qilib yasaladi; shuningdek, idishlar qorniga Q. yopishtirib jozibador bezatiladi va h.k.

QO'NG'IROQ – 1) qadimgi musiqa cholg'usi, urma idiofon. Darak berish, shuningdek, yovuz ruhlar, balo-ofatlarni haydash maqsadida ko'pgina xalqlarda (jumladan, O'rta Osiyoda ham) qo'llangan. Temirdan, ichi bo'sh, tagi kesilgan nok shaklida yasaladi. Uzoqdan eshitiladigan tovushi ichida osilgan tilchasining asosiy tanasiga urish natijasida hosil bo'ladi. yevropada 4– 6-a.lardan katta Q.larni yasash yo'lga qo'yilgan. Q.lar xristianlik, buddizm va b. diniy marosimlar jarayonida qo'llanadi; 2) qo'ng'iroqlar – simfonik orkestr tarkibidagi urma musiqa cholg'usi. 2 m balandlikdagi romga osilgan, turli uzunlikdagi 12– 18 temir (jez, po'lat va b.) trubkadan iborat. Ularni maxsus bolg'achalar b-n urib, oddiy Q.dan farqli o'laroq muayyan balandlikka ega, xromatik tarzda sozlangan tovushlar (diapazoni 1– 1,5 oktava) chiqariladi; 3) qo'ng'iroqchalar – simfonik musiqa, opera va baletlarda qo'llanilgan musiqa cholg'usi. Quti ichida joylashgan 25– 32 turli uzunlikdagi metall plastinkadan iborat. Diapazoni 2– 2,5 oktava, xromatik tovushqatorga ega.

QO'Sh, muqobila (qarama-qarshi, o'zaro monand) – mahalliy me'morlik tarixida majmua yaratish uslubi; 14-a.dan O'rta Osiyoda keng qo'llaniladi. Q. uslubida bunyod etiladigan majmuada 2 bino bosh tarzlari b-n bir-biriga ro'baro' quriladi: Ko'hna Urganchdagi Najmiddin Kubro va Sulton Ali maqbaralari; Samarqand Registondagi Ulug'bek va Sherdor madrasalari va b. Q. uslubida majmualar tuzish O'rta Osiyo me'morligi (shaharsozligi)da katta badiiy mujassamot ahamiyatiga ega bo'lgan.

QO'ShIQ – keng ma'noda she'riy-musiqiy janr; vokal musiqanng eng ommalashgan, ko'proq band shakliga asoslangan turi, shuningdek, kuylashga mo'ljallab to'qilgan she'riy asarlarning umumiy ifodasi. Xalq ijodiga mansub, bastakor va kompozitorlar yaratgan, ommabop musiqa yo'nalishidagi Q.lar farqlanadi. Kelib chiqishi, janri va mazmuniga qarab marosim qo'shiqlari, ommaviy qo'shiq, shahar, dehqon, bolalar, maishiy, harbiy, lirik, raqs va boshqa Q.lar ajratiladi. Q. kuyi diapazoni ixchamligi, musiqa rivoji band (yoki band-naqarot) shakliga asoslanganligi, ohanglar tizimida so'z va kuy intonatsiyayaari mushtarakligi, she'riy matndagi g'oyaviy-emotsional mazmun rivojining umumiy tarzda (badiiy yakuni sifatida) ifodalanishi b-n ajralib turadi. Q.ning yana o'ziga xos tomoni – she'riy matn va kuy shakllarining o'zaro mutanosibligi, bir xil

hajmdagi tuzilmalar (she'rda – band, kuyda – davr)ga asoslanganligidan iborat. Q.ning she'riy matnlari aniq kompozitsiyasi, har bir bandida muayyan tugal fikr ifodalanganligi b-n ajralib turadi. Sharqda xalq Q.lari o'ziga xos milliy xususiyatlarga ega bo'lib, O'rta Osiyoda ir (jir), terma, o'lan, lapar, yalla kabi nomlar b-n ataladi. Bular negizida bastakorlar ijodi, 20-a.da zamonaviy Q. shakllari rivoj topgan.

Tor ma'noda Q. – o'zbek xalq ijodidagi janr; qo'sh qofiya b-n boshlanuvchi, asosan, 7–8 hijoli barmoq vaznidagi to'rtliklar b-n kuylanadigan, band shaklli aytim turi. Birinchi she'r to'rtligi qofiyalari aaaa, aava, aavv yoki aavs nisbatida bo'lishi mumkin. O'zbek Q.larida birinchi bandi odatda 4 she'riy misra va ularni kuylashga asos bo'lgan nisbiy tugal ohang tuzilmalari uyg'unligidan tashkil topadi. Kuy tuzilmalari soni 2– 4 bo'lib, ularning o'zaro nisbatlari esa asosiy jumlaning takrorlash, o'zgartirish yoki ma'lum darajada rivojlangan yangi jumla b-n yakunlash kabi vositalardan iborat. O'zbek Q.lari, ashuladan farqli o'laroq, kichik ovoz doirasida (asosan, kvinta – seksta diapazonida) bo'lib, ba'zan doira jo'rligida ijro etiladi. Kuychan ohangli Q.lar, asosan, lirik mavzudagi namunalarda uchraydi. Boshqa Q.larda kuychanlik xususiyatiga ega cho'zimli ohanglar uchrasa-da, ular ko'proq Q.ning yakunlanishi arafasida namoyon bo'ladi. K.larda maxsus (alohida) naqarotlar deyarli qo'llanmasa-da, ba'zan kichik naqarot vazifasini kasb etuvchi takror so'zlar kelishi, shuningdek, «jon», «yor», «dod-ey» kabi undov-undalma iboralar ishlatilishi kuzatiladi.

20-a. o'zbek bastakorlari va, ayniqsa, kompozitorlari ijodiga mansub Q.lar janr nuqtai nazaridan o'zida boshqa janrlar (lapar, yalla, ashula, terma) xususiyatlarini mujassam qilib, ma'lum o'zgarishlarga yuz tutgan. Jumladan, ularda band-naqarot tuzilmalari, jo'rnavoz cholg'ular, raqs unsurlarini ham ko'rish mumkin.

QO'ShNAY – o'zbek, tojik va b. Sharq xalqlarida tarqalgan puflama tilchali musiqa cholg'usi. Bir-biriga o'zaro bog'langan ikkita bir xil g'arov qamishdan ishlanadi. Naychalarning uzunligi 250– 300 mm, diametri 14– 16 mm atrofida bo'ladi. Puflash uchun uchining to'siq qismida tilcha ochiladi. Tilchalarning tebranayotgan qismlarini qisqartirish va uzaytirish uchun ipdan halqasi va uning pastida 7– 8 barmoq teshikchasi mavjud. Diapazoni 1,5– 2 oktavaga yetadi. Kuchli, yoqimli tovushga ega. Hozirda an'anaviy cholg'u ijrochiligida asosan Farg'ona – Toshkent va Xorazm vohalarida, shuningdek, xalq cholg'ulari orkestri tarkibida qo'llaniladi.

«QO'ShChINOR» – 1) maqom uslubida yaratilgan yirik shakldagi Buxoro ashularidan; 2) ikki turli yo'llardagi cholg'u kuylar nomi. «Q.-1» «Jazoir» kuyi asosida, «Q.-2» ozarbayjon xalq kuylari negizida yaratilgan.

QO'G'IRChOQ TEATRI – teatr san'ati turi. Chodir ichida yoki parda ortida yashiringan aktyor-qo'g'irchoqbozlar tomonidan harakatga keltirib ko'rsatiladigan

qo'g'irchoqlar tomoshasi. Qo'g'irchoqlarning turi (to'la, yassi, shartli yoki natural), boshqarish tizimi (ip b-n boshqariladigan, qo'lga kiyiladigan, soyasi tushiriladigan, simli va mexanik) va katta-kichikligi (bir necha santimetrdan tortib odam bo'yidan ham yuqori qo'g'irchoqlar) b-n bog'liq holda xilma-xil shakllari yuzaga kelgan. Milliy an'analar, shart-sharoit, dramaturgik va sahnaviy maqsadlar ham Q.t. tomoshalarining shakli va mazmuniga ta'sir ko'rsatadi. Inson xarakteri, jamiyat hayotini yorqin va umumlashma tarzda aks ettirish, majoz, sahnaviy bo'rtirma Q.t.da satirik hamda qahramonlik yo'nalishlar qaror topishini ta'minlagan. Q.t. tabiatni ilohiylashtirish kabi marosimlarga borib taqaladi. Gerodot, Ksenofont, Aristotel, Goratsiy, Avreliy va b.ning ma'lumotlari bo'yicha 5–6-a.lardayoq Q.t. paydo bo'lgan. Sharqda Q.t.ning barcha shakllari mavjud bo'lgan, biroq shundan soya teatri keng tarqalgan. O'zbekistonda Q.t. o'tmishda taraqqiy etgan bo'lib, uning «chodir xayol», «chodir jamol», «fonus xayol» turlari faoliyat ko'rsatib kelgan. Mustamlaka va sovet davrida ham xalq qo'g'irchoqbozlarining 40 ga yaqin to'dasi (har to'dada qo'g'irchoqboz, korfarmon, 2–3 sozanda bo'lgan) ish olib borgan. Yangi shakldagi Q.t. havaskorligi 20-a.ning boshlaridan boshlangan. 1939 y. Toshkentda Respublika qo'g'irchoq teatri, 1968 y. Andijonda «Lola» teatri tashkil topdi. O'zbekistonda 10 ta davlat tasarrufidagi va ko'plab havaskor qo'g'irchoq teatrlari faoliyat ko'rsatadi (2005).

“G”

G'AZAL (arab. – ayolni sevish, unga oshiqona munosabatda bo'lish) – 1) Sharq adabiyotida eng keng tarqalgan lirik janr. «G'» atamasi dastlab 6 – 7-a.larda arab she'riyatida paydo bo'lgan. So'ng O'rta Osiyo va Sharq xalqlari adabiyotlariga o'tib, 13–14-a.larda to'la shakllangan. Hajmi 3 baytdan 19 baytgacha qilib belgilangan. Lekin 21, hatto 27 baytli G'. namunasi ham uchraydi. Aa, ba, va, ga, da va h.k. tarzda qofiyalanadi, boshdan-oxir bir xil vaznda yoziladi. Ilk bayti matla' yoki mabda', oxirgisi maqta' deb ataladi. Agar ikkinchi baytning misralari ham o'zaro qofiyalansa, zebi matla' yoki husni matla' deyiladi. G'.ning paydo bo'lishi va rivojlanishi musiqa san'ati b-n chambarchas bog'liq. Dastlab G'.ga taxallus qo'yilmagan, bu keyinchalik an'anaga aylangan. G'. dastlab ishqiy mavzuda yozilgan bo'lsa-da, keyinchalik uning mavzu doirasi kengayib bordi hamda ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, mav'iza (pand-nasihat) va hajviy G'.lar yuzaga keldi. G'. tuzilishiga ko'ra 4 mustaqil turga ajraladi: mustaqil baytlardan tuzilgan (parokanda) G'.; yakpora G'.; voqeaband G'.; musalsal G'. Ma'no jihatidan esa orifona, oshiqona va rindona G'.larga bo'linadi.

15-a.dan G'. o'zbek she'riyatida asosiy va yetakchi janrga aylandi. Alisher Navoiy o'zbek tilida 2600 dan ortiq G'. yaratib, bu janrning g'oyaviy-tematik doirasini kengaytirdi, G'.ni hayotga yaqinlashtirdi, G'.da realistik tamoyillarni kuchaytirdi. Keyinchalik o'zbek she'riyatida Hamza, Cho'lpon, Xurshid, G'afur G'ulom, Sobir Abdulla, Habibiy, Charxiy, Chustiy, Xolis, Vosit Sa'dulla,

Jumaniyoz Jabborov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Jamol Kamol va b. G'.ni yangicha sharoitda davom ettirdilar va uning mavzu doirasini boyitdilar, shu b-n birga, an'anaviy ishqu oshiqlik mavzuida ham ko'plab badiiy barkamol G'.lar yaratdilar; 2) musulmon Sharq madaniyatidan keng o'rin olgan mumtoz musiqa janri. Dastlab (mas., Abdulqodir Marog'iy ko'rsatishicha, 14– 15-a.larda) «navbat» deb ataluvchi murakkab shakldagi janrning ikkinchi qismi sifatida, asosan, fors tilidagi she'rlar b-n ijro etilib, 2 sarxona va bozgo'ydan iborat bo'lgan. So'ngra Navoiy, Kavkabi, Noiniy, Chishtiy va b.ning asarlarida G'. O'rta Sharq xalqlarida eng sevimli musiqa janrlaridan biri sifatida ta'riflangan. Hozirda, asosan, lirik-falsafiy (jumladan, tasavvufiy) mazmundagi g'azal namunolari, yakkaxon xonanda va cholg'u ansambli tomonidan ijro etiladigan, yirik shakldagi musiqa janri sifatida Pokiston, Shimoliy Hindiston, Bangladesh, Eron, Afg'oniston va ayrim arab mamlakatlarida tarqalgan. Kuylar diapazoni kengligi, ohang va ritmik rivojining murakkabligi b-n ajralib turadi. G'. raga singari kichik cholg'u-vokal muqaddimasi b-n boshlanadi, unda xonanda yuqori pardalarda ijro etiladigan aylanma tuzilmalar, glissando (sirg'anuvchi ohanglar) va b. uslublardan foydalanib, asarning asosiy tovushqatori, shuningdek, badiiy o'ziga xosligini namoyon etadi. Cholg'u ansambli tarkibida sitor, sarangi, bansuri nay, tanpura, fisgarmoniya va tabla (yoki faqat sisgarmoniya va tabla) cholg'ulari qo'llanadi. 20-a.da G'.ning zamonaviy shakllari rivoj topib, ular konsert dasturlari, kino musiqasida keng ijro etilmoqda.

G'IJJAK – torli-kamonli musiqa cholg'usi. O'zbek, tojik, uyg'ur, qoraqalpoq, turkmanlarda hamda kamon, kemancha nomi b-n ozarbayjon, arman, gruzin, eron, turk va b. Sharq xalqlarida keng tarqalgan. O'rta asr musiqa risolalarida bayon etilgan rivoyatlarga ko'ra uni (g'ipchak nomi b-n) Forobiy yaratgan, Ibn Sino dastlabki 2 torini kvartaga sozlagan, Qulmuhammad Udiy esa G'.ka 3- torini qo'shgan. Ungacha 2 simli G'.da ipakdan eshilgan yoki simli aks-sado beruvchi torlar soni 8–11 tagacha bo'lgan. G'.ning yumaloq cho'michsimon kosasi oldin qovoq, kokos yong'og'idan, hozirda yog'och (tut, yong'oq) g'o'lachasidan o'yib yasaladi va kosasi og'ziga teri yoki pufak tortiladi. Pardasiz dastasining bir uchiga quloqlar o'rnatiladi, bir uchi esa kosaxona ustiga joylashadi. Dasta b-n kosaxonaning umumiy uzunligi 550–900 mm atrofida. Hozirda G'.ning torlar soni 3–4 bo'lib, kvarta-kvintaga sozlanadi. Ular dastaning yuqori qismida joylashgan shayton xarak va kosaxona ustidagi xarakka yotqiziladi. Umumiy diapazoni 4 oktavadan ortiq. G'.ning inson ovozigacha yaqin, nozik va dardli tovushi, qochirimlarga boy, xonaqoiy ijro uslubi tufayli milliy mumtoz musiqa ansambllarida asosiy o'rin tutadi. Navoiyning «Majolis un-nafois» asarida aytilishicha, G'.ni chala bilish barcha saroy sozandalari uchun shart bo'lgan. O'rta asrda Alijon G'ijjakiy, Xo'ja O'zbek G'ijjakiy kabi san'atkorlar mashhur bo'lgan.

O'zbekistonda G'. ijrochiligining o'ziga xos uslublari, asosan, Andijon, Buxoro va Xorazm an'anaviy maktablari orqali namoyon bo'lgan. Farg'ona vodiysi hofizlik san'ati hamda surnay ijrochilik an'analari ta'sirida shakllangan Andijon maktabi (T.Jalilov, G'.Hojikulov, E.Ro'ziboev, YU.YUsupov va b.)

mayda urg'u (aksent)lar, kuy tuzilmalarini uzmasdan chalish yo'llari, surnayga xos qochirimlar singdirilganligi b-n ajralib turadi. K. Jabborov, G'.Toshmatov, M.Niyozov, M.Muhammedov ijrosida «Surnay Irog'i», «O'yin Munojoti», «Dugohi Husayniy» hamda «Kezarman» (G'.Toshmatov), «Gul mavsumi» (K.Jabborov) kabi G'. kuylari mashhur. Mahalliy musiqa an'analari (ayniqsa, Shashmaqom yo'llari) negizida qaror topgan Buxoro maktabiga G'.ning xuddi titrayotgan kamonni yurg'izib sadolanishi, har bir pardani o'zida to'lqinlatib (tebranish) tezlashishi xos. Buxoro G'.chilik maktabi namoyandalaridan Haydarqul Qorovulbegi (Buxoro amirlari saroylarida xizmat qilgan), 20-a.da Aminjon Ismatov, Samo Vohidov, Hikmat Ne'matov, O'lmas Rasulovlar ijrosida «Surnay Irog'i», «Bahri tavil», «Kamon ufari», «Zulayho», «Noz» (O'.Rasulov) kabi namunalari ommalashgan. Xorazm maktabi ijro uslubi shiddat, kamonni urg'u b-n tortish, ayni paytda yumshoq to'lqinlatish b-n ajralib turadi. Mazkur maktab vakillaridan Patak-g'ijjakchi (mashhur Suyav-baxshi dastasida faoliyat ko'rsatgan, 19-a.), Abdulla Mijana, Matyoqub Xappatov, Ollanazar Hasanov, Hasanboy Ataevlar talqinida Xorazm maqomlarining cholg'u yo'llari, surnay yo'llari, shuningdek, «Aliqambar», «Qalabandi», «Xarrotiy» (M.Xarratov), «Gech polvon» singari kuylar mashhur.

F. yakkanavoz cholg'u, ayni paytda jo'rnavoz soz sifatida ham keng qo'llanilmoqda. Turkman, qoraqalpoq, xorazm baxshilari (mas., R.Murodov), Andijonda T.Jalilov, G'.Hojiqulov, S.To'xtasinovlar o'ziga xos jo'rnavozlik yo'llarini yaratishgan, 1970 y. lardan boshlab G'.ni yakkanavoz va milliy cholg'u ansambli tarkibida alohida ko'rsatish, unda o'ziga xos kuy tuzilmalarini badiha tarzida chalish usullari Abduhoshim Ismoilov, A.Dadaev va b. ijrosida ommalashgan, zamonaviy texnika vositalari keng kirib kelib, polifoniya va polimonodiya xususiyatlaridan foydalanilmoqda.

G'.ning kosaxonasi ustidagi teri sovuq, nam sharoitida cho'kib ketishi, ingichka simlarining ovozi noqisligi tufayli O'zbekiston (ayniqsa, Andijon)da 19-a. oxiridan G'. o'rniga an'anaviy ansambllar tarkibida skripka ishlatila boshladi. 1940-y.larda G'.ning o'zbek xalq cholg'ulari orkestrida ishlatiladigan alt, bas va kontrabas turlari yaratilgan. Mazkur orkestrlar tarkibida G'.chilar guruhi xuddi simfonik orkestrdagi kamonli sozlar guruhi (skripka, alt, violonchel, kontrabas) kabi yetakchilik qiladi. Hozir xalq cholg'u orkestrida F.– bas o'rniga qo'biz-bas (yoki violonchel), F.–kontrabas o'rniga –kontrabasning o'zi ishlatiladi.

“H”

HAVASKORLIK TEATRI – teatr san'ati bilan asosiy mashg'ulotlardan tashqari shug'ullanadiganlar teatri.

HAJVIYA – badiiy adabiyot turlaridan: satira va yumor, Hajviy asarlar tanqidiy ruhda bo'ladi. O'tmishda Sharq xalqlari, shu jumladan, o'zbek adabiyotida, asosan,

she'riyat va folklorda mustaqil janr sifatida rivojlangan. Ularda jamiyat hayotining, shuningdek, ayrim guruh yoki shaxslarning aksariyat yomon tomonlari tasvirlanadi. H.da tanqid qilinuvchi ob'ektga qaratilgan kinoyaviy masxaralovchi yoki fosh etuvchi kulgi asarning g'oyaviy mundarijasini va badiiy vositalarini belgilaydi. H. turli janrlarda yozilishi mumkin. Mas., «O'lik jonlar» (N.V.Gogol) hajviy roman shaklida, «Maysaraning ishi» (Hamza), «So'nggi nusxalar» (A.Qahhor) hajviy pesa shaklida, «YOvuz niyatli kishilar» (A.Chexov), «Sudxo'ring o'limi» (S.Ayniy), «Qabrdan tovush» (A.Qahhor) hajviy hikoya shaklida, «To'yi Iqon bachcha» (Muqimiy) hajviy she'r shaklida, «Bizning mulohazalarimiz» (A.Qahhor) hajviy feleton shaklida yozilgan. Hajviy asarlarda voqeani bo'rttirib tasvirlash, mubolag'a va fantaziyadan keng foydalanish xarakterli. H. jamiyat hayotidagi ayrim illatlarni yo'qotishga, kamchiliklarni tuzatishga, oldini olishga xizmat qiladi (yana q. Satira).

HAYKAL (arab. – katta, ulug' shakl) – 1) tasviriy san'at asari; haykaltaroshlikda. tosh, yog'och, suyakni yo'nib, o'yib, metall (asosan, bronza, zanglamaydigan po'lat), beton, gipsni qolipga quyib, qotirib, sopol, chinni haykalchalar tayyorlashda loyga shakl berib, keyin qizdirib ishlanadi. Monumental (ochiq havoda), dastgohli (bino ichida), bezak (me'morlik, bog'-parkda), juda kichik hajmda ishlanadigan (uy ichida bezak vazifasini o'tovchi) xillari bor; 2) zargarlik buyumi; qoraqalpoq ayollarining murakkab ko'krak taqinchog'i. Haykel deb ham ataladi. Zebigardonnit eng qadimgi va aniq nomi. H. asosiy turunj va bo'yinga osiladigan zanjirli qismlardan iborat: yuzasi bosma naqshlar b-n bezatilgan turunj qismi hajmdor bo'lib, yirik marjonli ko'zlar qadalgan yapaloq naycha va uning ustki va ostki tomoniga kungurador («ona–ma'buda» tasvirini ifodalovchi) shakllar ishlangan qismlardan iborat; quyi qismi yaproqcha, dumaloq qubbachalar, zig'iraklar osilgan zanjirli shokilalar b-n hoshiyalanadi. Qadimdan hosildorlik homiysi (tumor) sifatida qadrlangan. H.ni raqqosalar milliy kiyimning tarkibiy qismi sifatida taqadilar.

HAYKALTAROSHLIK – tasviriy san'at turi; borliqni hajmli shakllarda, makonda uch o'lchamda tasvirlashga asoslanadi. Tasvir ob'ekti, asosan, inson; shuningdek, hayvonlar (animalistika), tabiat (manzara) va narsalar (natyurmort). H.ning 2 asosiy ko'rinishi – aylanib kuzatish imkonini beruvchi dumaloq haykal hamda faqat bir tomondan ko'rishga mo'ljallangan bo'rtma (qabariq) tasvir relief turi farqlanadi. Relief, o'z navbatida, yuzaga nisbatan bir oz bo'rttirib ishlanadigan barelef hamda tasvir yuzaga nisbatan ancha bo'rttirib ishlanadigan gorelefga bo'linadi; shuningdek nursoya o'yini hisobiga tasvir ko'zga tashlanadigan tekis yuzaga ishlanadigan yana o'yma ko'rinish mavjud.

H. bajaradigan vazifasi va mazmuniga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: monumental haykaltaroshlik, bezak haykaltaroshligi, dastgoh H., mayda haykaltaroshlik turlari o'zaro yaqin aloqada rivojlanadi hamda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Me'morlik san'ati b-n bog'liq bo'lgan monumental H.ka

muhim tarixiy voqealar, atoqli shaxslar xotirasini abadiylashtirish maqsadida o'rnatilgan monument, yodgorliklar, H. ansambllari kiradi, ular, o'zida katta mazmunni ifodalaydi hamda mustaqil ahamiyatga ega; biroq H.ning bu turi bevosita muhit, me'moriy inshootlar hamda tabiat b-n uyg'un bo'lishi lozim, bu unga yanada ulug'vorlik va ta'sirchanlik baxsh etadi. Monumental H.ka xos bo'lgan xislatlardan biri qahramonlarni ko'tarinki ruhda tasvirlashdir. Monumental H. asarlari uzoqdan ko'rishga mo'ljallanganligi sababli, katta-katta yaxlit shakllardan keng foydalaniladi; odam yuzidagi mayda unsurlar, kiyimdagi buklanishlar, mayda qismlar ko'rsatilmasligi mumkin.

Bezak H.ga istirohat bog'lari, xiyobonlar, ko'cha va bog'lar, shuningdek, me'moriy binolarning devorlarini bezash uchun ishlanadigan turli bezak haykallar kiradi; asarlarida ramziy obrazlar, hayvonlar shakli keng ishlatiladi. Binolarning devorlariga ishlanadigan bo'rtma tasvirlar, amaliy san'at buyumlari yuzasiga ishlanadigan bezaklar, favvora, panjara, badiiy darvozalar ham shu H. ning ko'rinishidir.

Dastgoh H.ga mustaqil mazmunga ega bo'lgan, san'atning boshqa turlariga tobe bo'lmagan asarlar kiradi; ular ko'rgazmalar, muzey xonalariga va uylarning intereriga qo'yish uchun mo'ljallanadi. Bu tur asarlarda voqelik o'zining butun borlig'i b-n aks ettiriladi hamda inson ruhiyatidagi nozik o'zgarishlar, uning ichki kechinmalari, kayfiyatini ochib berish imkoniyati katta. Dastgoh H. asarlari byust (belgacha bo'lgan portret), tors, haykal (odam gavdasining natural kattalikda ishlangan ko'rinishi), haykalcha (natural kattaligidan kichik bo'lgan haykallar), koloss (haddan ortiq kattalikda ishlangan haykallar, mas., Rodos kolossi), janrli haykal (muayyan muhitda tasvirlangan odam yoki odamlar guruhi) va b. ko'rinishda bo'ladi. Kichik shakllar H.gi o'z xarakteriga ko'ra amaliy bezak san'atiga yaqin turadi. Bunga stol ustiga qo'yiladigan sopol, chinni va b. xom ashyolardan ishlanadigan haykallar kiradi. Eng ko'p tarqalgan turlaridan biri terrakota; medal yasash san'ati va gliptika ham shu turga mansub.

H.da ijodkor nursoya o'yinidan foydalanish orqali asarning ta'sir kuchini oshirishga erishadi (nur tushishi b-n haykal jonlanadi, nur yo'nalishining o'zgarishi b-n undagi nursoya tovlanishi ham o'zgaradi, natijada undan tomoshabin oladigan taassurot ham o'zgarib boradi). Bu ayniqsa monumental va bezak H. asarlari uchun qo'l keladi, chunki maydon yoki xiyobonga o'rnatilgan haykalga ertalabki quyosh nurlari bir joziba bersa, kechki kun botish paytidan quyosh nurlari boshqacha bir fayz kiritadi. H.da insonning tashqi ko'rinishi, sokin yoki harakatdagi holatini aks ettirish b-n uning imkoniyati tugamaydi, asarda kechinmalar, hayajon, g'amginlik va b. ham o'z ifodasini topadi. Haykaltarosh mahorati, to'g'ri topilgan harakat, yuzdagi mimik holat asarning ta'sirli bo'lishida muhim o'rin tutadi. H. asarlari uchun tosh, granit, bronza, marmar, yog'och, metall (oltin, kumush, nikel kabi qimmatbaho metallar), sement, gips kabi turli materiallar ishlatiladi. H.da tanlangan xom ashyo uning rangini belgilaydi. Xalq H.dagina haykallarni bo'yash hollari uchraydi. H. asarlari yaratishda yumshoq moddalar (maxsus loy, mum, plastilin va b.), qattiq moddalar (turli nav toshlar, yog'och va b.)dan kesib (yo'nib)

yoki o'ymakorlik b-n keraksiz qismlarini olib tashlash yo'li b-n yaratiladi; suyuq holatdan qattiq holatga o'tish xususiyatiga ega bo'lgan moddalar (turli metall, gips, beton va b.)dan qolip yordamida quyib ishlanadi; keramika H. asarlari tayyorlashda maxsus loy navlaridan foydalaniladi, shakl bo'yama naqsh yoki rangli sir b-n qoplanadi va maxsus pechlarda kuydiriladi. H. asari taglikka (postament yoki pedestalga) o'rnatiladi; ba'zan haykaltarosh maqsadini yuzaga chiqarishda bir necha taglikka o'rnatilgan haykallar, releflardan foydalanishi mumkin.

H. qadimdan – ibtidoiy jamiyatda insonning mehnat faoliyati va diniy tushunchalarning paydo bo'lishi b-n shakllanib, yasash jarayonida H.ga xos uslub (yo'nish, ishlov berish, yumshoq loydan shakllar yasash) b-n o'z hissiyoti, kechinmalarini tasvirlay boshlagan: Hayvonlarning dumaloq, g'or yoki tosh yuzasiga ishlangan bo'rtma haykallari ibtidoiy kishilar qarashlarining ifodasidir. Bo'rtma tasvirlar yumshoq tosh, suyak va yog'och yuzasiga ishlangan, mehnat va ov qurollarini bezashda hamda tumor sifatida ham foydalanilgan. Oltin va b. qimmatbaho materiallardan bo'rtma tasvirli amaliy san'at buyumlari, loydan haykalchalar yasashda katta muvaffaqiyatlarga erishildi (mas., Skiflar madaniyati va b.).

Quldorlik tuzumi davridan H.da yangi bosqich boshlandi, bu davr uslub rang-barangligi, mavzu va turlarining ko'лами b-n ajralib turadi. Bu jihatdan H.da Qadimgi Sharqning alohida o'rni bor: ilk bor mahobatli haykallar, dastgoh portretlari, jo'shqin, harakatga to'la bo'rtma tasvirlar yaratildi. Shumer va Akkad, Bobil va Ossuriya yodgorliklari, Misrdagi mahobatli haykallar, nafis bo'rtma tasvirlar shu davrning nodir yodgorliklaridir. O'rta Sharq, jumladan, O'zbekiston hududida yaratilgan Xorazm, Sug'd, Baqtriya yodgorliklari, Tuproqqal'a, Varaxsha, Afrosiyob, Xolchayon, Dalvarzintepa, Quvaning mahobatli haykal va bo'rtma tasvirlari, mayda haykalchalar, amaliy san'at buyumlarini bezashda ishlangan turli badiiy shakllar davrning boy madaniyatidan dalolat beradi.

Antik davrda voqeband relief, portret o'z rivojining yuqori bosqichiga ko'tarildi, odamning ruhiy holatini ifodalash borasida katta yutuqlarga erishildi. yevropa mamlakatlarida xristian dini H.ni rivojlantiruvchi asosiy kuch bo'ldi: soborlar qoshida H. ustaxonalari tashkil etildi, bu yerda bo'lajak haykaltaroshlar tayyorlandi, ibodatxonalar uchun dumaloq haykal va releflar yaratilib, ular diniy g'oyalarni targ'ib qilishga xizmat qildi. H. roman va gotika uslubida qurilgan binolar kompozitsiyasining ajralas kismiga aylandi.

19-a. oxiri – 20-a. boshidagi H. rivojiga davrning yangi oqimlari ta'sir etdi. Bu jarayonda fransuz haykaltaroshi O.Roden ijodi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning ta'sirida nafaqat fransuz, balki ko'pgina zamonaviy yevropalik va b. haykaltaroshlar ijodi shakllandi. 20-a. H. san'ati qarama-qarshi omillarga asoslangan. Bir tomondan realistik san'at yo'nalishi o'z badiiy ko'lamini kengaytirishga, ifoda vositalarining ta'sirchanligini oshirishga intilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan avangard san'ati o'z imkoniyatlarini keng namoyon eta bordi. 20-a. badiiy uslublari (kubizm – P.Pikasso, A.Arhipenko, A.Loran; konstruktivizm

– A.Kolder; pop-art va avangardning boshqa vakillari) ta'sirida H. yangi ko'rinish va an'anaviy bo'lmagan uslub va materiallar b-n boyidi. 20-a. boshlaridan xalq an'anaviy amaliy san'ati usullari keng qo'llandi hamda rivojlantirildi: Muqimiy teatri (1943) hamda Navoiy teatri (1948) binosi va b. H.ning boshqa turlari ham keng rivojlana boshladi. An'anaviy mayda haykaltaroshlik ham yangi mazmun va mavzular b-n boyidi. Shu davrdan realistik H.ning hamma turlarida dastlabki namunalari yaratildi. Monumental va bezak H.gi bevosita me'morlik san'ati b-n bog'liq holda rivoj topdi. Monumental va monumental-bezak H. borasida qator asarlar yaratishda tosh, metall, shamot, sopol va b. qattiq materiallardan keng foydalanildi. O'zbekistondagi har bir me'moriy majmua san'atlar sintezi zaminida shakllantirilishi H. rivojida muxim o'rin egalladi. Toshkent sh., viloyatlar va tumanlar markazlarida bosh maydon, yirik xiyobon, ko'chalar va b. markazlarda maydonlar tashkil etildi, ularda davlat va fan, madaniyat arboblari yodgorliklar o'rnatildi.

Mustaqillik yillarida H.da yirik badiiy yodgorlik haykallar barpo etildi, ularda ajdodlarning yorqin qiyofalarini yaratishga erishildi. Bu davrda H.da yaratilgan asarning ilk namunasi O'zbekiston milliy bog'ining so'lim go'shasiga o'rnatilgan Alisher Navoiy haykali bo'lib (haykaltaroshlar E.Aliev, N.Bandzeladze, V.Degtyarov, 1991), u atrof-muhit b-n uyg'unlikda; ramziy ma'noda barpo etilgan me'moriy qism (ayvon) shoirning mahobatli qiyofasini yanada jonlantiradi. Monumental H.da sermahsul ijod qilayotgan I.Jabborov, J. Muptojiev va b. asarlarida san'atlar sinteziga asoslangan asarlari yuzaga keldi. Toshkent, Samarqand, Shahrisabzda qad ko'targan Amir Temurning mahobatli haykallarida sohibqiron obrazi gavdalandirildi; sarkarda «Jaloliddin Manguberdi» (2000), buyuk alloma «al-Farg'oniy» (1998, Farg'ona va Quva sh.) «Zahiriddin Muhammad Bobur» (1993, Andijon sh.da), «Abdulla Qodiriy» (1994, Toshkent sh.da), «Cho'lpon» (1997, Andijon sh.da), «Ona» (Jizzax sh.da) kabi yirik yodgorlik asarlarida tarixiy shaxslar qiyofasi, «Alpomish» ramziy haykalida (1999, Termiz sh.da) xalq qahramonining badiiy talqini yaratildi. Dastgoh H.da zamonaviy va milliy an'analar o'zaro uyg'unlikda rivojlanmoqda, bunda badiiy tasviriylilik yetakchi o'rin tutadi, sopol (terrakota), shamot, chinni, fayans, yog'och va b.da asarlar yuzaga keldi.

HAL (arab.) – eritilgan oltin, kumush va b. metallar kukuni: 1) zargarlikda biror metall yuzasiga (kumushga oltinni, metallga esa kumushni) yugurtirish uchun ishlatiladi hamda shunday eritmani biror buyumga yopishgani ham H. deb ataladi; 2) naqqoshlik (jumladan, me'morlik)da naqshni bo'yashda keng qo'llanadi. Bunda oltin, kumush, bronza kukuni lok, alif yoki yelim b-n aralashtirilib bo'yoq tayyorlanadi, shu bo'yoqda naqsh bo'yaladi, zarhallanadi. Ba'zan bezak yuzasiga lok surtib ustiga H.purkab pardoz beriladi. H.ga tuxum (tillaga sarig'i, kumushga oqi) qo'shilsa, bo'yoq yaltiroqlik xususiyatini yaxshi saqlaydi. O'zbekiston hududidagi me'moriy obidalar H. aralashmali bo'yoqlar b-n pardozlangan (mas., Amir Temur maqbarasi, Tillakori Madrasa va b.).

HIJO (arab. – bo'g'in) – she'riy nutqning ritmik birligi, ya'ni so'zning bir nafas zarbi b-n aytiladigan qismi. H. ko'pincha, tilshunoslikdagi bo'g'in tushunchasiga to'g'ri keladi, ba'zan bo'g'indan farqli o'laroq undosh tovushning o'zidan ham tuzilishi mumkin. Mas.,

Vasl bog'iG'ichra sendek G'shohi zolimG' ko'rmadim,

Ishq kuyiG'da o'zimdekG' notavone topmadim (Alisher Navoiy)

baytidagi vasl, ishq so'zlaridagi **l** va **q** undoshlari mustaqil H.ni tashkil etadi. H. talaffuziga ketgan vaqt va tuzilishiga ko'ra ikkiga bo'linadi: cho'ziq (–) va qisqa (v) H. Cho'ziq H. unli b-n tugasa, qisqasiga nisbatan cho'ziqroq talaffuz qilinadi yoki undosh b-n tugaydi (chunonchi, yuqoridagi: Vasl bog'i kabi).

H.lar ruknlarni tashkil etadi (yuqoridagi baytda 8 ta rukn bor). Aruz vaznidagi she'rlar uchun qisqa va cho'ziq H.larning muayyan bir tartib–nisbatda kelishi va bundan hosil bo'ladigan ruknlar asos bo'lsa, barmoq vaznidagi she'rlar ritmida bo'g'inlarning soni va turoqlar asos bo'ladi.

HIKOYA – badiiy adabiyotda kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asar. Jahon adabiyotida H. qadim an'analarga ega. O'tmishda H. folklor asarlari tarkibida bayon unsuri bo'lib ishtirok etgan. Mustaqil janr sifatida faqat yozma adabiyotda shakllangan. yevropa adabiyotida H.chilikning rivojlanishiga italyan yozuvchisi Bokachcho «Dekameron» asari b-n katta hissa qo'shgan.

O'zbek adabiyotida H. juda qadimdan boshlangan. Ilk yozma adabiy yodgorliklar –Kultegin va To'nyuquq bitiktoshlarida bayon qilingan voqealar ishtirok etuvchilar tomonidan hikoya qilingan. Nosiriddin Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarida ham axloqiy xarakterdagi H.ning yaxshi namunalari bor. Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror» dostonining 5-maqolotidagi «Hotami Toy hikoyati», 20-maqolatidagi «Ul qul hikoyati», «Sab'ai sayyor» dostonidagi yetti musofir H.lari ham bu janrning ilk namunalari hisoblanadi.

O'zbek adabiyotida realistik H. janri 20-a. boshlarida shakllandi. «H.» atamasi kengroq ma'noda biror voqeani gapirib berishni ham anglatadi. So'zlab berilgan bunday voqelik o'z qamrovi, hajmi, rang-barangligi b-n qissa yoki romanga xos bo'lishi ham mumkin. Bunday hollarda bu atama janr ma'nosida tushunilmaydi. Mac., O'.Hoshimovning «Ikki eshik orasi» romani 9 personajning 49 ta hikoyasidan tashkil topgan.

HISSİYOT – berilgan shart-sharoitlarda rolning xatti-harakat va fikrlarini aktyor tomonidan kechilishi.

HOVLI TO'YI – xonadonning yangi turar joyga ko'chib o'tishini nishonlash marosimi. Qadimiy an'analardan hisoblangan. H.t. oilaning uyli-joyli bo'lishi, yangi qo'ni-qo'shnilar b-n yaqindan tanishish sharafiga tashkil qilinadi. H.t.ga qarindoshlar, do'stlar va mahalla ahli (ba'zan imorat qurgan ustalar ham) taklif

etiladi. Mehmonlarga ziyofat beriladi.

HOFIZ (arab. – yoddan biluvchi, saqlovchi) – 7-a.dan arablarda Qur'on suralarini yoddan qiroat b-n o'quvchi kishi, qori. 11-a.dan musulmon Sharq mamlakatlari (jumladan, O'rta Osiyo va Xuroson)da mumtoz g'azal va dostonlarni yoddan aytgan kishilar, shuningdek, o'zi ham ijodkorlik qobiliyatiga ega, kuy-ohanglarni esda saqlash quvva (hofiza)si o'tkir bo'lgan, yuqori malakali ashulachi, xonanda (mas., To'ychi hofiz, Levicha hofiz, Madumar hofiz va b.). Ayni paytda, o'z g'azallarini ohangli o'qigan hassos shoirlarga ham H. darajasi nisbat berilgan (Hofiz Sheroziy, Hofiz Xorazmiy va b.). Xalq orasida «H.i namudor» (nom qozongan H.), «H.i nusrat» (g'alaba qozongan, hofizlar bellashuvida g'olib chiqqan H.), «H.i mehrobxon» (Qur'on suralarini, «Na't» kabi diniy aytimlarini o'ta yoqimli ovoz b-n o'qiydigan H.; mas., Navoiyning «Majolis un-nafois» asarida tilga olingan Hofiz Jaloliddin Mahmud va b.), «H.i Qur'on» (butun Qur'onni yod bilgan qori) kabi atamalar ham qo'llangan.

O'rta Osiyoda H. va hofizlik san'ati «jirchi», «oqin», «girchi», «giranda» deb atalgan o'ziga xos xonandalik an'analari negizida rivoj topgan. O'zbekistonda 1920 y.larda «Turkiston Respublikasi xalq hofizi» unvoni M.Qoriyoqubov, To'ychi hofizlarga berilgan. 1940–60 y.larda va 1990 y.dan «O'zbekiston xalq hofizi» unvoni joriy etilgan.

HUJRA – an'anaviy o'zbek me'morligidagi eng kichik xona; bir yoki bir necha kishiga mo'ljallangan yotoqxona. Jamoat binolari (Madrasa, masjid, maqbara va b. ziyoratgohlar)da, turar joylarning tashqari qismida qurilgan. Yirik inshootlar (madrasa va b.)da bosh peshtoq – yon tomonlaridan boshlab hovlini o'rab quriladigan mujassamot keng tarqalgan; bunday inshootlardagi H.lar ko'pincha bir xil hajmda bo'ladi; ba'zan burchak H.lar bir muncha kattaroq bo'lib, ulardan darsxona sifatida foydalanilgan.

HUJJATLI FILM – kino san'ati turi. Unda haqiqiy voqealar kinosurati material bo'lib xizmat qiladi. 1-hujjatli kinosuratlarni aka-uka Lyumerlar 1895 y. (Fransiyada) olishgan. O'zbekistonda 1-H.f.ni Xudoybergan Devonov suratga olgan. Ovozsiz kino davriga mansub H.f.larda asosan tasvir hal etuvchi rol o'ynagan, voqealar mazmuni titr (yozuv)larda izohlangan, g'oyaviy yo'nalishda voqea obrazi hukmronlik qilgan. Ovozli kinoga o'tilgach, film voqealari diktorlar tomonidan sharhlangan.

HUMO – afsonaviy qush; baxt-saodat, davlat ramzi. O'zbekiston hududidagi me'moriy yodgorliklarda, amaliy bezak san'ati buyumlarida H. tasviri ko'p uchraydi. O'zbekiston Respublikasi gerbida ham H. tasviri tushirilgan

HUNARMAND – 1) hunar ustasi; binokor, duradgor va b.; uyida yoki o'z do'konida biror mahsulot ishlab chiqarish b-n shug'ullanuvchi usta, kosib; 2) bir

ishni oson va tez uddalay oladigan tadbirkor; o'z ishining ustasi.

HUNARMANDCHILIK, hunarmandlik – milliy-an'anaviy mayda tovar ishlab chiqarish, oddiy mehnat qurollari yordamida yakka tartibda va qo'l mehnatiga asoslangan sanoat turi; shunday mahsulotlar tayyorlanadigan kasblarning umumiy nomi. Yirik sanoat ishlab chiqarishi vujudga kelishiga qadar keng tarqalgan, ayrim sohalari keyin ham saqlangan. Kam rivojlangan mamlakatlarning xalq xo'jaligida hozir ham muhim o'rin egallaydi.

H. kulollik, duradgorlik, temirchilik, misgarlik, binokorlik, toshtaroshlik, o'ymakorlik, kashtado'zlik, ko'nchilik, tikuvchilik, to'quvchilik, zargarlik, degrezlik, rixtagarlik, zardo'zlik, bo'yoqchilik, kemasozlik, tunukasozlik va b.ga ajraldi.

HUSNIXAT – (chiroyli yozuv) chiroyli yozish san'ati. Arab xati turlari (kufiy, nasx, suls, nasta'liq va b.) musulmon Sharqining yirik madaniy markazlarida keng tarqaldi hamda taraqqiy etdi. H.ni o'rganish asosida ikki – «nazariy» (mashhur xattotlarning yozuvlaridan nusxa ko'chirish) hamda «xayoliy» (turli yozuvlarni o'rganish va qiyoslash) uslubi yotadi. Xattotning asosiy ish qurollari – qora va rangli siyoh, qog'oz, qamishqalam, mistar, davot (qalamdon), juzgir va qalamning uchini tekislash uchun pichoq. Xattotlar matn b-n birga me'moriy yodgorliklar (kitobalar), qog'oz, mato va h.k.ga bezaklar ham yaratganlar. 19-a. oxirlariga kelib litografiyaning paydo bo'lishi b-n H.ning ahamiyati pasaya boshladi. 20-a. 2-yarmidan kitobat san'atini qayta tiklashga urinishlar H.ning qayta jonlanishini ta'minladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RUYXATI

- Karimov I. A., YUksak ma'naviyat – yengilmas kuch, T., 2008.
- Karimov I. A., Istiqlol va ma'naviyat, T., 1994.
- Karimov I. A., Tarixiy xotirasiz kelajak yuq, T., 1998.
- Abdullaev M., Madaniyatshunoslik asoslari, Farg'ona, 1998.
- Abdullaev P.C., Obryadovaya muzo'ka Sentralnoy Azii, T., 1994.
- Abduraximov T., O'zbek xalq o'yinlari va tomoshalari, T., 1997.
- Abduxolikov S., Madaniyat tarixi va uning masalasi, T., 1992.
- Abulqosimova X., Kino san'ati asoslari. Toshkent – 2009.
- Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri, T., 1993.
- Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, 1-jild, T., 1998.
- Atamuradov S., Xusanov S., Rametov J., Ma'naviyat asoslari, Ma'ruza matnlari, T., 2000.
- Ashirov A., "Avesto"dan meros marosimlar, T., 2001.
- Ashirov A., O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari, T., 2007.
- Axundjanov E.A., Pismennaya kultura Sredney Azii, T., 2000.
- Axmedova E., Gabidulin R., Kulturologiya, T., 2001.
- Erkaev A., Ma'naviyat — millat nishoni, T., 1997.
- Buriev O., Xoliqov D., Turkona an'ana va udumlar – millat ko'rki, T., 1998.
- Vamberi G., Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi, T., 1990.
- Vatan madaniyati tarixi, T., 1995.
- Galiev Sh., O'zbek bolalar uyin folklori, T., 1998.

Gulmetov E., Kobiljonova T., Ernazarov Sh., Mavrulov A., Madaniyatshunoslik, Ma'ruzalar matni, T., 2000.

Geldiev A.Ch., Natsionalnaya kultura i lichnost, T., 1993.

Drevniy Vostok i mirovaya kultura, M., 1981.

Erasov B.C., Kultura, religiya i sivilizatsiya na Vostoke, M., 1990.

Jabborov I., Antik madaniyat va ma'naviyat xazinas, T., 1999.

Jabborov I., O'zbeklar: turmush tarzi va madaniyati, T., 2003.

Jumaniyozov R., Xalq ijodiyoti — xaq ijod, T., 1992.

Juraev M., Ipak yuli afsonalari, T., 1993.

Ziyoyev A., O'zbek davlatchiligi tarixi, T., 2000.

Ikromov H., Davr va teatr. Toshkent 2009.

Imomnazarov M., Milliy ma'naviyatimiz nazariyasiga chizgilar, T., 1998.

Iskusstva stran narodov mira, Ensiklopediya, M., 1956— 78.

Kagan M.S., Iskustva v sistema kulturo', M., 1979.

Karabaev U., Etnokultura, T., 2005.

Karomatov U., O'zbekistonda moziy e'tiqodlar tarixi, T., 2008.

Kosven M.O., Ibtidoiy madaniyat tarixidan, T., 1960.

Mavrulov A., Ma'naviyatni sog'lomlashtirish davri, T., 1996.

Mallaev N., O'zbek adabiyoti tarixi, T., 1976.

Mahmudov J., Mahmudova X., Rejissura asoslari. T., 2008.

Mahmud Koshg'ariy, Devonu lugotit turk, T., 1963.

Ma'naviyat asoslari, T., 2000.

Murodov M., K,oraboev U., Rustamova R., Etnomadaniyat, T., 2003.

Mustakdlik. Izohli ilmiy-ommabop lugat, T., 2006.

Nadjimov T.N., Narodno'ye traditsii i kultura, T., 1992.

Nazarov K., Akseologiya (Kadriyatlar falsafasi), T., 1999.

Osnovo' teorii kulturo', M., 1986.

Ocherkii istorii iskusstva, M., 1987.

Pugachenkova G., Iz xudojestvennoy sokrovihnitso' Srednego Vostoka, T., 1987.

Pugachenkova G., Rempel L., Ocherki istorii iskusstva Sredniy Azii, M., 1982.

Pugachenkova G., Miniatyuro' Sredney Azii, M., 1974.

Pugachenkova G., Shedevro' Sredney Azii, M., 1986.

Ruzmetov A., Madaniyatda menejment va iqisodiyot asoslari, T., 1998.

Sarimsotsov B., Uzbek marosim folklori, T., 1986.

Sulaymonova F., Sharq va G'arb, T., 1997.

Soditsova N., XIX—XX asrlarda o'zbek milliy kiyimlari, T., 2001.

Taylor E., Pervobo'tnaya kultura, M., 1989.

Tolstov S.P., Drevnyaya kultura Uzbekistana, T., 1943.

Temur tuzuklari, T., 1991.

Teoriya i istoriya kulturi, T., 1992.

Umarov A., YUksak san'at yo'lida, T., 1990.

Xayrullaev M.M., O' rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati, T., 1994.

Xayrullaev M., Shorahmedov D., Madaniyat va meros. T., 1973.

Xolmatova M., Oilaviy munosabatlar madaniyati va soglom avlod tarbiyasi, T., 2000.

Xudojestvennaya kultura Sredney Azii IX—XIII vekov, T., 1983.

Sharifxo'jaev M., Davronov Z. Ma'naviyat asoslari. T., 2005.

Shermuhamedov S., Ochildiev A., Madaniyat va sivilizatsiya, Farg'ona, 2000.

YUsupov E., Komil insonning ma'naviy asoslari, T., 1988.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 1 –12-jildlar. T., 2000 – 2006.

O'zbekiston tarixi va madaniyati, T., 1992.

O'zbekistan san'ati, T., 2001.

Qodirov M. O'zbek teatri an'analari. T., 1976.

Qoraboev U., O'zbek xalqi bayramlari, T., 2002.

Qoraboev U., Madaniy tadbirlar, T., 2004.

MUALLIFLAR RO'YXATI

1.	Nemat Abdullaev	36.	Rahmonqul Orzibekov
2.	Rustam Abdullaev	37.	Ergash Ochilov
3.	Mohina Ashirova	38.	Xayrulla Po'latov
4.	Teshaboy Bayandiev	39.	Ishoq Rajabov

5. Mansur Bekmurodov	40. Nodir Ramazonov
6. Olimjon Bekov	41. Muhammadamin Rasulov
7. Saidaxbor Bulatov	42. O'lmas Rasulov
8. Islom YOqubov	43. Jasur Rasultoev
9. Ahmadjon Jabborov	44. Mamajon Rahmonov
10. Mamatqul Jo'raev	45. Ibrohim Saidahmedov
11. Otabek Jo'raboev	46. Baxtiyor Sayfullaev
12. Po'lat Zohidov	47. Bahodir Sarimsoqov
13. Komiljon Imomov	48. Mixli Safarov
14. Oqilxon Ibrohimov	49. Jo'ra Teshaboev
15. Elmira Ismoilova	50. Shomirza Turdimov
16. Qazoqboy Yo'ldoshev	51. Toshpo'lat Tursunov
17. Bahodir Karimov	52. Ummat To'ychiev
18. Naim Karimov	53. Abdusalom Umarov
19. Fayzulla Karomatov	54. Feruza Fayzieva
20. Najmiddin Komilov	55. Go'zal Xoliqulova
21. Abduxalil Mavrulov	56. Muxtor Xudoyqulov
22. Abdumajid Madraimov	57. Davron Shorahmedov
23. Jahongir Mamatqosimov	58. Hamza Shodiev
24. Botir Matyoqubov	59. Ravshan YUnusov
25. Otanazar Matyoqubov	60. Muhsin Qodirov
26. Tilab Mahmudov	61. Dilafro'z Qodirova
27. To'ra Mirzaev	62. Usmon Qoraboev
28. Shavkat Mirolimov	63. Begali Qosimov
29. Bahodir Mirpayozov	64. Nozim Qosimov
30. Zakiya Mirhaydarova	65. To'xtasin G'afurbekov
31. Davlat Mullajonov	66. Akbar Hakimov
32. Abdulahad Muhammadjonov	67. Sabohat Hayitmatova
33. Abdumannon Nazarov	
34. Bahriddin Nasriddinov	
35. Muhiddin Nosirov	

MUNDARIJA

Lug'atning tuzilishi va undan foydalanish tartibi

Shartli qisqartmalar

Lug'at

Adabiyotlar ro'yxati

Mualliflar ro'yxati